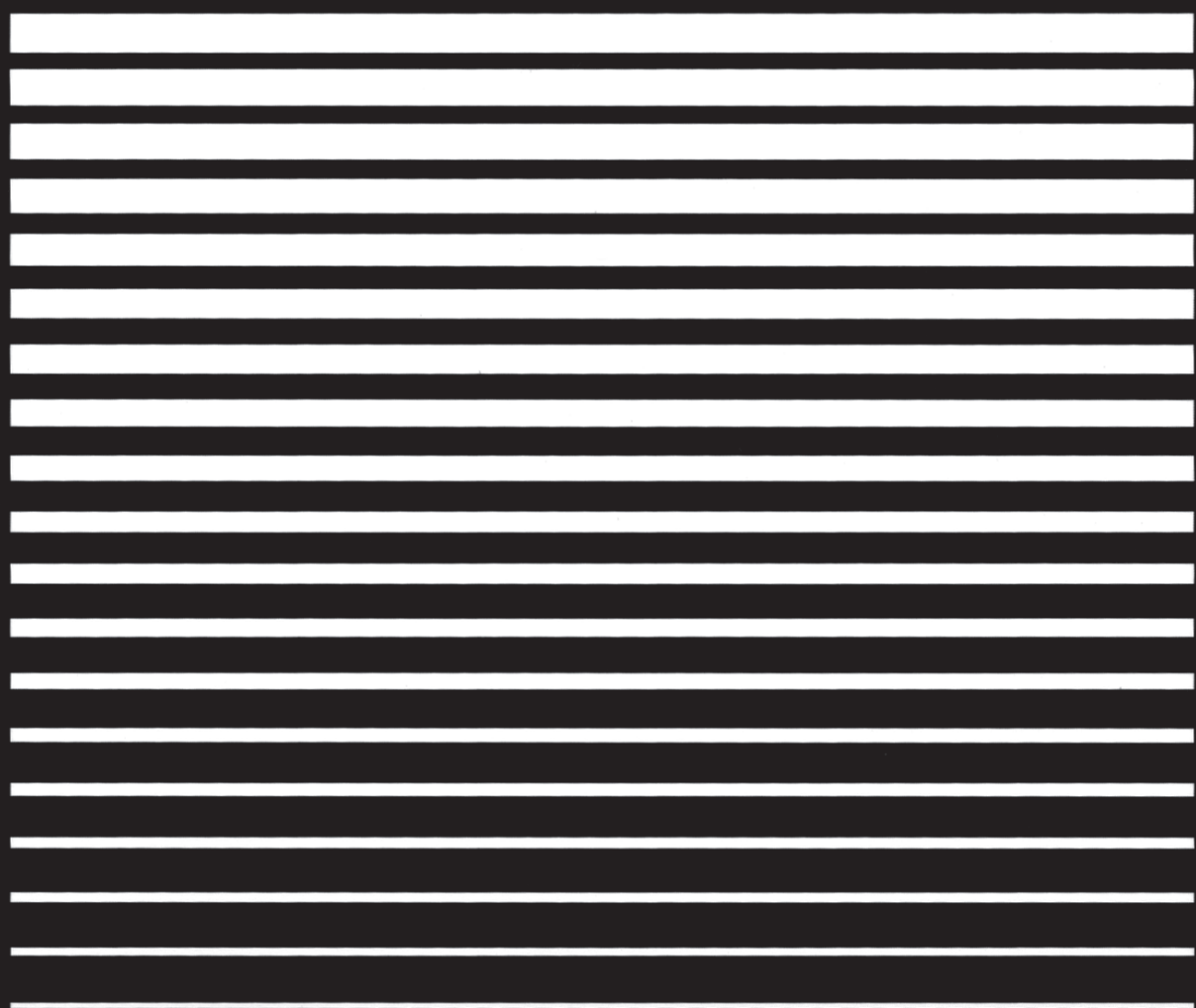

MODERNÍ *dějiny*

2 6

2 0 1 8

1

MODERNÍ DĚJINY
Časopis pro dějiny 19. a 20. století

MODERN HISTORY
Journal for the History of the 19th and 20th Century

Redakce / Editor's Office:

Vedoucí redaktor / Editor-in-chief: Jan NĚMEČEK

Výkonný redaktor / Managing Editor: Petr PROKŠ

Vědecká rada časopisu / Academic Council of the Journal:

Jana Burešová, Jan Gebhart †, Jan Hájek, Milan Hlavačka,
Drahomír Jančík, Michal Pehr, Luboš Velek

Mezinárodní vědecká rada časopisu

International Academic Council of the Journal:

Peter Becker (*Austria*), Christiane Brenner (*Germany*),
Mark Cornwall (*Great Britain*), Frank Hadler (*Germany*),
Dušan Kováč (*Slovakia*), Piotr Majewski (*Poland*),
Antoine Marès (*France*), Jelena P. Serapionová (*Russia*)

Vydává Historický ústav AV ČR, v v. i. / Publisher by the Institute of History, Prague

Časopis vychází dvakrát ročně / The journal is published twice a year

Adresa / Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 286 882 121/244

E-mail: proks@hiu.cas.cz

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/moderni-dejiny.ep>

ISSN 1210-6860

STUDIE

Pavel Kladiwa

The Transformation and Social Activation of Rural Areas. The Bohemian Lands in 1861–1914¹ (A preliminary outline of the issue)

The Transformation and Social Activation of Rural Areas. The Bohemian Lands in 1861–1914. (A preliminary outline of the issue)

It is an introductory study of the project dealing with the mechanisms of the formation of a political public in the rural and provincial milieu. The phenomenon of social (political) activation and, as its part, the perception of national ideology, is explored in a complex manner. The nation was not a value in itself, but it gained attractiveness only in connection with the specific promises of the present and future. The study consists of three main parts. The first one mentions (also by means of cited ego-documents) a number of significant social and economic processes that took place in the rural milieu. The second one summarises the methodological impulses on the topic from foreign (i.e. not Czech) academic literature. The final part outlines how the topic could be elaborated in the Czech historiography.

Keywords: History, 19th and 20th Century, Czech Lands, Rural Areas, Social Relations, National Relations

¹ This study was produced as part of the Czech Science Foundation (GAČR) grant no. 17-02986S *Proměna a společenská aktivizace rurálního prostředí na Moravě a v Rakouském Slezsku 1861–1914* (The transformation and social activation of rural areas in Moravia and Austrian Silesia 1861–1914).

The last half a century of the existence of the Habsburg Monarchy was a period of great social changes. It was a time of the building of a modern civil society, based on civil rights and capitalist relations, and of the arrival of the industrialisation era and national emancipation. The Czech historiography has already produced a number of monographs and studies concerning these processes. We have therefore mapped the overall social development of the Czech society quite well, albeit not as well from the perspective of the society of the Bohemian Lands. Great social changes, their impacts and reflections are studied in the context of the whole Bohemian Lands (i.e. basically from the perspective of the centre), or, alternatively, in the context of the the urban society. We do, however, lack a synthetizing presentation of the social processes capturing the rural milieu in more detail.² What significant things took place in the countryside and in small towns? How were the changes perceived by the inhabitants? To give an example, let us first listen to what the ego-documents have to say.

In the early 1930s, Josef Volf, a peasant born in 1860 in Máslojedy near Hradec Králové, wrote very interesting memoirs, in which he captured even the political life in the village, its estate and political feeling, the school system, and establishing associations, including economic associations and cooperatives. Volf's ancestors were clearly active consumers of the national movement. As far as the political life in the village in the first years following the abolition of servitude is concerned, he speaks well of mass meetings (*tábory lidu*). However, he claims that in the 1880s the rural community experienced a certain alienation: "After 1880, although a horrible economic crisis was taking place, the friendship of neighbours in villages was disappearing, being replaced by mistrust of one neighbour to another and selfishness. Confidential private money lending of one neighbour to another was also disappearing until it gradually disappeared for good, while before it had usually taken place without witnesses, without a signature, between two people, as they say, to the side, in the kitchen 'under the chimney'. The reason for this was the establishment of new town savings banks."³

As late as in the 1880s it was a habit in Máslojedy and its surroundings that before Easter the priests sent all Catholics who had finished their school education confessional tickets that everybody had to hand in during confession. Thus a check was carried out for the priest to know which believers had not done their Easter confession. Writing these tickets and distributing them among schoolchildren was done for the priests by teachers.⁴

In the chapter about society life in the village Volf mentioned associations of amateur actors, reading, hunting and firefighter associations.

² For that matter, the latter holds true even for the German milieu. See Ruth DÖRNER, *Staat und Nation im Dorf*, München 2006, p. 332

³ Josef VOLF, *Z paměti starého českého sedláka* [From the Memoirs of an Old Czech Peasant], Hradec Králové 1932, pp. 33–34.

⁴ Ibid, p. 37.

Volf could not help but notice the severe economic crisis which had hit the country in the 1880s. A drop in the prices of agricultural products was also reflected in the drop in land prices, i.e. by 40% or more. At the same time the mortgages on estates dropped as well, so the credit on many estates was exceeded. Many farmers fell into the hands of usurers; they borrowed money on a promissory note at a high interest rate, while the creditor immediately withheld an entire year's interest from the money they lent. The usurers were usually Jews, although Christians could be found among them as well. While the promissory note was valid, the usurers insisted on the debt being repaid, and when the peasant could not acquire the money, their estate was put up for executor auction. Thus a quarter, or sometimes even a third, of the village's estates was put up for auction.⁵

Before the establishment of credit unions and town savings banks, people borrowed money from wealthy neighbours. Volf noticed a certain subordination which followed from such a personal relationship. "At that time a debtor, upon meeting their creditor, even if it was a very kind person, considered it their duty to take their hat off to them from afar, no matter if the person was younger, and to pay homage to them, while always having to behave obligingly to their family at any given moment... Even in the best cases of this outdated village loan it was a kind of servitude of the debtor towards the creditor. The freedom a present-day credit union debtor enjoys in comparison with a debtor at that time can only be appreciated by those people living in villages who had experienced this servitude themselves." When, in the 1890s, the town savings banks lowered their interest rate to 5%, the peasants started borrowing money from them and balanced their older loans with their neighbours.⁶ The 90s was also a time of the establishment of credit unions, which had a beneficial effect in the form of freeing the country folk from their dependence on the usury loan.⁷

Volf highly values the activity of economic associations. Each legitimate district economic association was entitled to elect a delegate into the agricultural council. Often it was people with university education who were elected as the leaders and representatives of these associations, i.e. either district committee secretaries or secondary school teachers. "The purpose of economic associations was to uplift the countryside both culturally and economically; for this reason, instructive academic lectures were given in rural municipalities on Sundays and on bank holidays from spring till autumn. The lecturers were usually experts of excellent quality; for North-East Bohemia it was e.g. Eckert, the headmaster of the Secondary School of Economics in Chrudim, and teachers Vohralík and Dokoupil, Bauer, the headmaster of the Winter School of Economics in Kukleny, M. Michálek from Kukleny, a teacher at the Winter School of Economics, and all other secondary school teachers and headmasters and teachers at winter and peasant

⁵ Ibid, pp. 84, 222.

⁶ Ibid, p. 225.

⁷ Ibid, p. 229.

schools of economics (rolnická hospodářská škola), who, generally with willingness, performed their task of lecturers and gladly gave up their free time on bank holidays, as they were warmed by the knowledge that their effort was not in vain, that it bore fruit.”⁸

The notes of the headmaster of the burgher schools (Bürgerschulen) in Vsetín, Matouš Václavek, are very critical of the Jews. His anti-Semitism has an economic, social and political background and does not follow from religious differences: “The Jews create their own religious and national society, only for themselves. However, we would have nothing against that if only they were not in opposition to our national and political interests. Whether it is in a rural municipality or in a town, whether it is a municipal election, provincial election or parliamentary election, we always see them – with small exceptions – standing in formation against our interests and efforts. They live among the people, yes, straight from them, and they have absolutely no feeling or care for them.” Václavek believes that a higher number and influence of the Jews can be seen in poorer regions and lands (Moravian Wallachia, Ruthenia, Galicia...), while in wealthier and more educated lands, where public awareness is raised, the Jews shrink to a small percentage of the population. They do not live off hard work, but they strive to make their living blithely. They start with a small shop, tempting people with cheap but low quality goods, pouring them spirits. In times of crisis the Jews even help out with some cash. The Wallachian gets used to coming to the Jew, but when he comes for refreshment one day, the Jew tells him that he will give him nothing, because he owes him this and this much. But where is a poor man to get so much money? Legal action follows, selling the cottage, the estate. The poor man is lucky if he keeps enough money from the sale to be able to move out. This is the ending that one shop and one tavern lead to. There are usually more such shops and taverns in the village. With such behaviour of the Jews and carelessness of the people, it is easy to guess what the municipality will look like in a few years. Estates indebted right and left and therefore going bankrupt. The author states that he knows several Wallachian villages where the living conditions had been tolerable until the Jews came there. He points out the increase in the number of people in the municipality and the fact that about a third of all pubs were run by the Jews. In his opinion, the situation in Wallachia had changed radically in perhaps the last 18 years with the arrival of more Jews. Spirits were the beginning of all misfortune; their consumption had risen dramatically. The consumption of alcohol, even by children, manifested itself in health deterioration, the evidence of which could be seen e.g. during military drafts. Václavek is for state intervention against spirits production, especially of low quality spirits, and against usury. He criticises the state for being inactive.⁹

⁸ Ibid, pp. 240-241.

⁹ Státní okresní archiv Vsetín [State District Archive in Vsetín, further SOkA Vsetín], collection Matouš Václavek, inventory number 109, Kořaleční mor a židovstvo na Valašsku [The

The diaries of the Vsetín peasant and innkeeper Josef Lukotka mainly contain notes about the weather and the local events, but they do prove that even the inhabitant of a peripheral small town with basic education was able, if they were interested, to follow broader political events. For instance, Lukotka recorded the so-called treasonous trial in Zagreb or Šviha's scandal. He considered himself to be a member of the Czech nation, he honoured its personalities (e.g. he recorded the death of Svatopluk Čech or Jan Palacký), he considered the status of the Germans in the Monarchy to be privileged (that is why he criticised the Czech politicians for their willingness to negotiate in the so-called Czech-German reconciliations in 1913 or the situation of the Czech minority in Vienna, among other things in connection with sealing Komenský's school).¹⁰

The cited ego-documents mention a number of significant processes that took place in the rural milieu. Everything had already been launched by the enlightened (mainly Josephinist) reforms, which had restricted the authority of the manorial lords over the serfs and established a legal state in which anybody could enforce the law – even the serfs, in case their manorial lords acted against the law. For instance, Úvalno in Austrian Silesia led over a dozen disputes with its manorial lord in 1812–1848, and that is counting only those that had reached the court. The disputes concerned increasing the corvée and other serf duties over the limits laid down in *urbaria*. It is evident that the Úvalno peasants were aware of the fact that the manorial lords could not do whatever they wanted and were not afraid to enforce the law with the supervising state authorities. An important role was played by Josef Klaps, LL.M., a native of Úvalno, who gave valuable advice in formulating the complaints. It is no wonder that a peasant from Úvalno, Johann Kudlich, the father of *Bauernbefreier* Hans Kudlich, considered the lawyer estate to be the only one that had at least a little freedom to speak up in the Austrian state and to have some respect.¹¹ A lawyer who helped a village was naturally held in general high esteem.

In the Revolution of 1848 the rural population was not mobilisable for the *town* demands, such as general civil rights, freedom of the press or language equality. It simply did not understand them. Logically, the peasants advocated what they were interested in: an immediate abolition of all burdens. Other issues basically did not interest them. Many elected peasants held the position of municipal envoys in their homeland and had unpleasant experience with bullying from the side of the manorial lords' offices. In the Bohemian Lands there was quite a sharp contrast between peasants and the rural proletariat, and therefore the social conflicts did not

Spirits Plague and the Jews in Moravian Wallachia].

¹⁰ SOkA Vsetín, collection Archiv města Vsetína [City of Vsetín Archive], deník Josefa Lukotky [Josef Lukotka's diary].

¹¹ Pavel KLADIWA – Andrea POKLUDOVÁ, *Hans Kudlich: (1823–1917): cesta života a mýtu* [Hans Kudlich: (1823–1917) : The Path of Life and Myth], Ostrava 2012, pp. 24, 39.

only concern the relations town-countryside and serfs-manorial lords.¹² Conflicts between cottagers and farmers are accurately depicted in the petitions from the countryside to the Moravian Provincial Assembly in 1848. Farmers quite often denied the cottagers access to the municipal pastures, if they still existed.¹³ The cottagers mainly demanded renting a piece of the municipal land in order to improve their life situation, pointing out that the farmers rejected their requests to rent the land.¹⁴

The countryside was more satisfied with the result of the Revolution of 1848 than the towns – servitude had been abolished, and although compensation had to be paid for it, its amount was in no way paralysing. The average annual rental burden following from buying oneself out of serfdom ranged between 2–10 Gulden, while the total capital burden with a moderate compensation was between 43–199 Gulden.¹⁵ The process of release from serfdom was managed outstandingly by the state authorities. The former serfs were very well informed by the authorities about what the procedure of being bought out of serfdom would look like. In each political district a district release committee was established, which communicated with them in their mother tongue. What also surely contributed to the trust of the former serfs was the fact that, together with the state representatives, in each municipality the representatives of the people buying themselves out were also coopted into the district release committee, as some form of civil control over the correctness of the buyout.¹⁶

At first, the process of release from serfdom did not concern the utility rights in forests and pastures. There were two possible procedures: either to remove the utility rights by way of a buyout, or to implement a regulation. The advantage of the first option was achieving higher economic efficiency (freedom of action, more rational cultivation), while the benefit of the other was that in most cases

¹² Cf. Roman ROSDOLSKÝ, *Die Bauernabgeordneten im konstituierenden österreichischen Reichstag 1848–1849*, Wien 1976; Brigitte BIWALD, *Von Gottes Gnaden oder von Volkes Gnaden? Die Revolution von 1848 in der Habsburgermonarchie: Der Bauer als Ziel politischer Agitation*, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien 1996.

¹³ Josef KOČÍ, *Příspěvek k rolnické otázce v Čechách v roce 1848* [A Contribution to the Peasant Question in Bohemia in 1848], *Československý časopis historický* [Czechoslovak Historical Review] V, 1957, pp. 59–85, here p. 69.

¹⁴ Jiří RADIMSKÝ – Milada WURMOVÁ, *Petice moravského lidu k sněmu z roku 1848* [A Petition of the Moravian People to the Assembly from 1848], Praha 1955.

¹⁵ František ROUBÍK, *K vyvazení gruntů v Čechách v letech 1848–1853* [Concerning the Release of Estates in Bohemia in 1848–1853], in: *Sborník archivních prací* [An Anthology of Archival Works], 1959, issue 2, pp. 160–219, here p. 209.

¹⁶ Jiří ŠTAIF, *Neúspěšný pokus o „patriotický kapitalismus“. Čechy ve 40. – 50. letech 19. století* [An Unsuccessful Attempt at “Patriotic Capitalism”. Bohemia in the 1840s – 1850s], in: Jan Hájek – Drahomír Jančík – Eduard Kubů (eds.), *O hospodářskou národní državu. Úvahy a stati o moderním českém a německém nacionalismu v českých zemích* [For the Economic National Domain. Essays and Articles on the Modern Czech and German Nationalism in the Bohemian Lands], Prague 2009, pp. 33–43, here p. 39.

the utility rights were higher for the peasants than the value of a financial compensation. In 1852 an Imperial Forestry Act was adopted, bringing a considerable restriction of the extensive use of forests, which the peasants had been used to. The edict of 5th July 1853 regulated the right to harvest timber and to pastures. The fixed way of calculating the compensation amount considerably favoured land owners, as the prices used in the calculations were from 1836–1845. The selected procedure subsequently robbed the peasants of up to 70 % of the formerly collected kind and in return gave them a financial compensation that was not even a year's equivalent of the removed benefits.¹⁷

Even in the 1860s there existed intense conflicts within the rural communities concerning municipal fields, pastures, forests and ponds between the old residents and the new ones (cotters, cottagers). For Libkova Voda in the Pelhřimov region and for South Bohemian Mazelov these were depicted by Oldřiška Kodedová.¹⁸

The specific demands of the countryside were formulated in the late 1860s and early 1870s as part of the so-called *tábor* movement, which is commonly connected only with the Czech national movement demands. For instance, at the mass meeting near Mšeno on 4th July 1869 the local peasants criticised, among other things, high taxes, and at the mass meeting near Hodušín in the Milevsko region on 25th September 1870 there sounded not only Bohemian state rights slogans, but also ideas of establishing economic societies, educating peasant youth or subscribing to peasant journals. In comparison with Bohemia, mass meetings in Moravia had a less political and more economic character. A purely economic mass meeting, dealing only with peasant matters, was the meeting in Brníčko near Zábřeh in July 1869. Even at the largest Moravian manifestation of 1869, the mass meeting on Bílá hora near Židenice, the participants demanded, among other things, economic education, establishing educational and national economic associations, credit associations and savings banks.¹⁹

In the last third of the 19th century the rural milieu faced serious economic and social problems. In the social transformation directed by the Manchester liberalism of the late 60s and early 70s, the countryside came out as one of the main losers. The chronic lack of free land had not been solved, and so the majority of

¹⁷ Ingrid LINSBERGER, „*War es eine Bodenreform? Das Wiederbesiedlungsgesetz und seine Umsetzung in Niederösterreich*“, Wien 2010, pp. 19–22 (unpublished dissertation).

¹⁸ Oldřiška KODEDOVÁ, *K sociální skladbě české vesnice v letech 1880–1914* [Concerning the Social Structure of the Czech Village in 1880–1914], in: Sborník historický [Historical Anthology] 28, 1982, pp. 205–47; Oldřiška KODEDOVÁ, *K sociální skladbě jihočeské vesnice* [Concerning the Social Structure of the South Bohemian Village], Československý časopis historický [Czechoslovak Historical Review] 1979, issue 1, pp. 45–75).

¹⁹ Jaroslav PURŠ, *Tábory v českých zemích 1868–1871* [Mass Meetings in the Bohemian Lands 1868–1871], Československý časopis historický [Czechoslovak Historical Review] 6, 1958, pp. 234–266, 446–470, 661–690, here pp. 257, 662; Jan JANÁK, *Táborové hnutí na Moravě v letech 1868–1974* [The Tábor Movement in Moravia in 1868–1974], Časopis Matice moravské [The Journal of Matice Moravská] 1958, pp. 290–324, here pp. 300–301 and 304–305.

the population consisted of lacklands or self-insufficient smallholders. In 1868 the liberal legislation permitted a division of farmsteads, which led to a further reduction of their average acreage. In the same year the so-called Wucherpatent ("Usurary" Act) revoked the limit of interests from loans, which, on the one hand, brought the peasants new opportunities to participate in the growing financial market, making them an interesting group for credit providers, but on the other hand many peasants later found themselves facing problems, as they were unable to pay off their loans. It was only the conservative Taaffe government that found the resolve to reintroduce the regulation of the interest limit by adopting the Act of 8th May 1881. The consequences of the permission to divide farmsteads and of the agrarian crisis of the last quarter of the 19th century, when the available means, previously used to pay off siblings, were considerably limited, first entailed selling off parts of the land and later executor auctions.²⁰ For instance, in the three-year period 1898-1900, 66 execution sales were made in the judicial district of Mladá Boleslav, 49 in the the judicial district of Nymburk, and 71 in the judicial district of Brandýs nad Labem. In 1888-1898, 270 execution sales of estates were made in the judicial district of Skuteč and 330 in the judicial district of Chotěboř.²¹

In 1887 a new execution code was introduced for an alarming number of execution sales of peasant estates, prescribing that an execution sale of an estate cannot be made below a third of the appraisal price and below two thirds of the appraisal price without the agreement of the debtor. The long-drawn-out agrarian crisis was ruining mainly small and middle farmers, who could not afford to modernise their production. Cheap imports of grain pushed the prices down. For example, in the period 1879-1903 the prices of wheat dropped by 40 %.²²

František Kutnar took a very critical stance on the problems in the countryside after the abolition of servitude and their connection to the Manchester liberalism: "The private and public dependence of the peasantry on the manorial lords was exchanged for a social and economic dependence on capital and the market, which, by means of a credit and price dictate, uncontrolled by a higher social organism, puts a new servitude on the farmsteads and their inhabitants, one not set in law."²³

²⁰ Pavel NOVÁK, *Rolník – Vysočina. Příklad Viléma Richlého a rodin z Mirošova a Dušejova* [A Peasant in the Vysočina Region. An Example of Vilém Richlý and Families from Mirošov a Dušejov], in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř (eds.), *Člověk na Moravě v 19. století* [People in Moravia in the 19th Century], Brno 2004, pp. 182–193, here p. 187.

²¹ *Výsledky šetření poměrů hospodářských i kulturních zemědělského obyvatelstva v Království českém v letech 1898-1900* [The Results of the Investigation of the Economic and Cultural Situation of the Agricultural Population in the Kingdom of Bohemia in 1898-1900], Prague 1901.

²² Helmut RUMPLER, *Österreichische Geschichte 1804-1914. Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*, Wien 2005, p. 474.

²³ František KUTNAR, *Tvář české vesnice v minulosti* [The Face of the Czech Village in the Past], Prague 1942, p. 30.

The lack of free land and jobs led to the depopulation of agrarian regions, mainly those located at middle or high altitudes.²⁴

A great problem was the excessive consumption of alcohol, often connected with borrowing money and the consequent inability to repay it. The owners or leaseholders of inns and taprooms and at the same time producers of alcohol were, in many cases, Jews, who were also very active in retail trade, which was more expensive price-wise than shopping in bulk.

The rural regions needed cheap credit, a cooperative system enabling cheaper shopping, and, above all, the enlightenment of the inhabitants, who needed to learn new ways of farming and to adapt to living in a new age. Credit unions were especially important for the countryside. The small capital which they were accumulating was utilisable in local projects. Only in the period 1868-1873, 55 peasant credit unions were established in Moravia, most of them in the Haná region.²⁵ Cooperatives, associations and communities were a distinctive factor of the social modernisation and political mobilisation of the rural milieu. Ernst Bruckmüller divided them into three types: 1) agricultural associations and, more or less derived from them, academic associations and regional associations; 2) credit cooperatives, savings and credit union associations, cooperative dairies, cattle cooperatives; 3) political organisations.²⁶

Ernst Bruckmüller highlighted the fact that the new peasant organisations had overcome the traditional limitations of the peasants to their house, village and parish office. They were a reaction to the growing market relations. Those who took part in the first wave of establishing associations and communities were also learning how to lead associations and communities, which was an important prerequisite for the politicisation of the peasantry.²⁷

Economic associations provided their members with academic literature and specialised press, which they could read in the rooms of the association, or possibly borrow it. They invited experts to give lectures at association meetings, invited consultants of the Agricultural Council (*Zemědělská rada markrabství moravského*), while their members attended scientific excursions to model farms.²⁸ District economic unions were also important. In Moravia they, to a certain extent, substituted the party organisation in the countryside. From the 22 Czech MPs

²⁴ In more detail Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva českých zemí 1754–1914* [*The Development of the Inhabitants of the Bohemian Lands in 1754–1914*], Prague 1965.

²⁵ Pavel POSPĚCH, *Rolník – Haná. Příklad Josefa Vysloužila* [*A Peasant in the Haná Region. An Example of Josef Vysloužil*], in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř (eds.), *Člověk na Moravě v 19. století* [*People in Moravia in the 19th Century*], Brno 2004, pp. 169–181, here pp. 177, 178.

²⁶ Ernst BRUCKMÜLLER, *Landwirtschaftliche Organisationen und gesellschaftliche Modernisierung. Vereine, Genossenschaften und politische Mobilisierung der Landwirtschaft Österreichs vom Vormärz bis 1917*, Salzburg 1977.

²⁷ Ernst BRUCKMÜLLER, *Sozialgeschichte Österreichs*, Wien 2001, p. 300.

²⁸ Pavel NOVÁK, *Rolník – Vysočina*, p. 191.

elected to the rural curia in 1861, 18 were active in these economic unions.²⁹ In most judicial districts there existed economic schools, e.g. in Moravia in all but twelve districts. These districts were visited all year by travelling teachers from the Agricultural Council who held lectures of public enlightenment.³⁰ From the results of the so-called agrarian survey, conducted in Bohemia in 1901, it was clear that some economic associations were very active while others showed no desired activity, and that some winter schools of economics were not of sufficient interest to the peasant families.³¹

After the abolition of the patrimonial system a municipal government was introduced. Municipalities were headed by elected representatives led by a mayor. The municipal governments of villages and small towns often had to face a lack of education and qualification of their members, and all this at a time when the paperwork that had to be taken care of was rapidly increasing and the communication with the superior state (mainly with the district office) and provincial (the land committee and assembly) authorities was becoming more frequent. In order to meet their obligations, municipalities had to provide education (constructing a new school building meeting the hygiene requirements was often the first bigger infrastructure operation in a village), build roads, take care of the poor, provide water that would not be harmful to health, etc. The building of infrastructure naturally took place later and on a smaller scale than in the milieu of large towns, and due to the limited income of the municipal budget it was extremely draining.

From the research conducted in the Vsetín region until now it seems that in the late 19th century or early 20th century a conflict took place in some municipal governments between the conservatives (called clericals in the press) and the progressors. The points of controversy included e.g. the question of an expensive school construction, founding the local Sokol group or the reaction to the conduct of a free-thinking teacher refusing their subordinate position in relation to the parish office.

In approximately the last five decades of the existence of the Habsburg Monarchy a distinctive change took place in the area of civic and political rights, together with a substantial increase in civic participation,³² mainly in the town

²⁹ Jiří MALÍŘ, *Od spolků k moderním politickým stranám* [From Associations to Modern Political Parties], Brno 1996, p. 44.

³⁰ *První zpráva o činnosti českého odboru zemědělské rady pro markrabství moravské od počátku jejího působení až do konce roku 1899* [The First Account of the Activities of the Czech Department of the Agricultural Council for the Margraviate of Moravia from the Beginning of Its Activity until Its End in 1899], Brno 1899, p. 18.

³¹ *Výsledky šetření...*

³² Gary B. COHEN, *Our Laws, Our taxes, Our Administration. Citizenship in Imperial Austria*, in: Omer Bartov – Eric D. Weitz (eds.): *Shatterzone of Empires : Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands*, Indiana University Press 2013, pp. 103–121.

milieu. As the already cited diary of the Vsetín peasant and innkeeper Lukotka proves, even in the small town or village milieu one could find individuals actively following the political life. It was mainly the more educated incomers that were civically engaged – teachers, clerks, lawyers, doctors or railway and credit institution employees. They were significantly fewer in numbers than in larger towns, but the role they played was all the more important. They were the driving force of changes, as they were the ones most often establishing associations, cooperatives and credit institutions.

The importance of teachers for the development of the countryside was highlighted by Jana Machačová a Jiří Matějček. They stated that besides the educational role they also carried the role of enlightenment. That which, especially in the countryside, parish priests meant for the enlightenment and cultivation of the population in the first half of the 19th century was gradually represented by secondary school teachers in towns in the second half of the century, and later also by country teachers at Volksschulen. They spread enlightenment in farming and contributed to the general cultivation of the environment and cultural life.³³

In contrast, Lukáš Fasora claims that in the “clerical” South Moravia the teacher had not become an equal partner or rival to the parish priest, that the “extent of their activity” was substantially lower than Machačová and Matějček presumed, that in an agrarian society a teacher could not count on huge social prestige and that even their material situation was usually very modest. “The overall picture of teachers in the region is more a picture of a professional group dejected due to a number of injustices and fully engaged in the education of the future generation in a Christian-conservative spirit with a slight stress on nationally emancipatory efforts.”³⁴

Regardless of regional differences (in the “Hussite” Bohemia the teacher was perhaps a more equal partner to the parish priest), the social activities of teachers were significant, as the 1910 statistics of the activity of teacher unions in Bohemia prove: working in educational and reading, economic, amateur, firefighter and defensive associations, organising lectures, publishing in academic literature, writing to regional papers (most likely local newspapers), being active in small country credit and savings cooperatives (raiffeisenkas) and libraries, etc.³⁵

³³ Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914* [An Outline of the Social Development of the Bohemian Lands in 1781–1914], Opava 2002, chapter „Funkce a funkční skupiny“ [“Functions and Function Groups”].

³⁴ Lukáš FASORA, *Sekularizace a „klerikální bašty“ na Brněnsku a Vyškovsku* [Secularisation and the “Clerical Strongholds” in the Brno and Vyškov regions], in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš– Jiří Malíř (eds.), *Sekularizace venkovského prostoru v 19. století* [The Secularisation of the Rural Milieu in the 19th Century], Brno 2009, pp. 253-266, here p. 259.

³⁵ Jiří POKORNÝ, *Lidová výchova na přelomu 19. a 20. století* [Folk Education at the Turn of the 20th Century], Prague 2003, p. 108.

One of the central figures of intermediaries between the town and countryside were lawyers. That is why the conservatives led a certain fight against them, accusing them of disrupting the traditionalist tranquil rural life.³⁶

Together with the habit of an active social life, the members of the social groups of the intelligentsia and the clerks, who had come to the rural milieu, also brought with them national activism – for them the vision of rural modernity was related to nationalist ideology.³⁷ Torsten Lorenz found a link between cooperatives, the national movement and the growing numbers of the non-German intelligentsia in the Habsburg Monarchy, where it was possible to get secondary and university education in one's "own" language. "However, problems arose for most members of the intelligentsia after they had finished their studies and started looking for a job. All too often the discrimination, monopolies and informal hierarchies of state nations prevented educated minority strata from getting their dream jobs in the state service. Many members of the intelligentsia therefore settled in small towns and villages, becoming freelance and establishing reading, agriculture and enlightenment, and also cooperative associations with the aim of encouraging their compatriots on their way to national emancipation. Examples from Galicia, Bohemia or Transylvania show that from the 80s and 90s cooperatives were often established in those places where a revivalistic organisation was already active. In this phase the cooperative system therefore followed up on the already existing cultural infrastructures of national movements and was becoming their economic support."³⁸ Cooperatives were of great practical significance for the countryside – e.g. besides municipalities, water cooperatives could, according to the Land Act of 1884, be the recipients of subsidies within land projects.³⁹ On the other hand, purchasing cooperatives enabled their members to buy various commodities more cheaply.

A big problem in the pre-war countryside was a shortage of farmhands. The industry offered higher wages. The agricultural experts taking part in drawing up the so-called agrarian survey in Bohemia in 1901 believed that, on the one hand,

³⁶ Hannes SIEGRIST, *Die Advokaten auf dem Land*, in: Wolfgang Jacobeit – Josef Mooser – Bo Stråth (eds.), *Idylle oder Aufbruch? Das Dorf im bürgerlichen 19. Jahrhundert. Ein europäischer Vergleich*, Berlin, pp. 169-180.

³⁷ Pieter M. JUDSON, *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*, Cambridge, Massachusetts 2006, pp. 68, 74.

³⁸ Torsten LORENZ, *Družstevnictví střední a východní Evropy v procesu utváření národních společností 1850-1940. Pokus o periodizaci* [The Cooperative System of Central and Eastern Europe in the Process of the Creation of National Societies in 1850-1940. An Attempt at Periodisation], *Moderní dějiny: Časopis pro dějiny 19. a 20. století* [Modern History. Journal for the History of the 19th and 20th Century], 21, 2013, issue 1, pp. 1–18, here p. 9.

³⁹ Jana OSTERKAMP, *Wasser, Erde, Imperium. Eine kleine Politikgeschichte der Meliorationen in der Habsburgermonarchie*, in: Jörg Ganzenmüller – Tatjana Tönsmeier (eds.), *Vom Vorrücken des Staates in die Fläche. Ein europäisches Phänomen des langen 19. Jahrhunderts*, Cologne 2016, pp. 179–197.

there was a lack of farm workers, and that, on the other hand, their attitude to work was bad and they were cheeky, as they knew that in case they were sacked they would have no trouble getting work with another farmer.⁴⁰

In the Czech historiography of the long 19th century we know very little so far about how the modernisation processes tied with the principles of the civil society (or, more precisely, the national ideology) advanced in the rural areas and to what extent they had become established there. One of the first innovative impulses, albeit limited to the period of the 1850s and the beginning of the 1860s and to the sphere of the newspaper impact on the countryside, is the recent study written by Yuko Kiryu.⁴¹

Work on the presumption that with the advancement of the creation of a unified communication area and with extending political rights to that part of the population which originally had no rights at all (rural workers, peasants, etc.), the process was bidirectional (albeit with less intensity in the opposite direction), i.e. that when other strata started entering the communication (at the moment of gaining the right to vote at the latest), they enriched the national and civil discourse by their interpretations, interests and perceptions.

It is necessary to fill in the blank spaces by intensive research. Research conducted abroad may serve both as a source of inspiration and as comparative material.

Galicia is quite well explored. While in the Bohemian Lands it was the Czech and German national movements fighting for the favour of the population, in Galicia it was the Polish and Ruthenian (Ukrainian) movements.

The German historian Kai Struve claims that nationality played no role in the self-identification of peasants in Galicia, at least until the end of the 19th century. The collective identities important for peasants were social, religious and territorial. Peasants were not easily mobilised for the Polish national goals. They were afraid that the restoration of the Polish state would lead to the landlords rising to power and perhaps even to the renewal of servitude.

From the 1870s there was a boom in the development of savings bank and credit union associations in the Galician countryside. The social group of the intelligentsia played a significant part in their establishment, perceiving work for the peasants and work leading to the improvement of agricultural methods and education as a strengthening of the countryside that was important for strengthening the Polish nation. The reformers of village life strived, among other things, to separate provincial politics from the pub. When the municipal committee

⁴⁰ *Výsledky šetření...*

⁴¹ Yuko KYRIU, *Kodym's Newspaper and the Creation of a Rural Public Sphere in Bohemia*, *Český časopis historický* [The Czech Historical Review], 115, 2017, issue 2, pp. 407–439. The study analyses *Hospodářské noviny* [The Agricultural Newspaper], published by Filip Stanislav Kodym. Its subscribers were above all local self-governments (municipal boards and mayors in villages and provincial towns), farmers, district authorities and clergymen.

did not hold a meeting in the pub, it meant a considerable loss for the innkeeper (usually a Jew) and led to conflicts in the elections. The Jews therefore tried to thwart the victory of the reformers.

Kai Struve characterised the position of the Jews in the Galician society. They constituted about 11 % of the Galician population, though among merchants and innkeepers they accounted for over three quarters. Peddlers were very poor, while innkeepers were a little better off. Usually they only leased the pub from the manorial lords and were therefore dependent on it. Wealthier Jews would buy estates – the share of Jewish owners of estates increased from 13 % in 1889 to 22 % in 1912. Also many clerks working at estates were Jews. Although a number of Jews made their living as artisans or labourers, the country folk associated them exclusively with trade, pubs and usury. In the traditional rural awareness the Jews were the strongest personification of outlanders, as they were in contact with the village more than other outlanders.⁴²

Struve examines the activities of the Catholic priest Stanisław Stojalowski, who published two rural newspapers, *Wieniec* and *Pszczółka*. He strived to mobilise the peasants to improve their life situation. This was to be achieved through education, better agronomic techniques and establishing savings bank and credit union associations. He tried to impress upon the peasants that even they, not only the landlords, are members of the Polish nation. He defined nation based on Catholic faith. He considered liberalism as an instrument working for the sake of the Jews and harming Christian peasants, labourers and artisans. He believed alcohol to be the main undoing of the peasants, leading to indebtedness to the Jews and finally to losing one's land. Between 1868 and 1880 Galicia saw a rapid increase in the number of forced sales of land – from 164 to 3,200 per year.⁴³

From the aspect of the transformation of the countryside, Struve considers the factors of establishing associations, cooperatives and (connected with these) the activity of the social group of the intelligentsia to be essential. As he stressed in one of his studies, “village self-help initiatives such as agrarian circles, reading rooms and, later, cooperatives, played an important role in the national restructuring of society after the legal restrictions of estate society had been abolished. These institutions were integrated in structures of organization and communication which were national in character, broke through the isolation of the local communities and integrated them into national public spheres. The intelligentsia active in them pursued national aims, but was also motivated by a moral obligation to work against misery they saw in many villages. A growing number of peasants also realized that there were new and real possibilities to work

⁴² Kai STRUVE, *Gentry, Jews and Peasants*, in: Nancy Wingfield(ed.), *Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*, New York 2003, pp. 103–126, here p. 104–114.

⁴³ *Ibid*, pp. 107–109, 113.

through self-help initiatives, political organization, and the cooperative movement, for the improvement of their situation.”⁴⁴

In the monograph dealing with interconnecting social and national emancipation, Kai Struve conceptually proceeds by first following the establishment of national communication and organisation structures (newspapers, educational and economic associations, other associations, political parties) and subsequently dealing with the subjective aspect, i.e. the national identification of the rural population (adaptation and the adoption of national symbols through national celebrations, education, reading, labour migration, etc.). Struve claims that national identity as a concept of self-perception had gained importance with a growing number of people from the countryside only after the isolation of the rural communities had been overcome by the organisation and communication structures of the civil society. He takes into account the prevailing view of the Polish historiography that on the eve of World War I a large part of the peasants in Galicia and Congress Poland still had no national awareness. He made an important finding that the peasants not only took the national ideology over, but also modified the interpretative paradigms (*Deutungsmuster*) of the social and political situation that were attractive for them. From this aspect, he considers the letters of correspondents from the countryside in newspapers to be an important source. An analysis of the letters enables us not only to get to know the opinions of these active residents, taking part in political life in this way, but also to find out the social composition of the leading strata of the movement in the countryside.⁴⁵

Communication between the centre and periphery, and thus also an adaptation of the “national vocabulary” to the needs of the countryside, is found in Galicia also by Keely Stauter-Halsted: “As peasants came to think of themselves as Poles..., those who formerly served as the sole representatives of the nation had to consider the implications of a socially expanded national clientele.”...“Villagers grew more politically sophisticated and sought concessions on their rural agendas in exchange for their support of national programs.”...“Peasants shaped their own images of the nation, combining rural cultural practices with narratives and icons from outside the village”... “Many national identities shared space within the single discursive field of the term ‘Poland’ or ‘Polish’...“. In exchange for the promotion of this moral-national vision, peasant spokespeople sought a package of concessions from the Galician social elite.” This public agenda, articulated in terms of the welfare of the nation, most clearly through debate in the Reichsrat and in the

⁴⁴ Kai STRUVE, *Peasant Emancipation and National Integration. Agrarian Circles, Village Reading Rooms and Cooperatives in Galicia*, in: Torsten Lorenz (ed.), *Cooperatives in Ethnic Conflicts. Eastern Europe from the late 19th until the mid 20th Century*, Berlin 2006, pp. 229–250, here p. 249.

⁴⁵ Kai STRUVE, *Bauern und Nation in Galizien. Über Zugehörigkeit und soziale Emanzipation im 19. Jahrhundert*, Göttingen 2005, pp. 14, 18.

provincial diet, included demands for increased legal and social equality, and for economic reforms to protect and preserve the family farm.⁴⁶

According to this American researcher, what helped the political mobilisation of the Galician smallholders were prominent controlling cadres consisting of village mayors, municipal secretaries, members of municipal governments and MPs. Rural reform agenda became the key manifestation of peasant nationalism and was positioned at the very crux of the social contract between peasants and the nation they sought to join. Stauter-Halsted therefore perceives nation mainly as a social contact. The reference to the national cause had become a code for a whole range of visions of the future.

Galicia is also the topic of two academic monographs, focused on the Ukrainian population and the Ukrainian national movement. John Paul Himka based his work on an analysis of articles written by the correspondents (local activists) of the daily *Batkivshchyna* for Ruthenian (Ukrainian) peasants in Galicia, published in the section “News from the Region” in the 1880s. The authors of the articles, of which Himka analysed 281 in total, were mainly peasants, but also teachers, pastors or schoolmasters.

Himka considers an important lesson for the countryside to be the fight for utility rights (Servitutenrechte) following the abolition of servitude. The monarch’s Act of 5th July 1853 established three ways of settling the utility rights in forests and pastures: 1) a buyout by a landowner, 2) a compensation of the country folk for their lost rights by the landowner giving them an equivalent, i.e. a part of the pastures and forest, 3) letting the peasants keep the utility rights in their original form. The issue was then regulated for several decades. Many villages in Galicia were involved in lawsuits with the landowners concerning the issue of Servituten and about a fifth of all villages in Eastern Galicia resorted to an illegal mass campaign in defence of their rights to forests and pastures. The peasants came off relatively badly, having received compensation that did not equal the real value by far.⁴⁷

The national movement benefited from the bitter experience of the countryside during the conflict regarding utility rights. The country folk learned an important lesson, i.e. that their ignorance and illiteracy was a serious weakness and that they needed to find allies in the educated strata of the society. It is no coincidence that a positive response to establishing reading associations came just after the most intense fights for utility rights. A relative drop in the intensity of disputes over utility rights after 1860 coincides in time with the boom of the national movement in the countryside. The national movement, whose cadres were often veterans of

⁴⁶ Keely STAUTER-HASTED, *The Nation in the Village. The Genesis of Peasant National Identity in Austrian Poland 1848–1914*, Ithaca 2004, pp. 15, 16, 185–187.

⁴⁷ John Paul HIMKA, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the 19th Century*, New York 1988, pp. 40, 49.

fight for utility rights, had taken over the defence of the rural interests, doing so in a new, political way.⁴⁸

With their reports, the correspondents of the daily *Batkivshchyna* had entered the wider world, reprimanding their co-inhabitants for their ignorant attitude towards education and progress. Publishing such a report brought the correspondents psychological assurance about being supported by a wider community and helped to legitimise their position in their own village. Of the 281 articles of correspondence, 55 were identified as coming from members of reading associations. It was exactly these reading associations that were key for the Ukrainian national movement, as the Provincial School Council was controlled by the Polish. Associations provided the rural strata education with a national orientation. As about a quarter of the members of reading associations were illiterate, public reading was of great importance. Greek Catholic priests also played a big role in reading associations, as they considered fighting ignorance as an important part of their public activities. In order to support thriftiness and diligence, they established and led credit union associations and economic cooperatives.⁴⁹

The motivation of teachers to participate in the national movement was, similarly to priests, also a little “ideological”. The national movement laid great stress on education and enlightenment, which every teacher was sure to like. Reading associations were an excellent complement of compulsory classes. In addition, teachers could enjoy the company of a new, enlightened type of peasant, who took part in the national movement without the haughtiness typical of the clergy, as between a peasant and a teacher there was not such a gap in the social status.⁵⁰

Rural activists – the correspondents of the daily *Batkivshchyna* from the peasant ranks – ranked among the better situated inhabitants of the village, as they were literate and usually also owned some land.

Eastern Galicia, too, was home to strong anti-Semitism, as one of the fundamental social problems was the hard impact of the monetary economy – usury, executions, etc. In the letters from newspaper, readers’ criticism of pub owners (usually Jews) was quite common. The criticism targeted not only alcoholism and indebtedness, but also influencing the rural government (the sessions took place in the pub and not without alcohol). The Jews were also prominent among clerks working at estates (administrators, overseers, recruitment officers, etc.). In addition, at the turn of the century the Jews still owned almost a fifth of all land in Eastern Galicia.⁵¹

⁴⁸ Ibid, pp. 52, 54.

⁴⁹ Ibid, pp. 83–87, 126.

⁵⁰ Ibid, p. 128.

⁵¹ Ibid, pp. 155, 164, 181.

Himka states that the peasants were interested in national issues mainly during the Revolution of 1848, while in the 50s they were mostly involved in the social and economic conflict. The significance of the national aspect had grown in the last third of the century in connection with the political and democratisation reforms and the weakening of the social aspect (resolving buyouts from serfdom and settling utility rights). The country folk perceived the enlightenment aspect of the national movement (reading associations, newspapers) as something related to achieving economic progress. The ideology of the Ukrainian national movement was, at the same time, the most radical social ideology that the country folk had access to (at least until the outbreak of political radicalism in the 90s). The most important people for rural modernisation – parish priests, teachers, schoolmasters – were also active consumers and advocates of the national ideology.⁵²

Andriy Zayarnyuk analysed the activity of two reading associations in Ruthenian Galicia, the pro-Ukrainian *Prosvita* and the pro-Russian *Kachkovskii society*. He, too, stresses the importance of the daily *Batkivshchyna*, thanks to which the Ukrainian movement could enter the rural communities and vice versa; the local activists could communicate directly with the centre, not through the agency of the local authorities, which were often paternalistic.⁵³ He presents a very interesting observation when giving reasons for why the regulation of the service rights (*Servitutenrechte*) turned out to be so unfavourable for the peasants. It was because the rural community did not care about who owned the resources while it still had access to them. The peasants wanted the utility rights to be guaranteed, not the property rights.⁵⁴

The life and intellectual world of the Polish population in Galicia is captured in a first-class ego-document – Jan Słomka (1842-1927), a peasant and long-time mayor of Dzików, had written and published his memoirs.

Słomka attended school for only two years, as from the age of thirteen he already had to work in the field. In the narrative of his parents he often heard about the poverty in the first half of the 19th century, when almost every year there was a lack of subsistence all the way from spring till harvest time. At such a time the prices of grain and other things were double and it was possible to buy them only from the Jews, who would buy them from the peasants immediately after the harvest and pay mostly with vodka. Subsequently they could sell them in the period before the harvest with a big profit.

Even in the second half of the 20th century trade in towns was run almost exclusively by the Jews. Peasants did not engage in trade, as they considered it to be an exclusively Jewish business, for which only the Jews were suited. They would be ashamed to run any such trade and would mock anyone from their own

⁵² Ibid, pp. 204-206, 217.

⁵³ Andriy ZAYARNYUK, *Framing the Ukrainian Peasantry in Habsburg Galicia, 1846–1914*, Edmonton 2003, p. 764.

⁵⁴ Ibid, p. 203.

ranks who would start it. They brought their own products to the market, but there they would sell everything to the Jews. The Jews thereafter traded these goods and generated profit. It was only in 1882 that agricultural cooperatives were established, which spread around the villages.

In the author's youth the peasants borrowed only from the Jews, i.e. at a high interest rate – often 50 % or more. If the debt was not being duly paid, the lender took products such as eggs, chickens, calves, grain, etc. for the delay. Indebtedness frequently led to executions and to the property being sold in an auction. Auctions were attended by the Jews, as the peasants did not understand them at first. For small amounts of money, the Jews also took both the land and the house from the debtors, scaring them that if they did not agree, the whole property would be put into execution. With these tactics they liquidated half the peasants – there were enough reckless people who borrowed money and did nothing with it, often even drinking it away. These people got loans more easily than others, as they agreed to the high interest rate sooner. The lender knew exactly how much the peasant's property amounted to, and lent only such an amount that would pay off. In 1877 and 1881 two Anti-Usury Acts were adopted that banned high interest rates.⁵⁵

In his memoirs Słomka emphasises that the Jews were lessees or owners of pubs. They never drank themselves; it was very unusual to see a drunk Jew. The Jews lived very modestly – if the Catholics had copied them, everything would have been in their own hands. When a Jew bought a nobleman's estate, they retained the modest way of life, never wasting money on expensive management.

According to Słomka, the Christian part of the population had later learned their lesson. In the 1920s it was already much harder for the Jews to get rich. They were able to trade and live better than the peasants or lower clerks, but within a short time they did not generate such wealth as before. The change had come with education – people were cleverer and did not drink or waste time so much anymore. The agricultural cooperative system was created and the Catholics started to trade.

The clergy were highly revered, being considered as God's chosen ones, as people who already counted among the saints on Earth. In case of need, everyone turned to them with full confidence.

Słomka states that he started to claim himself to be a member of the Polish nationality only after he had started reading books and newspapers. He was very enterprising – when he found that he had a suitable type of clay on his land, he built a brickyard and later also lime works. Together with his neighbours he founded a peasant cooperative in the village and they also opened a small shop where they sold supplies. As a mayor he contributed to the establishment of a credit union, the

⁵⁵ On 14th June 1868 all provisions of the Civil Code and other laws concerning usury were abolished. In 1877 a law was passed in Galicia and Bukovina punishing the abuse of the debtor's ignorance (not poverty) with an excessive interest rate. On 28th May 1881 a law was passed for all Austrian lands punishing the abuse of the ignorance or poverty of the debtor – however, it included nothing regarding the permitted limit of the interest rate.

very first one in the whole district. The initial capital was put together by selling 300 trees from the municipal forest. He encouraged his children to pursue education. In his own assessment, what had helped him to achieve his life's success was the following: listening to intelligent people, reading, not contenting himself only with farming, which would bring him little profit, eating moderately, not drinking or smoking. He speaks well of people who somehow differed and with whom he could collaborate – clergymen, clerks, doctors, solicitors, teachers, but also burghers and peasants from the surrounding areas. He praises peasants who had built and improved their farms, and educated themselves and their children, who then entered the world of professions.⁵⁶

Works depicting the French countryside and its society in the 19th century are particularly inspirational for me. A classic monograph dealing with the modernisation of rural France was published four decades ago. In retrospect, its author, Eugen Weber, clearly overrated the factor of the isolation of the rural regions and the limited impact of statewide issues, despite presenting a number of examples which all seem very suggestive. In his opinion, politics in those agrarian regions of France which he studied had retained its archaic form, both locally and personally, at least until the 1880s.⁵⁷ The decisive change came with increased social mobility and exchange of information. “A growing belief in the possibility of social advancement spurred the development of personal ambition and a sort of individual enterprise subversive of old family and communal bonds. Literacy, together with access to books, newspapers, and other sources of information, forged a new attitude to politics, and this in turn cast up new leaders, different from and competing with those moulded by the local hierarchy”.⁵⁸

Weber recorded a rise in the social status of teachers, as in the second half of the 19th century teachers quite often handled administrative matters in place of illiterate mayors, became advisers to villagers, wrote letters for them, surveyed their fields, were newspaper correspondents, etc. However, the increase in the teachers' prestige came a little at the expense of the parish priests: “The peasant's need had shifted from consolation to advice on concrete matters”.⁵⁹ The privatisation of life did not play into the Church's hands, either – people became more sensitive to any attempts of the Church to invade the private spheres. “There and elsewhere, husbands evinced a growing resentment toward confessors who wrung every last detail of intimate practise from their wives”.⁶⁰

⁵⁶ Jan SŁOMKA, *From Serfdom to Self-Government: Memoirs of a Polish Village Mayor 1842–1927*, London 1941.

⁵⁷ Eugen WEBER, *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870–1914*, Stanford 1976, p. 241.

⁵⁸ Ibid, p. 291.

⁵⁹ Ibid, p. 362.

⁶⁰ Ibid, p. 365.

Only a few years after Weber a work dealing with the French countryside in the 19th century was written by Barnett Singer. In contrast to Weber's view regarding the lack of national patriotism on the local level before 1880, Singer claims that he had found a number of mayors who were able to bring such patriotism to a much higher level than Weber allows, and that the peasants were well aware of the external influences, including nationalism.⁶¹ Singer deals with rural notables, namely priests, mayors and teachers, as well as the relationships among them.

In Singer's opinion, the main fault in the character of the priests was their rigidity (which historians often consider to be the reason for anti-clericalism) and haughtiness. We can find this in their correspondence, which tended to be luxuriant, emotional, even hysterical, often abounding with exclamation marks and underlinings. Priests could refuse the First Communion, the choice of godparents or a hasty wedding ceremony. Such a type of priest could get on the wrong side of the local milieu and easily strengthen the anti-clerical tendencies. An impertinent, overly sensitive and rigid priest could evoke hostility.

A lot of clerical correspondence and rural disputes in the 19th century are related to building churches. Singer does not overestimate the purity of the motivations. Many priests took a concern in the construction work of churches only to gain leverage on the inhabitants or authorities, or to humble a defiant mayor. We also know that the church was the "shop window" of the village. In many towns it was the only assembly hall. Markets and fountains could often be found in its close proximity. In short, the priests tried to share in the prestige of the church. On the other hand, by supporting the building of churches the priests also supported the source of the local pride.⁶²

Priests reacted to the modernisation pressure after 1870 by becoming more political. Singer registers an increased occurrence of political sermons clearly sparked by the issue of the secular public school. Priests also actively intervened during elections (sometimes whole sermons were devoted to condemning the Republican electoral rolls). Many priests wrote for the local newspapers or journals published by learned societies, sometimes in the polemic style.⁶³

In the last pre-war decades, the prestige of the republic on the local level became more and more identical with the prestige of the mayor. Priests were pushed into the background more and more. The relationships, conflicts and fights for hegemony between these two people seem to be the key to a large part of the French history of the 19th century. The disputes are abundantly documented in archive materials. Many disputes between mayors and priests were caused by the priests refusing to hold funerals. The same went for the countless cases when

⁶¹ Barnett SINGER, *Village Notables in Nineteenth-Century France. Priests, Mayors, Schoolmasters*, Albany 1983, p. 2.

⁶² Ibid, pp. 11, 19.

⁶³ Ibid, pp. 30, 35.

a priest refused to marry a supposedly immoral couple. Parish priests were also able to refuse to deliver the Lord's Supper to girls who went dancing. The priests' aversion to dance halls, cafés and cabarets followed mainly from the fact that drinking places challenged the church's position as the centre of social activities.⁶⁴

Under the French Third Republic teachers strengthened their position – a compulsory state school system was created in France. This was undoubtedly due to the influence of the German victory at Sedan. The aim was to give the unstable republic a solid foundation, to develop loyalty on the local level – and the primary school was an ideal means of propaganda. A profound transformation of education took place: the primary school became free, secular and compulsory. Teachers gained most of their respect by other than political means and they also helped to establish respect in relation to the republic. Creating a reputation was often a demanding process; however, teachers had several sources of prestige – the main one being their literacy, the ability to provide concrete services to the villagers. Before the radio and television became widespread, teachers were a source of information and culture in the countryside, a walking well of knowledge and advisers in financial and economic matters. Schools in the centres of villages had now started to question the church as a place where the peasants came with their problems. The position of the teacher improved if they were the mayor's secretary, which was more of a rule than an exception. At the turn of the 20th century teachers would often be at the head of the growing cooperative movement, which was of great importance for the farmers. They also organised practical courses for adults in matters of agriculture or fishing.⁶⁵

The improvement of the teachers' position is also confirmed in literature dealing with the German milieu. Two things had a great influence on the improvement of the education level: establishing teacher institutes and integrating teachers into the ranks of civil servants (1873). The teacher became a respected person, while before they were an object of mocking rhymes which still saw them as an "armer Dorfschulmeisterlein";⁶⁶ as late as in the mid-19th century teachers were in an awkward situation materially, and farmers therefore considered them as slightly better farm workers.⁶⁷ Teachers were also indispensable for the municipal governments, mainly due to the mayors' lack of qualification. Increasing byrocratisation meant that from the mid-19th century the demands on the representatives of municipalities were higher – an information transfer took place, mainly in the form of statistics and tables. For example, according to offices, in tax

⁶⁴ Ibid, pp. 66-70, 90.

⁶⁵ Ibid, pp. 108-115.

⁶⁶ Marina MORITZ, *Erfahren. Verändern. Beharren. Dorfleben im 19. Jahrhundert*, in: *Schriften des Museums für Thüringer Volkskunde* 38, 2015, p. 34.

⁶⁷ Patrick WAGNER, *Bauern, Junker und Beamte. Lokale Herrschaft und Partizipation im Ostelbien des 19. Jahrhunderts*, Göttingen 2005, p. 117.

matters the mayor would hardly cope without the teacher's help.⁶⁸ Thanks to "nationalisation", teachers found themselves in direct dependence on land councils (Landräte), which most of them welcomed as they saw it as a chance to extricate themselves from the influence of the Church.⁶⁹

In the German Lands, similarly to the Habsburg provinces, questions of subdividing communal land (Allmende), of utility rights to pastures and harvesting timber and of consolidating land were discussed. Even at the turn of the 20th century, in the province of Hesse-Nassau Allmende still took up over 5,000 ha of land. Already in the 18th century conflicts occurred due to the fact that large farmers placed large numbers of sheep and cattle in municipal forests and on municipal pastures, leaving no space for cattle belonging to others. To a certain extent the state defended the interests of those who the municipalities, adverting to utility rights, tried to exclude from using the Allmende. In 1857, in the municipality of Großseelheim the police even had to be called in to ensure access to timber to all local inhabitants. Those who had utility rights wished to keep the Allmende, while others supported the initiatives for its subdivision. The state was in a difficult position. Logically and from the aspect of modern farming subdivision would have been better, but it would have meant irrevocably excluding most poor country folk from using this land. The state strived to protect the municipal forests; these were to remain to be used collectively, which was important for the poor. It defended its stance in the 60s and 70s, giving it up in the late 1880s after strong protests by the peasants.⁷⁰

As far as the consolidation of land⁷¹ is concerned, the process of land redistribution was complicated. Classification of the land quality was needed. The municipal chronicle of Allhausen (Westphalia) provides evidence of the fact that people were afraid of the new subdivision of land after its consolidation – villages were completely dependent on agriculture. Five peasants complained that the new subdivision of land did not correspond to the old ownership. A committee from Münster found their demands groundless. Three contented themselves with this verdict, while two appealed against it and in the end received a small compensation, which hardly met their original ideas. After that the owners' only interest was to make the land fertile and thus they started draining it.⁷²

⁶⁸ Ibid, p. 116.

⁶⁹ Ibid, p. 566.

⁷⁰ Robert VON FRIEDEBURG, *Ländliche Gesellschaft und Obrigkeit: Gemeindeprotest und politische Mobilisierung im 18. und 19. Jahrhundert*, Göttingen 1997, pp. 101–107.

⁷¹ The old settlement form, where the individual plots of one owner were scattered, causing the owners of the adjacent plots to proceed collectively in the order of sowing, etc. in order not to destroy one another's crops, posed a considerable obstacle in the modernisation of agriculture. Consolidating plots was therefore a difficult yet necessary process.

⁷² Michael SIMON, "Vorgelesen und der Wahrheit gemäß befunden..." – Allhausen im 19. Jahrhundert nach den Aufzeichnungen der örtlichen Gemeindechronik, in: Michael Simon – Günter Wiegelmann (eds.), *Dörflicher Alltag im Wandel*, Münster 1992, pp. 23–94, pp. 79–80.

In Germany, military associations were of great importance for the rural society, both in the outward direction (towards the urban milieu) and in the inward one (lacklands versus farmers), as the reception of ideas from the town hit three obstacles with the country folk: 1) a different lifestyle and mistrust following from the fact that the ideas came from the representatives of the manorial lords; 2) the ideas had to be acceptable for the peasants and lower strata, they could not endanger the rural neighbour relations; 3) the ideas had to offer the rural lower strata an independent feeling of self-worth, in contrast to the proprietary self-confidence of the peasants. Military associations met all three conditions. They lent esteem and respect even to the lower strata of the rural society, whose traditional value orientation lay in land ownership. This was also connected to the diffusion of the national and state idea which these associations radiated, as ideologically they stressed a general participation in this idea regardless of property or status. Military associations were joined even by people too young to actively participate in the war with France.⁷³

The social role of pubs is stressed even for the German rural milieu: *“Die süddeutsche Gaststube ist einer der wichtigsten Plätze für das öffentliche Leben... Der Lehrer, der im deutschen Süden fast durchweg die Fortschrittspartei vertritt, liest die Zeitung vor, welche jeder Wirt als das hauptsächliche Anlockungsmittel zu halten verbunden ist; die kraftvollsten Kammerreden kommen zum Vortrag und werden ausführlich besprochen; auch bildet sich hier das Urteil darüber, ob der gewählte Abgeordnete des Kreises im Sinne der Wähler seine Schuldigkeit tue oder nicht. Alle Stände gleichen sich in den gemeinsamen Interessen des Staatslebens aus; selbst Pfarrer und Bürgermeister verschmähen es nicht, hier öfter einzusprechen...”*⁷⁴

Wolfgang Kaschuba and Carola Lipp have performed a detailed analysis of the composition of the municipal government in the village of Kiebing in Württemberg. They claim to have found a certain principle of “heredity” in prominent families (the municipal committee often included the sons or sons-in-law of former members), which brought them to the conclusion that an economic and social background played a bigger role than personal qualities and abilities.⁷⁵

Studies from outside the Czech Republic focusing on the development of civil and national society with respect to rural areas tend to emphasise i.e.:

a) The response of rural communities to modernising impulses from elsewhere is a multi-layered phenomenon, combining acceptance of these impulses with their adaptation to local conditions.

⁷³ Robert VON FRIEDEBURG, *Ländliche Gesellschaft*, pp. 204–211, 218.

⁷⁴ Ingeborg WEBER-KELLERMANN, *Landleben im 19. Jahrhundert*, München 1997, p. 343.

⁷⁵ Wolfgang KASCHUBA – Carola LIPP, *Dörfliches Überleben*, Tübingen 1962, pp. 573–580.

b) The nation is also viewed as a social contract, i.e. a contract between the local milieu and the centre. During the integration of the rural regions the specific modernisation measures had become interconnected with the national goals. The attitude of the country folk towards various integration offers, both from the state and the opposition, was given by pragmatic reasons, considering the “utility value”. The nation was not a value in itself, but it gained attractiveness only in connection with specific promises of the present and future. The decisive contribution to the integration process was broadening the right to vote.⁷⁶

c) National/civil identity as a concept of self-perception grows in importance among increased numbers of rural people only after the isolation of rural communities has been alleviated by the organisational and communication structures of civil society. For this reason, it is important to trace the emergence of structures enabling national communication and organisation (newspapers, educational and economic associations, other clubs and associations, political parties).

We are in need of more detailed studies about establishing associations and cooperatives in the countryside, about the agents of social changes (most probably mainly the social group of the intelligentsia), about the activity of the parish priests and their relations with other leading figures of the local milieu⁷⁷, about the composition and activity of the municipal governments, the transfer of “high politics” into the local milieu (meetings before provincial and parliamentary elections), and about the growth of administrative activity (the state penetrating the local milieu).⁷⁸ From the aspect of the reconstruction of the bidirectionality of the communication ties, it is advisable to observe a specific region comprehensively, i.e. not a single village in isolation, but the village milieu and its ties to the local centres (district court, district office, electoral district).

At present a three-year (2017-2019) project, *The transformation and social activation of rural areas in Moravia and Austrian Silesia 1861-1914*, is being carried out, financed by the Czech Science Foundation (Grantová agentura České Republiky). A key aspect of the project will be research into the structures of communication and organisation which enabled civil (modernising) and national

⁷⁶ Ruth DÖRNER, *Staat und Nation*, pp. 327, 331, 332.

⁷⁷ In this respect it is possible to follow up the successful research conducted by Masaryk University in Brno. See Lukáš FASORA - Jiří HANUŠ – Jiří MALÍŘ (eds.), *Sekularizace venkovského prostoru v 19. století* [The Secularisation of the Rural Milieu in the 19th Century], Brno 2009; Stanislav BALÍK - Lukáš FASORA - Jiří HANUŠ – Marek VLHA, *Český antiklerikalismus. Zdroje, témata a podoba českého antiklerikalismu v letech 1848–1938* [Czech Anti-Clericalism. The Sources, Topics and Form of the Czech Anti-Clericalism in 1848–1938], Argo 2015.

⁷⁸ Norbert Franz writes about the “Durchstaatlichung des letzten Dorfes” - Norbert FRANZ, *Durchstaatlichung und Ausweitung der Kommunalaufgaben im 19. Jahrhundert. Tätigkeitsfeld und Handlungsspielräume ausgewählter französischer und luxemburgischer Landgemeinden im mikrohistorischen Vergleich (1805-1890)*, Trier 2006.

discourse to become established in rural areas, as well as how this discourse was perceived or modified in the context of peripheral regions. The research will be based on a sample of 12 judicial districts; in each district, one town (seat of the district court) and three villages will be selected for a more detailed analysis.

I believe that by using the microhistorical approach to the individual rural and small town communities it is possible to gain new knowledge about the importance and forms of the state and nation for the wide masses of the population, which are not distinguishable on the statewide level. In this respect, microhistory is irreplaceable for a deeper understanding of society-wide processes.

Pavel Kladiwa

Umwandlung und soziale Aktivierung der ländlichen Gebiete. Die tschechischen Kronländer in den Jahren 1861–1914 (vorläufiger Umriss der Problematik)

Zusammenfassung

Die großen sozial-gesellschaftlichen Veränderungen, die sich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts abspielten, ihre Folgen sowie die zeitgenössischen Reflexionen studierte man bislang für die tschechischen Länder praktisch ausschließlich auf der Makroebene (d.h. aus der Sicht des Zentrums), oder im Kontext des städtischen Milieus. Was wir noch vermissen, ist eine synthetisierende und detaillierte Interpretation der sozialen, wirtschaftlichen und kulturellen Veränderungen aus dem Blickwinkel des dörflichen Milieus. Was spielte sich Wesentliches im Umfeld der Dörfer und Landstädtchen ab? Wie wurden die Änderungen von den dortigen Einwohnern reflektiert? Wer waren die Hauptträger der Änderungen und mit welchen Mechanismen und über welche Kanäle breiteten sich diese aus? Diese einleitende Studie zu einem Projekt, das die Mechanismen des Entstehens der politischen Öffentlichkeit im Milieu der Dörfer und Kleinstädte in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts untersucht, bemüht sich, die grundlegenden Problemfragen zu bestimmen und vorläufige Antworten sowie die notwendigen Richtungen der weiteren Forschung zu formulieren. Im Projekt wird komplex das Phänomen der sozialen (politischen) Aktivierung und in ihrem Rahmen auch die Perzeption der nationalen Ideologie auf dem Land untersucht. Das Projekt sieht die Nation nicht als Wert an sich, sondern geht davon aus, dass die nationale Ideologie nur in Verbindung mit konkreten wirtschaftlichen und sozialen Vorteilen für die lokale Gesellschaft und mit einer spezifischen Zukunftsvision Attraktivität erlangte. Die Studie besteht aus drei Teilen. Der erste Teil erwähnt (auch mit Hilfe zitierter Ego-Dokumente) eine ganze Skala wichtiger sozialer und ökonomischer Prozesse, die sich im ruralen Milieu abspielten. Der zweite Teil bringt methodische Impulse zum Thema aus nicht tschechischer fremdsprachiger Fachliteratur. Der Schlussteil ist eine gewisse Rekapitulation dessen, wie das Thema in der tschechischen Historiografie weiter ausgearbeitet werden könnte.

Pavel Kladiwa

The Transformation and Social Activation of Rural Areas. The Bohemian Lands in 1861–1914. (A preliminary outline of the issue)

Summary

The great social and community changes which occurred in the second half of the 19th century, whose consequences, like reflections at the time, have been studied for the Czech lands almost exclusively at a macro level (i.e. from a central perspective), or in the context of the urban environment. What we have been lacking is a synthesising and detailed reading of the social, economic and cultural changes from a rural perspective. What important matters played out in villages and rural towns? How were changes reflected by the citizens there? Who were the principle bearers of change, and by what mechanisms and channels did these changes spread? This initial study in a project investigating the mechanisms by which the politically-active public arose in the rural and small town environment in the second half of the 19th century endeavours to define the principle questions regarding the issue, and to formulate preliminary responses and the directions further research should take. The project comprehensively examines the phenomenon of social (political) activation and within this also the perception of national ideology within the rural environment. The nation doesn't perceive value merely in itself alone, but assumes that national ideology becomes attractive only when linked to specific economic and social benefits for the local society and with a particular vision of the future. The study comprises three sections. The first section notes (including through the use of cited ego-documents) a wide range of important social and economic processes which occurred in the rural environment. The second section provides methodological ideas on the topic from foreign (i.e. not Czech) academic writings. The final section is a kind of recapitulation of how the topic could be developed further within Czech historiography.

Pavel Kladiwa

Transformace a sociální aktivizace venkovských oblastí. České země v letech 1861–1914. (Předběžný nástin problematiky)

Resumé

Velké sociálně-společenské změny, které se odehrály ve druhé polovině 19. století, jejich důsledky jakož i dobová reflexe, byly dosud pro české země studovány prakticky výhradně jen na makroúrovni (tj. z pohledu centra), anebo v kontextu městského prostředí. To, co doposud postrádáme, je syntetizující a detailní výklad sociálních, ekonomických a kulturních změn z pohledu venkova. Co významného se odehrálo v prostředí vesnic a venkovských měst? Jak byly změny reflektovány tamními obyvateli? Kdo byli hlavní nositelé změn a jakými mechanismy a kanály se změny šířily? Tato vstupní studie projektu zkoumajícího mechanismy vzniku politické veřejnosti ve venkovském a maloměstském prostředí ve druhé polovině 19. století se pokouší vymezit základní problémové otázky a formulovat předběžné odpovědi a nutné směry dalšího výzkumu. V projektu je komplexně zkoumán fenomén sociální (politické) aktivizace a v rámci něj i percepce národní ideologie ve venkovském prostředí. Národ nevnímá jako hodnotu samu o sobě, ale předpokládá, že národní ideologie získala atraktivitu pouze ve spojení s konkrétními hospodářskými a sociálními benefity pro lokální společnost a se specifickou vizí budoucnosti. Studie sestává ze tří částí. První část zmiňuje (i s pomocí citovaných ego-dokumentů) celou škálu důležitých sociálních a ekonomických procesů, které se odehrály v rurálním prostředí. Druhá část přináší metodické podněty k tématu z cizojazyčné (tj. ne české) odborné literatury. Závěrečná část je určitou rekapitulací toho, jak by téma mohlo být rozpracováno v české historiografii.

Patrik Vedral

Gender a náboženství v meziválečném Československu (1918–1938)

Gender and religion in interwar Czechoslovakia (1918–1938)

The objective of this study is to analyse the relationship between gender and organised religion in interwar Czechoslovakia. Central focus will be given to the Catholic Church due to its consistent dominant position in terms of the population's faith. However, we will also look at other Christian churches, and in particular organised citizens without a faith who perceived themselves as a real alternative to Christian churches. The resultant comparison shows what form of gender relations were dominant, who shared them and whether there were any alternative interpretations. Some focus is also given over to the issue of celibacy.

Keywords: History, 20th Century, Czechoslovakia, Religion, Gender

Úvod

Při popisu náboženské podoby dané epochy a země bývá často adresována nutnost zohlednit sociální a národní rozměr. Obojí je více než oprávněné, zvláště (ne)ztotožnění určitého vyznání s národním příběhem je považováno za klíčové pro jeho udržení či úpadek (v českém prostředí se ne nadarmo tematizuje prosazení protikatolického obraz národních dějin). Pro pochopení náboženské problematiky

je ovšem zcela zásadní její genderová analýza.¹ V tomto kontextu se genderové pojetí ukazuje jako velice přínosné, jelikož domnělé vlastnosti mužů a žen, jejich společenské postavení či role a obecně vzato etablované mocenské vztahy jsou zpravidla fixovány a legitimizovány poukazy na náboženství. Tato studie se soustřeďuje na vztah náboženství a genderu v prvorepublikovém Československu. Za účelem detailnějšího popisu (a též kvůli pramennému ukotvení) bylo zvoleno zaměření na region města Plzně, výsledný model genderových vztahů by ovšem měl být lehce přenositelný i na jiné lokality.

Feminizace křesťanství

Před přistoupením k meziválečným reáliím je ale nutné krátce nastínit vývoj v 19. století. Právě v tomto století totiž proběhla jedna z nejzásadnějších diskurzivních změn v oblasti náboženství. Do konce 18. století byla zbožnost (pieta) pojímána maskulinně, žena byla pojímána jako hrozba (hříšnost) pro mužovu víru.² V 19. století se situaci radikálně mění, dochází k jevu, který bývá nazýván feminizací křesťanství, v našem případě feminizací katolicismu.³ Během tohoto století byly státy západní a střední Evropy svědky mohutného propadu mužské participace na církevních svátostech a slavnostech, zdálo se, že se muži vzdalují organizované církevní víře. Na druhou stranu dochází k masivnímu vzednutí feminizované zbožnosti, kulty Kristova srdce a Panny Marie vzkvétají díky oblibě žen, prosazují se formy zbožnosti, jež jsou považovány za ženské (důraz na emoce a prožitek). Svatý stolec rapidně zvýšil počet ženských světic, v církevním umění dominují ženské motivy, např. andělé, do konce 18. století zobrazování s maskulinními rysy, jsou zobrazováni jako ženy.⁴ Po celé Evropě sílí ženské řeholní kongregace, a to takovou měrou, že ve Francii byla už roku 1878 většina kléru ženského pohlaví.⁵ Ženské řády zavítaly rovněž do Plzně, v roce 1870 byla do města pozvána Kongregace Šedých sester III. řádu sv. Františka z Assisi

¹ Pro objasnění pojmu gender ocitujme jeho definici z pera Lucie Storchové: „V historickém bádání se dnes pod pojmem gender rozumí historicky a kulturně specifické, relační vědění o vnímaných pohlavních diferencích, které slouží jako důležitý prostředek, jak vyjadřovat mocenské vztahy a organizovat společnost; v součinnosti s jinými diferenčními diskursy umožňoval gender historickým aktérům uchopit a třídit žitou zkušenost stejně jako definovat sebe sama.“ Lucie STORCHOVÁ a kol., *Koncepty a dějiny: proměny pojmů v současné historické vědě*, Praha 2014, s. 194.

² Callum G. BROWN, *The death of Christian Britain: understanding secularisation, 1800–2000*, London 2009, s. 58–59, 88–89.

³ Michela de GIORGIO, *Feminizace katolicismu*, in: *Teologie & Společnost*, II. (X.), č. 1, 2004, s. 3–14.

⁴ C. BROWN, *The death*, s. 58–59.

⁵ M. GIORGIO, *Feminizace*, s. 5.

(v plzeňských nemocnicích působil do roku 1962), Kongregace Školských sester de Notre Dame, jejímž posláním byla výchova mládeže, se v Plzni usídlila roku 1878.⁶

Ženy, jež byly po dlouhá staletí označovány za tvory mající blízko k neřestem a hříchu, se náhle staly nositelkami zbožnosti. Ne žena, ale muž byl od 19. století vykreslován jako mravně slabší, žena nad ním měla v této oblasti navrch. Feminizace katolicismu dopomohla k jeho silným lidovým hnutím, které bývají chápány jako kompenzace za postupující sekularizaci. Tento fenomén navíc nelze ztotožnit jen z jednou sociální vrstvou, prostupoval celou společností, i dělnické ženy vykazovaly větší míru církevní angažovanosti než jejich mužské protějšky.⁷ Zaměření na ženy si ovšem vybíralo daň v podobně omezené schopnosti oslovovat mužskou populaci, ani intelektuálové nebývali touto verzí zbožnosti uspokojeni.⁸ V průběhu 19. století se tak rozevřely pomyslné nůžky mezi „zbožnými“ ženami a „bezvěreckými“ muži. Při pastýřské poradě plzeňského vikariátu v roce 1907 bylo přímo adresováno odcizování mužů od církve: „*Bolestí svírá se srdce duchovního, když pozoruje, jak řady věřících navštěvujících bohoslužby a církevní průvody řídnou a ještě truchlivější pohled, že zvláště muži chrámu a sv. svátostem se vyhýbají. (...) Jsem v očích mnohých mužů nevítání kazatelé a nejhroší nepřátelé všeho vzdělání, pokroku i pozemského štěstí.*“⁹

Gender a náboženství

Přesuňme se do 20. století a k meziválečným statistikám.¹⁰ V populaci zpravidla bývá mírně více žen oproti mužům, jejich vyšší zastoupení v církvích tak nesmíme ihned považovat za důkaz rozdílného přístupu k víře. Přesto byl podíl žen katolického vyznání v ČSR natolik vysoký, že jej nelze převést na demografickou převahu žen. V roce 1930 připadalo na 1 000 mužů katolického vyznání 1 102 žen, přičemž Církev československá a Církev československá evangelická udávaly nižší nepoměr mezi pohlavími (1 000/1 032 a 1 000/1 051). Nicméně každý významnější náboženský subjekt působící v ČSR měl ve svém členstvu více žen, důležitou výjimku však tvořili občané bez vyznání. Na 1 000 mužů bez vyznání přináleželo roku 1930 pouhých 695. Bezvěrci byli jedinou náboženskou skupinou, mající převážně mužský charakter. Odstup mezi muži a ženami se směrem od západu na

⁶ Karel WASKA a kol., *Dějiny města Plzně 2*, Plzeň 2016, s. 281.

⁷ Jürgen SCHMIDT, *The Secularization of the Workforce in Germany in the Nineteenth Century*, in: *Secularization and the Working Class: the Czech Lands and Central Europe in the 19th Century*. Eugene (Oregon), 2011, s. 44–46.

⁸ Tomáš PETRÁČEK, *Církev, tradice, reforma: odkaz Druhého vatikánského koncilu*, Praha 2016, s. 150–151.

⁹ Národní archiv (NA), Archiv pražského arcibiskupství III. (APA III.), i. č. 32, kart. 850, č. j. 13949.

¹⁰ *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I, Růst, koncentrace a hustota obyvatelstva, pohlaví, věkové rozvrstvení, rodinný stav, státní příslušnost, národnost, náboženské vyznání*, Praha 1934, s. 53–54.

východ zvyšoval, v Čechách tvořily ženy 42% všech občanů bez vyznání, na Moravě 36% a na Slovensku jen 30%.¹¹ Čím nábožensky konzervativnější prostředí, tím exkluzivně mužské bylo bezvěrectví.

Různé jednání mužů a žen v otázce náboženství mělo své závažné důsledky, a ty byly náležitě reflektovány. Tyto debaty ale není možno pochopit bez jejich genderového rozklíčování. Modernizace 19. století poměrně pevně ustanovila genderové role a identitu mužů a žen. Nejlépe bývá tato skutečnost udržována (a badatelsky vysvětlována) tzv. binárními opozicemi. Přihlédneme-li k náboženství, zdá se, že byl gender konstruován následující opoziční triádou: žena domov/tradice/zbožnost, muž veřejnost/modernita/bezvěrectví. Takto vytvořený gender, zejména jeho náboženská část, byl podporován v protestanském i katolickém prostředí (byť existovaly drobné rozdíly).¹² Víceméně jej ovšem uznávalo celé ideové spektrum, jen z levicových stran se ozývaly hlasy volající po jeho změně, nebo alespoň úpravě. Ony vypsání triády nebyly oddělené, podporovaly se. Liberálně pojatá sekularizace odkázala náboženství do soukromé (privátní) sféry, tedy do sféry ženy. A vskutku, všichni účastníci náboženského pole v prvorepublikové Plzni vidí v ženě hlavního činitele v otázkách víry. To žena rozhoduje o vyznání rodiny, muži bývá přiřknuta role pokorného služebníka, ochotně přijímající ženino rozhodnutí.

Genderově konstruované žensství nemělo jen verbální rovinu. Z postavení ženy pochopitelně vyplývala reálná diskriminace v podobě horšího přístupu ke vzdělání, menší participace na veřejném (a politickém) životě, horší (nižší) pracovní postavení. Gender byl modernitou 19. století připsán ženě od narození, nezáleželo na volbě, byl stavovský (teoreticky do modernity nenáležící). Můžeme tudíž společně s německým sociologem Ulrichem Beckem mluvit rozštěpení společnosti, žena v ní tvořila jakousi „antimodernitu v modernitě“.¹³ Ne náhodou byla žena dávána do opozice vůči modernitě. Soustavná krize nukleární rodiny ve druhé polovině 20. století v kombinaci se zpochybněním genderových rolí logicky otřáslы popsanou ženskou zbožností, jejíž úloha byla při výchově dětí značná (jistě „předávání“ víry). Na začátku 21. století jsou české ženy oproti mužům stále více religiozní, a to jak v případě tradiční (církvní) zbožnosti, tak i u jejích alternativních forem.¹⁴ Budoucnost ukáže, zda dojde k sblížení ženami a muži pojímané zbožnosti.

¹¹ Tamtéž, s. 104–106.

¹² C. BROWN, *The death*, s. 72–75.

¹³ „V devatenáctém století byl souběžně se vznikem industriální společnosti ustaven moderní genderově podmíněný stavovský řád. V tomto smyslu je modernizace v devatenáctém století doprovázena antimodernizací.“ Ulrich BECK, *Riziková společnost: na cestě k jiné moderně*, Praha 2004, s. 179.

¹⁴ Zdeněk R. NEŠPOR, *Příliš slábi ve víře: česká ne/religiozita v evropském kontextu*, Praha 2010, s. 113, 123–130.

Katolické pojetí genderu

Nepoměr mezi muži a ženami se zračil u odborů a ženských spolků. Převážně mužské odbory poskytovaly jen minimální oporu politickému katolicismu, pouze ve feminizovaných odvětvích slavili katolíci větší úspěch. Zato v ženských spolcích byly katolíci nepředstižitelní, jejich členská základna vysoce převyšovala ženské organizace jakékoliv jiné strany.¹⁵ Ženské organizace, a s nimi úzce spjatá Sdružení katolických rodičů, poskytovaly katolíkům potřebnou společenskou sílu. Vedle Orla to byly ženské spolky, které bylo možno mobilizovat pro veřejné přednášky, schůze, dětské besídky a petiční akce. Výhodou byla též jejich oddanost a nekonfliktnost, u ženských katolických organizací nelze v meziválečné době pozorovat samostatné tendence a ambice, jimiž by problematizovaly přístup katolicismu (církevního a politického) ke genderu. Jednou z příčin byl v těchto spolcích citelný vliv mužů, zejména kněží, jenž bývali jejich tzv. duchovními rádci. Tuto praxi dokumentujeme komentářem arciděkana Antonína Havelky k plzeňskému spolku Ludmila (jehož byl duchovním rádcem): „*Maje dle stanov právo veta, nedovolil bych nikdy ničeho, co by se nesrovnávalo se zákonem Božím a s povinnou láskou k církvi a vlasti.*“¹⁶ V Plzni našly katolické ženy uplatnění v už zmíněném spolku Ludmila, spolku Jitřenka (dámský spolek v dominikánské farnosti), v řadě podpůrných spolků (Sv. Vincence z Pauly), Sdružení katolických rodičů a charitě. Jednou z nejagilnějších žen byla učitelka, a dlouholetá předsedkyně spolku Ludmila, Marie Rybáková.¹⁷

Žena byla v katolickém diskurzu hradbou proti všemu zlému, zosobňovala víru a tradici, odporovala bezvěrectví a modernitě. Ve stanovách ženských katolických spolků bývá výslovně odmítáno slovo „moderní“, jež bylo dáváno do protikladu ke křesťanství: „(...) *moderní žena je ta, co zahodila víru a mravy křesťanské.*“¹⁸ Ctností ženy byla věrnost a stálost. V tom se lišila od muže, muž přijímal modernitu, ta jej však ničila a vzdalovala jej důležitým hodnotám (víře a tradici). Mezi naprosto typické atributy této destruktivní modernity patřily alkoholismus, hazard a násilí. Klasický katolický příběh vypadal následovně: muž, zaměstnaný v průmyslu (v „netradičním“ povolání, kde dostával peněžitou mzdu) postupně propadal alkoholismu a hazardu (obé probíhalo v hospodě), rodinu tím přiváděl na mizinu a svoji frustraci si doslova vybíjel na jejích členech.¹⁹ V rámci

¹⁵ Petr FIALA a kol., *Český politický katolicismus 1848–2005*, Brno 2008, s. 211–220. Jana BUREŠOVÁ, *Ženy v pojetí teorie a praxe politického katolicismu*, in: Pavel MAREK (ed.), *Teorie a praxe politického katolicismu 1870–2007*, Brno 2008, s. 133–152.

¹⁶ *Vždy věrná Plzeň*, II., č. 6, červen 1935, s. 49.

¹⁷ Archiv města Plzně (AMPL), Národní výbor (NV) města Plzně – Spolkové oddělení 1864–1956 (1974), i. č. 638, sign. 716, rejstřík o spolku.

¹⁸ J. BUREŠOVÁ, *Ženy*, s. 135.

¹⁹ Jiří Štaif došel k podobným závěrům při analýze literárního díla J. Š. Baara: Jiří ŠTAIF, *Jindřich Šimon Baar a společenská modernizace. (Pokus o dialog mezi sociálními dějinami a krásnou literaturou)*, in: Jan HÁJEK – Jiří KOCIAN – Milan ZÍTKO (ed.), *Fragmenty dějin:*

svého pádu se muž zpravidla odcizoval církvi, případně byl ovlivňován jinými, nežádoucími, politickými směry (liberalismem a socialismem). Nejednalo se o nereálný myšlenkový konstrukt. V tradiční venkovské společnosti byla konzumace alkoholu pevně ritualizována (omezována svátky a komunitou), v modernitě závisí více na individuální volbě a pití alkoholu se opakuje bez ohledu na rituály (nemluvě o tom, že jistá dávka alkoholismu náležela do dělnického habitu). To vše bylo zajištěno větším užíváním peněz a především rozšiřováním výplaty v podobě mzdy. A pochopitelně, alkoholismus a domácí násilí patřilo a patří do života mnohých rodin.

Důležité je, že v takto konstruovaných katolických příbězích se muž zpravidla nedokázal ze své žalostné situace vymanit vlastními silami. Muž je tak i přes svou namyšlenost a blasfémii zranitelný slaboch (schází víra), pomoci mu může pouze manželka, případně jeho děti (které reprezentuje obvykle dcera).²⁰ Odtud je už pouhý krok k zobrazování žen jako strážných andělů. A pokud byl muž slabý a zranitelný, byla žena jeho opakem: „*Věru v soužení a strasti jest žena o mnoho trpělivější, než muž – a slabé pohlaví objevuje se v podobných těžkých okamžicích života mnohem silnější, než svou tělesnou i duševní silou se honosící pohlaví mužské.*“²¹

Ženy tak bývaly zpodobňovány jako silné hrdinky, stojící pevně proti příkořím osudu, což hraničilo až s fatalistickou pokorou. Katolické hrdinky se totiž nikdy nebouřily, své utrpení v tichosti snášely. Nebylo myslitelné, aby manželka reagovala na mužův nezřízený život zažádáním o rozvod, to bylo znamenalo porušení její genderové role (tradice, rodina). Ženina síla tak byla vykoupena jejím podřízeným postavením (pasivitou). Byla tudíž buď pokornou světící („Marií“), nebo hříšnou a odsouzeníhodnou pokušitelkou („Evou“). Pokud se žena zprotivila prisouzenému poslání (stala se „Evou“) tak ztratila všechny své ctnosti: „*Žena věřící, žena, čerpající sílu a vnitřní krásu u paty kříže, jest nejlepší strážkyní rodinného krbu a rozmnožovatelkou národní zdatnosti. Žena bez víry je třtina, která není schopna pevné páteře u sebe, tím méně pak ji může dát svému potomstvu a v něm národu.*“²² Strana lidová disponovala ze všech prvorepublikových politických stran největším počtem organizovaných žen, přesto za ni v parlamentu zasedala jediná žena, Augusta Rozsypalová (shodou okolností několik let působila na Plzeňsku).²³ I ve vyšších stranických funkcích byla přítomnost ženy vzácností.

sborník prací k šedesátinám Jana Gebharta, Praha 2006, s. 35–52.

²⁰ C. BROWN, *The death*, s. 74–75, 96.

²¹ Antonín HAVELKA, *Rozkvetly růže a jiné povídky*, Plzeň 1938, s. 147. Pro utvrzení našeho stanovisko ocitujeme ještě z povídky Jaroslava Durycha: „*Muži jsou přece jen slabší a zbabělejší, třeba se tváří statečně. Žena více snese; neprovede tak snadno hloupost nebo zradu. Žena jest k tomu, aby trpěla.*“ Jaroslav DURYCH, *Tři dukáty: [povídky]*, Praha 1986, s. 69.

²² *Český západ*, XXVII., č. 15, 13. 4. 1934, s. 1.

²³ P. FIALA, *Český politický katolicismus*, s. 219.

Důvod byl jednoduchý, veřejná, a tím politická, činnost byla pro muže, ženě přináležel domov – privátní sféra. Od katolické ženy se v tomto směru očekávalo, že vhodí svůj hlas lidovcům, a to bylo takřka vše.

Další náboženské subjekty a gender

Menšinové křesťanské církve (Církev československá, Církev československá evangelická) se zejména ve 20. letech pokoušely ostře vymezit vůči církvi katolické. Nicméně je zřejmé, že i u těchto církví byl kladen důraz na rodinný život a jeho nutné zakotvení v křesťanské víře. V prohlášení synodní rady Církve československé evangelické z přelomu let 1934-1935 byla tepána rozvodovost a domnělý úpadek rodiny: „*Hlavní příčinou tohoto rozvratu je nedostatek úcty k zákonu Božímu a pokory, která ustupuje. K tomu přistupuje spekulace na jmění, neukázněná tělesnost, hledání záminky k rozvodu ve stáří nebo nemoci manžela. Poselství vyslovuje se také důrazně proti poklesu porodnosti a nekřesťanskému systému jednoho dítěte.*“²⁴ Tento text je v podstatě zaměnitelný za obdobná prohlášení ze strany katolické církve. Povšimněme si též, že tíže viny za neblahý stav rodiny je připisován spíše ženám. Co se konverzí týče, kusé záznamy se shodují, že to byly ženy, které projevovaly při vstupování do menšinových křesťanských církví více iniciativy.²⁵ Často vstupovaly do církví se svými dětmi, jejich manželé je až posléze následovali.

Znatelnější zakotvenost žen v katolickém vyznání byla v levicovém prostředí zdrojem frustrací již před první světovou válkou. Při mohutném vystupování z církve v roce 1921 tak byli muži mnohokrát vyzýváni k zapojení zbytku rodiny: „*Vezměte s sebou i své ženy, které se s Římem rozešly – necht' i ony dají Římu vale.*“²⁶ Náboženská disparita mezi muži a ženami přesto zůstala. Bezvěrecké, tudíž levicové, hnutí samo sebe chápalo jako emancipační sílu, která touží ženu osvobodit od jejího ponižujícího postavení. To, že jej nemalá část žen odmítala, nutně nastolovalo otázku, proč tak činí. Co se genderu týče, antiklerikální a bezvěrecké směry používaly k svému popisu jasně maskulinní (až machistickou) rétoriku. Odtud populární opozice mezi racionálním a vyspělým mužem bez konfese a emocionální, duševně nevypělou ženou. Jedna z odpovědí na ženskou religiozitu se proto nesla v duchu tradiční misogynie, ženy byly považovány za nesvéprávné osoby, lehce podléhající vnějším vlivům. Ojedinělé nebyly ani hlasy, volající po odejmutí volebního práva ženám.²⁷ Odkazovalo se na i domnělou

²⁴ *Vždy věrná Plzeň*, II., č. 1, leden 1935, s. 4.

²⁵ Jakub ŠLOUF, *Projekt stavby Korandova sboru v Plzni 1918-1938*, in: Kristina KAISEROVÁ (ed.), *Nardi aristae: sborník k sedmdesátým narozeninám Ivana Martinovského*, Ústí nad Labem 2007, s. 165. Karel MACHOTKA, *Ve znamení kalicha: Před třiceti lety: Rozsévání evangelia v Plzni a okolí v letech 1918-1921*, Plzeň 1949, s. 28, 42-43.

²⁶ *Nová doba*, XXVII., č. 22, 23. 1. 1921, s. 3.

²⁷ J. BUREŠOVÁ, *Ženy*, s. 137.

ženskou marnivost a dětinskost, jedním z vysvětlení bylo okouzlení pompézními katolickými rituály (svatba, pohřeb) a slavnostmi.²⁸

Tato vysvětlení, hledající příčinu v samotné ženě (v její přirozenosti), byla vyvažována poukazováním na socioekonomické postavení ženy („základnu“), z kterého vyplývala inklinace k církvi. Nezřídka byl za udržování tohoto stavu viněn právě muž, tradiční pojetí genderu tak bylo nabouráváno: „*Teprve tehdy, až se změní ženino sociální postavení, může se změnit její stanovisko vůči náboženství. (...) Teprve až se ženy činně budou účastniti sociálního a politického života, jinými slovy, až budou viděti jinou možnost spásy, nežli skrze Ježíše Krista, osvobodí se opravdu od církevního vlivu. Uplatňuje-li však muž zásadu, že žena patří do kuchyně, nesmí se divit ani její kuchyňské ideologii. Žena není náboženská od přírody, nýbrž tím, že neschopnost mužova, pracovat společně s ní, ji posílá ke knězi pro útěchu.*“²⁹

Jiný přístup k víře u muže a ženy s sebou neslo nábožensky smíšené domácnosti. Jejich počet nesmíme přeceňovat, údaje ze sčítání lidu z roku 1930 naznačují, že většinově byly rodiny nábožensky homogenními. To ostatně platí i v současnosti.³⁰ Leč existovaly, a bezvěrecké organizace k nim musely zaujmout nějaký postoj. Bylo samozřejmě možné požadovat od bezvěreckých mužů (případně žen), aby vykonávali na svoji rodinu nátlak k opuštění církve. Tím by ale byla porušována premisa o náboženství jako soukromé věci (jež se nemá nikomu vnucovat ani brát). Zásahy do rodinného života kvůli vyznání nejspíše nebyly populární ani mezi sympatizanty bezvěreckého hnutí. Plzeňští bezvěrci a sociální demokraté v jedné osobě dávali svým příznivcům na otázky ohledně katolického vyznání manželek vskutku praktické odpovědi: „*Ptejme se, co by říkal muž, kdyby mu žena zakazovala jíti do schůze a přináležeti k organisaci! Uvědomte si, jaké sváry by vznikly v rodinách? A jestliže žena kvůli rodinnému klidu mlčí, i když nebyla posud o nutnost organisace nikým přesvědčena, musí si ceniti nade vše rodinný klid i muž.*“³¹

Vrátíme-li se ke genderu, tak můžeme tušit, že levicové prostředí k němu mělo ambivalentní vztah. Již před první světovou válkou měla sociální demokracie tendence k jeho posunování, žena bývala chápána převážně jako matka a vychovatelka, na druhou stranu se tím neměl její život vyčerpávat. Manželka měla mít nárok na náležité kulturní vyžití, k čemuž jí měla napomáhat i socialisty propagována regulace porodnosti (něco, s čím katolíci nikdy nesouhlasili). Setkáme se též s obhajobou bezdětných svazků, kde jako kompenzace za roli matky byla ženě nabízena např. role stranické funkcionářky (obojí napomáhalo k „lepšímu světu“).³² Zásadní revidování genderu se ovšem ukazovalo jak obtížné, jelikož by

²⁸ Zář, IV., č. 4, 1. 4. 1937, s. 6.

²⁹ Tamtéž, IV., č. 9, 1. 9. 1937, s. 6.

³⁰ *Náboženská víra obyvatel podle výsledků sčítání lidu*, Praha 2014, s. 12.

³¹ František DVOŘÁK, *Katechismus naší doby: rodinám bez vyznání*, Plzeň 1921, s. 35.

³² Luděk PIK, *O lidech bezdětných*, Plzeň 1914.

to v podstatě vyžadovalo důslednější změnu manželského soužití a rodiny. Za první republiky se jako ožehavá ukázala otázka legalizování potratů, kterou plně podpořila jen antisystémová KSČ.³³ Proto bývala změna ženina postavení zpravidla odsouvána až do projektované budoucí beztržní společnosti. Sociálními demokraty byl pak konzervativně pojatý gender používán především při volání po matkách-socialistkách, jimž za příklad sloužil, kdo jiný, než matka-katolička: „*Proto se mají dělnické matky ze všech sil snažiti, aby jejich domácnosti měly vysloveně svůj socialistický ráz, jak to dovedou ženy katoličky, u nichž hned při vstupu se pozná, že jde o silně nábožensky založenou rodinu.*“³⁴

Problematika celibátu

V katolickém milieu byla žena téměř zbožšťována, bezvěrecké hnutí si s ní nevědělo rady a nenabízelo jednotící (dominantní) linii. U katolíků pochopitelně koexistovaly další pohledy na ženy, silným byl obraz ženy jako pokušitelky (svádějící ke hříchu). Plzeňští dominikáni např. psali, že důvodem pro vznik protestantských církví byly uražená ješitnost a především ženy („*cherchez la femme*“).³⁵ Na tom by nebylo nic zvláštního, ale ona „žena pokušitelka“ („Eva“) zosobňovala u katolických duchovních velmi reálnou obavu – obavu z porušení celibátu. Kněz se nemohl spoléhat na jeho tabuizování, už v předválečné Plzni se z tématu stalo používané politikum. Zhusta jej adresovali sociální demokraté: „*To my známe celou řadu celibátníků, kteří dříve, ale i až do dnes nejen ruce farským kuchařkám líbají, ale mnoho jiných věcí provozují. (...) My jim jen jedno připomínáme: za jednoho napadeného učitele vytáhneme celou tu galerii západočeských celibátníků a pak uvidí veřejnost, čeho jsou klerikálové schopni.*“³⁶ Vyhrožování to nebylo plané, arciděkan Havelka si tak vysvětloval, proč mnoho jinak schopných duchovních až úzkostlivě odmítá jakoukoliv veřejnou činnost.³⁷

Porušování celibátu nebylo vzácnou událostí, zvláště v bouřlivém období 1918-1921 se k tomuto „prohřešku“ přiznávala celá řada kněží, snad i kvůli podepření požadavku o zrušení celibátu. K tomu nedošlo, v meziválečné Plzni se tak musela její církevní správa k celibátu několikrát vyjadřovat, případně jej obhajovat, ačkoliv vnitřně k němu mohla mít výhrady (to byl pravděpodobně případ arciděkana Havelky). Opravdu pikantní případ se udál na konci roku 1928. Nejvyšší hlava pražské provincie františkánského řádu, provinciál Basil Havelka

³³ Fritz BRUPBACHER, *Mateřské štěstí a vyhnání plodu*, Praha 1926. Jakub RÁKOSNÍK – Radka ŠUSTROVÁ, *Rodina v zájmu státu: populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*, Praha 2016, s. 169.

³⁴ *Nová doba*, XLIV., č. 57, 27. 2. 1938, s. 8.

³⁵ AMPL, Dominikáni v Plzni, i. č. 6060, sign. 9e185, *Kronika konventu*, 1910–1950, s. 137.

³⁶ *Nová doba*, XIII., č. 74, 22. 6. 1908, s. 4.

³⁷ AMPL, Arciděkanský úřad (AÚ) Plzeň, i. č. 32 309, sign. 33 a 2, s. 295–297.

(shoda příjmení s arciděkanem je čistě náhodná), bez jakéhokoliv předešlého náznaku opustil Prahu a přestěhoval se do Plzně.³⁸ Důvod jeho počínání byl prostý, Basil Havelka předtím několik let působil v Plzni a měl zde ženskou známost, ke které se právě na konci roku 1928 uchýlil. Vzhledem k tomu, že se jednalo o vysokého církevního funkcionáře, nepřekvapí medializace případu, do františkánského kostela v Plzni dokonce přestávali chodit věřící.³⁹ Arciděkan Havelka se rozhodl k události oficiálně vyjádřit. V jeho zprávě je vedle vymezení se vůči kritice církve (jeden špatný kněz neznamená, že je taková celá církev) přítomno úsilí o umenšení podobných prohřešků: „*Ba odvažuji se tvrditi, že spíše než jiní dojdou u Boha milosti a odpuštění hříšníci, kteří poklesli tělesnou slabostí v boji s nejhorší, nejsilnější a nejmnocnější vášní, jakou jest smyslnost, poněvadž proti ostatním vášním jest boj přece jen mnohem lehčí, nežli proti vášni tělesné.*“⁴⁰

Tato a podobné události umisťovaly kněze do nezáviděníhodné situace. Kvůli jejich (medializované) četnosti byla proklamovaná výjimečnost porušení celibátu zpochybněna. V levicovém táboře se pak existence celibátu stávala vhodným terčem pranýřování, případně i nástrojem nátlaku. Celibát měl a má teoreticky být prostředkem zaručující kněžím více času a klidu (případně vážnosti) na vykonávání své profese, což i zde krátce nastíněná praxe dosti zpochybňuje. Sám Basil Havelka se se svou vírou nerozešel, pravidelně docházel na bohoslužby a údajně skončil jako řádný katolík.⁴¹

Závěr

V této krátké studii jsem se pokoušel ukázat důležitost genderové problematiky (nejen) při analýze náboženství v dané společnosti. Gender patřil snad k vůbec nejdůležitějším prvkům, které utvářely představy i přístupy k náboženství. Síla těchto, řekněme diskurzivních, konstrukcí vycházela z jejich přijímání napříč celým náboženským polem. Ztotožnění ženy s privátní sférou a náboženstvím se neomezovala pouze na katolickou církev, činili tak rovněž organizovaní občané bez vyznání. Ať již z touhy po výhodné distinkci (označení náboženství jako něčeho „ženského“ – „nižšího“), či kvůli neschopnosti takto pojmovaný gender zpochybnit, případně redefinovat, se jej chopili i kritici organizovaného náboženství, s tím rozdílem, že převraceli hodnotové soudy. Katoličtí spisovatelé vykreslovali ženy jako vnitřně silné osobnosti, jejich oponenti v ženě naopak spatřovali pasivní a prázdnu bytost, jíž chybí vědomí vnitřní hodnoty (sebeúcty).⁴² Existovaly sice kritické hlasy, pokoušející se vymanit ženský přístup k náboženství z této genderové schematiky (poukazy na sociální a kulturní

³⁸ *Poutník*, XII., č. 4, duben 2005, s. 29.

³⁹ AMPL, AÚ Plzeň, i. č. 32 309, sign. 33 a 2, s. 345.

⁴⁰ Tamtéž, s. 348.

⁴¹ *Poutník*, XII., č. 4, duben 2005, s. 29.

⁴² Mimo výše uvedených zdrojů viz: *Volná myšlenka*, XXIV., č. 33, 18. 8. 1933, s. 1.

podmíněnost), jejich menšinová pozice však neumožňovala zevrubnější přehodnocení. Pravděpodobně se tak dělo i z důvodu, že gender není možné oddělit od mocenských/společenských vztahů jako takových, při jeho proměně by muselo být adresováno více věcí, než jen organizovaná víra. A to, přihlédneme-li k probírané době (jejím paradigmátům), bylo jen stěží myslitelné.

Patrik Vedral

Gender und Religion in der Tschechoslowakei der Zwischenkriegszeit (1918–1938)

Zusammenfassung

Im Verlauf des 19. Jahrhunderts kam es zu einer Wandlung in den Genderbeziehungen, in deren Rahmen sich die Einstellung zu Glauben und Frömmigkeit veränderte. Das religiöse Leben feminisierte sich stark, während die Beteiligung der Männer an Kirchenfeiertagen und -festen zurückging. Die Religiosität identifizierte man nun mit Feminität, der Mann symbolisierte Skeptizismus und Religionslosigkeit. Die Statistiken aus der ersten Republik bestätigten diese Erscheinung, fast bei allen Formen organisierter Religion überwogen Frauen, jedoch in der Konfessionslosigkeit dominierten Männer. Im katholischen Diskurs personifizierte die Frau Positives (Tradition, Glauben, Familie), der Mann Negatives (Moderne, Religionslosigkeit, Öffentlichkeit). Die Frauen wurden für ihre Treue zum Glauben viel besungen, trotzdem verstärkte dies nur die rigiden Genderbeziehungen, die die Frauen in die Rolle passiver und stiller Leidender zwangen. Den katholischen Diskurs teilte man mit leichten Abweichungen in den sonstigen christlichen Kirchen. Die konfessionslose Bewegung vermochte sich trotz ihrer Kritik durch die organisierte Religion und deren Behandlung der Frauen ebenfalls nicht von dieser Genderinterpretation zu lösen. Ob nun wegen der Frustration über das Beharren der Frauen bei den Kirchen, oder aufgrund der eigenen maskulinen Rhetorik, die organisierten Religionslosen revidierten nicht das auf die Frauen gerichtete Gender, auch wenn es kritische Stimmen gab. Die Religionssubjekte der ersten Republik unterschieden sich voneinander in Vielem, nicht jedoch im Gender.

Patrik Vedral

Gender and religion in interwar Czechoslovakia (1918–1938)

Summary

Over the course of the 19th century, there was a transformation in gender relations, in which perspectives on faith and piety changed. Religious life was significantly feminised, while male participation in religious festivals and celebrations fell. Religiosity continued to identify itself with femininity, while man symbolised scepticism and faithlessness. Statistics from the First Czechoslovak Republic confirm this, with women predominant in almost all forms of organised religion, while men dominated those without faith. In Catholic discourse, woman personified all that was positive (tradition, faith, family), while men personified all that was negative (modernity, faithlessness, public). Women were generally praised for their good faith, although this merely boosted rigid gender relations which portrayed women in the role of passive and silent sufferers. This Catholic discourse was shared with slight deviations by other Christian churches. The non-religious movement was equally unable to break away from this interpretation of gender, despite its criticism of organised religion and its treatment of women. Whether it was because of frustration with women remaining in the church, or because of their own masculine rhetoric, the organised non-religious did not revise gender aimed against women, although there were critical voices. First Republic religious subjects differed amongst each other in many ways, but not in gender.

Markéta Skořepová

Propagace katolicismu ve 20. století prostřednictvím prvků lidové zbožnosti. Komunikační prostředky pastorační děkana Jana Paulyho¹

Promotion of Catholicism in the 20th Century through popular piety. Dean Jan Pauly's means of pastoral communication

This paper looks at the promotion of the Catholic faith during a period of increasing secularisation of Czech society in the first half of the 20th century, exemplified in the organisational, pastoral and literary works of Smíchov priest, Msgr Jan Pauly, who was mainly known as a leading figure in the pre-War Zemská Jednota katolického duchovenstva (the Catholic Clergy Union) Following the establishment of the Czechoslovak Republic, he stood for Ultramontanist positions and strongly defended the Catholic Church's privileged position. The submitted paper looks in particular at the communication and promotional strategy he chose towards his parishioners and lay believers and the wider lay public, which in the working class environment of industrial Smíchov was significantly influenced by secularist thoughts.

Keywords: History, 20th Century, Czechoslovakia, religion, Catholicism, priesthood, pastoral care, Ultramontanism, secularisation, working class, Smíchov

¹ Studie vznikla díky podpoře Grantové agentury České republiky v rámci řešení projektu GA 15-17092S *Papežství, kurie a katolická církev v českých zemích 1820–1938. Vzájemné vztahy, česká specifika a fenomén ultramontanismu.*

Úvod

Závěr 19. století přinesl období vnitřních diskuzí v katolické církvi. V důsledku společenských změn souhrnně označovaných jako modernizace se nezadržitelně měnil přístup všech vrstev obyvatelstva k oblasti víry.² Katolická církev tyto změny nemohla přehlížet, chtěla-li si alespoň částečně zachovat dosavadní monopol nad duchovními záležitostmi i celospolečenský vliv. Představitelé rakouské církevní hierarchie, vystrašení ohlasem liberálního zákonodárství v Evropě³ i domácími proticírkevními tendencemi, se snažili uhájit své postavení vůči státu i sekularizované části společnosti, jejíž vliv nabýval na síle. Výsledkem bylo pnutí mezi zastánci tradičního, hierarchického uspořádání církve v čele s neomylnou autoritou papeže, nadřazené a vyčleněné z laické společnosti, a mladší generací modernistů a dalších skupin sociálně či politicky angažovaného kléru.

V českém prostředí tyto různice gradovaly krátce po začátku 20. století v souvislosti se založením a následným rozpuštěním Zemské jednoty katolického duchovenstva v království Českém. Druhého vrcholu dosáhly po skončení první světové války a vzniku samostatné republiky. Katolická církev, do značné míry zdiskreditovaná spojením se starým režimem, svrženou habsburskou dynastií a podporou jejích válečných zbraní, musela v hektické době hledat své místo ve společnosti nového státu, jehož představitelé se cíleně a účelově dovolávali reformačních tradic českého národa.⁴

Vnější tlak na katolickou církev vyvolal i silné vnitřní pnutí. Jedním z nejhlasitějších a nejviditelnějších aktérů těchto diskuzí byl v prvních desetiletích 20. století smíchovský kněz Jan Pauly (1869–1944, ordinován 1893), člověk, jehož poměrně přímou a rychlou církevní kariéru provázela dosti radikální změna osobních názorů.⁵ Ze zakládajícího člena a posléze předsedy předválečné Zemské jednoty katolického duchovenstva, který se ostře vymezoval proti oficiální politice

² Přehledně například klasické studie Hugh McLEOD, *Náboženství a lidé západní Evropy (1789–1989)*, Brno 2007; Týž, *Sekularizace v západní Evropě (1848–1914)*, Brno 2008.

³ Klíčový význam měly zprávy o „kulturním boji“ v Prusku respektive Německém císařství. Nejpráhledněji Jiří HANUŠ, *Historie moderní doby. Rozhovory o základních pojmech, událostech a problémech 19. století*, Brno 2004, s. 77–114.

⁴ Například Pavel MAREK, *Církevní krize na počátku první Československé republiky (1918–1924)*, Olomouc 2005.

⁵ K životu a postojům Msgre Jana Paulyho František ŽUNDÁLEK, *Inful. prelát Msgr. Jan Pauly. Jeho život a dílo. Jubilejní sborník vydaný k jeho čtyřicetileté působnosti na farnosti smíchovské od jeho přátel a spolupracovníků*, Praha 1936; Markéta SKOŘEPOVÁ, *Msgr. Vaněk a Msgr. Pauly – současníci, kolegové, rivalové*, in: Kolektiv, *Msgr. František Bernard Vaněk a Dr. Jan Fried. Dva Pelhřimovské osudy*, Pelhřimov 2015, s. 82–92; Markéta SKOŘEPOVÁ – Tomáš W. PAVLÍČEK, *Jan Pauly (1869–1944). Velkoměstský děkan*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Tomáš W. Pavlíček a kol., *Kněžské identity v českých zemích (1820–1938)*, Praha 2017, s. 131–148.

pražského arcibiskupství,⁶ se po roce 1918 stal přesvědčený obhájce autority katolické církve jako celku a zastánce její přirozené integrace mezi vůdčí instituce nového státu. Zatímco mladý kaplan na počátku kariéry nešetřil kritikou vůči svým kolegům a nadřízeným, po válce se politicky i pastoračně zkušený muž ve středních letech přimkl k církevní hierarchii a jako nositel řady prestižních vyznamenání stanul na jejích nejvyšších příčkách.⁷

Paulyho názorová vypjatost a následná „konverze“ k ultramontanismu byla způsobena silným pocitem ohrožení pozic katolicismu v českých zemích, jejichž udržení a až mesianistické prosazování bylo cílem a smyslem jeho celoživotní práce. Ve své podstatě politické debaty, které vedl na četných diskusních fórech a stránkách tisku, měly svou protiváhu v každodenní pastorační praxi a práci s věřícími. Pauly od svého mládí prakticky až do konce života nezměnil působiště – v lidnatém, proměnlivém prostředí dělnického Smíchova, na dohled od Ringhofferových závodů,⁸ se snažil o udržení a upevnění katolické víry „českého lidu“.

Předložený článek se pokouší analyzovat komunikační postupy Jana Paulyho vůči běžným věřícím a jeho propagaci katolických zájmů uvnitř prostoru farnosti respektive města Smíchova. Text navazuje na předcházející výzkum života a díla Jana Paulyho zaměřený na názorový profil této rozporuplné osobnosti v kontextu kněžských identit období 19. a 20. století.⁹ Paulyho stálým rysem bylo neochvějné přesvědčení o výlučnosti, společenské potřebě a právech katolického kněze, které, nepřetržitě sdělované řadou symbolických gest i každodenních aktivit, vytvářelo obraz náboženské moci v mikrosvětě, v jehož středu stál novodobý kostel sv. Václava na Smíchově. Smíchovská farnost, roku 1928 povýšená na arciděkanství, a její čelný představitel přitom představují zajímavý a do značné

⁶ K otázce předválečné Zemské Jednoty katolického duchovenstva a Paulyho postoji k obnovené prvorepublikové Jednotě blíže například Národní archiv (dále NA), Archiv pražského arcibiskupství (dále APA) Ordinariát, i. č. 785, kar. 198; P. Marek, *Církevní krize*, s. 42–50. K Paulyho postavení v předválečné Jednotě také Jiří CUKR, *Bílá vrána v černém šatě, Životní pouť Františka Jana Kroihera (1871–1948). Rigorózní práce Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích*, České Budějovice 2016, s. 88–102. J. Cukr naznačuje, že jedním z důvodů Paulyho nucené rezignace na post předsedy JKD a následného zániku této organizace byla neoblíbenost způsobená konfliktní povahou smíchovského kaplana.

⁷ V roce 1918 přijal hodnost arcibiskupského pronotáře, 1919 se stal konzistorním radou a nesídelním kanovníkem ve Staré Boleslavi. Roku 1922 byl jmenován papežským tajným komořím, o šest let později papežským domácím prelátem a apoštolským pronotářem s právem pontifikálií.

⁸ K aktivitám Ringhofferů na Smíchově nejnověji příspěvky z konference RINGHOFFER 200 rodina - podnikání – politika, 2017, například Milan Hlavačka, *Ringhofferové – pět generací podnikatelů*, <http://www.200let.cz/l/historie-ringhofferove-pet-generaci-podnikatelu/> [28. 12. 2017]; Týž, *František Ringhoffer – zakladatel smíchovské vagónky*, <http://www.200let.cz/l/historie-frantisek-ringhoffer-zakladatel-smichovske-vagonky/> [28. 12. 2017].

⁹ Blíže M. Skořepová – T. W. Pavlíček, *Jan Pauly*.

míry reprezentativní příklad duchovní správy velmi dynamického a moderního velkoměstského společenstva, jehož sociální strukturu zásadním způsobem ovlivnil rozvoj průmyslu.

První kroky

Do života smíchovské farnosti Jan Pauly vstoupil v roce 1896, tedy tři roky po svém vysvěcení, kdy zde získal místo třetího kaplana. Předtím krátce působil ve Stříbře (1893–1895) a Michli u Prahy (1895–1896). Lidnatá velkoměstská farnost znamenala zkoušku bojem. Pod vedením stárnoucího faráře Vincence Švehly (1830–1910, ordinován 1853) měl spolu s dvěma staršími kaplany obstarávat pastorační a množství úředních úkonů, spojených zejména s rozsáhlou matriční agendou, která s rozšiřováním předměstské zástavby stále narůstala a již v době Paulyho příchodu zahrnovala péči o asi 50 000 obyvatel.¹⁰

V době svého kaplanování se soustředil především na diskuze uvnitř církevních kruhů, v nichž využíval svého vzdělání, polemického a spisovatelského nadání a kontaktů, jež si systematicky budoval. Hlavním tématem jeho úvah bylo personální a hmotné zajištění nejnižší postavených členů kněžské hierarchie, jejichž sociální situace byla podle Paulyho názoru zcela nedůstojná. Na rozdíl od některých svých vrstevníků a členů pozdější Jednoty katolického duchovenstva neviděl hlavní problém v celibátu (k tomu se víceméně nevyjadřoval),¹¹ ale ve finanční odměně, která by začínajícím kaplanům zajistila životní úroveň hodnou akademicky vzdělaných občanů.¹²

Vědomí nadřazenosti se v případě Jana Paulyho spojovalo s pocitem odpovědnosti za výchovu a vzdělání věřících. Na obyvatele své farnosti bezprostředně působil prostřednictvím kázání nebo soukromých rozhovorů během katechezí či zpovědí. Nejsou sice k dispozici přímé doklady ani reflexe jeho kazatelského umění,¹³ řadu svých myšlenek však zachytil písemně a vydal tiskem.

¹⁰ Jan Pauly, *Památník města Smíchova vydáný k jubileu padesáté ročnice vlády Jeho Ap. Veličenstva císaře Františka Josefa I., krále českého*, Praha 1898, s. 22.

¹¹ Otázku celibátu zařadil pouze do svého spisu o pastorální medicíně, kde shrnul námitky odpůrců kněžské zdrženlivosti, zároveň ale učinil závěr, že „souditi o tom, zdali coelibát více škody církvi přináší, nežli prospěchu, jest jedině správa církve kompetentní“ a že pohlavní zdrženlivost je pro normálního muže zdravotně nezávadná, zvládnutelná a může dokonce vést k „docílení vyšších schopností duševních i tělesných“. Jan PAULY, *Pastorální medicína se zvláštním zřetelem na zdravotnictví*, Praha [1911], s. 177–182.

¹² Srov. Paulyho aktivity v předválečné Zemské jednotě katolického duchovenstva, zachycené například v Archiv hlavního města Prahy (dále AHMP), Farní úřad (dále FÚ) Smíchov (neuspořádaný fond), kniha Seznam podání Zemské Jednoty katolického duchovenstva k církevním a státním úřadům (1902–1907).

¹³ Spisová část fondu Farní úřad Smíchov, uloženého v Archivu hlavního města Prahy, kde by snad bylo možné očekávat nějaké soukromé písemnosti děkana Paulyho včetně například konceptů kázání, je bohužel nepřístupná.

Po celou dobu svého kněžství operoval s kategorií „lidu“ a „lidovosti“, přestože nikdy nepůsobil na venkově a sám pocházel z relativně zámožné maloměstské rodiny. Lid pro něj byl synonymem prostých, naivních, snadno ovlivnitelných oveček, za jejichž výchovu je kněz osobně zodpovědný a na oplátku od nich očekává vděk a oddanost. Jasně se vyjadřuje na první stránce autobiografické povídky *Z ovzduší kněžského semináře*, kde mladý gymnazista vysvětluje své matce rozhodnutí vstoupit do semináře: „Žíti mezi lidem, býti jeho rádcem a těшитelem, pracovati na jeho blahu a získati si jeho věčnou lásku, obklopen býti lidmi, kteří vřele milují a dětskou láskou k člověku lnou...“¹⁴

Prostým lidem věnoval řadu poučných textů, v nichž zřetelně promlouvá z pozice autority. Symptomatický je v tomto smyslu jeden z jeho prvních spisů *Politický katechismus pro náš lid z roku 1899*.¹⁵ Název odkazující na základní soubor článků katolické věrouky, které musel každý věřící povinně znát, doprovází text psaný formou otázek a odpovědí. Autor poučuje zvědavého tazatele, který žádá jeho vysvětlení a rady, nepřipouští pochyby o jejich správnosti, nedojde ani k náznaku diskuze. Forma dialogu spíše než rozhovor a vzájemné sdělování postojů představovala literární prostředek oblíbený v populárně poučných knížkách. Vyplynávající závěry a politická ponaučení jsou jasná a jednoznačná – občan má být uvědomělý, aktivní katolík, který navštěvuje nejen bohoslužby, ale také církevní spolek, vzdělává se skrze jím pořádané přednášky a vhodnou, duchovní autoritou doporučenou četbou. Takto poučen volí „*křesťansko-sociální*“ respektive „*katolicko-národní*“ stranu.¹⁶

Paulyho strategie zvrátit neblahý vývoj na politické scéně prostřednictvím katolických poslanců koresponduje s diferenciací politických táborů v Čechách a na Moravě. V roce 1907 a ještě zřetelněji v roce 1911 se v české politice rozhraničilo pět bloků, mezi nimi i právě národně katolický. Ve volbách do Říšské rady v roce 1907 výrazně uspěli kněží z řad kaplanského hnutí, respektive Zemské jednoty katolického duchovenstva.¹⁷ Tito poslanci vytvořili Katolický národní klub a představovali komunikační nástroj českého reformního kléru k projednávání jeho petic na půdě Říšské rady.¹⁸

¹⁴ Jan PAULY, *Z ovzduší kněžského semináře*, Praha 1908, s. 3.

¹⁵ Týž, *Politický katechismus pro náš lid*, Praha 1912. Své názory rozvedl i v dílech týž, *Červení a černí – Kdo kopal národu českému „národní a církevní hrob“?*, Praha 1895 a týž, *Populární úvod do sociální otázky*, Praha 1899.

¹⁶ K roli katolických spolků až do moderní doby srovnej Rupert KLIEBER, *Bruderschaften und Liebesbünde nach Trient: ihr Totendienst, Zuspruch und Stellenwert im kirchlichen und gesellschaftlichen Leben am Beispiel Salzburg 1600–1950*, Frankfurt am Main 1999.

¹⁷ Z Čech to byli Horský a Vacek, z Moravy Šrámek, Stojan, Tvarůžek a Valoušek, vedle světského kléru se prosadili také řeholníci Zahradník a Šilinger.

¹⁸ Diferenciaci pěti hlavních politických táborů v Čechách a na Moravě přehledně analyzoval Robert LUFT, *Parlamentarische Führungsgruppen und politische Strukturen in der tschechischen Gesellschaft, Tschechische Abgeordnete und Parteien des österreichischen*

Katolické spolky se svou (politickou) osvětou a výchovou podle Paulyho mimo jiné představují základ řešení „sociální otázky“ a „neblahých národohospodářských poměrů“, neboť umožní návrat k zásadám pravého náboženství, které moderní společnost pod vlivem liberálů zavrhl a vštípila lidem sobectví. Katolické spolky mají za úkol vychovat „řečníky, rozumné voliče a budoucí poslance [...], jakmile ale do zákonodárných sborů přijdou takovíto poslanci a domohou se většiny, pak zvrátí všechny zákony, které nynější smutný stav zaviňují, a cestou zákonodárnou sociální otázku na základech křesťanské spravedlnosti rozřeší.“¹⁹

Podobně ve svém „katechismu“ rozlišil Pauly tři hlavní body v sociální otázce: otázku rolnickou, řemeslnickou a dělnickou, vedle toho připouští také „otázku ženskou, studentskou apod.“. Původ potíží rolníků (které ztotožňuje pouze s majiteli selských statků), řemeslníků (tedy živnostníků) a továrního dělnictva přitom spatřuje v nemorálním liberalismu, jež vytváří tvrdý konkurenční boj, jemuž zranitelné pracující vrstvy nemohou nepodlehout a neobstojí v něm ani „pocitiví továrníci“. Vinou „cizozemské konkurence“, „Židů“ a nepocivců, kteří vysávají své dělníky, pak roste „armáda chudých a bídných nespokojenců“, kteří se ztrátou slušné životní úrovně přicházejí i o morálku a víru.

Právě dělnická otázka byla fenoménem, s kterým se Pauly každodenně osobně setkával v jeho žité podobě, a pokud si chtěl své farníky udržet, musel jim vyjít vstříc. Přesto se s dělnickou vrstvou neztotožnil a zdá se, že po celý život vytrval na pozicích měšťanské střední třídy, z níž vzešel a jejíž každodennosti rozuměl.²⁰ I jeho zapojení do křesťansko-sociálního hnutí odkazovalo spíše k prostředí živnostníků či řemeslníků, než že by *svědčilo o osobních sympatiích* vůči dělnictvu jako k třídě.²¹ Ponaučení v jeho pastoračních dílech ukazují, že stavovské rozdělení a nerovnosti ve společenském uspořádání nezpochybňoval, pravidelně například apeloval na výchovu dětí i chování dospělých v souladu

Reichsrats 1907–1914, München 2012, Band 1, s. 152–157, Band 2 s. 336, 451–453, 499.

¹⁹ J. PAULY, *Politický katechismus*, s. 38.

²⁰ Ve svých dílech Pauly rád operoval konkrétními příklady, ze kterých vyvozoval patřičná naučení. Jím popisované případy a příměry se pravidelně odehrávají v středostavovských „kulisách“, například v domácnostech se služebnou či přinejmenším matkou „v domácnosti“, počítá s určitým vzděláním aktérů / objektů svých proslavů. Jeho představy o „životním standardu“ ukazuje například kapitola „Šťastný život v manželství“ v knize Jan PAULY, *Brána do štěstí života: ty a tvá známost, tvé manželství a tvé děti*, Praha 1928, s. 83–93.

²¹ Například v *Památníku města Smíchova* Pauly věnuje průmyslu jedinou – poslední kapitolu, kterou symptomaticky nazval „Továrny barona Ringhofferů na Smíchově“. O dělnictvu se zde sice zmiňuje poměrně hojně, zásadně však jako o objektu lidumilnosti majitele strojírny, jež po dobu své dosavadní existence prý neprošly ani jedinou stávkou. Dělnictvo naopak „s vděkem uznává pocitivé snahy svého prácedárce, cítí se šťastným a spokojeným“ ve firmě, kterou „ovládá bystrý duch, prodchnutý pravým citem katolického náboženství“. J. PAULY, *Památník*, s. 143–151.

s ekonomickými možnostmi rodiny.²² Přísnou hierarchii společnosti, již Pauly zjevně bez pochybností uznával, mimoděk ukazují i pozdější přípisy týkající se farního života na Smíchově, kdy jsou účastníci různých akcí či petic vyjmenováváni v pořadí podle občanské „důležitosti“.

Potřeba ovlivňovat politické smýšlení věřících v době rozšiřování volebního práva a sílí sekularizace společnosti, směřující k omezení pozic katolické církve ve veřejném životě, je pro dané období příznačná. Pauly však považoval za nutné vyjadřovat se veřejně i k soukromým záležitostem věřících. Základem spokojeného života jedince i fungování společnosti byla pro Paulyho práce a hospodárnost, zhoubou (jdoucí ruku v ruce s prohřešky proti mravům) žití „nad poměry“.²³ Otázku morálky řešil v několika svých spisech a vždy zcela konzervativně.²⁴ Nejružnější poklesky ovšem svým čtenářům nepředstavoval v první řadě jako hříchy proti Bohu, případně společenskému řádu, ale především jako provinění hříšníka vůči sobě samému. Vyjadřoval se k otázkám životosprávy, hygieny, rodinného či partnerského soužití. Varoval před zdravotními, finančními a sociálními důsledky přestupování božích příkázání i podvolení se běžným lidským slabostem a své argumenty kazatelsky prokládal příklady ze života i výroky autorit, především lékařských či vědeckých.

Důležitou roli v Paulyho představě pastorece hrála „prevence“, tedy vyvarování se škodlivých vlivů v podobě nevhodné společnosti, četby či obrazových vjemů, dobově symptomaticky přisuzoval takřka samospásnou roli osvětě v podobě přednášek / kázání či tištěných médií, ať už šlo o letáky, časopisy či samostatná beletristická díla.²⁵ Představa literatury, která by prostého čtenáře poučila, uspokojila svým obsahem a nevydala jej všanc nemorálnosti moderní četby, Paulyho roku 1898 inspirovala k založení knižní edice Ludmila s podtitulem „*Sbírka zábavné četby pro český lid*“, která podle slov jeho životopisce po více než čtyřicet let své existence „*každoročně přinášela několik svazků vybrané četby původní za velmi laciný peníz a rozšířila za dobu svého trvání několik milionů knih dobré četby mezi naším lidem [...] a stala se za tu dobu naší nejrozšířenější sbírkou lidové četby*“.²⁶ Krátké příběhy, jednoduchou poezii, úvahy i informativní zprávy

²² „*Nevychovávej děti své nad své poměry ... Naučí-li se dítě doma žít nad své poměry, tj. hrát si na vyšší stupeň blahobytu, než mu poměry dovolují, jest dítě nešťastné. Takové dítě později pak chce mít vše, co vidí, a aby si to zaopatřilo, upadá do dluhů, do hříchů, ba i zločinů. Proto uč dítě své skromnosti a odříkání...*“, týž, *Brána*, s. 143.

²³ „*Zahálka jest matkou všech nepravostí.*“ „*Práce člověku přináší blahobyt a spokojenost, lenost bídu a nespokojenost.*“ Tamtéž, s. 145–146.

²⁴ Především spisy J. PAULY, *Pastorální medicína* a týž, *Brána*.

²⁵ Paulyho spisovatelské a redakční aktivity byly samozřejmě mnohem širší, namnoze však směřovaly dovnitř církevních kruhů. Za všechny lze zmínit jím redigovaný Věstník Jednoty katolického duchovenstva, který byl tiskovou tribunou předválečné Jednoty, v níž se Pauly angažoval jako místopředseda a od roku 1905 jako předseda. Po roce 1918 převzal i redakci katolického měsíčníku Sv. Vojtěch, který byl distribuován i v kostelích řadovým farníkům.

²⁶ F. ŽUNDÁLEK, *Infu. prelát*, s. 92. Knižnice Ludmila vycházela do roku 1942

o nejrůznějších zajímavostech přinášel také „*Obrázkový a zábavně poučný měsíčník pro českou domácnost*“ Čechie vydávaný Pauly na samém počátku 20. století.

V době, kdy řada duchovních, fascinována moderními tvůrčími směry, jež vyústily v rehabilitaci umělecké hodnoty jako faktoru určujícího cenu literárního díla bez ohledu na jeho ideový obsah,²⁷ se Pauly jako redaktor i autor obrací opačným směrem. Upírá pozornost k jednoduchým, moralizujícím povídkám, které svou stručností, epičností, černobílým rozvržením charakterů, odhadnutelným vyústěním, nezbytnou moralitou v závěru a absencí plastičtějších charakteristik či rozsáhlejších úvah navazují na tradiční literární žánry „lidového čtení“. Katolické moralistní povídky ze současnosti, jejichž cílem nebylo „umění“, ale především poučení a výchova čtenářů, se v českém jazykovém prostředí objevily zásluhou Františka Pravdy již před rokem 1848 a ve vydavatelských plánech nakladatelství se udržely dalších sto let, navzdory své klesající literární (a namnoze i „didaktické“) úrovni.²⁸

Svémi tématy nenaplněných lásek, nešťastných manželství, rodinných tragédií a bankrotů se Pauly redigovaná dílka obracejí spíše na ženskou část autorské i čtenářské obce a blíží se tak formálně i obsahově ženskému románu, ovšem podanému s veškerou myslitelnou počestností.²⁹ Klíčem k pochopení toho, proč se Pauly, jenž sám sebe pokládal za vzdělance a člověka vytríbeného vkusu,³⁰ angažoval ve vydávání tohoto typu literatury, je bezpochyby jeho praktické pojetí pastorace, které mělo věřícím podsunout vědomí morálních hodnot nenáročnou a srozumitelnou formou. Orientace na ženskou část obce čtenářů respektive věřících možná nebyla prvoplánová, odpovídala však všeobecným trendům v katolické církvi, jejíž oporu stále více představovala ženská zbožnost.³¹ Pauly si tuto skutečnost uvědomoval a snažil se povzbuzovat náboženskou horlivost svých

v Cyrillo-Methodějské knihtiskárně a nakladatelství Václava Kotrby v Praze. Srov. Databáze Národní knihovny ČR <http://aleph.nkp.cz> [16. 10. 2017].

²⁷ V pojetí okruhu básníků Floriánovy Staré Říše, kteří byli Pauly generace blízcí, lze dobré umění vnímat jako katolické samo o sobě, bez ohledu na jeho obsahovou správnost z hlediska věrouky. Martin C. PUTNA, *Česká katolická literatura 1848–1918*, Praha 1998, zejména s. 22–35.

²⁸ Tamtéž, s. 175–205.

²⁹ Mezi autory a autorkami Paulyho knižnic lze jmenovat Barboru Josefu Bečvářovou (1893–1960), Františka Josefa Čečetku (1871–1942), Františka Čecha (1875–1952), Aloise Dostála (1858–1934), J. M. Kadlčáka (1856–1924), Václava Š. Kronuse (1883–1937), Jaroslava Máchu (1892–1971), Barboru Mellenovou (1861–1919), Anuši Mittenhubrovou – Bělskou (1875–1953), Vlastu Pittnerovou (1958–1926), Karla C. Srbíka, Karlu Třebenickou, Bohumila Zahradníka Brodského (1862–1939). Osobně byl Pauly zejména v mladších letech v kontaktu s tvůrci Katolické moderny, především s Karlem Dostálem-Lutinovem, s nímž spolupracoval na publikacích *Pobožnost křížové cesty*, Praha 1905 a *Hodinová pobožnost křížové cesty*, Praha b.d.

³⁰ F. ŽUNDÁLEK, *Infu. prelát*, s. 88–114.

³¹ H. McLEOD, *Náboženství*, s. 44–53; J. HANUŠ, *Historie*, s. 104–110; Zuzana ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století: Možnosti interpretace katolických normativních pramenů*, Pardubice 2012.

čtenářek. V jedné ze svých příruček pak otevřeně hlásal, že „žena má býti vlastně knězem v rodině“ a s pragmatismem sobě vlastním dával „dobrou radu mužům[...]: neberte si za manželku ženu, která nemá náboženského citu, neboť dobrá žena z ní nebude nikdy.“³²

Život ve farnosti

Od slovní agitace k činům mohl Jan Pauly přejít v roce 1912, kdy se na druhý pokus stal smíchovským farářem.³³ K 1. lednu následujícího roku založil knihu farních instrukcí, kam s určitým pedantismem začal vpisovat své výnosy ohledně správy kostela. Energicky se pokusil zbyrokratizovat a jasně specifikovat práci všech zaměstnanců chrámu, od varhaníka po „svíčkovou ženu“, včetně odměn, které jim připadaly.³⁴ Od nástupu do funkce se systematicky snažil doplňovat zařízení farního kostela sv. Václava, který měl nabýt co možná nejmajestátnějšího a důstojného vzezření. S vervou také obnovil starší spor s obcí kvůli vybírání štolových poplatků a byl patrně úspěšnější než jeho předchůdci. Ke dni 19. ledna 1914 založil fond Msgre Vincence Švehly, bývalého smíchovského faráře, který farnosti odkázal 40 000 korun, jež měly být podle Paulyho instrukcí spravovány jako nadace a výnos použit pro opravy kostela.³⁵ Jeho cílem bylo přetvoření farnosti na bezchybně pracující mechanismus s dostatečným ekonomickým zajištěním, který by svému správci umožnil věnovat se vlastním zájmům a průběžně zvelebovat svěřený církevní majetek.

Jeho organizační rozlet okleštila válka, po jejímž skončení se cítil být povolán k tomu, aby ubrzdil rozmach sekularizačních tendencí – alespoň v prostoru své farnosti. K novému státnímu zřízení se veřejně přihlásil slavnostní mší a později vystavěním pomníku padlým v smíchovském chrámu. Zásadně však odmítal ustupovat z pozic katolické církve jakožto vůdčí duchovní a společenské autority, například vehementně bránil obsazování školních kaplí, k němuž spontánně docházelo na mnoha místech v arcidiecézi. Paulyho stanoviska mohla všímavějším věřícím ozřejmit například symbolická výzdoba během významnějších slavností, dochovala se například informace, že lešení, na němž před posvěcením stály nové smíchovské zvony, zdobily prapory v papežských a národních barvách.³⁶ V albu jeho navštívenek lze nalézt vizitky všech

³² J. PAULY, *Brána*, s. 108.

³³ Poprvé o smíchovskou faru zažádal po smrti Vincence Švehly v roce 1910, přednost však dostal starší kaplan František Tauš (ordinován 1887), který ale krátce na to zemřel. Do úřadu byl Jan Pauly uveden v listopadu roku 1912. NA, APA III, inv. č. 1127, kar. 1836.

³⁴ AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Kniha farních instrukcí, nestr.

³⁵ AHMP, FÚ Smíchov, (*neuspořádaný fond*), Kniha farních instrukcí, nestr., Statut fondu Švehlova.

³⁶ AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Protokol Místní rady katolíků (1919–1927), zápis z 10. 9. 1923.

významných politických představitelů mladé republiky (čestné místo na prvním listu obsadil Masaryk), což lze pokládat za výraz vážnosti, kterou Pauly těmto kontaktům přisuzoval, i za doklad toho, že smíchovský farář pro vrcholné politiky mohl představovat partnera do diskuze.³⁷ Jednou z příčin respektu, kterému se těšil, mohly být i veřejné demonstrace síly „*katolické věci*“ spojené s aktivizací věřícího „*lidu*“, ke kterým pravidelně sahal.

Pomáhala mu v tom Místní rada katolíků, která se poprvé sešla 11. srpna 1919 a zaštitila šest katolických korporací působících na Smíchově, a to včetně místní odnože Československé strany lidové.³⁸ Do čela rady se postavil sám Pauly a zdá se, že rozkvět katolické spolkové činnosti na Smíchově byl do určité míry jeho dílem, neboť ještě v roce 1907 ve farnosti pracoval jen jeden spolek.³⁹ Podrobné protokoly ze zasedání výboru této organizace do značné míry reprodukuje Paulyho představa o práci s věřícími, protože jeho předsednictví mělo dosti direktivní charakter. Místní rada katolíků měla duchovním pomáhat v organizaci náboženského života farnosti, a to jak prakticky, tak při shánění financí. V její kompetenci bylo zajišťování církevních slavností, pořádání duchovních cvičení i kulturních a společenských akcí obecně. Mezi zúčastněnými spolky však existovaly výrazné rozdíly a tedy i rozpory, především v souvislosti s pořadatelstvím různých *kulturních* podniků. Vzájemná „*nevraživost až i nenávisť*“ byla samozřejmě trnem v oku předsedy, který opakovaně vyzýval k „*pospolitosti*“ a jednotnému vystupování všech korporací, které mělo připomínat jednotu církve jako celku.

Do života farnosti se však zapojovaly i světské spolky a profesní korporace, nejviditelněji při průvodech Božího těla a Vzkříšení.⁴⁰ Ještě v době Paulyho kaplanování se tyto obřady konaly v poměrně komorním měřítku jen v okolí kostela. Pod jeho vedením se však proměnila trasa průvodů, které nyní defillovaly po smíchovské Hlavní třídě a přes Jakubské náměstí a Královskou třídu se vracely k Národnímu domu. K večerním průvodům Vzkříšení přibýlo slavnostní osvětlení a od roku 1914 se obou slavností účastnilo vojsko ve složení dvě setniny vojáků,

³⁷ MZA v Brně – SOkA Pelhřimov, RA Pauly, inv. č. 3, fas. 1.

³⁸ AHMP, FÚ Smíchov, Protokol místní rady katolíků (1919–1927).

³⁹ Podle předlohy kanonické visitace v roce 1907 na Smíchově pracovala jen Jednota katolických jinochů a mužů pod vedením katechety Jaroslava Pichlera, NA, APA III., kar. 2012, č.j. 1744/1907. Dalšími zakládajícími členy Místní rady katolíků na Smíchově (někdy nazývána též Farní radou katolíků) byly spolky Katolická mládež, Všeobecné sdružení křesťanské dělnické, Národní jednota katolická, Katolické služebné, Katolická beseda. Později se zapojilo Družstvo sv. Václava, kterému Pauly povolil konat v smíchovském kostele pravidelné sbírky, Cyrillská jednota a Orel.

⁴⁰ Při propagaci náboženského života farnosti se nevyhýbal ani využívání moderních novinek, přivítal například možnost, aby obřady konané ve smíchovské bazilice přenášel rozhlas. AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Protokol Místní rady katolíků (1919–1927), zápis z 13. 12. 1926.

vojenská hudba a deputace deseti důstojníků s generálem.⁴¹ V posledních letech rakousko-uherské monarchie snad mohlo spojení církve a armády působit jako ukázka politické loajality, třebaže Pauly býval v monarchistických projevech spíše zdrženlivý.⁴² Mnohem pravděpodobněji měla vojenská „paráda“ spolu s hudebním doprovodem vojenské kapely dodat lesku jeho slavnosti a přitáhnout k ní pozornost obyvatel Smíchova, ať už byli praktikujícími katolíky či nikoli. Ve dvacátých letech vojáky nahradili uniformovaní členové Orla, kteří byli na náklady Místní rady katolíků vybaveni rapíry pro konání čestné stráže.⁴³ Průvody Božího Těla byly počínaje rokem 1920 navíc přesunuty ze čtvrtka na neděli, aby se „i pracující vrstvy mohly průvodu zúčastniti.“⁴⁴

Téhož roku však bylo konání Božího Těla takřka ohroženo, protože městská rada odmítla svůj dosavadní patronátní příspěvek na stavění oltářů na ulicích, ke kterému se město zavázalo roku 1875. Zajímavá je Paulyho argumentace v petici, kterou nechal u této příležitosti městské radě zaslat: „*znemožnění této slavnosti nepostavením oltářů znamenalo by vyvolávaní mezi zdejším obyvatelstvem značné roztrpčení a nepřátelské smýšlení a snad i vážné demonstrace proti nynějšímu měst. zastupitelstvu, čehož v zájmu klidu města a jeho dobré pověsti jest zajisté nutno se vyvarovati.*“ I přes sebevědomou pohružku operující pravděpodobnou nelibostí „*mnoha tisíc*“ věřících, kteří slavnost zpravidla navštěvovali, se fara obvyklých 500 korun nedočkala.⁴⁵ Napříště tedy bylo zapotřebí získávat sponzory, případně výzdobu dofinancovat z jiných zdrojů, skromnější pojetí slavnosti bylo pro smíchovského faráře nemyslitelné. Náklady stoupaly i kvůli do té doby nebývalým opatřením, jež se ale v době protiklerikálních nálad dvacátých let zdála být nezbytná – připravené konstrukce božítelových oltářů musela přes noc hlídat policie, kterou o rok později na stráži nahradili členové Orla.⁴⁶

Bohoslužby ve smíchovské farnosti však byly zřejmě velkolepé. Pauly, který ve dvacátých letech dokázal získat několik prestižních církevních vyznamenání,⁴⁷

⁴¹ Popisy průvodů Božího Těla a Vzkříšení zaznamenány v AHMP, FÚ Smíchov, Kniha farních instrukcí.

⁴² V roce 1898 sice svůj spis o dějinách Smíchova opatřil podtitulem „*vydaný k jubileu padesáté ročnice vlády jeho apošt. Veličenstva císaře Františka Josefa I., krále českého atd.*“ a v tomto duchu koncipoval i předmluvu, patrně se však jednalo spíše o vyhovění přání smíchovského purkmistra Aloise Elhenického, rytíře řádu císaře Františka Josefa I., jemuž byl spis dedikován. V modlitebních knihách, které Pauly vydával, se pravidelně objevují oddíly příležitostných modliteb, nikdy se v nich však nevyskytují přímlyvy za císaře či říši. Již v květnu 1917 spolu s F. J. Kroiherem jménem katolického duchovenstva požadoval realizaci národního programu, srov: Farní úřad Smíchov, Pamětní kniha kostela sv. Filipa a Jakuba na Smíchově.

⁴³ AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Protokol Místní rady katolíků (1919–1927), zápis z 16. 4. 1823

⁴⁴ AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Protokol Místní rady katolíků (1919–1927), zápis z 5. 5. 1920.

⁴⁵ NA, APA III., kar. 1364, č.j. 18327/1919.

⁴⁶ AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Protokol Místní rady katolíků (1919–1927).

⁴⁷ V roce 1922 byl Jan Pauly jmenován tajným komořím, 1928 se stal domácím prelátem

hrdě předváděl pontifikálie jako odznaky své nově nabyté důstojnosti.⁴⁸ Basilika sv. Václava představovala čím dál honosnější kulisu církevních obřadů, neboť zejména v souvislosti s příchodem misie do Prahy či organizováním tamního misijního roku 1923 správce farnosti zintenzivnil úsilí o doplnění vybavení svatostánku; samostatnou kapitolu v jeho snažení představovaly zvony.⁴⁹ Na vybavení chrámu nešetřil, nepřipouštěl ale žádné vychýlení k moderním uměleckým prostředkům. Jím vybíraná a objednávaná díla se nesou v přísně klasickém, realistickém duchu, měla ohromovat vznešeností, drahým materiálem i rozměry.⁵⁰ I zde lze předpokládat, že svým chápáním umění se přizpůsoboval nebo přibližoval vkusu řadových farníků, jejichž náboženskému cítění patrně víc vyhovovaly monumentální postavy světců než abstraktní či symbolická vyjádření niterné víry.⁵¹

Názory na žádoucí formu každodenní lidové zbožnosti a církevních slavností a jejich význam pro „lid“ zachytil ke stáru ve svých vzpomínkách na rodný Pelhřimov, kde s dojetím popisoval například svatojanské pobožnosti, jak si je pamatoval z mládí.⁵² Velmi nelibě nesl úpravy a zjednodušení některých obřadů, ke kterým sahal jeho vrstevník, pelhřimovský děkan Vaněk: „*Vzkříšení bývalo konáno*

a apoštolským pronotářem s právem pontifikálií. Téhož roku byl farní kostel sv. Václava na Smíchově povýšen na arciděkanství.

⁴⁸ Stížnost z konce roku 1931 uvádí, že Pauly o vánočních bohoslužbách použil nepatřičná roucha a ozdoby, takže „*mezi ním a ndp. arcibiskupem nelze pozorovat žádného rozdílu,*“ pozorovatele pobouřil mimo jiné hermelínový plášť, řetěz a brilantový kříž a skutečnost, že arciděkan Pauly neodkládal mitru. NA, APA IV., kar. 261, č.j. 16541/1931.

⁴⁹ AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Protokol Místní rady katolíků (1919–1927), zápisy z roku 1923.

⁵⁰ F. ŽUNDÁLEK, *Inful. prelát*, s. 88–114. Okolnosti pořizování jednotlivých uměleckých děl pro Smíchov přináší AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Protokol Místní rady katolíků (1919–1927).

⁵¹ Srov. Paulyho komentář k novému vybavení děkanského chrámu v rodném Pelhřimově: „*Nahrazeny byly křížovou cestou od hlavně přičinění kaplana Vaňka novou moderního rázu, která do tohoto kostela se naprosto nehodí, kterou namaloval malíř Foerster {podle kartin F. Bílka z Chýnova}. Obyvatelstvu se tato křížová cesta pro své nezvyklé pojetí naprosto nelíbila a v městě kvůli ní bylo mnoho reptání a nespokojenosti.*“ Muzeum Vysočiny Pelhřimov, p.o., Archiv, Sbírka literárních rukopisů, i.č. 16, rkp. 15 (Paměti Msgre Paulyho), fol. 7r.

⁵² „*Pod ní stojí kaplička P. Marie, kde večer se modlívali lidé z vůkolí a rozsvěcovali tam svíčky a olejové lampičky. I má matka tam chodívala často [...]. Paní ze sousedních domů a pod branou tam se pomodlily růženec zticha nebo nějaký Otčenáš a pak se po silnici procházely. Zvláště v jarních dnech a v létě a na podzim to bývala jejich celá zábava po denní práci. I já jako dítě a student jsem tam s matkou chodíval. Bylo tu tak útulno a náladově. Kolem šuměly staré topoly, naproti někdy až do 10. hod[iny] zněla kovářova kovádlina, nablízku bublal potůček a v kapličce bývalo plno hořících svíci a lampiček. Jak rád jsem na tom místě prodléval a často svíce i květiny tam nosil. Jak rád si na ty večery vzpomínám, zvláště o dnech svatojanských, kdy se u sochy sv. Jana za mostem písně zpívaly a kdy socha jeho bývala ozdobena velkým věncem.*“ Muzeum Vysočiny Pelhřimov, p.o., Archiv, Sbírka literárních rukopisů, i.č. 16, rkp. 15 (Paměti Msgre Paulyho), fol. 48–49.

vždy velmi slavně. Celé město bývalo osvětleno, svíce byly v každém okně i u židů. Průvodu účastnily se všechny cechy prapory. Za korouhvičkami šly školní děti, pak cech krejčovský, obuvnický, zednický s velikou korouhví, kterou nesli tři členové, mlynáři, řezníci, soukeníci, literátský sbor [...], řemeslnická beseda, hudebníci, kněží, nebesa, okresní hejtman s úřednictvem, okresní soudce se svými úředníky a ostatní úřady. Týž průvod býval konán o Božím Těle. Tehdy při slavné mši se střílelo z hmoždířů a též při průvodu u každého oltáře bývaly vypáleny tři rány na znamení zvonku z kostela z věžičky nad děkanským kostelem zvaného Sanktus. Tímto zvonkem se zvonilo vždy o pozdvihování a při požehnání. Tím bylo dáváno znamení pro všechny lidi v městě a lidé, kteří nebývali v kostele, byli tím upozorněni, tedy veřejně na ulici smekali a bili se v prsa. I toto zvonění děkan Vaněk odstranil.⁵³ Není zřejmé, do jaké míry se stárnoucí Jan Pauly nechal při psaní této pasáže unést vzpomínkou na mládí. Je také otázkou, nakolik byly kritizované změny odrazem modernistického smýšlení a vkusu děkana Vaňka, nebo zda se způsob provádění církevních obřadů měnil obecně v celé církevní provincii, ať už v důsledku cílené činnosti kléru či vlivem místních podmínek. Pauly se svými aktivitami nepochybně snažil zachovat starší zvyky, které podle jeho názoru měly udržet věřící v kostele.

Velký význam měla v jeho pojetí zbožnosti hudba, především českojazyčné duchovní písně. Smíchovská farnost zaměstnávala ředitele chóru, který byl zároveň varhaníkem a vedoucím sboru zpěváků a příležitostně i dalších hudebníků, mezi jehož povinnosti patřily i pravidelné zkoušky dvakrát týdně.⁵⁴ Pro povznesení lidového zpěvu během mší Jan Pauly roku 1923 sestavil a vydal *Kostelní zpěvy a modlitby pro katolický lid a školu*, které o několik let později marně obhajoval vůči arcibiskupství: roku 1929 byl jím zaváděný zpěvník označen jako nevyhovující a přičítací se snahám o sjednocení kostelního zpěvu a byla mu odepřena aprobace.⁵⁵

Své postoje k chrámové hudbě Jan Pauly vyjádřil počátkem roku 1931 v dopise, kterým reagoval na výtky konzistoře prošetřující stížnost na podobu nedávných vánočních obřadů na Smíchově. Kromě problematického uspořádání bohoslužeb se předmětem kritiky staly české koledy zpívané přímo během mše, za které se Pauly osobně zasazoval. O půlnoční se zde hrála „česká koledová mše“ (Rybova?) a na Hod Boží, když arciděkan vstoupil do chrámu, „začaly řídit na chóru varhany, trumpetý a bubny, div se kostel nerozsypal.“ Jeho snahy zavádět do mše v co největší míře češtinu odpovídaly požadavkům reformního kléru. V tomto ohledu s nimi Jan Pauly evidentně souhlasil a dokonce si byl jist, že by byl býval našel podporu i u zesnulého arcibiskupa Kordače. I když velmi dobře znal předpisy o provádění katolické liturgie, dokázal tentokrát výslovně volat po kompromisu. „Skoro na celém světě v době vánoční se musí připouštět výjimky“

⁵³ Tamtéž, fol. 9–10.

⁵⁴ AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Kniha farních instrukcí, zápis 1. 6. 1919.

⁵⁵ NA APA IV, kar. 19, čj. 12976/1929.

a „*provést zákaz do detailů*“ takřka vždy vyvolá nepřátelství. U Jana Paulyho, který ve zralém věku pevně stál na pozicích ultramontanismu a sám tvrdě vyžadoval poslušnost svých podřízených, zní podobně smířlivé formulace přinejmenším neobvykle. Velmi realisticky naopak působí následující úvaha, která zároveň podtrhuje jeho motivaci vyhovět požadavkům věřících a udržet je tak v katolických chrámech: „*Česká koledová mše o půlnoční jest prastarým zvykem v Čechách i po celé Moravě, a kdyby se odstraňovala, byla by to zvláště v našich dobách velmi nebezpečná věc,*“ jež by dokonce mohla vést k dalším odchodům z církve.⁵⁶

Již v začátcích svého působení na Smíchově se Pauly pustil do dramatické činnosti, když sestavil scénář pašijových her, které sám režíroval a roku 1900 poprvé uvedl v Švandově divadle. Inspiraci mu prý bylo bavorské lidové pašijové divadlo, sám se pokusil biblický příběh umučení Krista zestručnit a podtrhnout v něm nejdůležitější okamžiky.⁵⁷ Pauly přitom opět nezapřel svůj „didaktický“ talent: hry „*obsahují jádro z utrpení Krista, jsou velmi dramatické, působí mocným dojmem na diváky, jsou krátké a nijak neunavují,*“ k jejich úspěchu u širších vrstev jistě napomohla i velkolepá výprava. Pastorační a propagační smysl uměleckého snažení byl zřejmý a patrně se jej podařilo naplnit, protože návštěvnost byla značná a Katolické listy Paulyho představení vyhodnotily jako „*velké misie*“.⁵⁸ V pozdějších letech se Pauly pokusil svou divadelní práci oprášit, při Místní radě katolíků vznikl dramatický odbor, do jehož kompetence spadalo v letech 1920–1922 i loutkové divadélko s dnes bohužel neznámým repertoárem. Nakrátko se obnovily i pašijové hry, a ačkoli zájem diváků nebyl takový jako na počátku století, podařilo se jejich pořádáním na Velikonoce roku 1926 docílit zisku přesahujícího 9 000 korun.

O to větší úspěch měl nápad, který Jan Pauly představil v dubnu 1921: uspořádat pouť na Svatou Horu. Poutní místo se těšilo mimořádné oblibě věřících již v raném novověku, v průběhu 19. století byl svatohorský kult jedním z nejvýraznějších v Čechách a díky modernímu pokroku byla Příbram z Prahy snadno dosažitelná po železnici.⁵⁹ Naplánováním pouti na Svatou Horu opět Pauly vědomě navázal na tradice lidové zbožnosti, zároveň vystihl nový trend v trávení volného času. Plán červencového nedělního „výletu“, pro který byl zajištěn

⁵⁶ NA APA IV, kar. 261, čj. 16541/1936. K roli hudby v náboženském životě 19. století Irmgard SCHEITLER (ed.), *Geistliches Lied und Kirchenlied im 19. Jahrhundert. Theologische, musikologische und literaturwissenschaftliche Aspekte* [Mainzer Hymnologische Studien, Bd. 2/2000], Tübingen 2000; zvláště kapitola Bernahrd SCHNEIDER, *Spätaufklärung, Ultramontanismus und Kirchengesang: Eine katholische Debatte des 19. Jahrhunderts und ihr historischer Kontext*, s. 37–86.

⁵⁷ Srov. Vojtěch RON, *Lidové pašijové divadlo v českých zemích*, Praha 2009.

⁵⁸ F. ŽUNDÁLEK, *Inf. prelát*, s. 92–96. Paulyho pašijové hry uspěly i mimo Prahu, jeho další dramata, koncipovaná v podobném duchu (Vánoční hry a Hasnoucí slunce), již takový úspěch neměla.

⁵⁹ K poutnické praxi a mariánskému kultu například Markéta HOLUBOVÁ – Marcela SUCHOMELOVÁ (edd.), *Salve Regina. Mariánská úcta ve středních Čechách*, Praha 2014.

speciální vlak, hned v prvním roce přilákal několik stovek účastníků.⁶⁰ O rok později byl zájem ještě vyšší, v srpnu navíc přibyla obdobná pouť do Staré Boleslavi, kde Jan Pauly působil jako nesídelní kanovník.⁶¹ Realizace těchto poutí se stávala další demonstrací síly katolické víry v Paulyho duchu, neboť procesí vyrážela z Prahy ozdobena sochami a prapory a v cíli se pro shromážděné konala společná kázání.⁶²

Podobný motiv, tedy ukázat „*různým nábožensky nepřátelským živlům*“ mohutnost katolické víry, měly z Paulyho pohledu i celostátní katolické sjezdy v letech 1920 a 1935, v jejichž organizaci se angažoval. V druhém případě byl jmenován „*generálním ceremonářem a bylo mu svěřeno uspořádání a řízení všech církevních slavností, které byly provedeny se vši okázalostí v nejvzornějším pořádku za ohromného účastenství.*“ Bohoslužby se konaly na Václavské náměstí a přilehlém stadionu a celý sjezd se stal „*ohromnou manifestací katolicismu*“, jíž mělo připomínat vztyčení památného kříže na Strahově v roce 1936.⁶³ Ze Smíchova se organizovaly i drobnější akce a „pouti“ v rámci Prahy, například k hrobu sv. Jana Nepomuckého. Příkladem měly jít váženější osobnosti z řad farníků, jmenovitě byli k účasti na církevních slavnostech vyzýváni „*příslušníci inteligence*“.⁶⁴ Jejich přítomnost v průvodech měla nesporně „legitimizovat“ tradiční projevy náboženské horlivosti a prezentovat je očím přihlížejících jako záležitost naprosto vhodnou i pro moderního vzdělance.

Přestupové hnutí a „československá sekta“

Soustavná veřejná demonstrace síly katolické církve a poukazování na její masový, všeobjímající charakter byly klíčovými prvky v Paulyho boji proti sekularizačním tendencím a přestupovému hnutí, které se rozběhlo počátkem dvacátých let se vznikem Církve československé. Pauly hojně využíval psaná média, především noviny, kam pravidelně zasílal „novinářské zprávy“ o programu bohoslužeb a dalších akcí kolem smíchovského kostela.⁶⁵ Z pozice člena městského

⁶⁰ Lístek stál 20 korun pro dospělého, 10 korun pro dítě, celkově bylo v roce 1921 vyúčtováno 12 404 korun, o rok později 16 412 korun; v roce 1923 se zúčastnilo 700 poutníků. Do Staré Boleslavi jezděvalo kolem 400 osob. AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Protokol Místní rady katolíků (1919–1927).

⁶¹ Nesídelním kanovníkem ve Staré Boleslavi byl jmenován roku 1922, o pět let později se stal zdejším proboštem.

⁶² AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Protokol Místní rady katolíků (1919–1927), zápis z 1921–1922.

⁶³ F. ŽUNDÁLEK, *Inf. prelát*, s. 82–83.

⁶⁴ AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Protokol Místní rady katolíků (1919–1927), zápis z 20. 10. 1925.

⁶⁵ Texty či spíše koncepty tiskových zpráv z roku 1917 jsou přepsány v Knize farních instrukcí. Vyplývá z nich, že je Pauly zasílal do více redakcí najednou: obvykle volil Národní politiku, Čecha a Pražský večerník. AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Kniha farních

zastupitelstva důrazně vystupoval proti praktickým projevům prvorepublikové sekularizace, ať už šlo o rušení školních kaplí nebo třeba výrazné zdražení poplatků na městském hřbitově, ve kterém viděl nemístnou podporu pohřbů žehem.

Ani smíchovská farnost se neubránila požadavku poskytnout část svého zázemí Církvi československé. Nakonec byla s podotknutím, „že bude snad zjednán konečně pokoj,“ zapůjčena zrušená kaple ve škole v Smetanově ulici, kostel sv. Gabriela však postoupen nebyl.⁶⁶ Jan Pauly se snažil zabránit jakýmkoli propagačním aktivitám nové církve a přestupového hnutí. V září 1920 například prostřednictvím Místní rady katolíků písemně varoval obchodníky, kteří za svými výlohami trpěli letáky Církve československé, že by na ně mohli být upozorněni stoupenci lidové strany. Opatření se prý neminulo účinkem, někteří oslovení plakáty ihned sundali. Z podobných důvodů byla napomenuta i paní továrníková Portheimová, jež neměla povolovat vylepování letáků na zdi své zahrady naproti kostelu. O čtvrt roku později Jan Pauly u městské rady dohlédl na pořádání akce podporující vystupování z církve, která nesměla obsahovat nic urážlivého proti katolíkům a nesměla být jakkoli financována z městských peněz.⁶⁷

Ještě v únoru 1921 se Místní rada katolíků pokusila zorganizováním petice majitelů domů v okolí Jakubského náměstí zabránit plánovanému táboru Církve československé, měsíc poté však už předseda Pauly na schůzi poznamenal, že podobné akce nemá cenu bojkotovat. Uklidnění možná přinesly i aktualizované propočty, které tvrdily, že navzdory agitaci a původním odhadům by počet osob vystupujících z církve neměl být tak vysoký, jak se zprvu předpokládalo. Podle Paulyho zdrojů mělo jít o nějakých 5 % „také katolíků“, kterých zřejmě nebylo třeba příliš želet, zakročit však bylo nutno proti údajnému falšování statistických výsledků či dokonce žádostí o vystoupení z církve, které byly podávány bez vědomí dotčených.⁶⁸ Aby zabránil nevědomým či unáhleným přestupům svých oveček, neváhal vystoupivší farníky obesílat s pozváním na faru, kde měli osobně potvrdit svou konverzi. Jeho počínání samozřejmě vyústilo ve stížnosti a arcibiskupští úředníci museli Paulymu připomenout, že podobné jednání je nezákonné a nepatřičné.⁶⁹

Obavy z přestupové horečky nebyly liché. Podle statistiky vypracované na smíchovské faře koncem třicátých let od závěru roku 1920 do roku 1937 zde

instrukcí, bez čísla, nestr.

⁶⁶ AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Protokol Místní rady katolíků (1919–1927), zápis z 21. 10. 1921.

⁶⁷ AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Protokol Místní rady katolíků (1919–1927), zápis z 16. 12. 1920.

⁶⁸ AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Protokol Místní rady katolíků (1919–1927), zápis z 15. 2. 1921, 18. 3. 1921.

⁶⁹ Na Paulyho si stěžovalo sdružení sociálně demokratických bezvěrců a poručík Klír. K záležitosti se vyjádřila i Zemská správa politická v Praze, která konstatovala, že rozesílání letáků a předvolávání stran „jest...nepřípustným“. NA, APA IV, kar. 3, č.j. 17506/1920 a č.j. 3955/1921.

katolickou církev opustilo skoro 25 000 farníků, tři čtvrtiny z nich se rozhodly v roce 1922:⁷⁰ Smíchov měl v roce 1921 celkem 56 249 obyvatel⁷¹ a počet odpadlíků za období prosinec 1921 až listopad 1922 činil 18 153 osob.⁷² Ačkoli Jan Pauly obviňoval především konkurenční Církev československou (do roku 1937 k ní přešlo 10 244 bývalých smíchovských farníků), nejvíce vystoupivších se přihlásilo k bezkonfesí (za stejné období 12 543 osob), jen poměrně málo věřících přešlo do Jednoty československé (celkem 1 869) a další církve měly v přestupech jen marginální význam. Po nárazu počátkem dvacátých let se přestupová vlna značně utišila, počínaje rokem 1923 se počet odpadů pohyboval v řádu stovek či spíše desítek ročně a šestina „odpadlých“ věřících se do katolické církve oficiálně vrátila.⁷³

V říjnu 1924 Pauly v okruhu svých spolupracovníků z Místní rady katolíků vyjádřil přesvědčení, že nyní, „*kdy československá sekta je v rozkladu*“, nastala vhodná doba pro získávání odpadlíků zpět. Protože „*mnozí by rádi tak učinili, nevědí však, jakým způsobem*“,⁷⁴ bylo pro potřeby smíchovské farnosti vytištěno na 15 000 návratných lístků. Členové Místní rady katolíků je přinášeli přímo do vytipovaných domácností, byli však „*přijímáni s neochotou nebo vůbec*“.⁷⁵ Na městskou radu dokonce přišla stížnost ze strany Církve československé požadující zákaz katolické agitace, byla však zamítnuta.⁷⁶ Tištění a šíření letáků propagujících katolicismus i konkrétní aktivity farnosti proti náboženské vlažnosti, ateismu a Církvi československé byly pravidlem nejen na Smíchově. Propagační materiály

⁷⁰ Počty přestupů z nebo do katolické církve v rámci smíchovské farnosti byly koncem třicátých let zaneseny do speciální knihy uložené dnes mezi archiváliemi farního úřadu. Počty přestupujících byly zpracovány jednotně formou tabulek, každý rok zvlášť, počínaje vždy 1. prosincem předcházejícího roku. Není ale zřejmé, koho Pauly do své statistiky řadil, zda pouze případy, které řešila přímo jeho kancelář na faře u sv. Václava, nebo zda započítával například osoby, které byly v jeho farnosti pokřtěny, z církve vystoupily jinde a na Smíchov bylo jejich rozhodnutí posléze oznámeno. AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Statistika změn náboženství.

⁷¹ *Historický atlas měst České republiky* 24, Praha – Smíchov, Praha 2013, dostupné online: <http://towns.hiu.cas.cz/smichov.php> [23.10. 2017]

⁷² K bezkonfesí tehdy přešlo 9 657 osob, 7 302 se přihlásilo k československé církvi, 1190 k Jednotě bratrské. V témže období se 597 věřících znovu přihlásilo ke katolictví. AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Statistika změn náboženství.

⁷³ V roce 1923 odpadlo pouze 273 věřících, o rok později ještě méně, v roce 1925 se počet přestupů zvýšil na 961, další rok klesl na 551, v roce 1927 na 391 osob; v následujících letech už nikdy nepřekročil hranici dvou set a počty navrátilců jej začaly mírně převyšovat. Do katolické církve se na Smíchově za roky 1921–1937 vrátilo celkem 4 147 osob. Tamtéž.

⁷⁴ AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Protokol Místní rady katolíků (1919–1927), zápis z 19. 5. 1924.

⁷⁵ AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Protokol Místní rady katolíků (1919–1927), zápis z 17.11. 1924

⁷⁶ AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Protokol Místní rady katolíků (1919–1927), zápis z 19. 1. 1925.

v nemalém množství dodávala Zemská rada katolíků, na farnostech bylo zajistit jejich cestu k čtenářům, respektive zaplatit náklady k jejich roznášení. Pauly věnoval velkou pozornost smysluplné distribuci agitačních tiskovin, letáky měly být rozdávány například u bran továren ke konci pracovní doby dělníků.⁷⁷

Ruku v ruce s bojem proti odpadlictví i obecněji sekularizačním tendencím první republiky šly i pokusy o určité společenské, politické a do jisté míry i hospodářské uzavírání komunity věřících. Katolické spolky na Smíchově vyvíjely pod taktovkou Jana Paulyho horečnou kulturní a osvětovou činnost. Nešlo jen o přednášky, besedy či koncerty, ale například i taneční večery nebo dětské dny a zahradní slavnosti, samostatnou kapitolou byla spolupráce s tělocvičným Orlem, kterou Pauly podporoval. Věřící se tedy měli sdružovat a setkávat co nejčastěji také v rámci světské zábavy. Výnos akcí pořadatelé používali nejen k pokrytí vlastních nákladů, ale pravidelně přispívali například na vybavení kostela, tiskové výlohy⁷⁸ nebo na zajištění režie církevních slavností ve farnosti. To byl také jeden z důvodů, proč Pauly tyto podniky podporoval, přičemž si byl dobře vědom nutných „marketingových“ strategií, jako bylo vytváření a rozdávání tištěných pozvánek nebo atraktivita programu. V roce 1925 například kritizoval málo lákavý název Akademie lidové, který byl podle jeho soudu důvodem nízké návštěvnosti zahajujícího společenského večera, později téhož roku bylo na schůzi Místní rady katolíků konstatováno, že na úspěch listopadové taneční zábavy měl jistý dopad zákaz čepování piva.⁷⁹

Dobově obvyklou součástí katolické každodennosti byla politická agitace ve prospěch Československé strany lidové, která byla jednoduše nazývána jako „naše“ strana.⁸⁰ V dělnickém Smíchově ovlivněném socialismem ale její výchozí pozice nebyly nijak snadné, například o jedné z veřejných schůzí pořádané lidovci bylo konstatováno, že účast byla sice dobrá, ale dělníků přišlo jen málo.⁸¹ Politické a předvolební schůze lidovců se konaly v úzké spolupráci s farností a lze předpokládat i přímou agitaci ze strany Jana Paulyho. Koncem roku 1925 byla na

⁷⁷ AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Protokol Místní rady katolíků (1919–1927), zápis z 20. 10. 1924–19. 1. 1925.

⁷⁸ Například v roce 1923 Pauly vysvětloval Místní radě katolíků, že by měla uvolnit dosti vysokou částku 10 – 15 tisíc na vydání jeho zpěvníku *Kostelní zpěvy a modlitby pro katolický lid a školu*. Nakonec se spokojil s příspěvkem 5 000 korun a zbytek formou půjčky uhradil ze svého a zpěvník se mohl po dvou korunách za kus začít prodávat. AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Protokol Místní rady katolíků (1919–1927), zápis z 16. 10. a 19. 11. 1923.

⁷⁹ AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Protokol Místní rady katolíků (1919–1927), zápis z 16. 2. 1925.

⁸⁰ Srov. Miloš TRAPL, *Politický katolicismus a Československá strana lidová*, Praha 1990; Týž, *Československá strana lidová*, in: Jiří Malíř – Pavel Marek a kol., *Politické strany I. díl 1861–1938. Vývoj politických stran a hnutí Českých zemí a Československu v letech 1861–2004*, Brno 2005.

⁸¹ AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Protokol Místní rady katolíků (1919–1927), zápis z 19. 1. 1925.

Smíchově otevřena lidová záložna Hermes, čímž „odpadá výtká, že strana naše nevšimá si dostatečně hospodářských zájmů,“ a věřící měli být vyzýváni, aby do uvedené záložny ukládali své úspory.⁸²

Závěr

První polovina 20. století kladla na katolické duchovní dosud nebývalé nároky a stavěla do situací, kdy museli obhajovat smysl vlastního působení v moderním, sekularizovaném státě.⁸³ Po vzniku první republiky nešlo jen o identitu, ale do značné míry i o existenci katolické církve, kdy názorová rozrůzněnost jejích představitelů přestala být vnitřní záležitostí a vedla k veřejnému rozkolu následovaného mohutnou přestupovou vlnou mezi věřícími. Záleželo na osobnosti kněze, jak se s novou situací vyrovná, ale i na specifických podmínkách v jeho působišti, které mohly formovat jeho názory a v každém případě určovaly výsledky jeho snažení. Zejména v anonymním prostředí městských farností se věřící dokázali k názorům svého duchovního pastýře stavět velmi emancipovaně, a to i v klíčových okamžicích svého života jako byla svatba nebo pohřeb, jež byly v minulosti s přítomností kněze bytostně spojeny.⁸⁴

Osobnost Jana Paulyho představuje příklad duchovního, kterého celospolečenský vývoj i vlastní kariérní postup přivedly k obhajobě tradičního uspořádání a oficiálních postojů katolické církve. Své názory vždy formuloval zcela jasně a autoritativně, ať už šlo o pokyny určené přímo věřícím, nebo o komunikaci s nadřízenými a kolegy. Svou činností pragmatizoval a konkretizoval pastorační témata, která představoval vlastními texty i redakcí knih jiných autorů. Jeho působení v církevní hierarchii i uvnitř smíchovské farnosti neustále provázely drobné či větší konflikty a stížnosti na arogantní či přímo urážlivé chování, které pramenilo z Paulyho povahy, zároveň však bylo odrazem jeho přesvědčení o nadřazeném poslání a výsadním postavením katolického kněze.

Názory, formulované a prosazované v církevních kruzích, kde se Pauly těšil jisté pověsti znalce církevního práva a neúnavného organizátora, měly své zrcadlo v mnohdy víceméně symbolické komunikaci vůči (ne)věřícím obyvatelům Smíchova. Na jedné straně zde Pauly stojí jako věcný a pragmatický právník, který se umí orientovat v moderní politice a využívat vysoké kontakty, na druhé straně

⁸² AHMP, FÚ Smíchov (neuspořádaný fond), Protokol Místní rady katolíků (1919–1927), zápis z 20. 10. 1925.

⁸³ Jiří HANUŠ – Petr HUSÁK, *Kněžská identita ve 20. století*, in: Jiří Hanuš a kol., „Služebníci neužiteční“. Kněžská identita v českých zemích ve 20. století, Brno 2015, s. 5–50.

⁸⁴ Dokonce i pastorační příručky a odborná periodika jako Časopis katolického duchovenstva již na konci 19. století radily kněžím, že se mají k svým ovečkám chovat šetrně a shovívavě, aby je nedohnali k úplnému odmítnutí katolické církve. K proměně pastorační úlohy kněží při tzv. přechodových rituálech nejnověji Hana STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály v českých zemích v „dlouhém“ 19. století*, Pardubice 2017.

směrem k obyčejným věřícím pracuje s prvky „barokní“ lidové zbožnosti, jako jsou poutě, průvody či pašijové divadlo. Při tom všem dával vyniknout neochvějně vážnosti a autoritě církve, lpěl na úředních hodnostech a viditelných odznacích své důstojnosti. Při jedné příležitosti se ale ohradil vůči obvinění, že vyžaduje neúměrné veřejné projevy podřízenosti vůči své osobě: „*Nenechám si políbiti ani ruku, neřku-li abych trpěl klekání.*“⁸⁵ Jeho aktivity zasazené do moderního a sekularizovaného prostředí jsou zajímavým dokladem práce s náboženskou tradicí, zahrnující mimo jiné vnímání kněze jako klíčové autority v životě farnosti i jednotlivce. Chápal ale zároveň, že příliš direktivní přístup či přísnost vůči věřícím mohou být kontraproduktivní, například praktické dodržování zásad křesťanské morálky se ve svých spisech snažil předložit nikoli jako samoučelnou poslušnost příkázáním církve, ale jako rozumné rozhodnutí ve vlastním zájmu věřícího.

Za nejúčinnější formu propagace katolicismu vůči nábožensky vlažným, nevěřícím či „odpadlíkům“ a „nepřátelům“ považoval Jan Pauly početná shromáždění věřících ukazující sílu, moc a nádheru církve. Neúnavnou agitací, demonstrováním síly katolicismu či otevřenými politickými zásahy nasazoval proti přestupovému hnutí jeho vlastní zbraně; militantní dikce přitom nebyla cizí ani jedné ze znepřátelených stran. Jeho prezentaci katolictví „lidovým“ vrstvám lze hodnotit jako „ultramontánní“, ale ještě spíše jako autoritativní a rozhodnou. Jeho propagační snahy je možné je vnímat jako rysy určité klerikální ideologie, v první řadě se však jednalo o prověřené pastorační metody, které u věřících z řad smíchovských dělníků či drobných živnostníků reálně a sociálně fungovaly.

⁸⁵ NA, APA IV, kar. 261, č. j. 16541/1936.

Markéta Skořepová

Propagierung des Katholizismus im 20. Jahrhundert durch Elemente der Volksfrömmigkeit. Kommunikationsmittel in der Seelsorge von Dekan Jan Pauly

Zusammenfassung

Das Ende des 19. Jahrhunderts und die erste Hälfte des 20. Jahrhunderts waren eine Periode steigender Säkularisierungstendenzen in der tschechischen Gesellschaft. Die in Vielem widersprüchliche Persönlichkeit des Priesters in Prag-Smíchov Msgr. Jan Pauly (1869–1944, Priesterweihe 1893) stellt das Beispiel eines Geistlichen dar, der mit den Veränderungen in Kirche und Gesellschaft in einem erheblich säkularisierten Arbeitermilieu fertig werden musste. Seine verhältnismäßig direkte und schnelle kirchliche Karriere war begleitet von einer radikalen Änderung seiner persönlichen Ansichten. In das öffentliche Leben trat er als einer der führenden Vertreter des Landesbunds der katholischen Priesterschaft ein, nach dem ersten Weltkrieg stand er jedoch fest auf den Positionen des Ultramontanismus. Sein gesamtes Leben über trat er als Verteidiger der Autorität der katholischen Kirche auf. Die Sendung, die er sich zum Ziel gesetzt hatte, war nicht einfach aufgrund der fortgeschrittenen Säkularisierung seines Wirkungsbereichs, die sich unter anderem auch in einem massiven Übertritt zur hussitischen Tschechoslowakischen Kirche zu Beginn der zwanziger Jahre zeigte, und der zu trotzen Jan Pauly aktiv und mit verschiedenen Mitteln bemüht war. Pauly konzentrierte sich auf eine Kommunikationsstrategie und Mittel der Seelsorge, die er im Kontakt mit seinen Pfarrmitgliedern sowie der Laienöffentlichkeit wählte, mit der er in Kontakt kam und der er sich bemühte, die Kraft von katholischem Glauben und Kirche zu demonstrieren. In politisch-didaktischen Schriften rief er nach einer Lösung der Arbeiterfrage auf dem Weg der Bildung und Anvertrauung von Abgeordnetenmandaten in die Hände einer Volkspartei. Stets betonte er die Bewahrung der christlichen Moral und von im Grunde mittelständischen Werten, die auf ein sittliches, arbeitsames und sparsames Leben gerichtet waren, und die er in mehreren eigenen Aufklärungsschriften sowie in einfacher unterhaltender Literatur propagierte. Pauly bemühte sich gezielt um einen möglichst repräsentativen Verlauf der Kirchenfeste und versuchte, den katholischen Gläubigen neben geistlicher Stärkung auch eine gewisse weltliche Unterhaltung anzubieten, die ebenfalls zur Demonstration der Kraft von katholischem Glauben und Kirche wurde. Am deutlichsten zeigte sich dies bei der Veranstaltung von Massenwallfahrten zum Kloster Svatá Hora und nach Stará Boleslav. Die Kommunikation mit den Gläubigen über Literatur, bildende Kunst, Theater, Kirchenmusik sowie die Organisation von Kirchenfesten sollte die Pfarrmitglieder in ihrer Überzeugung vom unvermeidlichen moralischen und gesellschaftlichen Vorrang des katholischen Glaubens bestärken. Die systematische öffentliche Demonstration der Macht der katholischen Kirche und das ständige Verweisen auf ihren allumfassenden Massencharakter waren die Schlüsselemente in Paulys Kampf gegen die Säkularisierungstendenzen und die Übertrittsbewegung. Seine Präsentation des Katholizismus für die „Volksschichten“ kann als „ultramontan“ gewertet werden, jedoch noch eher als autoritativ und entschieden.

Markéta Skořepová

Promotion of Catholicism in the 20th Century through popular piety. Dean Jan Pauly's means of pastoral communication

Summary

The end of the 19th century and first half of the 20th century was a period of growth in secularising tendencies within Czech society, which resulted in internal discussion within the Catholic Church. The figure of Smíchov priest, Msgr Jan Pauly (1869-1944, ordained 1893), controversial in many ways, is an example of a cleric who had to confront the changes in the Church and in society in a significantly secularised working class environment. His fairly direct and fast church career was accompanied by a radical change in his personal opinions. He entered public life as one of the leading representatives of Zemská Jednota katolického duchovenstva (the Catholic Clergy Union), but following the First World War he stood firmly on Ultramontanist positions. For his whole life, he defended the authority of the Catholic Church. The mission he set for himself was not easy, due to the advanced secularisation of where he worked, which was expressed in one of many ways in the large numbers of people moving from Catholicism to the Czechoslovak Church at the start of the 1920s, something Jan Pauly endeavoured to confront actively and using various means. Pauly focused on a communication strategy and a pastoral method which he chose in contact with his parishioners., and the lay public with whom he came into contact and to whom he endeavoured to demonstrate the strength of the Catholic faith and Church. In political instructive writings, he called for workers' issues to be dealt with through education and electing People's Party candidates to parliament. He always stressed the maintenance of Christian morality and essentially middle-class values focused on living a virtuous, hard-working and prudent life, something he promoted in a number of his own instructive writings and in simple entertaining writings. Pauly deliberately attempted to achieve the most representative possible course of Church festivities, offering Catholic believers not just spiritual strength, but also a certain level of secular entertainment, which was also a demonstration of the strength of the Catholic faith and Church. This was most markedly expressed in his organisation of mass pilgrimages to Svatá Hora and Stará Boleslav. Communication with believers through literature, art, theatre, church music and organising church festivities was designed to strengthen parishioners' conviction of the Catholic faith's inherent moral and social superiority. Systematic public demonstrations of the strength of the Catholic Church and references to its mass, all-encompassing nature were a key element in Pauly's fight against secularising tendencies and the movement to change Church denomination. His presentation of Catholicism to the working classes can be perceived as Ultramontanist, but even more as authoritative and decisive.

Martin Pelc

Národní stadion. Polemiky o ústředním sportovišti Československa v letech 1918–1938¹

National Stadium. Controversy over Czechoslovakia's central sports stadium, 1918–1938

During the interwar period, plans arose in Czechoslovakia to construct three central sports sites, representing three interest groups in domestic physical education and sport: 1. Olympic/All Sports/National Stadium in Braník, promoted in particular by the Československý všesportovní výbor (the Czechoslovak All Sports Committee), in which the Czechoslovak Football Association was dominant; 2. Stadium for the State Physical Education Institute, which was to be built on land purchased by the state in Pankrác; 3. Strahov Stadium (from 1935 the Masaryk State Stadium) comprising a synchronised gymnastics and sports stadium, with the principal stadium used for mass gymnastics festivities, in particular Sokol synchronised mass gymnastics as organised by the Czech Sokol Community, sports – opened in 1935 for soccer, athletics and other sports. This study uses the controversy and discussions on these three projects to investigate conditions in the Czechoslovak sports community in the First Republic and its links to Czechoslovak politics.

Keywords: History, 20th Century, Czechoslovakia, sport, Olympic movement, Sokol.

¹ Studie vznikla jako součást řešení výzkumného projektu podpořeného Grantovou agenturou České republiky „České myšlení o sportu do roku 1939“, č. 16-14575S.

Dne 18. září 1927 se v Praze odehrála nezvyklá manifestace. Do ulic tentokrát nevyšli dělníci ani občané nespokojení s politickou situací ve státě, nýbrž sportovci. Rozsah průvodu měla ilustrovat informace, že mu do kroku „*vyhrávalo neméně než 21 kapel*“.² Paleta jejich požadavků byla pestrá: oznámení manifestačních slavností například vyzvedávala preventivní charakter sportu ve smyslu „*stovka hřišť je platnější než tisíce nemocnic*“.³ Řada zpravodajů ovšem vnímala jediné přání demonstrantů, jako Miloš Mollenda, který svou reportáž pro *Pestrý týden* nazval *Všesportovní manifestace za stadion*.⁴ Spíše než o stadion mělo jít o komplex sportovišť pro všechna hlavní odvětví. Zatímco Mollenda soudil, že „*jest to předně stát a hlavní město Praha, kteří jsou povinni řešiti tento problém*“, Bohdan Chudoba v *Přítomnosti* hlásal, že stát rozhodně nic stavět nemá. To je jen špička ledovce tvořeného diskuzemi o „národní stadion“, v nichž se zrcadlil vztah veřejného mínění k otázce podpory sportu v Československu. Projevily se v nich rovněž odlišné strategie různých sportovních a tělovýchovných zájmových skupin, které v polemikách tříbily své požadavky a hledaly pro jejich prosazení spojení. Do diskuzí se přirozeně zapojilo defilé významných sportovních publicistů své doby a jako o prestižním úkolu o národním stadionu začala uvažovat řada československých architektů.

Vznik republiky spadá vjedno s radikální proměnou životního stylu charakterizovanou definitivním odklonem od upjatosti měšťanského kulturního kánonu 19. století a přijetím svobodnějšího, uvolněnějšího životního názoru. Mottem se stal trojlístek slunce – vzduch – voda. Změny se výrazně projevily i v tělesné kultuře. Rychle pomíjely principiální výhrady vůči sportu a začínala dominovat jeho apoteóza. S emancipací sportu rostla očekávání veřejnosti na jeho podporu ze strany státu a městských zastupitelstev. Ta měla stvrdit vzestup prestiže sportu a garantovat jeho další rozvoj. Nakolik přání plnil státní rozpočet, ukázal už před časem Marek Waic, který analyzoval zejména státní subvence sportovním výpravám a příspěvky sportovním korporacím.⁵ V některých ohledech je přesto výmluvnější nepřímá podpora, realizovaná v řádově větším objemu zejména prostřednictvím investic do výstavby ústředních sportovišť. Na vrcholu pyramidy stojí pochopitelně strahovské sletišť s okolními sportovišti. To ovšem představuje až výslednici divergentních snah prvorepublikových sportovních organizací, které se představí na následujících řádcích.

² Ráno. Pondělník Národních listů 19. 9. 1927, č. 38, s. 1.

³ Bohdan CHUDOBA, *Zač manifestovali sportovci?* Přítomnost 6. 10. 1927, č. 39, s. 618.

⁴ Miloš MOLLEND, *Všesportovní manifestace za stadion*, Pestrý týden 23. 9. 1927, s. 15.

⁵ Marek WAIC, *Péče státních orgánů o tělesnou kulturu v období velké hospodářské krize 1929-1934*, Acta Universitatis Carolinae Gymnica 24, 1988, č. 2, s. 5–15.

Rok 1927, kdy se vzpomínaná sportovní manifestace konala, byl rokem přechodu. Probíhala jednání o vzniku nové československé všesportovní organizace a sportovní svazy se začaly domáhat obdobné podpory, jaké se dostalo Československé obci sokolské u příležitosti VIII. Vsesokolského sletu 1926. Hlavní cvičiště se tehdy přestěhovalo z Letné na Strahov, vyhlédnutý už před první světovou válkou Ludvíkem Čížkem. Pro účely sletu byly provedeny rozsáhlé terénní úpravy a vznikly zárodky budoucího velkého stadionu a jeho zázemí. Tribuny byly sypané a většina konstrukcí ještě provizorní – dřevěná. Do budoucna se ovšem počítalo s modernizací a rozšiřováním. Ve srovnání se Sokoly coby jednou z ideologických opor republiky⁶ se partikulární a zčásti už komercializované zájmy sportovních sdružení těšily menší přízni představitelů státu, neboť z nich prozatím nekynul srovnatelný ideologický a národně integrující prospěch. To zčásti změnil až Olympijský kongres konaný v Praze roku 1925, z jehož přebytku byl vytvořen fond pro zamýšlené uspořádání olympijských her v Praze. Akce tak byla významná nejen odstoupením Pierra de Coubertin z funkce předsedy Mezinárodního olympijského výboru a uznáním Týdne zimních sportů v Chamonix za první zimní olympijské hry.⁷ Přispěla také k urychlení některých vnitřních procesů v československém sportu. Takto reprezentativní událost už nemohl stát ponechat bez povšimnutí. Snahám o „národní stadion“ ve druhé polovině 20. let je tak třeba rozumět jako úsilí o stadion olympijský. Znovu ožily vzpomínky na svolání Českého olympijského výboru z roku 1909, že jeho hlavním cílem „*zůstává pořádati jednou mezinárodní hry olympické v Praze, pro které jest již nálada v kruzích rozhodujících*“.⁸ Plán dále rozvíjel popřevratový Československý olympijský výbor. Na své schůzi 8. března 1920 přijal návrh, aby se Praha ucházela o pořadatelství olympijských her v roce 1924. Proti nebyl ani předseda Mezinárodního olympijského výboru Pierre de Coubertin, který považoval Prahu a Řím za možná dějiště olympijských her v roce 1932.⁹ Kandidaturu údajně během rozhovoru s Josefem Rösslerem-Ořovským podpořil

⁶ Na spíše symbolický význam Československé obce sokolské ukazuje fakt, že Josef Scheiner byl odsunut na vedlejší kolej, když byl jmenován do v podstatě reprezentační funkce generálního inspektora ozbrojených sil. K poměru státu k Sokolu blíže Marek WAIC, *Sokol v české společnosti 1862-1938*, Praha 1997.

⁷ Jiří KÖSSL, *Mezinárodní olympijský kongres v Praze v roce 1925 a olympijská současnost*, Teorie a praxe tělesné výchovy 19, 1971, s. 129-137; Jiří KÖSSL – Marek WAIC, *Der VIII. Olympische Kongress in Prag 1925*, Stadion. Internationale Zeitschrift für Geschichte des Sports 26, 2000, č. 2, s. 179-191.

⁸ Jiří KÖSSL (ed.), *Dokumentace k dějinám českého olympismu 1 (1891-1918)*, Praha 2001, s. 70, dokument č. 29, Svolání Českého olympijského výboru k prvním českým olympijským hrám, Praha 28. 9. 1909.

⁹ Jiří KÖSSL – Marek WAIC (eds.), *Dokumentace k dějinám českého olympismu 2, část 1 (1918-1945)*, Praha 1998, s. 28, dokument č. 10, Dopis Pierra de Coubertin Jiřímu Stanislavovi Guthovi-Jarkovskému z 29. března 1921.

i ministr zahraničí Edvard Beneš.¹⁰ Kromě záruk ale bylo zapotřebí i vhodných sportovišť, kterých se zoufale nedostávalo. Skluz v jejich budování měl zřejmě hlavní vinu na tom, že se nadšení z počátku 20. let nepodařilo přetavit v oficiální kandidaturu.

Sen o olympijských hrách v Československu stavěl na velmi vratkých základech. Stát ani město neměli s výstavbou rozsáhlých sportovních areálů odpovídající zkušenosti. Kromě zárodku strahovského stadionu byly větší investiční akce dvacátých let iniciovány soukromými podnikateli a před rokem 1930 vesměs zůstaly v rovině úvah. Ilustrativní je příklad letitých snah o umělé kluziště, kterým některé evropské metropole disponovaly už na počátku století. Naproti tomu Československo postrádalo zimní stadion ještě v roce 1930, přestože se tou dobou honosilo už pěti tituly mistra Evropy v ledním hokeji (1911 a 1914 jako Čechy, 1922, 1925 a 1929 pod vlajkou Československa) a solidními výsledky v krasobruslení (3. místo páru Liesl a Oskar Hoppeovi na mistrovství světa 1927 a 2. místo Otto Golda na mistrovství Evropy 1930).¹¹ Iniciativa k nápravě poměrů vznikla už roku 1926, ale megalomanský projekt Ledového paláce na Smíchově divadelního impresária Antonína Fencla snad ani nemohl uspět. „*Velkolepý podnik divadelní, sportovní a zábavní*“ měl vyrůst na ploše přes 10 000 m² v místech dosavadní smíchovské Arény mezi ulicemi Vltavskou a Libušinou s délkou uliční fronty kolem 200 m. Architekt Leo Lauer mann jej navrhl jako komplex tvořený kluzištěm („*zimní palác s hřištěm pro lední hokej*“), plaveckým bazénem, cyklistickou závodní dráhou, krytými tenisovými dvorci, atletickou dráhou, arénou pro box a řecko-římské zápasy, zimním cirkusem a „*ohromnou místností pro plesy a meetingy*“.¹² Informační schůzky na podzim 1926 se zúčastnila řada žurnalistů a zástupců sportovních organizací. Budova měla být dokončena v roce 1928, ale s její stavbou se ani nezačalo, protože hlavní město odmítlo řediteli Arény Fenclovi odprodat za požadovaných podmínek potřebné pozemky až do schválení regulačního plánu Smíchova. Sen se rozplynul už koncem roku 1927, krátce před olympijskými hrami ve Svatém Mořici 1928, kde tak byli českoslovenští hokejisté a krasobruslaři absencí domácí umělé ledové plochy opět znevýhodněni.¹³

Dlouholeté volání po prvním umělém kluzišti v Československu tak vyslyšelo až konsorcium Zimního stadionu na Štvanici. Ten byl v letech 1931–1932 sice dokončen, ovšem za cenu předchozího finančního krachu hlavního investora. Pražské vzorkové veletrhy založily za účelem stavby družstvo *Zimní*

¹⁰ NA Praha, f. Československý olympijský výbor, k. 2, inv. č. 3, Kniha zápisů ze schůzí 1912–1929, XI. výborová schůze 8. března 1920.

¹¹ Srv. Martin PELC, *Struktury opavského sportu*, Opava 2009, s. 135–136.

¹² *Ledový palác a aréna na Smíchově*, Národní listy 25. 10. 1926, č. 293, s. 2 (zde i vyobrazení); J. F. M. [šifra: pravděpodobně J. F. Machotka], *Všesportovní palác*, Národní listy 3. 11. 1926, č. 301, s. 10.

¹³ *Sportovní palác v Praze*, STAR 1926, č. 36, s. 13–16; Es [šifra], *Jediní v střední Evropě bez umělého kluziště*, Národní listy 14. 11. 1927, č. 314, s. 4; Národní listy 9. 1. 1928, č. 6, s. 2.

stadion, ale stavební plány se ukázaly jako naddimenzované. Dobový zpravodaj naznačoval i jiné příčiny neúspěchu, do nichž zatím nemáme vhled: „*Jest samozřejmé, že v zákulisí celé této stadionové záležitosti hrají velkou roli také různé otázky osobní.*“ Staveniště leželo nějakou dobu ladem, než se do záležitosti vložil magistrát hlavního města Prahy a kýženou dostavbu koordinoval.¹⁴ V roce 1931 se na Štvanici odehrálo první hokejové utkání, ale práce pokračovaly ještě v následujícím roce. Oproti návrhu Bohuslava Fuchse se stadion v přepracované verzi architekta a hokejisty Bohumila Steigenhöfera dočkal řady škrtů a zjednodušení v zájmu úspor.¹⁵

Potíže s realizací jediného nepřiliš rozsáhlého, byť technologicky náročného sportoviště nedávaly naději na uskutečnění velkolepých plánů na všesportovní (olympijský) komplex. Zvláště když o druhé umělé ledové ploše v republice se do roku 1938 jen diskutovalo: ani Bratislava,¹⁶ ani Moravská Ostrava,¹⁷ natož některé jiné město této mety do druhé světové války nedosáhlo. Pokud jde o počet umělých ledových ploch, figurovalo Československo na úrovni Itálie, Maďarska, Polska nebo Rumunska. Jen v samotném Londýně mělo být k počátku roku 1938 osm umělých kluzišť, v Paříži čtyři zimní paláce, všechny na rozdíl od pražské Štvanice kryté, ve Vídni a Bruselu po třech (v rakouské metropoli nekrytých, v Belgii krytých), v Berlíně a Mnichově po dvou (vždy jedno kryté a jedno nekryté).¹⁸ Ve sféře sportovní vybavenosti Československo nepotvrzovalo pověst jedné z rozvinutějších evropských zemí a zaostávalo i za ekonomicky slabšími státy.

Obdobně pociťovala sportovní i široká veřejnost absenci plaveckého stadionu.¹⁹ V plaveckém sportu sice českoslovenští závodníci nedosahovali takových úspěchů jako v ledním hokeji nebo krasobruslení, ale právě proto mnozí volali po lepším zázemí pro trénink i závodní měření sil. Tuto mezeru ve sportovní topografii první republiky pomohl zacelit až roku 1930 soukromý investor. „*Téměř bez finanční podpory, jen z vlastního klubového jmění,*“²⁰ jak referovaly *Národní listy*, postavil Český plavecký klub Plavecký stadion pod Barrandovem.

¹⁴ Antonín KALINA, *Jak je to vlastně s tím zimním stadionem*, Pestrý týden 30. 1. 1932, č. 5, s. 60; Markéta SVOBODOVÁ, *Zimní stadion v Praze*, in: Rostislav ŠVÁCHA (ed.), *Naprej! Česká sportovní architektura 1567–2012*. Praha 2012, s. 150.

¹⁵ Rostislav ŠVÁCHA, *K architektonickému dílu Bohumila Steigenhöfera*, Umění 38, 1990, č. 3, s. 274–278.

¹⁶ *Umělé kluziště v Bratislavě oddáleno*, Národní listy 4. 9. 1937, č. 242, s. 5.

¹⁷ Zde o výstavbě umělé ledové plochy uvažovaly Vítkovické železárny. *Um eine Kunsteisbahn in Mähr.-Ostrau*, Neues Tagblatt für Schlesien und Nordmähren 11. 3. 1938, č. 59, s. 6.

¹⁸ Celkem mělo být na počátku roku 1938 v Evropě 48 umělých kluzišť, z toho 27 krytých a 21 nekrytých. *48 Kunsteisbahnen in Europa*, Neues Tagblatt für Schlesien und Nordmähren 27. 2. 1938, č. 49, s. 12. 27. 2., č. 49, s. 12.

¹⁹ Václav KOLÁTOR, *Naprostý nedostatek regulérní závodní dráhy plavecké v Praze*, Pestrý týden 1. 2. 1930, č. 5, s. 2.

²⁰ *Naše plavectví dosahuje důležité mety*, Národní listy 15. 8. 1930, č. 223, s. 5.

Architektem areálu byl známý metodik výstavby koupališť, plováren, bazénů a lázní Václav Kolátor, který o problematice v roce 1935 vydal samostatnou publikaci.²¹ První krytý plavecký bazén v Československu vznikl až roku 1925, a sice v suterénu Tyršova domu.²² Prvním bazénem v Praze s denním světlem disponoval až dům Křesťanského sdružení mladých mužů – YMCA z roku 1928.²³

Vzhledem k tomu, že Zimní stadion na Štvanici a plavecký stadion pod Barrandovem byly zřízeny ze soukromých, respektive komunálních prostředků, zůstával jediným velkým sportovištěm postaveným ve státní režii – samozřejmě kromě sletového stadionu určeného tělocvičným slavnostem – Masarykův okruh u Brna. Stavbu z větší části zajišťovalo ministerstvo veřejných prací, pod nějž motoristické disciplíny spadaly.²⁴ Motorismus byl ovšem už svou rezortní příslušností vyčleněn z hlavního sportovního proudu a nepatřil do něj ani v jiných ohledech. Tradičně byl například vyloučen z programu olympijských her: jedinou motoristickou disciplínou v jejich programu zůstaly závody motorových člunů v Londýně 1908. Předpoklady pro zvládnutí projektu případného národního všesportovního stadionu tak i na počátku třicátých let zůstávaly neuspokojivé a vlastně věrně odrážely možnosti a limity ve státní podpoře sportu.

Připravena ale nebyla ani samotná sportovní obec. Potýkala se s roztržitostí jak organizační – dlouho neexistovalo všeobecně uznávané ústředí – tak kompetenční. Scheinerův návrh na zřízení ministerstva tělesné výchovy z roku 1918 se neprosadil,²⁵ a přestože byla nakonec tělovýchova zahrnuta do názvu ministerstva zdravotnictví (ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy, dále MVZTV), existovala řada výjimek. Vybraná sportovní odvětví příslušela jiným ministerstvům: zejména byly vyňaty zimní sporty (lyžování, bruslení, lední – i pozemní! – hokej) a turistika, které spadaly do pravomoci ministerstva průmyslu, obchodu a živností, automobilismus a letectví spravovalo ministerstvo veřejných prací. V rámci své působnosti pečovaly o sport a tělesnou výchovu také ministerstvo školství a národní osvěty nebo ministerstvo národní obrany. Větší překážku ovšem představovala nejednotnost sportovních organizací. Československý olympijský výbor plnil integrační roli pouze vůči mezinárodnímu olympijskému hnutí. Už roku 1897 sice vznikla Česká athletická amatérská unie, která ovšem nesdružovala svazy, nýbrž spolky. Od roku 1908 se postupně organizovala a 8. března 1910 byla ustavena Česká sportovní rada, jejímiž členy mohly být již pouze svazy (případně kluby, pakliže v jejich odvětví svaz

²¹ Alexander HOFBAUER – Václav KOLÁTOR, *Lázně. Stavba lázní, koupališť a plováren, jejich úprava a zařízení*, Praha 1935.

²² Markéta SVOBODOVÁ, *Když se led proboří... Lázně, plovárny a bazény v české architektuře 19. a 20. století*, Umění 48, 2000, č. 5, s. 351–368.

²³ Náš úkol. List Y. M. C. A. v ČSR 2, 1928, listopad, č. 9, s. 9

²⁴ František FÜRST, *Masarykův okruh. Jeho vznik*, Brno 1933.

²⁵ *Deset let Československé republiky. Svazek 3*, Praha 1928, s. 246.

neexistoval).²⁶ Na Moravě působila organizačně samostatná Moravská sportovní rada.²⁷ Po vzniku republiky vzala na sebe integrační úlohu Československá obec sportovní. V polovině dvacátých let ale ztratila životaschopnost: oslabily ji zejména spory s Československým olympijským výborem i fakt, že nesdružovala všechny národnosti republiky, zatímco nejmocnější ústředí, Československá asociace fotbalová (ČSAF), dokázala vedle většinového československého svazu absorbovat také menšinové svazy německý, maďarský, polský a židovský. Právě v čase velké manifestace se jednalo o založení nového, reprezentativního ústředí sportu v Československu. Hlavním hybatelem byla právě fotbalová asociace. Do čela nové všesportovní organizace byl nakonec zvolen její předseda, Rudolf Pelikán. Po krátkém souběhu obou ústředí byla Československá obec sportovní rozpuštěna a v podstatě nahrazena Československým všesportovním výborem. Ten hned na počátku prohlásil národní všesportovní stadion za jeden z cílů své činnosti.²⁸ Náklady na jeho výstavbu měl ovšem z větší části nést stát, případně město, čímž se z debaty stalo politikum.

Společnost stanula před otázkou, zda je zřízení sportovišť skutečně úkolem státu. Zdaleka ne všichni přitakali. Vždyť hlavní stadion měla často využívat kopaná, která od poloviny dvacátých let stála na profesionálním základě. Hrozilo, že se na státní útraty obohatí soukromé subjekty. A nešlo jen o fotbal. Profesionalismus pronikl i do dalších odvětví: tenisu, krasobruslení nebo dobově velmi oblíbeného boxu.²⁹ Na toto nebezpečí upozornila jedna z nejkontroverznějších osobností prvorepublikové sportovní publicistiky, Bohdan Chudoba. Brněnský historik vyhraněně katolické orientace³⁰ se pokoušel na poli sportovní publicistiky etablovat právě ve druhé polovině dvacátých let, kdy napsal řadu polemických úvah s touto tematikou pro katolickou revui *Rozmach* i důležitější Peroutkovu *Přítomnost*. Tam kritizoval myšlenku státního všesportovního stadionu pro nebezpečí jeho zneužití finančně mocnými kluby. Upozorňoval, že z megalomanského projektu nebude mít nic vysokoškolský sport, dělnické kluby ani publikum ostatních částí republiky se svými odlišnými

²⁶ *Všesportovní rada česká*, Národní politika 17. 3. 1910, č. 76, s. 2.

²⁷ H. [šifra], *Konec nynější Moravské rady sportovní?*, Národní listy 25. 12. 1910, č. 355, s. 29.

²⁸ Prokop BUREŠ – Jan PLICHTA, *Sport a tělesná kultura v Československé republice a cizině*, Praha 1931, s. 192.

²⁹ Marek WAIC, *Počátky profesionálního sportu v Čechách*, Česká kinantropologie 13, 2009, č. 3, s. 39–45.

³⁰ Srv. Zdeněk BENEŠ, *Bohdan Chudoba: nepochopený a osamělý*, Dějiny a současnost 21, 1999, č. 6, s. 42–45; Jiří HANUŠ, *Bohdan Chudoba. The Tragic Story of a Talented Man*, Prager wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen/Prague Economic and Social History Papers 19, 2014, č. 1, s. 77–86.

preferencemi.³¹ S Chudobovými argumenty mohli nepochybně souhlasit i levicoví novináři.

Všesportovní (Olympijský) stadion v Braníku

Většina žurnalistů se ovšem přidala na stranu sportovců a požadovala všesportovní areál jako atribut modernity a kulturní vyspělosti republiky. Otázka stadionu se mezitím stala prestižním úkolem i pro architekty, zejména pod vlivem olympijských her v Londýně 1908 a Stockholmu 1912, pro něž byla vystavěna nová sportoviště. V české sportovní architektuře ovšem ještě před rokem 1914 vládla provizornost dřevěných konstrukcí, nanejvýše dekorovaných v duchu tzv. švýcarského stylu.³² Sportoviště „pro věčnost“ z trvanlivých materiálů začala v Československu vznikat až ve dvacátých letech. Na přelomu let 1923 a 1924 pojednal stadion jako svébytné téma Karel Polívka, když uveřejnil přehled významných světových realizací v *Časopise československých architektů*: popisuje stadiony ve Stockholmu, Antverpách, Lyonu a příznačně už také v USA – baseballový Yankee Stadium v New York City a Franklin Field Stadium ve Filadelfii.³³ V téže době u nás vznikl první „všesportovní stadion“, jak byl zpočátku nazýván klusácký stadion na Letné. Ten disponoval kromě klusácké dráhy také atletickým oválem a klopenou železobetonovou cyklistickou a motoristickou závodní dráhou. Fakt, že vyrostl během pouhých tří měsíců, ale nejvýstižněji ilustruje jeho jednoduchou formu, která byla například pro fotbalová utkání nevyhovující už v době výstavby.³⁴

Skutečnost, že od počátku nenaplňoval představu všesportovního stadionu, dokládá i hlavní požadavek všesportovní manifestace z roku 1927. Proběhly zde sice významné III. ženské světové hry, pro jejich pořadatele ale byla Letná nouzovým řešením.³⁵ Potřeba velkorysého sportoviště trvala. O memorandu, které v tomto smyslu předložili delegáti po manifestaci zástupcům magistrátu a parlamentu, noviny podrobně referovaly. Na tento popud reagovala do měsíce Státní regulační komise, která předložila celkem devět návrhů umístění Národního

³¹ „Dále jest nutno podporovat lehkou atletiku, sport těšící se oblibě obecnstva jen na Moravě a na Slovensku, sport, ke kterému se ještě nepozdvihlo obecnstvo pražské kopané.“ B. CHUDOBA, *Zač manifestovali sportovci?*, Pestrý týden 6. 10. 1927, č. 39, s. 618–619. Chudoba byl atletickým funkcionářem Moravské Slavie Brno. Bohdan CHUDOBA, *Atletický odbor*, in: 25 let Moravské Slavie 1904–1929, Brno 1929, s. 44–58.

³² Rostislav ŠVÁCHA, *Demokratizace sportu*, in: TÝŽ (ed.), *Naprej!*, s. 54.

³³ Karel POLÍVKA, *Stadiony*, *Časopis československých architektů* 23–24, 1923–1924, s. 155–170.

³⁴ M. E. ŽENATÝ, *Všesportovní stadion v Praze*, *Stavitel* 4, 1922/3, příloha Technická a konstruktivistická hlídka, s. 5–6.

³⁵ Marek WAIC, *Ženské světové hry v Praze*, in: *Tělesná výchova a sport žen v českých a dalších středoevropských zemích. Vznik a vývoj do druhé světové války*, Praha 2003, s. 115.

stadionu: pro komplex sportovišť vážně zamýšlený jako olympijský areál podle nich přicházelo v úvahu pět míst – Letná, Stromovka (3 návrhy), Pankrác-Podolí (2 návrhy), Braník (2 návrhy) a Velká Chuchle. Místo u Invalidovny v Karlíně bylo z úvah vyřazeno.³⁶ Návrhem byl dán předpoklad, aby se projekt dostal do rozpočtu hlavního města na rok 1928. Datum možného otevření – 28. října 1928, čili k desátému výročí republiky, které se objevilo v novinách, ale bylo stejně symbolické jako nereálné. Všesportovní výbor svolal vzhledem k akutnosti rozpočtových jednání plenární schůzi všech zastoupených svazů na 18. října 1927 do Obecního domu. Začaly roky trvající diskuze o vhodnosti, či spíše nevhodnosti navržených umístění. Výbor se na své schůzi shodl na Stromovce a toto usnesení předložil městské radě.³⁷ Vůči Stromovce – ostatně jako vůči všem ostatním vytipovaným místům – ovšem panovaly ve Státní regulační komisi vážné výhrady. Koncentrace mnoha zábavních podniků do okolí Královské obory (zoologická zahrada, botanická zahrada, výstaviště a nově národní stadion) by vedla k přetížení komunikací, hygienickým a jiným problémům. Další zmenšování rozlohy lesoparku bylo nepřijatelné. Proto komise městské radě tuto variantu nedoporučila a trvala na Braníku.³⁸

Dlouhodobě se jako jediné místo odpovídající komunikačním nárokům i požadavkům sportovních předáků (například na orientaci sportovišť podle světových stran) jevila Letná. Bývalé vojenské cvičiště využíval pražský český i německý sport spontánně už od počátku devadesátých let 19. století. Sportovní okrsek tvořila v době jednání o národním stadionu fotbalová hřiště Sparty, Slavie, DFC, DEHG, asi třicet tenisových dvorců, hřiště spolku pro hry mládeže a další sportoviště, z nichž nejrozsáhlejší prostor zaujímal zmíněný klusácký stadion využívaný i pro cyklistiku a motoristické sporty. Plán byla dostatečně prostorná, dobře dopravně dostupná a ani přívod vody pro případný plavecký stadion nepředstavoval nepřekonatelný problém. Letná se osvědčila jako dějiště pěti všesokolských sletů. V cestě této variantě však stál plán výstavby nové reprezentativní vládní čtvrti včetně monumentální budovy parlamentu, která byla zahrnuta do soutěžních podmínek pro zástavbu letenské pláně. V případě její realizace by pořádání masových sportovních akcí naráželo na bezpečnostní a právní překážky – v době konání schůzí je v blízkosti sněmovny zakazoval zákon. S ohledem na tradici a výhodné podmínky pro sport tak vznikla iniciativa za zachování Letné pro sportovní účely, která se ozývala i po druhé světové válce v souvislosti s vynuceným stěhováním stadionu Slavie. Veřejnost vnímala řadu výzev, z nichž nejslavnější je zřejmě novinový článek Jaromíra Krejčara z roku 1929 *Zachraňte Letnou pro sport*. Už zmiňovaná schůze Všesportovního výboru

³⁶ *Národní stadion*, Národní listy 17. 10. 1927, č. 237, s. 4; *Všenárodní stadion bude v Bráníku?*, Národní listy 28. 12. 1927, č. 294, s. 3.

³⁷ Národní listy 19. 10. 1927, č. 239, s. 4.

³⁸ Archiv hlavního města Prahy [dále AHMP], f. Magistrát hlavního města Prahy, Sportovní komise, k. 3, inv. č. 137.

v říjnu 1927 schválila jako „vedlejší produkt“ deputaci na ministerstvo veřejných prací kvůli zachování Letné pro sportovní účely.³⁹ Architekt Jaromír Krejcar navrhl navzdory rozhodnutí Státní regulační komise alternativu všesportovního stadionu pro Letnou – „kolébku našeho sportu“. Na rozdíl od Braníku podle něj nevyžadovala skoro žádné terénní a komunikační úpravy, bylo možné ušetřit zapuštěním hrací plochy do terénu, čímž by vznikl přírodní amfiteátru po vzoru stadionu v Pittsburghu. Získaný výkop by se využil pro vyrovnaní terénu. Pro Letnou plédoval kvůli její strategické poloze „uprostřed města“ a perspektivně rychlé výstavbě areálu („za rok by mohla být stavba hotová“). Jeho návrh zahrnoval budovy požadované Všesportovním výborem pro Braník: 1) Hlavní stadion (s atletickou dráhou a fotbalovým hřištěm), 2) stadion pro ženské hry, 3) tenisový stadion se dvěma kurty, 4) plavecký stadion, 5) arénu pro box, šerm a 6) 6 cvičných kurtů.⁴⁰ Jakmile se proslechlo, že od budovy parlamentu na Letné bude upuštěno, vyslovila se v roce 1929 pro tuto lokalitu na úkor Braníku i schůze Všesportovní výboru.⁴¹ Na počátku roku 1930 už ale významný sportovní žurnalista Jan Byk z *Lidových novin* prohlásil, že plán na Letnou pohasl.⁴² Tápaní pokračovalo.

Státní regulační komise trvala na umístění všesportovního stadionu v Braníku. Ani po roce ale nepodnikla žádoucí kroky, takže *Národní listy* 16. října 1928 uveřejnily článek *Praha zase zahanbena?*, v němž upozorňovaly, že roku 1930 hostí Praha Ženské světové hry, pro které není k dispozici žádný reprezentativní nebo jen dostačující stánek. Československou nerozhodnost dávaly do kontrastu se situací v Rakousku, kde měl být položen základní kámen k velkému stadionu právě k desátému výročí republiky.⁴³ To se v Československu nestalo. Státní regulační komise oslavila výročí 28. října 1928 vypsáním soutěže na všesportovní stadion v Praze-Braníku. Soutěž měla trvat do 28. února 1929, na rozhodnutí bylo vyhrazeno pět týdnů.⁴⁴ Došlým návrhům se pochopitelně nepodařilo uspokojivě vyřešit kvadraturu kruhu branických pozemků. Buď respektovaly zadání a nevyhovovaly tudíž sportovním potřebám, nebo orientovaly sportoviště podle specifických požadavků sportovních svazů a porušily soutěžní podmínky, protože se část sportovišť ocitla pod záplavovou čarou. Asi nejnápaditější návrh zaslali Jiří Smolík a Josef Štěpánek (II. cena), jejichž

³⁹ *Deset let Československé republiky. Svazek 3*, s. 253; *Národní stadion*, *Národní listy* 17. 10. 1927, č. 237, s. 4.

⁴⁰ Jaromír KREJCAR, *Zachraňte Letnou pro sport*, *Lidové noviny* 23. 6. 1929, č. 316, s. 14.

⁴¹ *Bude Stadión v Bráníku nebo na Letné?*, *Národní listy* 4. 7. 1929, č. 182, s. 5.

⁴² yk [šifra: Jan Byk], *Lidové noviny* 23. 1. 1930, č. 38, s. 9.

⁴³ *Praha zase zahanbena?*, *Národní listy* 16. 10. 1928, č. 287, s. 4; Rudolf MÜLLNER, *Wiener Stadion (1928-1939) – Historische Vermessungen an einer modernen Sportstätte*, in: TÝŽ, *Perspektiven der historischen Sport- und Bewegungskulturforschung*, Wien 2011, s. 336–363.

⁴⁴ *Náš národní stadion*, *Národní listy* 24. 10. 1928, č. 295, s. 4.

parabolickou konstrukci s „*krytem pro obecenstvo*“ o pětatřicet let později varioval Plavecký stadion v Praze-Podolí.⁴⁵

Jako „*toto místo tak nevhodné pro stadion (...)*“ označili ve svém hodnocení výsledků soutěže vyhlédnuté branické pozemky mezi nádražím Praha-Braník a Vltavou architekti Vladimír Frýda a Václav Kolátor, kteří se sportovní architekturou systematicky zabývali.⁴⁶ Nevýhodná poloha ale nebyla jedinou slabinou branické lokality. Podle J. F. M. (pravděpodobně významný člen YMCA J. F. Machotka) bylo chybou už přijetí návrhů všech sportovních svazů. Je pochopitelné, že Všesportovní výbor v zájmu zachování vlastní integrity nechtěl přehlédnout potřeby žádné z členských organizací. Tím ovšem projekt enormně nabobtnal. Autor článku cenu „*velkolepého monstra*“ vypočítal na 50 až 60 milionů Kč. I tak ovšem zůstával nevyřešen problém komunikační, který mohlo odstranit jedině nákladné rozšíření vyšehradského tunelu a/nebo stavba mostu přes Vltavu. Spojnice však byla v těchto místech dokončena až roku 1988 (Barrandovský most). Machotka se stejně jako většina ostatních novinářů a architektů ohlížela po levnějších vzorech. Nejčastěji byla řeč o stadionu pro olympijské hry 1928 se střízlivou kapacitou kolem 22 000 diváků a oceňovanou architekturou ve stylu tzv. amsterdamské školy: „*Proč však tvořiti více, než např. dovolil si bohatý národ holandský. Myslím, že stadion amsterodamské bylo by pro nás více než postačujícím.*“ Stadion velikosti amsterodamského by podle JFM „*přišel na 20 až 25 milionů Kč*“.⁴⁷ Padaly ovšem také více či méně nepřipadné příklady včetně Wembley s původní odhadovanou kapacitou 127 000 diváků.

V roce 1930 vyzvala Státní regulační komise městskou radu, aby rozhodla o své „*kapitálové účasti*“, což ta odmítla jako předčasné, protože celý projekt nebyl dopracován a nebyly vykoupeny ani všechny potřebné pozemky. Zájem pražské obce byl ovšem v každém případě intenzivnější než zájem vlády.⁴⁸ Usnesením rady hlavního města Prahy z 9. ledna 1931 byl založen „*fond pro vybudování národního stadia sportovního*“. Počátek prací byl vázán na případný souhlas ministerstva železnic s přeložením železniční trati a zejména postup regulačních prací na této části vltavské navigace. Vzhledem k situování části areálu do záplavového pásma vyžadovalo započetí stavebních prací mohutnou, v průměru 5 m vysokou, navážku. Pražská obec vypsala na stadion v Braníku-Hodkovičkách zvláštní soutěž. Městská rada trvala na čtyřech samostatných stadionech: 1) hlavním pro fotbal, ragby,

⁴⁵ J. K. ŘÍHA, *K soutěži na všesportovní stadion v Bráníku*, Stavitel 10, 1929, s. 77–83; Oldřich STARÝ, *Poznámky k soutěži na stadion v Bráníku u Prahy*, Stavba 8, 1929–1930, s. 33–46; M. SVOBODOVÁ, *Když se led proboří...*, Umění 48, 2000, č. 5, s. 358.

⁴⁶ Vladimír FRÝDA – Václav KOLÁTOR, *Všesportovní stadion v Praze*, Národní listy 21. 4. 1929, č. 110, s. 14.

⁴⁷ J. F. M. [šifra: pravděpodobně J. F. Machotka], *O Národní stadion*, Národní listy 10. 11. 1929, č. 308, s. 2.

⁴⁸ V. HZ. [šifra: Vilém Heinz], *Tělovýchovné stadion při státním ústavě tělovýchovném*, Národní listy 19. 10. 1929, č. 287, s. 4.

pozemní hokej, atletiku a cyklistiku, 2) pro házenou, 3) pro tenis a 4) pro box. Z propozic mezitím vypadl plavecký stadion, neboť se podařilo na protějším břehu vybudovat moderní plovárnu pod Barrandovem. Pokračovaly práce na směně a výkupu potřebných pozemků.⁴⁹

V dalších letech převzala dohled nad přípravami výstavby stadionu Sportovní komise založená roku 1929.⁵⁰ Záležitost nabrala obrát v roce 1933 následkem rozhodnutí státních orgánů získat všesportovní stadion dostavbou areálu strahovského sletišť. Na vrcholu hospodářské krize bylo jasné, že megalomanský podnik v Braníku nebude možné v dohledné době uskutečnit. Československý všesportovní výbor se nadále snažil přesvědčit MVZTV o nutnosti vybudovat „olympijský stadion“ v Braníku, aniž by ovšem specifikoval, kdy by se měla Praha o pořádání olympijských her ucházet. Proti změně protestovaly i další korporace a jednotlivci. V březnu 1936 nicméně sportovní komise magistrátu konstatovala, že ministerstvo financí odmítlo uvolnit prostředky na regulaci vltavského břehu a stavba branického stadionu prozatím padá. Člen komise Pavel Kavánek navrhl spojit stavbu stadionu s celostátní výstavou plánovanou na rok 1941, na kterou měly údajně být vyčleněny značné prostředky.⁵¹

Stadion Státního tělovýchovného ústavu na Pankráci

Pro pochopení volby mezi Braníkem a Strahovem je třeba uvést na scénu ještě třetí vrchol trojúhelníku, který padal při rozhodování na váhu – stadion pro zamýšlený státní tělocvičný ústav na Pankráci. Myšlenku tělovýchovné vysoké školy v Praze vyslovil už před první světovou válkou Karel Weigner.⁵² Profesor v oboru anatomie na lékařské fakultě české Karlo-Ferdinandovy univerzity vystoupil na V. sjezdu českých přírodovědců a lékařů roku 1914 s požadavkem „ústředního učiliště, v jehož vyučovací osnově byly by jednotně, vědecky a pedagogicky vyřešeny veškeré problémy, jež odnášejí k cílům a prostředkům tělesné výchovy“.⁵³ Větší naděje na úspěch měly jeho snahy po vzniku republiky. V roce 1919 vydal ve *Věstníku sokolském* a o rok později separátně *Návrh na zřízení tělovýchovného ústavu Tyršova*.⁵⁴ Prosazení myšlenky pak věnoval začnou část svého veřejného

⁴⁹ Srv.: AHMP, f. Magistrát hlavního města Praha, referát hospodářský, k. 174, sign. 374 B 38/103.

⁵⁰ Ke sportovní komisi viz podrobněji Tomáš JELÍNEK, *Sportovní komise hlavního města Prahy*, Documenta pragensia 15, 1997, s. 291-300.

⁵¹ AHMP, f. Magistrát hlavního města Praha, sportovní komise, k. 3, inv. č. 138, výpis ze zápisu o schůzi sportovní komise poradní dne 11. března 1935.

⁵² O něm nejpodrobněji Jitka MASOPUSTOVÁ, *Karel Weigner a jeho tělovýchovné snahy v meziválečném Československu*, Disertační práce, Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2016.

⁵³ Karel WEIGNER, *Cíle a prostředky tělesné výchovy*, in: *Otázka tělesné výchovy na V. sjezdu českých přírodovědců a lékařů v Praze r. 1914*, Praha 1914, s. 17.

⁵⁴ TÝŽ, *Návrh na zřízení tělovýchovného ústavu Tyršova*, Praha 1920.

působení, především jako přednosta Poradního sboru pro tělesnou výchovu při MVZTV v letech 1920 až 1934.⁵⁵ K faktickému uvedení ústavu do provozu však přes veškeré úsilí za celé meziválečné období nedošlo. Absenci tělovýchovné vysoké školy ještě umocňovaly zprávy o prvních Čechách, kteří akademické vzdělání v oboru získali na dvouletém kurzu Physical Culture College při organizaci YMCA v americkém Springfieldu (Miloš Vejchoda-Ambros, Josef „Joe“ First, František Miloslav Marek).⁵⁶ Sousední, i ekonomicky slabší státy, dokázaly založit své tělovýchovné vysoké školy už ve dvacátých nebo v první polovině třicátých let. Často se argumentovalo příkladem Německa nebo méně rozvinutého Polska, kde tělovýchovné vysoké školství fungovalo už v meziválečném období. Branný význam tělovýchovy, který posunul otázku mezi priority v jiných státech, stál v Československu dlouho v pozadí. Brannost nepochybně hrála svou roli i v urychlení jednání v Československu počínaje rokem 1933. Ke zřízení Tyršova státního tělovýchovného ústavu došlo zákonem ze dne 7. dubna 1935 č. 73/1935, Sb.⁵⁷ Pro jeho realizaci se ale až do Února udělalo málo,⁵⁸ přestože už od roku 1921 byly ve státním rozpočtu vyčleňovány menší částky v řádu desetitisíců korun na přípravné práce.

Důležitý posun nastal v letech 1925 a 1926, kdy MVZTV zakoupilo pro budoucí ústav pozemky o rozloze asi 11 ha na Dvorecké louce v Podolí a na Pankrácké pláni. Karel Weigner později tvrdil, že majitel jako člen Sokola prodával parcely státu s výslovnou podmínkou, že smí být použity jen pro tělovýchovný ústav, která nicméně nebyla vtělena do kupní smlouvy.⁵⁹ Tato údajná podmínka měla být následným vývojem porušena. Ideový návrh areálu vypracoval architekt Alois Dryák, s nímž se setkáme jako s autorem plánů na sletový stadion na Strahově. Když na počátku třicátých let Václav Křepel vysvětloval odborné veřejnosti rozdílný účel a tím také odlišné potřeby tří velkých sportovišť, na adresu Státního tělovýchovného ústavu na Pankrácké pláni napsal: „*Jest samozřejmo, že*

⁵⁵ Srv. M. VEJCHODA-AMBROS, *Přehled činnosti Poradního sboru pro tělesnou výchovu při ministerstvu veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy ve třiletí 1935-1937*, Praha 1938.

⁵⁶ M. Vejchoda-Ambros, *prvý doktor tělesné výchovy v Československu absolvoval ve Springfieldu*, Věstník Ministerstva veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy, Lázeňská a sportovní příloha 12, 1930, s. 263; P. BUREŠ – J. PLICHTA, *Sport a tělesná kultura*, s. 88; Joe First se nám vrací, STAR 10, 1935, č. 23, s. 10.

⁵⁷ *Sbírka zákonů a nařízení státu československého 1935*, částka 26, zákon ze dne 7. dubna 1935 č. 73/1935, Sb., jímž se zřizuje Tyršův státní tělovýchovný ústav, s. 186.

⁵⁸ Dagmar PAVLŮ – Marek WAIC, *Vývoj organizace studia sportu a fyzioterapie v kontextu politických a legislativních změn – od Institutu tělesné výchovy a sportu k Fakultě tělesné výchovy a sportu Univerzity Karlovy na prahu druhého desetiletí 21. století*, Česká kinantropologie 14, 2010, č. 3, s. 84-93.

⁵⁹ Národní archiv [dále NA] Praha, f. Ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy [dále MVZTV], k. 924, inv. č. 3447, novinový výstřižek: Tělovýchovný ústav Tyršův. Rozhovor s univ. prof. dr. K. Weignerem.

škola bude míti tělocvičny a stadion jako učebny. Podle toho také jest zamyšleno [!] i vybudování stadia co nejjednodušeji, cvičiště ohraničené řádnou běžeckou dráhou, bez nákladných staveb tribun, pouze nasypanými svahy, stupňovitě vytvořenými pro malý počet diváků. Také několik tenisových dvorců jest zamyšleno a jiná drobná hřiště. Toto stadion by tedy nenahradilo národní stadion zamyšlené v Bránice, jak také kýmisi bylo navrhováno,“ tj. branický komplex se měl uskutečnit i v případě výstavby stadionu na Pankráci.⁶⁰

Po zakoupení pankráckých pozemků ovšem byla „preliminace“ na zřízení ústavu neustále snižována, až byla v 1933 vypuštěna ze státního rozpočtu úplně. Deset let od podání návrhu na zřízení ústavu aktivizovali jednání posluchači dosavadních státních tělovýchovných kurzů, zájem o schůzi byl ale v řadách poslanců a senátorů mizivý. Údajně se dostavili jen národní socialisté Jiří Pichl a Jan Šeba. Slibem poslance Šeby, že věc nenechá usnout, sice otázka dostala „politický parfum“,⁶¹ i ten ovšem záhy vyvanul. Se zřízením ústavu se sice nadále počítalo, ale výstavba jeho areálu byla obětována obdobně jako Národní stadion v Braníku ve prospěch dobudování strahovských sportovišť. Karel Weigner se snažil uhájit situování ústavu na Pankráci za každou cenu. Účelově argumentoval, že zřízení definitivního stadionu na Pankráci nesouvisí s otázkou národního stadionu v Braníku: stadion při státním tělovýchovném ústavu byl prý předpokladem vybudování národního stadionu, protože nejdříve musí být zajištěna odborná průprava.⁶² Podpořil ho i nestor české sportovní žurnalistiky Vilém Heinz, který v Národních listech hlásal, že je „lepší stadion v rámci Stát. tělovýchovného stadia, než dlouhá léta bez stadia vůbec“. Uznával námitku, „že to není Národní stadion na příkl. pro Olympijské hry. Sport učí oceňovat správně situaci a síly.“ Radil Československému všesportovnímu výboru, aby vzal výstavbu stadionu na Pankráci za svou, spojil s jeho propagátory síly a zvýšil tak naději na úspěch. Zvítězily ale opět partikulární zájmy. Představy sportovních asociací se zřejmě příliš lišily od požadavků pedagogů.⁶³

Ještě před schválením příslušného zákona bylo ve zprávě zdravotnického, kulturního a rozpočtového výboru řečeno, že opatření „potřebných místností, budov, hřišť a cvičišť pro tento [Státní tělocvičný] ústav, nevyžádá si žádných větších nákladů, neboť použitím hřišť a objektů státního stadionu na Strahově jest této potřebě v hlavních rysech vyhověno“.⁶⁴ V jeho výstavbě se mělo pokračovat

⁶⁰ Václav KŘEPEL, *Definitivní úprava území bývalých strahovským lomů k účelům tělovýchovným*, Architekt SIA 29, 1930, s. 203.

⁶¹ yk [šifra Jan Byk], *Dočkáme se státního tělovýchovného ústavu?*, Přítomnost 5. 12. 1929, č. 48, s. 764.

⁶² NA Praha, f. MVZTV, k. 924, inv. č. 3447, č. j. 12 514/1933, dopis Karla Weignera ministerstvu veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy ze dne 11. 4. 1933.

⁶³ Vilém HEINZ, *Můžeme mít stadion?*, Národní listy 20. 10. 1929, č. 288, s. 5.

⁶⁴ Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, Poslanecká sněmovna, Tisky 1935, III. volební období, 12. zasedání, č. 2851.

podle plánu vzešlého ze soutěže a schváleného vládou roku 1931, přičemž některé objekty měly být vyčleněny pro potřebu tělovýchovné vysoké školy. Kromě tělocvičny měla na Strahově v první fázi najít nový domov knihovna tělovýchovného ústavu a už v roce 1919 Weignerem plánované muzeum.⁶⁵ Do války se ale vyjma tělocvičny s posluchárnou a sociálním zařízením nepodařilo dokončit nic a především – nedošlo k faktickému zřízení ústavu, který ji měl využívat. Odborníci i zainteresované korporace vnímali patnáct let odkládaný zákon o zřízení Tyršova státní tělovýchovného ústavu jako smazání manka sátu, který se jinak profiloval jako moderní a pokrokový. Pouze Československý Orel podnikl na Moravě rozsáhlou protestní akci proti nazvání ústavu Tyršovým jménem.⁶⁶ Vysoká škola měla podle „orlů“ jako státní instituce reprezentovat veškeré tělocvičné tradice, nikoli výlučně sokolskou.⁶⁷ To mohlo vadit i německému Deutscher Hauptausschuß für Leibesübungen, který ale bojoval primárně za autonomii své části ústavu. V dílčích otázkách nicméně panovala nespokojenost i mimo orelské hnutí. Karel Weigner sice chápal, že stav státních financí neumožňoval v dohledné době zřízení ústavu, ovšem nesouhlasil s jeho umístěním na Strahov: §6 zákona totiž stanovoval, že „*ústav dohodne se o prozatímním používání Masarykova státního stadionu na Strahově se správním sborem, který tento stadion spravuje*“.⁶⁸ Užívání strahovských sportovišť je sice označeno za prozatímní, ale zákon už vůbec nezmiňoval pankrácké pozemky. Naopak, ministerstvo financí žádalo, aby dobudování Strahova bylo financováno z částky utržené prodejem pankráckých realit MVZTV.⁶⁹

Karel Weigner argumentoval v první řadě nevhodností multifunkčního sportovního a tělocvičného areálu pro soustavnou pedagogickou činnost. Ruch kolem příprav sletů a velkých sportovních akcí, pro něž je komplex také určen, mohl v budoucnu ohrožovat průběh výuky. Zbudováním přemostění nuselského údolí měla být poloha pankráckého areálu výhodnější než složitě dostupný Strahov. K výstavbě Nuselského mostu ovšem došlo až v roce 1973. Weigner poukázal i na paradox, že přesunem z pankráckých pozemků v majetku MVZTV na Strahov se státní ústav ocitne na komunální půdě.⁷⁰ Weignera v jeho protestech podporoval

(http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/tisky/t2851_00.htm), Zpráva výboru zdravotnického, kulturního a rozpočtového o návrhu poslance F. Hummelhanse a soudruhů (tisk 1916) na zřízení Tyršova státního tělovýchovného ústavu.

⁶⁵ P. BUREŠ – J. PLICHTA, *Sport a tělesná kultura*, s. 20.

⁶⁶ NA Praha, f. MVZTV, k. 924, inv. č. 3447, č. j. 8 288/1935.

⁶⁷ NA Praha, f. MVZTV, k. 924, inv. č. 3447, výstřižek článku *Proč jsme nesouhlasili?* z Lidových listů 1935.

⁶⁸ *Sbírka zákonů a nařízení státu československého 1935*, částka 26, zákon ze dne 7. dubna 1935 č. 73/1935, Sb., jímž se zřizuje Tyršův státní tělovýchovný ústav, s. 186.

⁶⁹ NA Praha, f. MVZTV, k. 924, inv. č. 3447, opis dopisu ministra (financí) předsednictvu poslanecké sněmovny ze 14. 12. 1934.

⁷⁰ Tamtéž, k. 924, inv. č. 3447, novinový výstřižek: Tělovýchovný ústav Tyršův. Rozhovor s univ. prof. dr. K. Weignerem.

i pražský primátor a jeho stranický kolega Karel Baxa.⁷¹ Na rozhodnutí zřídit Tyršův ústav na Strahově nakonec ale Weigner nic nezměnil, a to ani poté, co se roku 1936 stal rektorem Karlovy univerzity, jejíž kurzy měly tvořit jeden ze základů nové instituce.

Masarykův státní stadion na Strahově

Stejně jako nejatraktivnější fotbalová utkání a odborná průprava učitelů tělocviku vyžadovaly vlastní scénu i masové tělocvičné slavnosti, sokolské slety. Ani projektovaný stadion v Braníku, ani pankrácký areál Státního tělovýchovného ústavu neměly hrací plochu dimenzovanou pro vystoupení 20 000 borců. Potřeby „rituálního“ stadionu, jak jej označil Petr Roubal, se lišily od požadavků na stadiony sportovní. V letech 1895-1920 se konalo pět sletových slavností (III.-VII.) na Letné. Už před první světovou válkou se ale hledala náhrada za Letenskou pláň, která měla být rozparcelována pro výstavbu nové čtvrti. Na podnět ing. Ludvíka Čížka ze 4. prosince 1912 byla provedena „odborná anketa“, z níž jako vhodné místo vzešel prostor tzv. strahovským lomů. Čížek v roce 1913 předložil ideový návrh na „lidový park velké Prahy“. Myslel v něm i na „cvičiště sportů“. Dokončení úprav, původně plánované na rok 1917, znemožnila válka. Po vzniku republiky propůjčila pražská obec jako majitel 46 ha pozemků na Strahově bezplatně na dobu 80 let s podmínkou, že budou využívány k tělovýchovným účelům. Právě zde pak vyrostl největší sportovní komplex realizovaný v období první republiky, který vedle utilitárního účelu nesl i nepřehlédnutelný reprezentační a symbolický význam. Na něj odkazovala například nedochovaná monumentální alegorická socha Republiky Jaroslava Brůhy, umístěná od dubna 1938 na slavnostní třídě u sletového stadionu.⁷²

V první fázi vyžadoval prostor zejména náročné srovnání řady prohlubní po těžbě, které muselo být v prostoru hlavního cvičiště (sletiště) dokončeno do VIII. všesokolského sletu, a dovedení inženýrských sítí. Práce byly prováděny ministerstvem veřejných prací na útraty MVZTV, náklady na inženýrské sítě, dláždění a parkovou úpravu nesla pražská obec. S terénními pracemi se začalo na sklonku léta 1925. Do léta 1926 vznikl stadion pro 130 000 diváků s plochou pro 14 000 cvičenců. Jeho součástí byla zejména hlavní tribuna, nejvýraznějším architektonickým prvkem se staly 14 metrů vysoké pylony. Konstrukce byly vesměs dřevěné a tudíž provizorní. V této prvé fázi činily výdaje na terénní a stavební práce včetně inženýrských sítí 15 000 000 Kč. Dle oficiální publikace k desetiletí republiky „bylo to vedle převedení Vltavy do nového řečiště na Maninách největší technické dílo u nás provedené“. Výměra strahovských cvičišť

⁷¹ Tamtéž, č. j. 25 393/1934, dopis primátora hlavního města Prahy Bohumila Baxy prezídiu ministerstva veřejného zdravotnictví z 24. 7. 1934. Weigner působil několik volebních období za „Baxovu“ Československou stranu národně-demokratickou jako starosta Královských Vinohrad

⁷² *Památník X. všesokolského sletu v Praze 1938*, Praha 1939, s. 276.

tehdy činila 46 ha.⁷³ Po VIII. všesokolském sletu zde v roce 1927 proběhla ještě II. dělnická olympiáda pořádaná Svazem Dělnických tělocvičných jednot, roku 1928 Strahov hostil Sjezd slovanského hasičstva a 1929 tělocvičné slavnosti Svatováclavské dny orelstva. Proměny sletiště ovšem i nadále rytmižovaly všesokolské slety. Dalšími úpravami měl areál projít před jejich IX. pokračováním v roce 1932.

Emanuel Riedl, který dějiny strahovského stadionu v roce 1935 periodizoval podle klasického schématu tří věků, napsal: „*Tím končí první etapa vývoje strahovského státního stadionu, která je příznačná tím, že celý postup vybudování děje se zvláště pod tlakem potřeb nejsilnějších tělocvičných organizací a pro jejich velké manifestační slavnosti a vystoupení, zatímco v mezidobích několikaletých těchto slavností zůstává celá plocha mrtvá, neoživená, nerentabilní jak po stránce tělovýchovné, tak po stránce finanční.*“ Druhou fází bychom v souladu s názvem této studie mohli nazvat „O všesportovní stadion“. Dáme-li ještě slovo E. Riedlovi, „*prvním příznakem nového vývoje v této době jest vybudování běžecké dráhy, základu to budoucího všesportovního stadionu*“.⁷⁴ Druhá vývojová etapa začíná ustavením správního sboru strahovského stadionu, který dosud vedlo přímo MVZTV prostřednictvím svého IV. odboru (tělesné výchovy). Nyní byla správa svěřena zvláštnímu správnímu sboru, sestavenému ze zástupců interesovaných ministerstev.

V roce 1930 byla na další úpravy vypsána soutěž, z níž vzešel jako vítězný návrh architekta Aloise Dryáka.⁷⁵ Na druhém místě za klasicizujícím Dryákovým návrhem se umístila dvojice mladších funkcionalistických architektů Ferdinand Balcárek a Karel Kopp.⁷⁶ Oba projekty vycházely z původního Čížkova dispozičního řešení. Vypracováním prováděcích plánů porota pověřila Aloise Dryáka i tandem Balcárek – Kopp. Nejmarkantnějším rysem této fáze úprav (1931–1932) bylo nahrazení velké dřevěné tribuny betonovou. Po Dryákově smrti (1932) pokračovali ve výstavbě strahovského komplexu Balcárek s Koppem, kteří u sletového stadionu přistavěli západní tribunu, čtvrtobloukové spojovací trakty s 28 m vysokými věžemi pro sletové kameramany, fotografy a malíře a východní tribunu. Kromě toho ale měli dát Československu kýžený všesportovní stadion.⁷⁷ Ten vyrostl v západním sousedství sletového stadionu, jak zněl oficiální název

⁷³ Ludvík ČÍŽEK, *Sletiště VIII. sletu všesokolského v Praze na pláni Petřínské*, in: Památník osmého sletu všesokolského v Praze 1926, Praha 1927, s. 22–39; František KRÁSNÝ, *O architektuře sletiště VIII. sletu všesokolského*, in: Tamtéž, s. 39; *Deset let Československé republiky*. Svazek 3, s. 254.

⁷⁴ Eduard RIEDL, *Masarykův státní stadion na Strahově 1935*, Věstník ministerstva veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy 17, 1935, s. 41–42

⁷⁵ Alois DRYÁK, *Soutěžný návrh na úpravu území bývalých strahovských lomů pro účely tělovýchovné*, Styl 10 (15) 1929–30, s. 171–172.

⁷⁶ Markéta SVOBODOVÁ, *Státní stadion v Praze*, in: R. ŠVÁCHA (ed.), *Naprej!*, s. 154.

⁷⁷ Ferdinand BALCÁREK – Karel KOPP, *Všesportovní stadion na Strahově*, Architekt SIA 34, 1935, s. 1–5.

hlavního sportoviště na Strahově.⁷⁸ Dokončením sportovního stadionu začíná podle Emanuela Riedla třetí etapa v dějinách strahovského areálu – etapa celoročního čilého sportovního a tělocvičného ruchu.

O soustavě hřišť kolem hlavního cvičiště se hovořilo už ve dvacátých letech. Původně se počítalo s finanční spoluúčastí velkých tělocvičných svazů, ale nakonec vzal financování na sebe stát. V souvislosti s dokončováním sportovního stadionu svolil prezident Masaryk 5. března 1935 k pojmenování „*veškerých sportovních objektů na Strahově*“ svým jménem – *Masarykův státní stadion*.⁷⁹ Název tedy nepříslušel jen sletovému nebo sportovnímu stadionu, ale měl označovat celý soubor strahovských sportovišť, včetně třetího, tzv. vojenského stadionu, otevřeného také v září 1935 (dnešní Malý stadion).⁸⁰ Protože měl strahovský sportovní stadion nahradit prozatím nerealizovaný Národní stadion v Braníku, kladli na něj kritici z řad sportovců, sportovních funkcionářů a žurnalistů až přehnané nároky. To ukázaly už reakce na první zatěžkávací zkoušku nové sportovní scény – odvetné finálové utkání fotbalového Středoevropského poháru 1935. Středoevropský pohár byl významnou mezinárodní klubovou soutěží a přitahoval masovou pozornost. Ročníku 1935 se účastnila mužstva z Československa, Itálie, Maďarska a Rakouska. Do finále postoupily týmy Ferencváros Budapešť a AC Sparta Praha, vítěz prvního ročníku roku 1927. První zápas v Budapešti vyhráli domácí 2:1, což ponechávalo Spartě naději na konečné vítězství. Dle různých novinových zpráv přišlo odvetu na nový Masarykův státní stadion s kapacitou 50 000 osob shlédnout 55 000 až 62 000 diváků. AC Sparta vyhrála 3:0 a po osmi letech vrátila Středoevropský pohár do Československa. Na většinu referentů zapůsobil prožitek 60 000 diváků zpívajících československou hymnu. Stadion překvapil svou výstavností, ale u části novinářů zavládlo přesvědčení, že „*už teď kapacitně nestačí*“ a zkrátka „*je příliš malý*“!⁸¹ Bylo mu vyčítáno mnohé: že byl vybudován ministerstvem veřejných prací bez konzultací se sportovními organizacemi, že se nehodí pro lehkou atletiku, protože je postaven na příliš větrném místě, že jeho dráha je příliš měkká pro skoky a vrhy. Konstrukčně byly prý špatně řešeny vchody, u nichž vznikaly tlačence a, což bylo nejzávažnější, z velké části stadionu nebylo dobře vidět. Nízké stupně a malý sklon tribun se prý pro fotbal nehodily. Divák viděl klobouky nebo vlasy před sebou stojících, zatímco na novém stadionu ve vídeňském Prátru příkřejší tribuny tyto

⁷⁸ Prozrazuje to mj. nápis nad jeho vchodem. TÍŽ, *Masarykův státní stadion na Strahově*, Architekt SIA 37, 1938, s. 109–121.

⁷⁹ AHMP, f. Magistrát hlavního města Praha, sportovní komise, k. 3, inv. č. 139.

⁸⁰ Na Strahově vznikla i hřiště několika menších klubů.

⁸¹ Podle soutěžních podmínek měl mít nerealizovaný Národní stadion v Braníku kapacitu 60 000 míst. – ba [šifra], *Národní stadion*, Sport 8, 3. 11. 1928, č. 44, s. 14; *Za bariérou. Týdenní kronika Jos. Špunta*, Rekord 6, 20. 9. 1935, č. 38, s. 2; *Sparta podruhé vítězem Středoevropského poháru*, Pondělí Národních listů a Národa 16. 9. 1935, č. 37, s. 1.

nevýhody eliminovaly. Kritik z *Národních listů* dospěl k fatálnímu závěru: dva mladí architekti selhali.⁸²

Tolik kritika, na kterou v *Národních listech* nařčená dvojice architektů odpověděla a usvědčila pisatele z několika věcných omylů a nepřesností. Předně poukázali na to, že při zápase byla značně překročena kapacita stadionu a diváci bránící ve výhledu stáli v uličkách, nikoli na vyhrazených místech.⁸³ Větrná poloha se stala evergreenem diskuzí o Strahově. Stejně vytrvale jako architekti větrnost Strahova popírali, si na nehostinnost místa v chladnějších ročních obdobích stěžovali sportovci. Zástupci sportovní svazů debatám o podobě stadionu přítomni byli, a to přinejmenším ve fázi formulování zásad pro ideovou soutěž roku 1930.⁸⁴ Strahovský všesportovní komplex (in spe) se v každém případě využíval dále. Druhé sledované fotbalové utkání na sebe nenechalo dlouho čekat: v neděli 27. října 1935 se zde československá reprezentace postavila mistrům světa z Itálie.⁸⁵ Z Letné se na Strahov přestěhovaly i Velké ploché dráhy. Mezinárodní motocyklové závody se tady konaly počínaje svým IV. ročníkem v září 1935. V září 1937 na Strahově proběhlo mistrovství Evropy v této disciplíně.⁸⁶ Ve dnech 11. až 17. srpna 1936 hostil Masarykův státní stadion Mistrovství světa v lukostřelbě. Rok 1938 se přirozeně nesl ve znamení sletu, který okolnostmi nabyl i na politickém manifestačním významu. V jeho stínu se na strahovských sportovištích odehrála gymnastická mistrovství světa (dobově mistrovství světa v tělocviku).⁸⁷

Sportovní obec Masarykův stadion přijala, ale pouze jako provizorní řešení: časopis ČSAF *Rekord* na počátku roku 1935 napsal: „*Otevřeme letos konečně Stadion. Jest opravdu krásný (...). Až přijde vhodná doba, přijdeme znovu s Braníkem a s hřišti u Braníka.*“⁸⁸ „*Jest opravdu krásný*“ – pro tuto chvíli tedy šlo přinejmenším o nezpochybnitelný pokrok oproti klubovým stadionům. Existovaly sice plány na přestavbu stadionu SK Slavia Praha,⁸⁹ ten však stál na pozemcích určených k zástavbě a klub se nakonec po Únoru pod komunistickým nátlakem z Letné stěhoval do Edenu. O živelně rostlém stadionu AC Sparty Praha pak architekt Karel Polívka roku 1937 napsal, že „*jako celek jest odstrašujícím*

⁸² Sim. [šifra], *Máme státní stadion – ale jaký*, *Národní listy* 20. 9. 1935, č. 259, s. 3.

⁸³ Ferdinand BALCÁREK – Karel KOPP, *Máme stadion státní – ale jaký?*, *Národní listy* 5. 10. 1935, č. 273, s. 3.

⁸⁴ TÍŽ, *Masarykův státní stadion na Strahově*, *Architekt SIA* 37, 1938, č. 7, s. 110.

⁸⁵ *Proti Italii, mistru světa*, *Rekord* 6, 25. 10. 1935, č. 43, s. 1.

⁸⁶ *Velká plochá dráha. Mezinárodní motocyklové závody na Masarykově státním stadionu v Praze 5. září 1935. Oficiální program 8. Championát Evropy*, Praha 1937; *Mistrovství Evropy v ploché dráze*, Pondělí *Národních listů* a *Národa* 6. 9. 1937, č. 36, s. 5.

⁸⁷ Prozatím nejpodrobněji Ivana GAJDOŠOVÁ, *Měl sílu a byl bouřlivák. Mistr světa prof. Jan Gajdoš*, Havlíčkův Brod 2012.

⁸⁸ *Pohovořme si o tom také ve sportu!*, *Rekord* 6, 11. 1. 1935, č. 2, s. 1.

⁸⁹ Rostislav ŠVÁCHA, *Sport v Československé republice*, in: TÝŽ (ed.), *Naprej!*, s. 116–117.

*příkladem regulačně, komunikačně, provozně i esteticky nesoustavné adaptace“.*⁹⁰ Žádný z nich nemohl plnit reprezentační úlohu žádanou po národním stadionu.

Ani po dostavbě sportovního stadionu nebyl strahovský areál považován za dokončený. Nevyřešeny zůstaly otázky státního plaveckého stadionu a velodromu,⁹¹ které byly do plánů pojaty dodatečně v polovině třicátých let na žádost příslušných sportovních svazů. Ze sportovišť Tyršova státního tělovýchovného ústavu se do roku 1938 podařilo dokončit jen tělocvičnu s příslušenstvím. Zárodek Tyršova ústavu vykazoval řadu progresivních prvků, které v případě dokončení kampusu slibovaly zajímavý výsledný celek. Tělocvičnu a posluchárnu dělila pouze skládací stěna, která umožnila propojení obou prostor za účelem praktických ukázek. Segmentový profil zastřešení tělocvičny zajišťoval stejnoměrné osvětlení. Jistá nesouměrnost stavby byla dána plánem připojit ve druhé fázi k hlavní hale další místnosti tělovýchovného ústavu. Na proponovanou knihovnu a muzeum se zatím nedostalo. Pokud je známo, v posluchárně na Strahově před válkou žádná pravidelná výuka tělesné výchovy neprobíhala, Tyršův státní tělovýchovný ústav byl sice de iure zřízen, ale de facto jako instituce nikdy nefungoval.⁹² Do listopadu 1939, kdy byly české vysoké školy uzavřeny nacisty, zbýval po dokončení stavby pouhý rok.

Sportovní stadion na Strahově, pojmenovaný po druhé světové válce po popraveném atletovi a komunistickém odbojáři Evženu Rošickém, byl v letech 1975-1978 přestavěn pro Mistrovství světa v lehké atletice. Jeho význam pro nejpopulárnější sport, kopanou, tím definitivně upadl. Český fotbal nemá národní stadion dodnes, reprezentační mužstvo kočuje po klubových stadionech a – opět se poukazuje na okolní státy, které už své národní stadiony mají. Po roce 2000 se znovu vynořila myšlenka olympijských her Praze, ale stejně jako ve třicátých letech skončila nejsledovanější sportovní stavební akce, která mohla prověřit schopnost velké sportovní kláně uspořádat – hala pro mistrovství světa v ledním hokeji 2004 *Sazka aréna* – finančními problémy stavebníka.

⁹⁰ Citováno tamtéž, s. 118.

⁹¹ Vyhovující cyklistická klopená dráha vznikla v Praze až v roce 1941. Jaroslav BORKOVEC, *Pražská samospráva a sport*, in: Antonín KALINA (ed.), *Všesportovní sborník Čtvrt století českého sportu. Přehled vývoje a úspěchů všech odvětví českého sportu*, Praha 1940, s. 5; Miloš KOPŘIVA, *Velodrom na Třebešíně*, in: *Průvodce po sportovních stavbách Prahy*, Praha 2016, s. 91.

⁹² Strop byl opatřen zvukově izolujícími a tlumícími deskami z celotexu, jako podlahová krytina byl navržen korek (odtud označení tělocvičny „korkárna“). K tělocvičně přiléhalo doskočiště pro skok daleký, nářaďovna a místnost pro box. Na jižní straně byly k budově připojeny kanceláře správy stadionu a telefonní ústředna pro Masarykův stadion. F. BALCÁREK – K. KOPP, *Masarykův státní stadion na Strahově*, *Architekt SIA* 37, 1938, č. 7, s. 110, 112, 119.

Závěr

Co se v hospodářské konjunktře druhé poloviny dvacátých let jevílo reálně, ukázalo se už na počátku třicátých let jako iluzorní. Vybudování tří mamutích sportovních stánků – Strahova jako „rituálního“ stadionu,⁹³ Braníku jako všesportovnímu komplexu a Pankráce jako kampusu Státního tělovýchovného ústavu – bylo nad síly státu a obce. Trojici projektů prosazovaly různorodé zájmové skupiny s partikulárními zájmy: nositelem myšlenky olympijského areálu v Braníku byl Československý všesportovní výbor reprezentovaný předsedou Rudolfem Pelikánem. Ten byl současně nejvyšším představitelem ČSAF jako nejvlivnějšího sdružení svazu. Výbor, potažmo asociace, si od prosazení svého konceptu slibovali především získání velkého fotbalového stadionu postaveného z prostředků státu a obce. Hlavní stadion byl v programu výboru doplňován o hřiště pro další sporty. Zřízení Tyršova státního tělovýchovného ústavu prosazovalo především MVZTV, zastupované svým Poradním sborem pro tělesnou výchovu na čele s Karlem Weignerem. Město Praha podporovalo všechny tři projekty, finančně však výrazněji vstoupilo jen do strahovského areálu poté, co hlavní iniciativu projevil stát. Výlučně z komunálních prostředků nebylo možné takto velkorysé projekty financovat.

Hlavní strahovský stadion byl využíván různými subjekty, ale vznikl v první řadě pro potřeby Československé obce sokolské. Mimořádný význam Sokola pro republiku v praktické i symbolické rovině vyústil v prioritní budování strahovského areálu na úkor samostatného zázemí pro sportovní korporace i odborné školení učitelstva. Trojice projektů byla sloučena v jediný. Svou roli sehrála i nejlepší připravenost Sokola, který plánoval výstavbu v místech pozdějšího sletiště už před první světovou válkou, zatímco projekt „ústředního tělovýchovného učiliště“ byl ve fázi prvotních úvah a sportovní hnutí se ještě vesměs rozvíjelo roztržštěně v provizorních podmínkách. Státní rezóna v atmosféře velké hospodářské krize velela upřednostnit nejživotaschopnější z trojice projektů a integrovat do něj obě zbylé složky. Jako velká veřejná stavba sice Strahov zatížil státní rozpočet, na druhé straně ale za krize představoval účinné sociální opatření, jež ulevilo vysoké nezaměstnanosti. Významná část nákladů (12 milionů Kč) byla kryta tzv. půjčkou práce.⁹⁴ Výsledné strahovské stadiony v sobě koncentrovaly všechny tři radikálně odlišné funkce: rituální, sportovní i pedagogickou. Vyrostlo zde nejen sletiště, ale také vytoužený sportovní stadion a alespoň zárodek tělovýchovného ústavu.

⁹³ Petr ROUBAL, *Československé spartakiády*, Praha 2016, s. 74.

⁹⁴ E. RIEDL, *Masarykův státní stadion na Strahově 1935*, Věstník ministerstva veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy 17, 1935, s. 42.

Pedagogové a zčásti i sportovci přesto chápali Masarykův státní stadion jako kompromisní nebo prozatímní řešení.

Sletový areál sice svou monumentálností ohromoval, sportovní stadion se ale kapacitou ani architektonickým řešením nijak nevymykal z kontextu srovnatelných staveb v zahraničí. Absenci tělovýchovné vysoké školy je pak možno vnímat jako jedno ze selhání československého státu. Toto manko začala republika dohánět pozdě, jak dokazovalo moderní, ale nevelké torzo dokončených budov Tyršova státního tělovýchovného ústavu na Strahově. Po druhé světové válce se sice mohutně investovalo do přestaveb sletového, nyní spartakiádního, stadionu i adaptací stadionu Evžena Rošického, výstavba kampusu Tyršova státního tělocvičného ústavu ale ustrnula: z jeho zárodku – tělocvičny s přilehlými místnostmi – je dnes hala pro plážový volejbal. Pozemky na Pankráci původně určené k výstavbě samostatného kampusu byly použity k jiným účelům. Tělovýchovné vysoké školství vzniklo po Únoru na odlišných základech a v jiných prostorách, byť spjatých se sokolskou tradicí (Tyršův dům).⁹⁵ Vyhlédnutá branická lokalita slouží rekreačnímu sportu. V poválečných představách o olympijských hrách v Praze už se pracovalo s jinými lokalitami (Na Maninách, Letňany ad.)⁹⁶ a s Braníkem jako centrálním sportovištěm nepočítala ani připravovaná kandidatura na Letní olympijské hry v Praze 2016. Chátrání ústřední scény strahovského areálu, sletového/spartakiádního stadionu a rozparcelování jeho cvičiště na fotbalová tréninková hřiště odráží úpadek žánru masových tělocvičných vystoupení. Poměr sil mezi tělocvikem a sportem se obrátil. Komeracionalizovaná podívaná vítězí nad politickým rituálem.⁹⁷ Ovšem už mimo strahovskou scénu, největší výkon sportovního stavitelství let 1918-1938, jehož periferní část sice prošla revitalizací,⁹⁸ ale už bez aspirací na status ústředního sportoviště republiky. Stručné vylíčení okolností jeho vzniku, jakož i opuštění obou konkurenčních projektů, představilo zájmové skupiny v prvorepublikovém sportu s jejich nároky a ambicemi.

⁹⁵ Prvním sídlem Institutu tělesné výchovy a sportu byl Tyršův dům. Dagmar PAVLŮ – Marek WAIC, *Vývoj organizace studia sportu a fyzioterapie v kontextu politických a legislativních změn – od Institutu tělesné výchovy a sportu k Fakultě tělesné výchovy a sportu Univerzity Karlovy na prahu druhého desetiletí 21. století*, Česká kinantropologie 14, 2010, č. 3, s. 84-93; Markéta SVOBODOVÁ, *Tyršův dům v Praze*, in: R. ŠVÁCHA (ed.), *Naprej!*, s. 130.

⁹⁶ Rostislav ŠVÁCHA, *Socialistický sport*, in: TÝŽ (ed.), *Naprej!*, s. 194.

⁹⁷ P. ROUBAL, *Československé spartakiády*, s. 346-352.

⁹⁸ Otevření tzv. Stadionu Přátelství (dříve tzv. Tankista) v sousedství Stadionu Evžena Rošického v roce 2016.

Martin Pelc

Nationalstadion. Richtlinien über das tschechoslowakische Sportzentrum in den Jahren 1918–1938

Zusammenfassung

Drei große Sportkomplexe wurden in der Tschechoslowakei der Zwischenkriegszeit geplant. Sie repräsentierten drei verschiedene Interessengruppen im tschechoslowakischen Sport und Leibeserziehung.

1. Das „olympische“ Stadion in Prag-Braník wurde seitens der Dachorganisation des tschechoslowakischen Sports gefordert, des Československý všesportovní výbor, die vom Tschechoslowakischen Fußballbund dominiert wurde, dessen Präsident Rudolf Pelikán auch den Československý všesportovní výbor leitete.
2. Das Stadion der geplanten Hochschule für Leibeserziehung sollte in Prag-Pankrác errichtet werden. Dieses Projekt wurde vom Beratungskomitee des Ministeriums für Gesundheit und Leibeserziehung, namentlich seinem Präsidenten Karel Weigner, unterstützt.
3. Nur das dritte Projekt wurde aber durchgeführt, u. zw. das riesengroße „Strahov-Stadion“, in machen Hinsichten das größte Stadion der Welt. Seit 5. März 1935 wurde der ganze Sportkomplex auf den Namen Masarykův státní stadion getauft. Er bestand aus dem Stadion für die gymnastischen Massenauftritte der Sokolbewegung, dem Nationalstadion für verschiedene Sportarten (v. a. Fußball), dem Stadion der tschechoslowakischen Armee und der Turnhalle mit einem Hörsaal für die künftige Hochschule für Leibeserziehung. Diese Studie verfolgt die Diskussion, die sich um die drei Projekte auslöste, und versucht die verschiedenen interessierten Gruppen und Behörden zu identifizieren. Die Staatsbehörde entschieden sich schließlich für das Strahov-Projekt, das zu einem Mehrzwecksportkomplex wurde. Er diente dem politischen Ritual, dem Sport und der Lehre. Die Gründe dafür waren: die ideologische Bedeutung der Sokolbewegung für die erste Tschechoslowakische Republik, die Vorbereitungen die die Sokolgemeinde schon vor 1917 unternommen hatte, und schließlich auch der Ausbruch der Wirtschaftskrise, die Staatsbehörde gezwungen hat, sich auf ein einziges Projekt zu konzentrieren.

Martin Pelc

National Stadium. Polemics about the Czechoslovak Central Sports Center in 1918–1938

Summary

Three large sports complexes were planned in the inter-war Czechoslovakia. They represented three diverse interest groups within the country's sport and physical education. 1. The „Olympic“ stadion in Prague-Braník was pursued mainly by the Czechoslovak sport's roof organization, the Československý všesportovní výbor, dominated by the Czechoslovak football association, whose president Rudolf Pelikán was the head of the Československý všesportovní výbor as well. 2. The stadium of the State Physical Education College was to be built in Prague-Pankrác. This was a project supported by an expert committee of the Ministry of Health and Physical Education, represented by the university professor and physician Karel Weigner. 3. The only project that came to existence was the immense „Strahov stadium“, later by some means the largest stadium in the world. Since March 5th 1935, it was officially called the Masaryk state stadium (Masarykův státní stadion). It comprised the Sokol gymnastic stadium for the mass performances of the Sokol movement, a sport stadium, an army stadium and the nucleus of the future Physical Education College. This paper follows the discussions that accompanied the projects and uses them as a starting point for the portrayal of the various organisations and authorities involved in Czechoslovak sport and physical education. State authorities decided to change the Sokol stadium in Prague-Strahov to a multipurpose sports complex that would become the venue of the mass gymnastic performances, serve as the national sport stadium and give a home to the Physical Education College. The place was dedicated to three utterly different functions: ritual, sport and pedagogy. The reasons why the Strahov project was chosen were: the importance of the Sokol movement for the state's ideology, the readiness of the Sokol organisation to start the construction, which was originally planned for 1917, and the outbreak of the Great Depression that forced the state to concentrate on a single project.

Jaroslav Valkoun – Eva Fischerová

Britsko-dominiální vztahy, imperiální preference a imperiální ekonomická konference v Ottawě v roce 1932¹

British-Dominion Relations, Imperial Preference and the British Empire Economic Conference in Ottawa of 1932

This study is based on an analysis of unpublished sources of British provenance and focuses on Anglo-Dominion relations in the context of efforts at implementing a system of Imperial Preference made at the British Empire Economic Conference in Ottawa in 1932. The Great Depression meant that the British government was forced to abandon the principles of free trade in 1931, implementing protective customs measures. As such, on the one hand the Dominions endeavoured to gain preference for its exports, while on the other hand they tried to protect domestic producers from British competitors. For a change, Britain strived to achieve better conditions for domestic exporters transporting goods to overseas markets. In 1932, the Ottawa British Empire Economic Conference was convened, at which a compromise preference system was agreed to which was of great benefit to British foreign trade, and which helped to strengthen and expand economic and trading relations within the Empire during the 1930s.

Keywords: History, 20th Century, British Empire, Commonwealth, Great Britain, Dominions, economic relations, British Empire Economic Conference in Ottawa, Imperial Preference, customs tariffs, protectionism

¹ Studie je výstupem grantového projektu SGS-2016-070 *Vliv dominií na směřování Britského impéria na přelomu 20. a 30. let 20. století*, na kterém autoři participují v rámci Katedry historických věd, Fakulty filozofické, Západočeské univerzity v Plzni.

Myšlenky na vznik imperiálního preferenčního (*Imperial Preference*) systému či nějaké obdoby celního zvýhodnění pro produkty ze zemí impéria se objevovaly už koncem 19. století. Kupříkladu členové vlivné Ligy za imperiální federaci (*Imperial Federation League*) či Ligy za spravedlivý obchod (*Fair Trade League*) prosazovali ideje o přetvoření impéria v jakousi obchodní unii na bázi preferencí či pravidel volného obchodu.² I když koloniální konference, která se konala od 28. června do 9. července 1894 v kanadské Ottawě, k diskuzi o federalizaci impéria výrazně nepřispěla,³ za úspěch však můžeme označit fakt, že delegáti poprvé reálně navrhli princip imperiálních preferencí.⁴

Ačkoli by se na první pohled mohlo zdát, že koloniálním (imperiálním) konferencím vévodily výhradně záležitosti politického, konstitucionálního a obranného rázu, velmi často se na nich projednávaly i různé další otázky, zasahující do každodenního života obyvatel. Nejinak tomu bylo i v roce 1907, kdy se šířeji diskutovalo o problematice preferenční obchodní výměny.⁵ Především kanadští představitelé se vedle jiných dominiálních politiků zapojili do těchto diskuzí, protože imperiální preference vnímali nejen jako ekonomickou výhodu, ale i jako jisté sjednocující pouto v rámci impéria.⁶ Kupříkladu imperiální politik a pozdější ministr pro kolonie a dominiální záležitosti v druhé Baldwinově vládě Leopold Stennett Amery se klonil k názoru, že „*imperiální preference představovaly pro dominiální státníky prvořadé a nejdůležitější konstitucionální otázky, primárně ovlivňující imperiální jednotu*“.⁷ Amery se domníval, že imperiální preference jsou čistě imperiální otázkou a že by mohly přispět k upevnění imperiální soudržnosti.⁸ Bývalý ministr pro kolonie Joseph Chamberlain, jenž se v letech 1903–1906 výrazně angažoval v Lize za celní reformu (*Tariff Reform League*) a který se

² John Edward KENDLE, *The Colonial and Imperial Conferences 1887–1911. A Study in Imperial Organizations*, London 1967, s. 13; Kerry A. CHASE, *Trading Blocs: States, Firms, and Regions in the World Economy*, Ann Arbor 2005, s. 69.

³ Arthur Berriedale KEITH, *Responsible Government in the Dominions*, Vol. 3, Oxford 1912, s. 1466.

⁴ Arthur Berriedale KEITH, *The Governments of the British Empire*, London 1935, s. 180; J. E. KENDLE, *The Colonial*, s. 18.

⁵ Maurice OLLIVIER (Ed.), *The Colonial and Imperial Conferences from 1887 to 1937*, Vol. 1, Ottawa 1954, s. 213; The Secretary of State to the Governors-General of the Commonwealth of Australia, the Dominion of Canada, and the Governors of New Zealand, Cape Colony, Natal, and Newfoundland, Downing Street, 4th January, 1907, in: Cd. 3337, *Colonial Conference, 1907. Despatch from the Secretary of State for the Colonies, with Enclosures, Respecting the Agenda of the Colonial Conference*, 1907, London 1907, s. 3–4.

⁶ Ke kanadskému postoji k preferenčním tarifům blíže viz J. A. COLVIN, *Sir Wilfrid Laurier and the British Preferential Tariff System*, in: H. B. Neatby et al., *Imperial Relation in the Age of Laurier*, Toronto 1969, s. 34–44.

⁷ Leopold Stennett AMERY, *Thoughts on the Constitution*, London 1964, s. 112.

⁸ University of Cambridge: Churchill College: Churchill Archives Centre (dále jen CAC), Amery Papers (dále jen AP), AMEL 1/3/40, [L. S. Amery] to Milner, 27th November, 1906, f. 3.

nezřídka účastnil debat o preferencích,⁹ byl dokonce přesvědčen, že „*jediná možná cesta k dosažení užší imperiální jednoty leží v obchodních preferencích*“.¹⁰

Čistě teoreticky znamenala politika zavedení imperiálních preferencí velmi zajímavý ekonomický směr a z hlediska zámořských koloniálních i dominiálních politiků představovala rovněž „*přitažlivý*“ politický kurz, protože vyjadřovala vlastenectví a podporovala soudržnost impéria. V principu narážela na problém reciproční výhodnosti pro všechny zúčastněné země.¹¹ Austrálie, Nový Zéland, Kanada a Jižní Afrika se proto ještě před první světovou válkou rozhodly poskytnout zvláštní výši sazeb pro dovozce z impéria. Ačkoli dominiální politici požadovali obdobné výhody i po Britech, Londýn jejich v podstatě protekcionistické požadavky odmítal, protože setrval na pozici státu, hájícího svobodný obchod. Vyhovět dominiálním přáním a zvýhodnit obchodní výměnu v rámci impéria by znamenalo nějakým způsobem zdanit či znevýhodnit zboží, jež se do impéria dováželo.¹²

* * *

Válečné události z let 1914–1915 měly na Britské impérium výraznější vliv, než se na první pohled současníkům zdálo. Pro „*neochvějné zásady*“, jež platily před válkou, bylo za války a často i po ní zřídkakdy místo. V roce 1915 přistoupili Britové k zavedení nezanedbatelného dovozního cla na luxusní zboží, jako byly automobily k soukromému použití, filmy, hodinky aj., od čehož si v době válečné tísně slibovali zvýšené příjmy do státní pokladny a posílení kurzu libry šterlinků. Současně však nedošlo k zavedení jakékoli podoby preferenčního systému se zeměmi impéria,¹³ i když se dominia cítila ohrožena zejména americkým principem „*otevřených dveří*“ a politikou „*svobodných moří*“, jejichž prosazení si nepřála, neboť byly v protikladu s britskou imperiální politikou, směřující k postupnému zavedení imperiálního preferenčního systému.¹⁴

⁹ Podrobněji k Chamberlainovým aktivitám v otázce tarifní reformy Alfred Manuel GOLLIN, *Balfour's Burden. Arthur Balfour and Imperial Preference*, London 1965, s. 33–50.

¹⁰ R. S. GRAYSON, *Imperialism in Conservative Defence and Foreign Policy: Leo Amery and the Chamberlains, 1903–39*, The Journal of Imperial and Commonwealth History, Vol. 34, No. 4, 2006, s. 509.

¹¹ Caphas Daniel ALLIN, *Federal Aspects of Preferential Trade in the British Empire*, The American Political Science Review, Vol. 12, No. 3, 1918, s. 393.

¹² David L. GLICKMAN, *The British Imperial Preference System*, The Quarterly Journal of Economics, Vol. 61, No. 3, 1947, s. 441.

¹³ William Keith HANCOCK, *Survey of British Commonwealth Affairs. Problems of Economic Policy 1918–1939*, Part II, Vol. 2, London 1940, s. 137.

¹⁴ The National Archives, London-Kew (dále jen TNA), Cabinet Office (dále jen CAB) 23/42/19, Imperial War Cabinet, [No.] 47: Minutes of a Meeting of the Imperial War Cabinet, 30th December, 1918, f. 2.

V poválečném období přistoupili Britové na rozšíření cel na vybrané klíčové průmyslové výrobky a současně rozhodli o zavedení nižších celních sazeb na stejné produkty pro imperiální dovozce. Ačkoli se nejednalo o ustanovení preferenčního systému v pravém slova smyslu, protože dominia či koloniální části impéria v praxi tyto výrobky produkovaly spíše pro vlastní trhy než pro export, jednalo se o jeden z prvních viditelných kroků.¹⁵ Snaha první Baldwinovy vlády ustanovit jakýsi systém imperiálních preferencí v souvislosti s novými cly neuspěla, protože ve všeobecných volbách z prosince 1923 nakonec sestavovali vládu labouristi, již se řadili k „neochvějným“ podporovatelům politiky volného obchodu.¹⁶ S ohledem na skutečnost, že se do konce 20. let 20. století nepodařilo v ekonomické rovině dospět k nějakým „hmatatelným“ závěrům, snad kromě ustanovení Imperiálního marketingového výboru (*Empire Marketing Board*) v roce 1926, jenž usiloval o prohloubení ekonomických vztahů mezi různými částmi impéria a jenž propagoval imperiální výrobky napříč Commonwealthem, je považován tento koncept, zejména co se týče užší ekonomické imperiální unie, za méně úspěšný.¹⁷ V případě imperiálních preferencí, jež posléze vyústily v ottawské dohody v roce 1932, se jednalo o úspěšnější formát, protože během ekonomické deprese i skalní stoupenci volného obchodu připouštěli nutnost opustit dosavadní liberální ekonomicko-politickou linii a přikročit k zavedení ochrannářských opatření.

Krátce po vypuknutí Velké hospodářské krize utrpěl export zboží z Velké Británie a dominií rázem citelnou ránu jako v případě ostatních průmyslových zemí. Dominiální producenti byli zasaženi velmi výrazně, neboť poměrně rychle poklesl zájem o suroviny, jejichž ceny se na světových trzích propadly na minimum. Britští výrobci průmyslové zboží měli pro změnu problémy s odbytem.¹⁸ V srpnu 1931 se zformovala koaliční národní vláda, již předsedal James Ramsay MacDonald a která měla zachránit ekonomiku a měnu, a proto po několik týdnů zvažovala všechny politické a mezinárodní souvislosti.¹⁹ Nakonec po personální obměně dospěla k závěru, že je nezbytné opustit zlatý standard, který byl

¹⁵ Srov. D. L. GLICKMAN, *The British*, s. 440–441; W. K. HANCOCK, *Survey*, s. 140–142; Ralph A. YOUNG, *British Imperial Preference and the American Tariff*, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 141, 1929, s. 205–208.

¹⁶ Steven E. LOBELL, *Second Image Reversed Politics. Britain's Choice of Freer Trade or Imperial Preferences, 1903–1906, 1917–1923, 1930–1932*, *International Studies Quarterly*, Vol. 43, No. 4, 1999, s. 679–680.

¹⁷ Srov. Brice M. MACE Jr., – T. Ritchie ADAM, *Imperial Preference in the British Empire*, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 168, 1933, s. 228; CAC, AP, AMEL 1/5/3, L. S. Amery, *Imperial Conference Ends in Failure. Socialist Rebuff to the Dominions*, *Home and Empire*, December 1930, f. 5; CAC, AP, AMEL 1/5/3, *Hints for Speakers*, 11th December, 1930, ff. 19–20.

¹⁸ D. L. GLICKMAN, *The British*, s. 442.

¹⁹ TNA, CAB 24/225/1, C. P. 301 (31), Cabinet: Changing Conditions in British Foreign Policy, with Reference to the Disarmament Conference, a Possible Reparations Conference and other Contingent Problems, 26th November, 1931, ff. [1]–21.

slavnostně zaveden před šesti lety ministrem financí sirem Winstonem Churchillem, devalvovat libru šterlinků²⁰ a vydat dva klíčové zákony – Zákon o mimořádném dovozu (*Abnormal Importations Act*, 1931) a Zákon o dovozních clech (*Import Duties Act*, 1932) – čímž Británie v praxi přistoupila k zavedení protekcionistických opatření.²¹

Zákon o mimořádném dovozu umožňoval britskému ministerstvu obchodu uvalit až 50% cla na některé výrobky.²² Importní restrikce se stále stupňovaly a byly na základě Zákona o zahradnických produktech (*Horticultural Products Act*, 1931)²³ rozšířeny o zeleninu a ovoce a o kvóty na produkci obilí.²⁴ Zejména Zákon o dovozních clech, jenž byl z důvodu obav o stav obchodní bilance přijat po rozsáhlých kabinetních debatách z ledna 1932²⁵ a který zavedl minimální 10% clo na nemalý počet komodit, dovážených ze zemí mimo impérium, znamenal ustanovení tarifního systému, který se zdál být ve třech základních rovinách (preferenční, smluvní a všeobecné) „přátelsky“ nakloněný vůči dominiím.²⁶ Současně došlo k ustanovení Poradního výboru pro dovozní cla (*Import Duties Advisory Committee*), jenž časem britskému ministerstvu financí doporučil zvýšit cla, která v některých případech dosahovala 33,3 %.²⁷

Zákon o dovozních clech tak implementoval do obchodních vztahů mezi mateřskou zemí a autonomními zámořskými celky principy, o něž dominiální

²⁰ Jiří ELLINGER, *Neville Chamberlain. Od usmiřování k válce. Britská zahraniční politika, 1937–1940*, Praha 2009, s. 42.

²¹ Srov. W. K. HANCOCK, *Survey*, s. 214; TNA, CAB 23/69/7, Cabinet 78(31), Meeting of the Cabinet, House of Commons, 16th November, 1931, f. 4.

²² Robert BOYCE, *The Significance of 1931 for British Imperial and International History*, *Histoire@Politique: Politique, culture, société*, No. 11, 2010, s. 14.

²³ Srov. TNA, CAB 23/69/10, Cabinet 81(31), Meeting of the Cabinet, Downing Street, 25th November, 1931, ff. 6–7; TNA, CAB 24/224/28, C. P. 293 (31), Cabinet: Importation of Luxury Foodstuffs: Memorandum by the Minister of Agriculture and Fisheries, 23rd November, 1931, ff. 332–335.

²⁴ Blíže viz TNA, CAB 24/224/22, C. P. 287 (31), Cabinet: Agricultural Policy: Proposal for a British Wheat Quota: Memorandum by the Minister of Agriculture and Fisheries, 19th November, 1931, ff. 244–247; TNA, CAB 24/224/22, C. P. 292 (31), Cabinet: Agricultural Policy: Notes on the Minister of Agriculture's Memorandum C. P. 287 (31) by the Secretary of State for Scotland, 24th November, 1931, ff. 325–331.

²⁵ Srov. TNA, CAB 23/70/5, Cabinet 5 (32), Summary of Discussion on the Balance Trade at the Cabinet, 21st January, 1932, ff. 1–30; TNA, CAB 24/227/25, C. P. 25 (32), Cabinet: Committee on the Balance of Trade: Report, 19th January, 1932, ff. [2]–22; TNA, CAB 24/227/31, C. P. 31 (32), Cabinet: Committee on the Balance of Trade: Memorandum of Dissent from the Committee's Report by the Lord Privy Seal [Philip Snowden], 18th January, 1932, ff. [1]–5; TNA, CAB 24/227/31, C. P. 32 (32), Cabinet: Committee on the Balance of Trade: Memorandum by the Home Secretary [Herbert Samuel], 19th January, 1932, ff. [1]–4.

²⁶ W. K. HANCOCK, *Survey*, s. 214–215.

²⁷ Srov. B. J. EICHENGREEN, *Sterling and the Tariff, 1929–32*, Princeton 1981, s. 36; Richard N. KOTTMAN, *Reciprocity and the North Atlantic Triangle 1932–1938*, Ithaca 1968, s. 15–16.

politici usilovali půl století. Britští představitelé navzdory všemu zastávali optimistické postoje, protože se zdálo, že zavedení důmyslného systému imperiálních preferencí umožní v ekonomické rovině obnovení důvěry v impérium a posílí vazby mezi jeho jednotlivými částmi.²⁸ Nově tak společně s již existujícím ochranářským Smoot-Hawleyeho celním sazebníkem Spojených států amerických z roku 1930 vznikly obchodní bariéry, které nemalou měrou brzdily světový obchod.²⁹ Především americké kroky v případě Kanady nutily nového ministerského předsedu Richarda Bedforda Bennetta, budoucího prvního vikomta Bennetta, začít na podzim roku 1931 prosazovat vlastní protekcionistickou politiku a navrhnout svolání ekonomicky zaměřené konference do Ottawy, co nejdříve by to bylo možné.³⁰ Londýnští politikové přesto měli na paměti, že na prvním místě je v jejich zájmu zajištění rozvoje vlastní produkce a že teprve v druhé řadě je možné poskytnout prostor pro rozšíření exportu z dominií na domácí trh.³¹

Za těchto okolností vkládali dominiální i britští představitelé nemalé naděje do imperiální ekonomické konference, která se plánovala na polovinu roku 1932 a na jejíž přípravu dohlížela vládní komise,³² připravující na mezirezortním základě podklady pro setkání.³³ V průběhu prosince 1931 se shromažďovaly materiály k diskuzi expertních poradců, aby se „*technické detaily*“ z velké části mohly projednat předem a nezdržovala se vlastní konferenční jednání.³⁴ V polovině ledna 1932 došlo k jejich rozeslání dominiálním představitelům, i když kupříkladu nekonkretizovaly přesnou výši tarifů či řadu záležitostí nezkoumaly zevrubně.³⁵ Kanadský premiér tento postup sice přivítal, ale raději doporučoval, aby se

²⁸ Nicholas MANSERGH, *The Commonwealth Experience. From British to Multiracial Commonwealth*, Vol. 2, London 1982, s. 39.

²⁹ Srov. Mario CRUCINI, *Sources of Variation in Real Tariff Rates. The United States, 1900–1940*. American Economic Review, Vol. 84, No. 3, 1994, s. 735; R. N. KOTTMAN, *Reciprocity*, s. 13–15; Jakob B. MADSEN, *Trade Barriers and the Collapse of World Trade During the Great Depression*, Southern Economic Journal, Vol. 67, No. 4, 2001, s. 848–868.

³⁰ Blíže viz David S. JACKS, *Defying Gravity. The Imperial Economic Conference and the Reorientation of Canadian Trade*, Explorations in Economic History, Vol. 53, 2014, s. 22–23; Richard N. KOTTMAN, *Herbert Hoover and the Smoot-Hawley Tariff. Canada, A Case Study*, The Journal of American History, Vol. 62, No. 3, 1975, s. 609–635; TNA, CAB 24/224/3, Secretary of State for External Affairs Canada to the Secretary of State for Dominion Affairs, 29th October, 1931, f. 15.

³¹ Robert A. MacKAY, *Imperial Economics at Ottawa*, Pacific Affairs, Vol. 5, No. 10, 1932, s. 877.

³² TNA, CAB 24/224/3, C. P. 268 (31), Cabinet: The Ottawa Conference: Memorandum by the Secretary of State for Dominion Affairs, 2nd November, 1931, ff. 13A–14.

³³ TNA, CAB 23/69/2, Cabinet 73 (31), Conclusions of Meeting of the Cabinet, Downing Street, 3rd November, 1931, f. 4.

³⁴ TNA, Dominions Office (dále jen DO) 35/236/13, D. James Davies to [Malcolm MacDonald], 22nd December, 1931, f. 9.

³⁵ TNA, DO 35/237/1, 8831/87, J. H. Thomas to High Commissioner in Canada for the United Kingdom [Sir William Clark], Downing Street, 14th January, 1932, ff. [1]–2.

účastníci konference místo detaily spíše zabývali rámcovými záležitostmi.³⁶ Navzdory jeho postoji sestavila ottawská vláda (po konzultaci s domácími průmyslovými výrobci) dva rozsáhlé seznamy tisíců importovaných výrobků: 1) zboží vyráběné v Kanadě a 2) výrobky, které se v zemi nevyráběly a na něž byla ochotna snížit clo.³⁷ Britskému seznamu, obsahujícím sporných pár stovek položek, zpočátku příliš pozornosti nevěnoval. Kupříkladu australská vláda zareagovala na britské návrhy sestavením vládního podvýboru, v němž zasedli ekonomičtí odborníci. Navzdory časové tísní nepostupovala předběžná jednání tak rychle, jak Britové předpokládali, a proto dokonce zámořské představitele urgovali, aby si pospíšili.³⁸ Dne 24. května 1932 rozeslali Kanadčané jako organizátoři konference předběžný program jednání, který vymezil tři hlavní okruhy k diskuzi: 1) obchodní záležitosti (imperiální preference, bilaterální smlouvy, komerční smlouvy s cizími zeměmi, systém importních kvót aj.) a 2) měnové a fiskální otázky (kupříkladu výše světových cen) a 3) jednání o obchodních smlouvách.³⁹

Přitom Britové měli výhodnější postavení, protože britský trh představoval pomyslný klíč k systému imperiálních preferencí a protože rozhodovali, za jakých okolností umožní exportérům z impéria přístup k domácím spotřebitelům, tj. bez cla či uvalením zvláštního preferenčního tarifu. Navzdory Velké hospodářské krizi či celním bariérám, které se po roce 1930 začaly objevovat, Británie stále patřila ke světovým obchodníkům, protože 56 % britského exportu mířilo mimo země impéria a protože 71 % importu pocházelo z cizích států.⁴⁰ Nějakou podobu účinné imperiální ekonomické politiky prosazovali na britské straně farmáři, průmyslníci, velcí pozemkoví vlastníci a obchodníci. Mateřská země sice nechtěla žádnou část impéria diskriminovat, ale současně usilovala o získání vlastních nových exportních možností na trzích v dominiích,⁴¹ jež si chránila privilegované postavení domácích průmyslových výrobců, jimž paradoxně nejvíce konkurovali jejich kolegové z Britských ostrovů.⁴² Z tohoto důvodu se kupříkladu snažili britští

³⁶ TNA, DO 114/42, 8831 G/47, Telegram from High Commissioner in Canada for the United Kingdom [Sir William Clark], [Doc.] No. 226, 26th March, 1932, f. 125.

³⁷ TNA, CAB 21/363, Imperial Economic Conference, Ottawa, 1932: The Canadian Tariff Proposals: Note by the United Kingdom Delegation, Ottawa, 8th August, 1932, f. 1.

³⁸ Ian M. DRUMMOND, *British Economic Policy and the Empire, 1919–1939*, London 1972, s. 91, 93.

³⁹ TNA, DO 114/42, 8831 D/21, Telegram from Canadian Government, [Doc.] No. 146, 23rd May, 1932, ff. 87–88; TNA, DO 114/42, 8831 D/41, Telegram from Canadian Government, [Doc.] No. 169, 2nd July, 1932, ff. 97–98.

⁴⁰ R A. MacKAY, *Imperial*, s. 874.

⁴¹ TNA, CAB 24/224/23, C. C. (31) 2, Cabinet: Committee of the Proposed Imperial Economic Conference at Ottawa: Questions for the Conference: Memorandum by the Secretary of State for Dominions Affairs, 13th November, 1931, ff. 2–6.

⁴² V případě kanadských průmyslových výrobců představovaly největšího konkurenta producenti ze Spojených států amerických. Srov. D. L. GLICKMAN, *The British*, s. 443; TNA, DO 35/236/13, Extract from “The Times”, Dominion Industries, 18th December, 1931, ff. 18–19; Roland WILSON, *The Export Trade and Imperial Preference*, The Annals of the American

představitelé prosadit plán racionalizace a užší průmyslové spolupráce s dominiálními zeměmi, aby „otupili“ hroty eventuálních sporů.⁴³ Případný neúspěch si nikdo nechtěl připustit, protože by měl „fatální důsledky na imperiální zájmy“⁴⁴ a protože by to znamenalo náznak, že Británie již není světovou mocností.⁴⁵ Navíc existovaly obavy, že když nebude možné se v Ottawě domluvit, dojde ke svolání celosvětové ekonomické konference, na které již Velké Británie nebude mít rozhodující vliv,⁴⁶ či v jiné míře to bude mít dopad „na politickou a ekonomickou strukturu civilizovaného světa“.⁴⁷ Obchodníci ze City nadšení britských politiků a víru v imperiální protekcionismus příliš nesdíleli, protože se obávali, že britské obchodní smlouvy s dominii zhorší či takřka znemožní vyjednat obdobné podmínky s dalšími zeměmi.⁴⁸

Dominiální a londýnští politici se sešli na konferenci Ottawě, která se konala od 21. července do 20. srpna 1932.⁴⁹ Nejpočetnější delegaci měli Kanadčané, které vedl ministerský předseda Richard Bennett. Velkou Británii zastupovali především premiér Stanley Baldwin a ministr financí Arthur Neville Chamberlain. Ostatní delegace byly výrazně méně početné. Australany vedl ministr bez portfeje Stanley Melbourne Bruce, za Nový Zéland mluvil ministr veřejných prací Joseph Coates, za Jihoafrickou unii vystupoval ministr financí Nicolaas Havenga, Iry zastoupil místopředseda vlády Sean O'Kelly a Newfoundland reprezentoval ministerský předseda Frederick Alderdice.⁵⁰ Konferenci zahájil Bennett úvodním proslovem, v němž vyjádřil naději, že se podaří dosáhnout dohody a že dojde k zefektivnění imperiálního trhu a k navázání užší imperiální hospodářské spolupráce.⁵¹ Konferenční agenda zahrnovala řadu problematických otázek, a proto se projednávala v pěti hlavních výborech, zaměřujících se na tyto okruhy problémů: 1) podpora obchodu v rámci Commonwealthu, 2) celní administrativa, 3) komerční

Academy of Political and Social Science, Vol. 158, 1931, s. 93.

⁴³ TNA, CAB 32/104, O. (B) (32) 1, Ottawa Imperial Economic Conference: Inter-Imperial Industrial Co-operation: Report, [1932], ff. [1]–8.

⁴⁴ TNA, CAB 24/224/23, C. P. 288 (31), Cabinet: Committee of the Proposed Imperial Economic Conference at Ottawa: Report, 23rd November, 1931, f. 249.

⁴⁵ Robert BOYCE, *The Great Interwar Crisis and the Collapse of Globalization*, New York 2009, s. 378.

⁴⁶ TNA, CAB 23/72/6, Cabinet 46 (32), Conclusions of a Meeting of the Cabinet, Downing Street, 27th August, 1932, f. 148.

⁴⁷ Leopold Stennett AMERY, *The Imperial Economic Conference*, International Affairs, Vol. 11, No. 5, 1932, s. 678.

⁴⁸ R. BOYCE, *The Great*, s. 376.

⁴⁹ K tehdejší ekonomické situaci podrobněji TNA, CAB 24/232/23, E. A. C. (S. C.) 4, Economic Advisory Council: Committee on Economic Information: Fourth Report: Survey of the Economic Situation, 20th July, 1932, ff. 117–126.

⁵⁰ Vedle britských a dominiálních delegací se jednání účastnili i zástupci Jižní Rhodesie a Indie. M. OLLIVIER, *The Colonial*, Vol. 3, s. 355–359.

⁵¹ Cmd. 4175, *Imperial Economic Conference at Ottawa 1932. Appendices to the Summary of Proceedings*, London 1932, s. 68–69.

vztahy s cizími zeměmi, 4) měnové a fiskální otázky a 5) způsoby ekonomické spolupráce.⁵² Předpokládalo se, že dojde ke shodě a že se definitivně vyjasní zejména nejdůležitější bod celého setkání – nastavení výše cel pro obchodní výměnu mezi mateřskou zemí a dominií.⁵³ Z pohledu účastníků konference existovaly jen dva způsoby, jak dosáhnout zintenzivnění obchodu: 1) snížit celní sazby v rámci impéria, nebo 2) zvýšit dovozní cla na zboží z cizích zemí.⁵⁴ V praxi se zvolil kompromis a obě metody se uplatnily současně.

Zavedení systému imperiálních preferencí snížením vnitřních celních tarifů, pokud možno bez ustanovení objemových kvót či jednotné imperiální měnové politiky,⁵⁵ rázem představovalo věc všeobecného imperiálního zájmu a imperiální ekonomické jednoty. Pro stoupence volného obchodu, k nimž se kupříkladu řadili bývalý ministr financí Philip Snowden, první vikomt Snowden, nebo William Maxwell Aitken, první baron Beaverbrook, zde nebylo místo. Oproti metropoli se zámořské autonomní celky (zejména Kanada a Austrálie) snažily prosadit navýšení dovozních cel na zboží ze třetích zemí (kupříkladu na produkty ze Sovětského svazu, z Argentiny a z Dánska) a na oplátku poskytnout výhodnější sazby na vybrané výrobky britských výrobců; jednostranné snížení tarifů na britský import či neomezený přístup importérů z mateřské země na domácí trhy nepovažovali dominiální politici s ohledem na přirozenou či často reflektovanou národní nutnost chránit především vlastní průmyslové producenty za žádoucích. Dominiální vyjednávači proto po Britech jako ústupek na znamení imperiální solidarity požadovali zavedení systému kvót na vybrané potraviny (obilí, maso, slaninu a mléčné výrobky) a další importované produkty, což by spotřebitelům z mateřské země zdražilo dovážené zboží a zahraničním producentům zkomplikovalo či takřka znemožnilo export na britský trh.⁵⁶ Zájem dominií, resp. samosprávné kolonie Jižní

⁵² K činnosti jednotlivých výborů podrobněji M. OLLIVIER, *The Colonial*, Vol. 3, s. 360–365.

⁵³ Současně mělo dojít k vyjasnění výše cel pro Indii, Jižní Rhodesii a území pod mandátní správou. D. L. GLICKMAN, *The British*, s. 442.

⁵⁴ J. E. LATTIMER, *The Ottawa Trade Agreements*, *Journal of Farm Economics*, Vol. 16, No. 4, 1934, s. 573.

⁵⁵ Po opuštění zlatého standardu a devalvaci libry šterlinků v září 1931 země, jejichž měna byla tradičně navázaná na libru, vytvořily tzv. šterlinkový blok, který zajišťoval stabilitu směnných kurzů. Tehdejší britští a dominiální představitelé se domnívali, že takto vzniklé uskupení by mohlo přispět i k povzbuzení vzájemného obchodu. Komplikace tkvěla ve skutečnosti, že ne všechny země impéria se připojily k tzv. šterlinkovému bloku (Kanada a Newfoundland navázaly své měny na americký dolar) a že v rámci něho působila řada i jiných suverénních států (Dánsko, Norsko, Švédsko a Portugalsko), které historicky měly silné hospodářské vazby s Británií. Barry EICHENGREEN – Douglas A. IRWIN, *Trade Blocs, Currency Blocs and the Reorientation of World Trade in the 1930s*, *Journal of International Economics*, Vol. 38, Is. 1/2, 1995, s. 7.

⁵⁶ Srov. L. S. AMERY, *The Imperial*, s. 689; R. BOYCE, *The Significance*, s. 15; D. L. GLICKMAN, *The British*, s. 443; TNA, CAB 23/72/6, Cabinet 46 (32), *Conclusions of a Meeting of the Cabinet*, Downing Street, 27th August, 1932, ff. 149–152; R. WILSON,

Rhodesie a Indie tkvěl především v získání většího podílu na dovozu potravin a surovin do Británie a možnosti exportovat na tento lukrativní trh bez jakýchkoli množstevních limitů.⁵⁷

Nezřídkou se zdálo, že zámořské autonomní celky se v důsledku své tarifní politiky chovají více jako nezávislé země než závislá území a že neberou ohled na imperiální hospodářskou spolupráci; preference proto zejména vnímaly jako efektivní nástroj k provádění vlastní hospodářské a nově i imperiální a mezinárodní politiky.⁵⁸ Britové byli rozladěni především z Kanadánů, jejichž požadavky považovali za hájení národních obchodních zájmů ve Spojených státech amerických a které podezřívali, že si ve skutečnosti přejí spíše krach konference než dosažení nějakého konstruktivního řešení či alespoň kompromisu v rámci impéria.⁵⁹ Především kanadské žádosti o razantní snížení dovozu obilí a dřeva ze Sovětského svazu londýnskou vládu iritovaly, protože britsko-sovětská obchodní výměna vytvářela v Británii nezanedbatelný počet pracovních míst v době, kdy se vláda potýkala s nemalou nezaměstnaností,⁶⁰ a protože by to ohrozilo pokračování dočasné obchodní smlouvy se Sovětským svazem.⁶¹ Podle současníků jednal kanadský premiér Richard Bennett velmi rázně, neboť při debatách měl mít „způsoby chicagského policisty a temperament hollywoodské filmové hvězdy“ a „chtít všechno a nenabízet nic“.⁶² Obdobně australští a novozélandští delegáti zamýšleli chránit vlastní export masa, resp. mléčných výrobků, na jejichž exportu do Británie bylo hospodářství Nového Zélandu z velké části závislé, a proto prosazovali zavedení systému dovozních kvót a celních tarifů, jež by vyzněly ve

Australia, s. 5–13.

⁵⁷ Kanada měla zájem na vývozu obilí, Nový Zéland na exportu mléčných výrobků a Austrálie na odbytu vlny. J. ABBOTT, *Quotas, Restrictions and Tariffs from a Primary Producer's Point of View*, *Australia Quarterly*, Vol. 6, No. 22, 1934, s. 8; N. MANSERGH, *The Commonwealth*, s. 40.

⁵⁸ B. M. MACE Jr. – T. R. ADAM, *Imperial*, s. 230.

⁵⁹ TNA, CAB 23/72/6, Cabinet 46 (32), Conclusions of a Meeting of the Cabinet, Downing Street, 27th August, 1932, ff. 148–149.

⁶⁰ Srov. John BROMLEY – W. P. COATES, *The Ottawa Conference and Anglo-Soviet Trade*, London 1932; TNA, CAB 24/230/38, C. P. 190 (32), Cabinet: Trade with Russia: Memorandum by the President of the Board of Trade [Walter Runciman], 6th June, 1932, ff. 1–2; TNA, CAB 24/230/18, C. P. 169 (32), Cabinet: Committee on Trade with Russia: Third Report, 30th May, 1932, ff. 1–17; TNA, CAB 23/71/14, Cabinet 33 (32), Conclusions of a Meeting of the Cabinet, House of Commons, 8th June, 1932, f. 1; TNA, CAB 23/71/13, Cabinet 32 (32), Conclusions of a Meeting of the Cabinet, Downing Street, 8th June, 1932, ff. 6–8 [243–247]; TNA, CAB 24/232/17, C. P. 267 (32), Cabinet: Trade with Russia: Note by the Minister of Labour, 28th July, 1932, ff. 1–10.

⁶¹ Cmd. 3552, *Temporary Commercial Agreement between His Majesty's Government in the United Kingdom and the Government of the Union of Soviet Socialist Republics*, London, April 16, 1930, London 1930.

⁶² TNA, DO 121/61, [Geoffrey Whiskard] to E[dward] J[ohn Harding], Ottawa, 13th August, 1932, f. 3 [77].

prospěch dominií.⁶³ Regulace dovozu masa představovala velmi nepopulární krok zejména s ohledem na mezinárodní závazky Velké Británie vůči třetím zemím.⁶⁴ Australská delegace si tyto restriktce dovozu ze třetích zemí vykládala jako vhodný nástroj „*k povzbuzení obchodu v rámci impéria a dovršení užší ekonomické unie mezi britskými národy*“.⁶⁵

Další komplikace, jež museli delegáti v Ottawě překonat, tkvěla v relativně spleťtité proceduře jednání, protože každé dominium muselo jednat s mateřskou zemí a Britové se všemi.⁶⁶ Z toho plynula i nepříjemná skutečnost, že část zámořských celků měla rozdílný postoj k řadě otázek; kupříkladu Austrálie, Nový Zéland a Kanada požadovaly i nějakou formu měnové spolupráce.⁶⁷ Přitom otázky spojené s monetární politikou se od počátku zdály být méně problematické než nastavení výhodných celních sazeb v případě systému imperiálních preferencí, a proto se objevovaly názory, že je důležité zajistit stabilitu obchodní výměny a růst cen komodit prostřednictvím specifických tržních kroků, protože individuální vládní zásahy formou politických, ekonomických, finančních a měnových kroků nebyly vždy úspěšné.⁶⁸ Dominiální představitelé zaujali proto z důvodů nejistoty

⁶³ I. M. DRUMMOND, *British*, s. 95; Bruce MUIRHEAD, *The Role of International Trade in the Rise of the New Zealand Dairy Industry from Its Beginnings to the Fonterra Era*, CIGI Papers, No. 37, 2014, s. 7; TNA, CAB 21/363, The Australian And New Zealand Negotiations and a Duty on Meat: Note by the Secretary of the Discussions at the Meeting of United Kingdom Delegation, Chateau Laurier, Ottawa, 15th August, 1932, ff. 1–9; TNA, CAB 23/72/15, Cabinet 55 (32), Conclusions of a Meeting of the Cabinet, Downing Street, 26th October, 1932, ff. 6–7.

⁶⁴ Blíže viz TNA, CAB 24/233/40, C. P. 342 (32), Cabinet: The Regulation of Meat Imports in Relation to the International Obligations of the United Kingdom: Joint Memorandum by the Secretary of State for Foreign Affairs and the President of the Board of Trade, 10th October, 1932, f. 279; TNA, CAB 24/232/45, C. P. 295 (32), Cabinet: The Regulation of Meat Imports in Relation to the International Obligations of the United Kingdom: Memorandum by the President of Board of Trade, 1st September, 1932, ff. 1–6; TNA, CAB 24/233/15, C. P. 316 (32), Cabinet: The Regulation of Meat Imports in Relation to the International Obligations of the United Kingdom: Memorandum by the Secretary of State for Foreign Affairs, 26th September, 1932, ff. 1–3 [113–115].

⁶⁵ Cmd. 4175, s. 77.

⁶⁶ TNA, CAB 23/72/6, Cabinet 46 (32), Conclusions of a Meeting of the Cabinet, Downing Street, 27th August, 1932, f. 148.

⁶⁷ TNA, CAB 24/232/27, C. P. 277 (32), Cabinet: The Ottawa Conference: Memorandum by the Lord Chancellor [John Sankey, 1st Viscount Sankey] (Acting for the Secretary of State for Dominion Affairs), Dominions Office, 3rd August, 1932, f. 5 [152].

⁶⁸ Především indický delegát sir George Schuster opakovaně žádal navýšení cen surovin, aby Indie měla prostředky na nákup průmyslových výrobků z Británie. Podrobněji TNA, CAB 32/101, O. (U. K.) (32) 21st Mtg., Imperial Economic Conference, 1932: United Kingdom Delegation: Conclusions of the Twenty first Meeting of the United Kingdom Delegation, Ottawa, 29th July, 1932, ff. 2–6 [142–146]; TNA, CAB 32/101, O. (U. K.) (32) 22nd Mtg., Imperial Economic Conference, 1932: United Kingdom Delegation: Conclusions of the Twenty second Meeting of the United Kingdom Delegation, Ottawa, 29th July, 1932, ff. 1–2 [149–150]; TNA,

a neurčitosti těchto obtížně definovaných opatření k měnovým návrhům značnou rezervovanost i s ohledem na skutečnost, že ústřední role v rámci nejen imperiální, ale i světového obchodu a financí, patřila Londýnu. Britský ministr financí Neville Chamberlain se tudíž z obav před nejistými inflačními experimenty rozhodl neprosazovat je jen v imperiální rovině a hodlal z problému nutnosti zvýšení všeobecných (světových) cen komodit udělat mezinárodní záležitost.⁶⁹

Britská strana si nepřála dopustit krach jednání a navzdory některým rýsujícím se nevýhodám (nárůst cen potravin a málo viditelný pokles nezaměstnanosti) učinila v Ottawě pět velkých ústupků, aby dosáhla hmatatelného výsledku.⁷⁰ Na všechno dovážené imperiální zboží poskytla srovnatelné preference na pět let. Mateřská země umožnila volnou obchodní výměnu pro všechny dovážené produkci v rámci impéria (přibližně čtyři pětiny), pokud se na ně nevztahovala cla z předchozího období.⁷¹ Britští delegáti souhlasili se zavedením nových či zvýšením stávajících dovozních cel na obilí, mléčné výrobky, různé ovoce a další potraviny z cizích zemí. Ačkoli australští vyjednávači neuspěli se zařazením masa na tento seznam, podařilo se jim prosadit zavedení dovozních kvót na maso (chlazené a zmražené hovězí, mražené skopové a jehněčí, slaninu a šunku), pocházející od producentů mimo impérium, čímž uspěli v prosazení zájmů domácí producentů; časem se tak zvýšil podíl dominiálních exportérů na britském trhu. Londýn současně přislíbil, že po dobu pěti let bude nadále platit Zákon o dovozních clech, uvalující všeobecné dovozní clo ve výši 10 %, a že po tři roky nezavede množstevní limity na dovoz mléčných výrobků, vajec a drůbeže z impéria.⁷² Vyjednané ústupky na potraviny a komodity, které se obchodovaly za světové ceny, měly pro dominia navzdory očekávání malou přidanou hodnotu. S odstupem času lze soudit, že obdobně měly kontroverzní přínos pro Británii, které se nepodařilo prosadit příliš výhod pro domácí textilky, specializující se na zpracování bavlny.⁷³ Posledním britským ústupkem dominiím bylo zajištění

CAB 32/101, O. (U. K.) (32) 23rd Mtg., Imperial Economic Conference, 1932: United Kingdom Delegation: Conclusions of the Twenty second Meeting of the United Kingdom Delegation, Ottawa, 30th July, 1932, f. 1 [153].

⁶⁹ TNA, CAB 32/114, I. E. C. (32) 162 (C. D.) (4), Imperial Economic Conference 1932: Report of committee on Monetary and Financial Questions, Together with Statements Made Before the Committee on Behalf of the Delegations, and the Proceedings of Committee (4) and of the Sub-Committee on Monetary and Financial Questions (4-A), Ottawa, 11th August, 1932, ff. [1]–9.

⁷⁰ TNA, DO 121/61, [Geoffrey Whiskard] to E[dward] J[ohn Harding], Ottawa, 13th August, 1932, f. 7 [81].

⁷¹ D. L. GLICKMAN, *The British*, s. 443.

⁷² B. S. K., *British Imperial Preference and World Trade*, Bulletin of International News, Vol. 13, No. 23, May 15, 1937, s. 4–5; I. M. DRUMMOND, *British*, s. 102–103.

⁷³ R. BOYCE, *The Great*, s. 382.

specifického rozmezí preferencí po dobu deseti let pro malý počet výrobků ze zamoří, k nimž kupříkladu patřily káva a tabák.⁷⁴

Z britského úhlu pohledu nejkomplikovanější jednání probíhala s kanadskou delegací, která zastávala silně nacionalistické postoje. Vláda Jeho Veličenstva proto dospěla k názoru, že se nakonec přese všechny obtíže a díky obratným jednáním v Ottawě podařilo zabránit nejhoršímu, tj. „*odvrátit bezprostřední nebezpečí vtáhnutí Kanady do ekonomické sféry vlivu Spojených států amerických, což by v důsledku znamenalo uzavření kanadských trhů pro britský obchod a zejména britské imigranty*“.⁷⁵ Současně si Britové pochvalovali, že se jim místo toho povedlo díky preferenčním sazbám pro domácí obchodníky na kanadském trhu získat velkou ekonomickou výhodu pro Británii, což se z počátku zdálo být jako zcela nemožný výsledek debat s kanadským ministerským předsedou. Obdobně vyjadřovali spokojenost v otázkách fiskální spolupráce. Celkově převládalo přesvědčení, že kdyby konferenční jednání nevyústila k pozitivním závěrům, obtížně by se udržela ekonomická jednota impéria.⁷⁶ Na rozdíl od kanadského premiéra Bennetta a Australana Stanleyho Bruce, jejichž urážky musel britský ministr financí Neville Chamberlain v Ottawě snášet,⁷⁷ nejvíce naklonění ke konstruktivnímu jednání měli být členové jihoafrické delegace.⁷⁸ Trochu zvláštní se Britům jevilo počínání irských delegátů, již si snad přáli hrát významnější roli, ale údajně kvůli povaze a postojům Éamona de Valery vůči Britům k tomu nedošlo.⁷⁹ Novozélandskou delegaci pro změnu považovali za „*slabou o hloupou*“, neboť na ně měli nemalý vliv australští kolegové.⁸⁰ Ačkoli britští a zamořští delegáti ne vždy ochotně přijímali argumenty protistrany a diskuze co do průběhu byly nezvykle tvrdé, na závěrečné recepci, na níž „*šampaňské teklo proudem, byl každý šťastný*“.⁸¹

Na konferenci v Ottawě se podařilo dojednat tři skupiny dvanácti bilaterálních smluv mezi zeměmi Britského společenství národů, na jejichž základě

⁷⁴ TNA, CAB 24/232/2, C. P. 297 (32), Cabinet: Ottawa Agreements Bill, 28th September, 1932, f. 6.

⁷⁵ TNA, CAB 23/72/7, Cabinet 47 (32), Conclusions of a Meeting of the Cabinet, Downing Street, 28th September, 1932, f. 3 [186].

⁷⁶ Tamtéž.

⁷⁷ TNA, DO 121/61, [Geoffrey Whiskard] to E[dward] J[ohn Harding], Ottawa, 19th August, 1932, ff. [1]–2 [85–86].

⁷⁸ TNA, CAB 21/362, Imperial Economic Conference, 1932: Meeting with Representatives of the Union of South Africa, Ottawa, 5th August, 1932, [s. f.].

⁷⁹ Srov. TNA, CAB 23/72/6, Cabinet 46 (32), Conclusions of a Meeting of the Cabinet, Downing Street, 27th August, 1932, ff. 148–149; TNA, DO 121/61, [Geoffrey Whiskard] to E[dward] J[ohn Harding], Ottawa, 28th July, 1932, f. 6 [32].

⁸⁰ TNA, DO 121/61, [Geoffrey Whiskard] to E[dward] J[ohn Harding], Ottawa, 29th July, 1932, ff. 12–13 [38–39].

⁸¹ TNA, DO 121/61, [Geoffrey Whiskard] to E[dward] J[ohn Harding], Ottawa, 19th August, 1932, f. 10 [94].

si garantovaly zvláštní obchodní privilegia. Britové uzavřeli smlouvy s Austrálií, Jižní Afrikou, Novým Zélandem, Indií, Newfoundlandem, Jižní Rhodesií a Kanadou, jež si sama dojednala dohody s Irským svobodným státem, Jižní Rhodesií a Jihoafrickou unií, která přistoupila k uzavření smluv s Irským svobodným státem a Novým Zélandem.⁸² Členové britské delegace sice od počátku prosazovali mnohostranné smluvní ujednání, nakonec ale neuspěli, protože finální dohody měly podobu řady dvoustranných dohod mezi Spojeným královstvím a dominii a mezi některými dominii a samosprávnou kolonií navzájem.⁸³ Současně britští primární producenti získali na náklady domácích spotřebitelů tržní výhodu.⁸⁴ Dohody z Ottawy z roku 1932 výrazně rozšířily rozsah preferencí mezi Velkou Británií, Austrálií, Kanadou, Indií, Jižní Afrikou, Jižní Rhodesií a Novým Zélandem. Imperiální zboží obdrželo preference na britských trzích od 10 do 33 %. Jejich zavedení na jedné straně zefektivnilo obchodní výměnu v rámci impéria, na straně druhé zabránilo třetím zemím exportovat na imperiální trh, což přispělo k tomu, že země mimo impérium byly často nuceny výrazně snížit ceny nebo zareagovat zavedením vlastních obchodních restrikcí.⁸⁵

Imperiální preferenční systém znamenal v průběhu 30. let 20. století velký přínos pro britský zahraniční obchod a přispěl k rozšíření obchodních vazeb v rámci impéria.⁸⁶ Podíl britského exportu do zemí impéria v roce 1927 činil 46,1 %, o čtyři roky později poklesl na 43,7 % a v roce 1938 dosáhl 49,9 % (viz Tabulka č. 1). Díky ottawským dohodám výrazně vzrostla vzájemná obchodní výměna v rámci impéria (srov. Tabulky č. 1 a č. 2) a její hospodářská provázanost; v případě Velké Británie došlo během 30. let 20. století ke kontinuálnímu nárůstu importu ze zemí impéria o jednu třetinu. Současně se dominiím ve srovnání se zbytkem světa podařilo díky imperiálním preferencím dosáhnout rychlejšího ekonomického zotavení po Velké hospodářské krizi. Pokud imperiální preference přispěly k posílení reorientace britského exportu a importu v rámci impéria, paradoxně v případě dominií došlo koncem 30. let 20. století k poklesu podílu britského exportu na jejich trzích; objem britského exportu byl nezřídka nižší než za časů krize (viz Tabulka č. 3). Celkově tak lze konstatovat, že systém imperiálních preferencí výraznou měrou přispěl k ekonomické efektivitě obchodní

⁸² Srov. Oliver GARCEAU, *The Ottawa Conference. An Experiment in Indirect Imperialism*, Harvard Business Review, Vol. 13, Is. 3, 1935, s. 384; Cmd. 4174, *Imperial Economic Conference at Ottawa 1932. Summary of Proceedings and Copies of Trade Agreements*, London 1932, s. 19–94.

⁸³ TNA, DO 121/61, [Geoffrey Whiskard] to E[dward] J[ohn Harding], Ottawa, 22nd July, 1932, f. 6 [7].

⁸⁴ Robert F. HOLLAND, *The Commonwealth in the British Official Mind. A Study in Anglo-Dominion Relations, 1925–37*, Dizertační práce, Oxford 1977, s. 219.

⁸⁵ Herbert FEIS, *The Future of British Imperial Preferences*, Foreign Affairs, Vol. 24, No. 4, 1946, s. 662, 664.

⁸⁶ D. L. GLICKMAN, *The British*, s. 440.

výměny v rámci Britského společenství národů.⁸⁷ Především dominiím se podařilo využít výhodného postavení na britském trhu a dlouhodobě udržet svůj stávající podíl na exportu do mateřské země či dokonce jej navýšit z 26,7 % na 40,6 % jako v případě Kanady a Austrálie (viz Tabulka č. 4).

Tabulka č. 1

Podíl britského exportu do vybraných zemí impéria (%)

	1927	1930	1931	1932	1934	1935	1937	1938
Kanada	4,1	5,1	5,3	4,5	5,0	5,0	5,3	4,8
Austrálie	8,6	5,6	3,7	5,5	6,6	6,9	7,2	8,1
Nový Zéland	2,8	3,1	2,9	2,8	2,9	3,1	3,9	4,1
Jižní Afrika	4,3	4,6	5,6	5,0	7,6	7,9	7,9	8,4
Indie	12,0	9,3	8,3	9,3	9,3	8,9	7,5	7,7
Irský svobodný stát	5,1	6,0	7,8	7,1	4,9	4,7	4,1	4,3
Zbývající části impéria	9,2	9,8	10,1	11,1	10,6	11,5	12,4	12,5
Celkem vývoz do zemí impéria	46,1	43,5	43,7	45,3	46,9	48,0	48,3	49,9
Celkem vývoz do ostatních zemí	53,9	56,5	56,3	54,7	53,1	52,0	51,7	50,1

Pramen: D. L. GLICKMAN, *The British*, s. 440.

Tabulka č. 2

Podíl britského importu z vybraných zemí impéria (%)

	1927	1930	1931	1932	1934	1935	1937	1938
Kanada	4,5	3,6	3,8	6,1	6,9	7,4	8,7	8,6
Austrálie	4,3	4,4	5,3	6,6	6,8	7,2	7,0	7,8
Nový Zéland	3,8	4,3	4,4	5,3	5,5	5,0	4,9	5,1
Jižní Afrika	1,7	1,9	1,5	2,2	1,6	1,8	1,8	1,6
Indie	5,4	4,9	4,3	4,6	5,8	5,4	6,3	6,1
Irský svobodný stát	3,5	4,1	4,2	3,8	2,4	2,5	2,1	2,5
Zbývající části impéria	6,7	5,9	5,2	6,8	8,1	8,3	8,7	8,7
Celkem dovoz ze zemí impéria	30,1	29,1	28,7	35,4	37,1	37,6	39,4	40,4
Celkem dovoz z ostatních zemí	69,9	70,9	71,3	64,6	62,9	62,4	60,6	59,6

Pramen: D. L. GLICKMAN, *The British*, s. 440.

⁸⁷ Donald MACDOUGALL – Rosemary HUTT, *Imperial Preference. A Quantitative Analysis*, The Economic Journal, Vol. 64, No. 254, 1954, s. 233–257.

Tabulka č. 3

Obchodní výměna v rámci impéria:

Podíl dovozu z Velké Británie do vybraných zemí impéria (%)

	1930	1931	1932	1933	1934	1936	1936	1937	1938
Kanada	16,1	17,4	20,7	24,4	22,1	21,2	19,4	18,2	17,6
Austrálie	39,6	40,6	42,5	43,4	43,6	41,5	43,6	42,1	42,5
Nový Zéland	47,4	49,0	49,8	51,3	50,4	50,3	49,4	49,6	47,9
Jižní Afrika	46,9	45,5	46,3	50,3	48,8	48,7	46,3	42,4	43,6
Indie	80,0	80,8	76,6	69,9	66,7	72,4	53,2	50,0	50,5
Irský svobodný stát	39,2	36,7	37,6	41,8	41,1	39,3	39,0	31,5	31,4

Pramen: D. L. GLICKMAN, *The British*, s. 448.

Tabulka č. 4

Obchodní výměna v rámci impéria:

Podíl vývozu z vybraných zemí impéria do Velké Británie (%)

	1930	1931	1932	1933	1934	1936	1936	1937	1938
Kanada	26,7	28,5	36,4	39,9	41,5	42,1	42,1	40,2	40,6
Austrálie	44,9	50,3	47,6	47,7	52,8	49,9	50,0	46,1	51,2
Nový Zéland	82,1	89,7	90,2	87,3	82,3	84,5	80,6	76,0	83,8
Jižní Afrika	47,9	43,4	42,1	37,9	41,1	42,5	40,9	41,1	40,7
Indie	92,1	96,3	96,1	93,9	93,4	91,7	91,5	90,7	92,6
Irský svobodný stát	23,4	27,4	27,8	32,0	31,6	31,4	32,4	32,4	33,7

Pramen: D. L. GLICKMAN, *The British*, s. 448.

* * *

I když uzavřené dohody poskytly všem zúčastněným stranám řadu okamžitých výhod, jež se odrazily v optimistických odhadech růstu vzájemné obchodní výměny, jednalo se spíše o „psychologickou výhodu“, protože hospodářské důsledky se reálně projeví až s odstupem času; navíc hlubší imperiální ekonomická spolupráce se teprve začínala uvádět do praxe velmi pozvolna.⁸⁸ Do jisté míry za negativní lze považovat i fakt, že zintenzivnění hospodářské spolupráce mezi mateřskou zemí a autonomními a závislými částmi Britského společenství národů vedlo k prohloubení britské ekonomické a z části i politické izolace vůči evropským státům a zbytku světa. Ottawské dohody současně přispěly

⁸⁸ Podrobněji TNA, CAB 24/233/14, C. P. 315 (32), Cabinet: Advantages Accorded Immediately under the Ottawa Agreements in Favour of United Kingdom Goods: Note by the President of the Board of Trade, 23rd September, 1932, ff. 1–13 [100–112]; TNA, DO 121/61, [Geoffrey Whiskard] to E[dward] J[ohn Harding], Ottawa, 2nd August, 1932, f. 18 [44].

ke zhoršení britsko-amerických hospodářských vazeb a povzbudily státy jako Japonsko, Německo a Itálie ve snaze rozšiřovat svůj mocenský a politický vliv prostřednictvím ekonomických pobídek sousedním státům či přímo vytvářením vlastních hospodářských bloků či sfér výhradních ekonomických zájmů.⁸⁹

Britští představitelé nepředpokládali, že cizí státy v reakci na ottawské dohody přijmou nějaká protiopatření. Převládalo přesvědčení, že ztráta obchodních pozic ve třetích zemích znamená pouze dočasný stav a že se vše podaří znovu získat, jakmile se obchodní dohody vyjednají znovu. Přesto se v případě některých dominií stalo, že se zkomplikovalo postavení zámořských autonomních celků vůči cizím obchodním partnerům. Kupříkladu Australané sice díky imperiálním preferencím získali lepší přístup na britský trh zejména pro své hovězí, stěžovali si však, že v důsledku ottawských smluv došlo ke zhoršení jejich vyjednávacích pozic s Francií a Německem, jež byly pro změnu největšími importéry jejich vlny, jež se podílela na australském exportu nezanedbatelným podílem.⁹⁰ Z celkového úhlu pohledu se v ekonomické rovině zhoršily vztahy s Argentinou (hovězí dobytek), s Dánskem (mléčné produkty) a se Sovětským svazem (dovoz dřeva). Po přijetí ottawských dohod se zdálo být takřka nemožné opětovně zavést principy volného obchodu.⁹¹ Na ottawské smlouvy následně v letech 1932–1935 navázaly další obchodní dohody, které vytvořily pevný tzv. šterlinkový blok, se zeměmi, jež byly převážně závislé na britském trhu.⁹² Koncem 30. let 20. století docházelo opatrně k postupnému opouštění systému imperiálních preferencí z důvodu kontroverzní hospodářské efektivity a reciproční výhodnosti; jasně se ukázalo, že budoucnost nejen Velké Británie, ale i dominií tkví v principech světového volného obchodu.

⁸⁹ Pitman B. POTTER, *The British Imperial Economic Conference*, *The American Journal of International Law*, Vol. 26, No. 4, 1932, s. 812; R. BOYCE, *The Great*, s. 382.

⁹⁰ R. BOYCE, *The Great*, s. 382; Kosmas TSOKHAS, *Protection, Imperial Preference, and Australian Conservative Politics, 1923–39*, *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, Vol. 20, No. 1, 1991, s. 76–77.

⁹¹ R. F. HOLLAND, *The Commonwealth*, s. 223.

⁹² S. E. LOBELL, *Second*, s. 680.

Jaroslav Valkoun – Eva Fischerová

Die Beziehungen Großbritanniens zu seinen Dominions, Empirepräferenzen und Empire-Wirtschaftskonferenz von 1932 in Ottawa

Zusammenfassung

Die ersten Überlegungen zu einer engeren wirtschaftlichen Verknüpfung der einzelnen autonomen Teile des Empires mit dem Mutterland oder zur Einführung einer Art Empire-Präferenzsystems tauchten Ende des 19. Jahrhunderts auf. Die Vertreter dieser Ideen bemühten sich ohne Erfolg, sie im Rahmen des Britischen Empires im Verlauf der Kolonialkonferenzen (also Empirekonferenzen) durchzusetzen. Auch dem bedeutendsten Verfechter der Zolltarifreform Joseph Chamberlain gelang dies nicht. Während des ersten Weltkriegs kam es nicht nur zu einer politischen, sondern auch wirtschaftlichen Wandlung bei der Bedeutung der autonomen Überseeterritorien und das Mutterland begann, im Vergleich zur vorhergehenden Periode stärker die Standpunkte der Dominions und deren wirtschaftliche Bedeutung für das Imperium als Ganzes zu akzentuieren. In den zwanziger Jahren des 20. Jahrhunderts führten die Bemühungen um die Durchsetzung einer tiefgreifenden Reform für eine effektivere wirtschaftliche Zusammenarbeit nicht zum erhofften Ziel. Die britischen Vertreter wurden erst durch die Große Wirtschaftskrise von der Notwendigkeit überzeugt, eigene protektionistische Maßnahmen einzuführen, den Goldstandard zu verlassen, das Pfund Sterling abzuwerten und nicht zuletzt nach Wegen und Instrumenten einer wirksameren wirtschaftlichen Kooperation im Rahmen des Empires zu suchen. Die Einführung des Empirepräferenzsystems zwischen dem Mutterland, den Dominions und dem Rest des Empires erwies sich einerseits als geeignete Weg zur Vertiefung der Wirtschaftsbeziehungen, andererseits als ideale Reaktion auf die von anderen Staaten eingeführten protektionistischen Maßnahmen, die die Bedingungen für die Exporteure aus dem Empire verschlechterten. Aus diesen Gründen wurde für den Sommer 1932 in das kanadische Ottawa eine Empire-Wirtschaftskonferenz einberufen, auf der die Briten das Entstehen eines Systems imperialer Präferenzen zuließen als Gegenleistung für das Nachgeben der Dominionvertreter bei der Festlegung von günstigen Zollsätzen für die britische Industrie. Den Delegierten der Dominions gelang es vor allem, Zugeständnisse der Londoner Kollegen im Bereich Lebensmittel- und Rohstoffeinfuhren auf den britischen Markt auszuhandeln und sogar die unpopuläre Belastung des Imports aus Drittländern mit höheren Zöllen durchzusetzen. Die Folge dieser neuen Prinzipien waren ein Preisanstieg zu Ungunsten der britischen Verbraucher sowie eine Verschlechterung der Wirtschaftsbeziehungen zu einigen Ländern (Argentinien, Sowjetunion u. a.), die nun erschwerte oder fast überhaupt keine Möglichkeiten für ihren Export auf den britischen Markt hatten. Aus einer Gesamtsicht zeigt sich, dass der Abschluss der Verträge von Ottawa im Jahr 1932 eher einen schmerzhaften und zeitweiligen Kompromiss darstellte, der zum Ziel hatte, der ungünstigen Entwicklung während der Wirtschaftskrise entgegenzuwirken, den gegenseitigen Handelsaustausch zu stärken und langfristig die wirtschaftliche Einheit des Empires aufrecht zu erhalten.

Jaroslav Valkoun – Eva Fischerová

British-Dominion Relations, Imperial Preference and the British Empire Economic Conference in Ottawa of 1932

Summary

The first considerations of closer Imperial economic connectivity between different autonomous parts of the Empire and the mother country, or implementing some form of Imperial preferential system appeared at the end of the 19th century. Advocates of these ideas attempted unsuccessfully to promote them within the British Empire during sessions of the Colonial (Imperial) Conferences. Not even the most important proponent of tariff reform, Joseph Chamberlain, managed to succeed. During the course of the First World War, there was not just a political, but also economic, transformation of the autonomous overseas territories, and more forcefully compared to previous periods. The mother country began to stress dominion opinions and their economic importance for the Empire as a whole. Efforts during the 1920s to implement some deeper form of more effective economic co-operation did not lead to the desired objective. It wasn't until the Great Depression that British representatives became convinced of the necessity to implement their own protectionist measures, leave the Gold Standard, devalue the pound sterling and last but not least seek out methods and tools for more effective economic cooperation within the Empire. Implementation of a system of Imperial Preference between the mother country, the dominions and the remainder of the Empire seemed to be an opportune way to deepen economic relations, as the ideal response to the protective measures worsening conditions for Imperial export as implemented by other states. For these reasons, the British Empire Economic Conference was convened in Ottawa, Canada, in 1932 at which Britain permitted the establishment of a system of Imperial Preference in return for concessions by the Dominions to enact better customs rates for British industrial manufacturers. Dominion delegates in particular managed to achieve concessions from their counterparts in London in food and raw material imports to the British market to such an extent that they even implemented the unpopular burden on imports from third countries of higher duties. The result of the acceptance of these principles was a growth in prices to the detriment of British consumers, and a deterioration in economic relations with certain countries (Argentina, the Soviet Union, and others), which led to a deterioration or prevention of opportunities to export onto the British market. From an overall perspective, it seems that conclusion of the Ottawa agreements in 1932 represented more of a painful and temporary compromise which endeavoured to confront unfavourable developments during the economic crisis, and boost mutual trade, maintaining the Empire's economic unity in the long term.

Jan Herman

Bat'a, Židé a Steinův seznam (1938–1939)

Bat'a, Jews and Stein's List (1938–1939)

This study looks at the sending of Jewish workers at the Bat'a company in Zlín out of Czechoslovakia to safety abroad and out of the reach of Nazism in 1938–1939. Bat'a sent its Jewish workers abroad for business matters during the 1920s and 1930s, and during a period when German Nazism and the Nuremberg Laws on race represented a growing threat, there was a growing emphasis on the opportunity to send a large number of Jewish workers out of Czechoslovakia to safety abroad. By using previously overlooked archival sources, and memoirs, the author investigates numbers of such workers sent away directly by the company, or with its assistance. The period looked at can be divided into a number of stages (pre-Munich, the Second Republic, the Protectorate), each of which had its own peculiar aspects due to the political situation. In this study, the author endeavours to give precise figures on the number of Bat'a employees sent abroad, and endeavours to introduce new facts to discussion of this issue.

Keywords: History, 20th Century, Czechoslovakia, Bat'a factories, Jews, holocaust, Nuremberg Laws

Při bádání v pražských nebo zlínských archivech lze narazit na dokumenty z let 1946–1949, které vypovídají o tom, jak vedoucí osobnosti firmy Bat'a pomáhaly v letech 1938–1939 židovským zaměstnancům vycestovat do bezpečné ciziny, a uniknout tak před hrozbou nacismu. Tyto archivní dokumenty jsou dosud

nevyužité, anebo zcela neznámé. V Archivu Kanceláře prezidenta republiky je uložena žádost o odklad trestu Huga Vavrečky, a zde je zpráva z února 1949, že Vavrečka „umožnil 150 židovským zaměstnancům odjezd do ciziny“.¹ V archivu firem Baťa – Svit jsou mimo jiné dokumenty obhajoby při procesu s Dominikem Čiperou a zde nalezneme „Prohlášení“ JUDr. Jiřího Steina (viz příloha) z května 1946, ve kterém hovoří o tom, že „z podnětu p. Dominika Čipery zahájilo vedení firmy v r. 1938 krátce po mnichovském diktátu záchrannou akci pro své židovské zaměstnance a jejich rodiny“, takže potom „odjelo i s rodinami nejméně 120 (jednostodvacet) zaměstnanců“.² Vedle archivních zdrojů lze něco nalézt v publikovaných vzpomínkách Jana Antonína Bati, dalšího z čelných představitelů firmy, jenž vyčísluje zcela neuvěřitelné počty židovských pracovníků (mluví o více než 1400 rodinách).³

Je nemožné připsat jednotlivě největší zásluhy při této akci. Vysílání židovských pracovníků do zahraničí, do rozsáhlé sítě baťovských zahraničních poboček, se organizovalo v součinnosti nejvyššího vedení firmy Baťa s okruhem blízkých spolupracovníků, kteří se na něm podíleli. Nově zjištěné dokumenty umožní lépe se vyjádřit k rozličným cifrám, které kolují v publikovaných textech a mají vyjadřovat počty baťovských zaměstnanců i jejich rodin vyslaných do zahraničí. Badatelé, opírající se o věrohodné zdroje, publikovali střízlivé odhady – kolem 70 resp. 120 osob (rodin).⁴ V knihách memoárů však nalezneme vyšší cifry. Takto se třeba připomíná „300 židovských rodin a jednotlivců“,⁵ jinde se uvádí zachráněných „400 rodin, téměř 2000 životů“.⁶ A již zmíněný J. A. Baťa mluví o více než 1400 rodinách.⁷

Jak vidno, cifry kolísají v mimořádně velkém rozptylu. S využitím dostupných zdrojů, archivních i memoárových, se pokusím v následujícím textu

¹ Archiv Kanceláře prezidenta republiky, fond Kancelář prezidenta republiky 1948–1962, inv. č. 1847, k. 367 – Žádost o milost ze dne 22. 2. 1949.

² Moravský zemský archiv v Brně, fond Obuvnický průmysl – Svit, s. p., Zlín (dále jen MZA, Svit), sign. I/2, inv. č. 786, k. 343, fol. 38 – Prohlášení Jiřího Steina ze dne 28. května 1946. Fond Svit je dislokován ve Státním okresním archivu Zlín – Klečůvka.

³ Jan Antonín BAŤA, *Těžké časy. Román z průmyslového života*, Krásná Líba 2008, s. 250.

⁴ Vít STROBACH – Martin MAREK, *Batismus a „židovská otázka“ na přelomu 30. a 40. let dvacátého století*. Židé a Morava 17, 2010, s. 233–240; Jaroslav POSPÍŠIL – Hubert VALÁŠEK – Hana POSPÍŠILOVÁ, *Herr Direktor a ti druzí. Albrecht Miesbach, protektorátní ředitel Baťových závodů*, Zlín 2015, s. 174.

⁵ Josef ENGLIŠ – Petr ENGLIŠ, *Letadlem kolem světa. S Janem A. Baťou za světovým obchodem 1937*, Luhačovice 2015, s. 204.

⁶ Josef KRAMOLIŠ – Walter Karl RECHT, *Letadlem & lodí světem. S Janem A. Baťou za světovým obchodem 1932–1937*, Luhačovice 2016, s. 14.

⁷ J. A. BAŤA, *Těžké časy*, s. 250: „Do srpna 1939 jsme zařídili po světě celkem 700 zastoupení. Každé toto zastoupení znamenalo nejméně dvě židovské rodiny, některá i více.“ Zjevně jde o zcela nevěrohodné číslo. Vedle toho pomíjím úplně neuvěřitelné cifry vyskytující se na internetu.

přiblížit reálná fakta o vysílání židovských zaměstnanců firmou Baťa do bezpečné ciziny.⁸ Nejvíc může napomoci, jak se domnívám, dosud málo využitý zdroj – prohlášení Jiřího Steina se jmenovitým seznamem zachráněných osob (rodin). Vedle tohoto „Steinova seznamu“ lze přihlídnout i k některým dosud přehlíženým zmínkám v memoárových textech.

Firma Baťa a židé

Zakladatel podniku Tomáš Baťa oceňoval židovské obchodní partnery pro jejich obchodní nadání a obratnost a od počátku s nimi čile spolupracoval.⁹ V roce 1930 pro Jewish Telegraphic Agency prohlásil: „*Myslím, že větší účast židů na veřejné správě státní by podstatně prospěla světovému obchodu, mohla by povznést blahobyt všech národů a v neposlední řadě do značné míry zmenšiti nebezpečí války. Vůbec nemůžeme ani my ani nikdo jiný provozovati světový obchod bez židů. Pracuji s židovskými obchodníky již třicet let a mám s nimi nejlepší zkušenosti. Mezi mými spolupracovníky je velký počet židů, kteří pracují k největší spokojenosti mých závodů i všech svých kolegů.*“¹⁰ Je také přirozené, že Baťa zaměstnával množství židovských spolupracovníků, některé i na velmi vysokých postech (Frýda Meisel a další).¹¹ U firmy pracovali i židovští právníci, lékaři a také velmi početní obchodníci. K firmě se dostávali ostřílení světoběžníci¹² a jiní se u Baťů vypracovali díky svým schopnostem, jak připomněl pamětník Inocenc Krutil: „*U firmy, zejména v exportu, bylo židů hodně a osvědčili se, výborně znali jazyky a měli k obchodu blíže. Byli houževnatí a pracovití.*“¹³

Zaměstnávání židovských pracovníků se v některých případech stávalo zdrojem útoků proti firmě Baťa. Například koncem roku 1933 polský tisk napadl firmu Baťa za to, že „*zaměstnává na vedoucích místech ve svých prodejnách vesměs židy*“¹⁴ a na podobné útoky baťovci naráželi i v Palestině při tamních vyostřených arabsko-židovských vztazích, jak zaznamenává československá

⁸ Pojmem „žid“ s malým písmenem „ž“ jsou v tomto textu pro zjednodušení myšleny osoby vyznávající judaismus, a osoby, které měly samy či ve svém příbuzenstvu židovský původ. Proto tento text nerozlišuje osoby aktivně hlásící se k židovské národnosti („Židé“) a osoby, které jako svou národnost uváděly jinou než židovskou („židé“).

⁹ Eduard MALOTA, *Vzpomínky na Tomáše Baťu*, Zlín 1939, s. 35–36. Nevydaný rukopis je uložen ve Státním okresním archivu Zlín.

¹⁰ Josef MACH, *Baťa zblízka. Anekdoty a intimní projevy T. Bati*, Praha 1932, s. 54.

¹¹ Josef VAŇHARA, *Příběh jednoho muže a jednoho města*, Zlín [1994], s. 203.

¹² TÝŽ, *Pohledy do včerejšků Zlína*, Zlínsko od minulosti k současnosti 11, 1992, s. 90–94.

¹³ Inocenc KRUTIL, *Nevšední osudy Baťova exportéra*, Luhačovice 2014, s. 41.

¹⁴ Archiv ministerstva zahraničních věcí Praha (dále jen AMZV), fond III. sekce – zpravodajské věci 1918–1939, k. 3, složka firma Baťa – Zpráva Konzulátu Československé republiky v Katovicích č. j. 8086/33 ze dne 8. 11. 1933.

diplomatická korespondence.¹⁵ Také na německé scéně se objevovalo dost útoků, když od počátku třicátých let tamní konkurenti v tisku nenávistně označovali vedoucí představitele firmy Baťa za židy a židovské podnikatele.¹⁶ S rostoucí mocí nacismu tato kampaň v Německu sílila, proto Jan A. Baťa nechal ve firemních novinách Zlín dne 10. srpna 1938 publikovat článek „Baťa, český žid“, v němž se ohradil a poukázal na konkurenční propagandu jako důvod svého označení židem. „*Má to snad býti pokus o urážku a já opravdu nevím, jestli to v dnešních poměrech na světě není vlastně kompliment – i když není tak míněn. Toto tvrzení se udržuje v německém tisku už léta... Tehdy to pustili vážení konkurenti v Říši do světa, jakožto konkurenční pomluvu.*“¹⁷ V další pasáži textu vyjádřil židům svou podporu: „*Ani dnes bych se za to nestyděl, kdybych byl židem. I navzdory útokům v německých novinách. I jako žid považoval bych se za rovnocenného každému jinému člověku na světě.*“¹⁸

Tušení nebezpečí

První náznaky hrozeb vůči židům se ohlašovaly spíše jako tušení a přišly do baťovského prostředí již koncem dvacátých let. Zajímavou vzpomínku zanechal Tomáš Baťa junior ve své autobiografii: „*Jeden z mých spolužáků, židovský chlapec z Německa, se mě jednou ve sprchách zeptal, jestli jsem někdy slyšel o Hitlerovi. Přiznal jsem, že ne, a on mi na to řekl: ‚Měl by sis zjistit, co je zač, protože mně jako židovi a tobě jako Čechovi nadělá spoustu starostí.‘ Mýdlem naneseným na kartáč na vlasy nakreslil na zrcadle hákový kříž a k tomu dodal: ‚Tenhle znak ještě uvidíš v životě často.‘ Bylo to v roce 1929, čtyři roky před tím, než se Hitler dostal k moci, a já neměl nejmenší ponětí, o čem mluví. Říkal to však tak přesvědčivě, že jsem na tu příhodu nikdy nezapomněl.*“¹⁹

Pocity strachu židovských pracovníků firmy Baťa z narůstajícího nacismu a z Hitlera se objevovaly ponenáhlu a byly u každého pracovníka ryze individuální. Nicméně lze rozpoznat několik událostí, které signalizovaly blížící se nebezpečí – vydání Hitlerova Mein Kampfu (červenec 1925), jmenování Hitlera říšským kancléřem (leden 1933), vyhlášení Norimberských zákonů (září 1935), anšlus Rakouska (březen 1938), Mnichov (září 1938), Listopadový pogrom (listopad 1938), vyhlášení Protektorátu Čechy a Morava (březen 1939). Přesto se nějakou

¹⁵ AMZV, fond IV. sekce – národohospodářská, k. 1081, složka 10 – Důvěrná zpráva Konzulátu Československé republiky v Jeruzalémě č. j. 2151/32 ze dne 9. 11. 1932.

¹⁶ Eduard KUBŮ, *Die Baťa-Gefahr. Antibat'ovská propaganda a bojkotové akce v Německu na přelomu 20. a 30. let 20. století*, in: Jiří MALÍŘ – Bronislav CHOCHOLÁČ (eds.), Pocta Janu Janákovu. Předsedovi Matice moravské, profesoru Masarykovy univerzity věnují k sedmdesátinám jeho přátelé a žáci, Brno 2002, s. 535.

¹⁷ Jan Antonín BAŤA, *Baťa český žid*, Zlín, 10. 8. 1938, s. 1.

¹⁸ Tamtéž.

¹⁹ Tomáš J. BAŤA – Soňa SINCLAIR, *Švec pro celý svět*, Praha 1991, s. 21.

dobu zdálo, že snad nic nehrozí. Zajímavá vzpomínka Otto Heiliga ilustruje atmosféru ve zlínském podniku ve třicátých letech: „*Vládla zde naprostá demokracie – někdy až přehnaná. Neexistoval tu ani stín rasové diskriminace. V tomto prostředí jsem pracoval po boku svých kolegů nejrozumnějšího původu – a co nám v podniku dělalo nejmenší starosti, bylo právě to, že jsme Židé. Do roku 1938. Padlo Rakousko. Měli jsme první částečnou mobilizaci v květnu. Stíny, které překročily Sudety, začaly být zřetelnější – a také zjevnější pro ty zvenčí.*“²⁰

Nacistický nátlak na vlastní židovské občany během roku 1938 narůstal a spolu s tím stoupal počet židovských uprchlíků z Německa. Po březnovém anšlusu se platnost hitlerovských norimberských zákonů rozšířila i do Rakouska a počet uprchlíků nejen „neárijského původu“ dále vzrostl. Pro Evropu to byl stále závažnější problém. K nalezení východiska byla svolána konference v Évian-les-Bains, uspořádaná z iniciativy amerického prezidenta Franklina Delano Roosevelta. Francouzské lázeňské město hostilo ve dnech 6. – 15. července 1938 na 200 delegátů z 32 států světa, kteří rokovali o možnostech přijetí co největšího počtu židovských uprchlíků. Konference však byla od svého počátku odsouzena k neúspěchu, neboť některé z pozvaných zemí účast odmítly, jiné z obavy před Hitlerem nebyly ochotny přijmout jakékoliv uprchlíky. Jediná Dominikánská republika sice přislíbila navýšit kvóty pro židovské přistěhovalce, ale to situaci statisíců ohrožených židovských uprchlíků neřešilo. Neschopnost sjednotit se vůči nacistické protižidovské politice tak jen posílila hitlerovský režim, který i nadále stupňoval svá protižidovská opatření.²¹

V reakci na smrt sekretáře německého velvyslanectví v Paříži byl v noci z 9. na 10. listopadu po celém nacistickém Německu, připojeném Rakousku i v odstoupených Sudetech proveden místními občany velký protižidovský pogrom. Během něj byly vypalovány synagogy, rabovány obchody, ničen židovský majetek, židé byli vyháněni z domovů, zatýkáni a přes 90 osob bylo zabito. Vzestup antisemitismu v Německu nadále pokračoval a 30. ledna 1939 Adolf Hitler pronesl v říšském sněmu v Berlíně projev, ve kterém již zcela otevřeně mluvil o nadcházející válce a „*zničení židovské rasy v Evropě*“.²²

Před nebezpečím nacismu z Německa a následně i z Rakouska prchaly do Československa stovky často bezprizorních uprchlíků a to se pro ně aspoň na čas

²⁰ Dolores Ljiljana BATA ARAMBASIC, *Brazilský profil J. A. Bati*, in: Jan Antonín Baťa. Život a dílo, pokračovatel práce Tomáše Bati, mezinárodní konference, sborník, Zlín, 2. – 3. května 2007, Zlín 2007, s. 94.

²¹ Alena POSPÍCHALOVÁ, *Evianská konference 1938 a postoj francouzské diplomacie*, in: Proměny „Sladké Francie“. Otázky francouzských dějin 30. a 40. let 20. století, [Praha] 2004, s. 7.

²² *Kancléř Hitler žádá kolonie*, A-Zet, 31. 1. 1939, s. 2: Hitler v projevu prohlásil: „*Jestliže se finančnímu židovství uvnitř a za hranicemi Evropy podaří vrhnout národy v novou válku, pak nebude výsledkem bolševismus, nýbrž zničení židovské rasy v Evropě.*“

stalo „nejistým útočištěm“.²³ Po Mnichovském diktátu a odtržení Sudet bylo okleštěné Česko-Slovensko zaplaveno českými uprchlíky vyhnanými z domovů ve ztraceném pohraničí. Na nastalou situaci reagovaly baťovské noviny Zlín například článkem „Naše potřeba prostoru“ (podepsán šifrou –cký) dne 19. října 1938. Autor zde předvídá přelidnění okleštěné republiky a mimo jiné se zamýšlí nad možností usilovat u Anglie a Francie o získání kolonií jako kompenzace za Mnichov. Úvaha tohoto typu se v těch dnech objevila i jinde v tisku.²⁴ V článku „Kam s uprchlíky?“ v novinách Zlín z 31. října 1938 své úvahy připojil i Jan Baťa, kde komentoval osud lidí prchajících před nacismem a dělil je na Čechy, Slováky, Podkarpatorusy a ostatní cizince. Jako nereálné považoval jejich trvalé umístění v rámci deformovaných hranic státu, proto navrhl pomoci v jejich snaze o vystěhování do zemí, které jsou méně zalidněny a mají dostatek prostoru pro uprchlíky. V další pasáži článku rozebíral „otázku židovskou“ v rámci Česko-Slovenské republiky. *„Zajisté, že je dnes židům u nás vůbec nedobře. Nedivím se jim. Tlak, který sem prolíná z Říše je velmi silný. A myslím, že bude spíše zesilovat, nežli polevovat. Židé jsou lidmi, kteří dovedou vidět do budoucnosti a ta pro ně ve střední Evropě nevypadá růžově.“*²⁵ Baťa chápal touhu židovských obyvatel dostat se z dosahu nacismu a zamýšlel jejich odchod do ciziny využít k hospodářské podpoře Česko-Slovenska: *„...bylo by dobře zařídit to tak, abychom se s nimi dohodli o možnosti, jak by svým odjezdem do ciziny posloužili alespoň našemu hospodářství. Jsou to vesměs obchodníci. A obchodníci, exportéři, jsou právě to, co potřebujeme, abychom se mohli rozběhnout a zaměstnati naše lidi výrobou – pro vývoz.“*²⁶ Tuto myšlenku rozebíral i na dalších řádcích a vypočítával, kdy by měly jednotlivé skupiny uprchlíků odcestovat do ciziny. *„A těm našim židům, kterým se u nás dnes nezdá býti pro ně dosti bezpečno, a kteří nevidí zde pro sebe možnosti uplatnění, bychom měli umožniti, aby během roku 1939 se odstěhovali a pomoci jim, aby našli nový domov a působiště, které by nás nechalo nadále spolupracovat k našemu i jejich prospěchu.“*²⁷

Baťa se v novinách vyslovoval k problému česko-slovenských občanů – židů a přitom se ve Zlíně v této věci už nějakou dobu konalo. Triumvirát v čele firmy, Jan A. Baťa – Dominik Čipera – Hugo Vavrečka, měl v tomto směru dostatek svých zkušeností, protože od anšlusu Rakouska se dařilo umístit v bezpečné cizině kolem dvou desítek zaměstnanců firmy Baťa. V říjnu 1938 a v dalších pomnichovských měsících proud baťovských židovských zaměstnanců do ciziny výrazně zesílil, aby kulminoval v období prosinec 1938 – březen 1939.

²³ Kateřina ČAPKOVÁ – Michal FRANKL, *Nejisté útočiště. Československo a uprchlíci před nacismem, 1933–1938*, Praha 2008.

²⁴ Ivan DUBOVICKÝ, *Kolonizační pokusy v Argentině a meziválečná Československá republika*, Češi v cizině 3, 1988, s. 219.

²⁵ J. A. BAŤA, *Kam s uprchlíky?*, Zlín, 31. 10. 1938, s. 1.

²⁶ Tamtéž.

²⁷ Tamtéž.

V pomnichovských poměrech druhé republiky začali židé i na území Česko-Slovenska pociťovat projevy antisemitismu. Nejdříve se jednalo hanlivé plakáty, vzápětí se antisemitismus dostal i do prostředí českých lékařů, právníků, obchodníků a zčásti i do armády. V těchto kruzích byli česko-slovenští židé už také propouštěni či jim bylo znemožněno vykonávání odborné činnosti. Od ledna 1939 začali být omezováni i legislativně, v prvních únorových dnech byli vyloučeni z veřejné správy, z osvětové i kulturní sféry. Omezovány či zakazovány byly také židovská hnutí a spolky.²⁸ Pod tlak politických událostí se dostávala i firma Baťa. Například na neklidném pomezím území, kde se od října 1938 stýkaly pravomoci nových autonomních vlád Slovenska a Podkarpatské Rusi a měnily se hranice pod tlakem Vídeňské arbitráže, sílily rozličné averze a stalo se, že například v Pavlovcích nad Uhom firma propustila koncem listopadu 1938 pracovníka prodejny, jenž „jako žid z P. Rusi nemůže zůstat na Slovensku“.²⁹

Odchody baťovců do ciziny

Když Hitler obsadil Porýní v březnu 1936, signalizovalo to nové hrozby v Evropě. Je zřejmé, že vedení firmy Baťa stále intenzivněji uvažovalo o pojistkách pro případ dalšího zhoršování situace. Ostatně proto již téhož roku působila ve Vídni baťovská kancelář, která vedla „*statistickou evidenci dodávek veškerých filiálek firmy Baťa v cizině*“ (kancelář vedl zasvěcený a dokonale obeznámený dr. Leopold Meisel).³⁰

Vývoj se pak dramaticky urychlil při anšlusu Rakouska. Hned onoho 12. března 1938 bylo rozhodnuto o okamžitém přesunu části důležitých pracovníků ze Zlína do nizozemského Eindhovenu, aby zde zřídili novou centrálu firmy Baťa pro západní cizinu – společnost Abex. Exportér Inocenc Krutil vzpomíná, jak byl vybrán a jak „*hned během dopoledne se muselo vše připravit, aby vybrané skupiny odjely do Holandska ještě v noci nejružnějšími směry (...) Firma obstarala potřebné. Já jsem měl určenou trasu Varšava – Berlín – Eindhoven a byl jsem mile překvapen, když na nádraží ve Varšavě, plné vojska, mi průvodčí ukázal I. třídu spacího vagonu na Berlín (...) Když jsem nastupoval na Laether Bahnhof do vagonu, ani jsem se nedivil, že jsme se tu skoro všichni baťovci sešli (...) Každý jel*

²⁸ Blanka SOUKUPOVÁ, *Češi židé mezi Mnichovem a 15. březnem 1939*, in: Miloš POJAR – Blanka SOUKUPOVÁ – Marie ZAHRAVNÍKOVÁ (eds.), *Židovská menšina za druhé republiky. Sborník přednášek z cyklu ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v lednu až červnu 2007*, Praha 2007, s. 93–96.

²⁹ Martin MAREK – Vít STROBACH, „*Batismus, urychlená modernita a průkopníci práce*“. *Personální politika Baťova koncernu a řízené přesuny zaměstnanců v letech 1938–1941*, *Moderní dějiny* 18, 2010, č. 1, s. 133.

³⁰ AMZV, fond IV. sekce – národohospodářská, k. 1082, složka 7 – Zpráva Vyslanectví Československé republiky ve Vídni č. j. 7368/1936 ze dne 27. 11. 1936; Martin MAREK, *Podnikatelské aktivity Baťova koncernu na konci třicátých let*, *Studia historica Brunensia* 57, 2010, č. 1, s. 54.

*nějakým jiným směrem, ale večer jsme byli v Eindhovenu...*³¹ Podle rozhodnutí zlínského vedení se mělo vyvážet za hranice Československa větší množství materiálu a odesílat důležití pracovníci do zahraničních sesterských společností, aby tam pokračovali v rozvíjení baťovského podnikání.

Společnost Abex kontrolovala firemní podnikání v zemích na západ od Československa, ve východních zemích, na Balkáně a v Levantě (od Jugoslávie po Sýrii) tuto činnost prováděla firemní centrála v jugoslávském Borovu. Ze Zlína pak byl řízen chod podniků v Československu a udržována světová prodejní síť. Společnost Abex v Eindhovenu fungovala rok, aby v březnu 1939 byla v důsledku nastávajícího ohrožení přemístěna do Velké Británie (od května 1939 sídlila v Cambridgi).³² Kromě toho, že aktuální poměry vyvolaly zřízení Abexu, připravovala si firma půdu v bezpečné cizině i kapitálovými investicemi. František Malota, jeden z členů vedení společnosti Baťa, zaznamenal, že v roce 1938 baťovské podniky umístily v cizině jako kapitálové rezervy snad až kolem 180 milionů korun. Předvídavě k tomu nabádal zkušený diplomat Hugo Vavrečka, člen nejvyššího vedení firmy.³³

V holandském Abexu se soustředila významná a vlivná skupina pracovníků. Inocenc Krutil výstižně zachytil tamní atmosféru: „*Jsou tu zastoupeni pracovníci Evropy, Ameriky bez USA, Afriky, těžiště má Evropa. Řekl bych, že to měl být jakýsi braintrust firmy, jenž měl dále řídit firmu pro případ války a okupace Zlína. Začal exodus lidí ze Zlína, přišel sem dr. Meisel z Vídně, velký proud lidí směřoval přes Jugoslávii, zejména do Afriky. Musím zdůraznit, že byli vysláni ven všichni Židé a byli tak zachráněni před strašným osudem, jenž je čekal doma.*“³⁴ Krutil zde vyjádřil všeobecné mínění baťovců, byť v počtech židovských pracovníků není zcela přesný, ale prozatím nepředbíhejme.

Od jara 1938 směřovaly do ciziny rostoucí počty zaměstnanců firmy Baťa. Jak zjistil Martin Marek, během šesti měsíců od březnového anšlusu do zářijového Mnichovského diktátu přešlo do zahraničí téměř 200 baťovců, v průběhu dalších šesti měsíců od Mnichova do okupace v březnu 1939 to bylo dalších přibližně 200 osob a v prvních pěti měsících protektorátu (do vypuknutí války 1. září 1939) se do zahraničí vydalo asi 450 pracovníků firmy Baťa.³⁵

Po celou tuto dobu získávali početní baťovci uplatnění v baťovských podnicích rozvětvených po celém světě – šlo o firemní prodejny obuvi, nákupny surovin, továrny. A také zde působila baťovská sesterská společnost Kotva

³¹ I. KRUTIL, *Nevšední osudy*, s. 72–73.

³² M. MAREK, *Podnikatelské aktivity*, s. 54; I. KRUTIL, *Nevšední osudy*, s. 82–85.

³³ Jaroslav POSPÍŠIL, *Světla a stíny v životě Baťova ředitele Ing. Františka Maloty*, Zlín 2011, s. 30–32.

³⁴ I. KRUTIL, *Nevšední osudy*, s. 75.

³⁵ Martin MAREK, *Z baťovského Zlína do světa. Směry transferu a kvalifikační kritéria přesouvaných baťovských zaměstnanců v letech 1938–1941*, *Moderní dějiny* 19, 2011, č. 1, s. 171, 174, 180–181.

zaměřená na exportní a importní velkoobchod. Pro zahraniční velkoobchod se Kotva transformovala v roce 1937, disponovala zastoupeními (vzorkovny) v desítkách zemí světa a obchodovala s baťovským zbožím i s výrobky jiných československých podniků. Díky široké síti zahraničních kontaktů mohla Kotva vysílat do světa své lidi, mezi nimi samozřejmě i židovské pracovníky. Tomáš Baťa junior k tomu zaznamenal: „*Koncem třicátých let, když situace v Československu byly čím dál kritičtější, poskytovala síť našich zastupitelství v New Yorku, v Brazílii, v Jižní Africe, v Austrálii a v západní Evropě Židům a dalším ohroženým lidem možnost odjet z Československa a najít v zahraničí zaměstnání. Odhaduji, že v roce 1939 už dvě třetiny manažerů a dalších zaměstnanců Kotvy byli v podstatě uprchlíci.*“³⁶

Novým cílem se odcházejícím baťovcům stávaly vznikající továrny firmy Baťa. Byly urychleně zakládány od počátku roku 1939 – jednalo se v baťovském jazyce o tzv. jednotky a k jejich budování byly ze Zlína vysílány skupinky pracovníků a také strojní zařízení. Zvláštní příležitost pro odchody baťovských zaměstnanců poskytla Světová výstava v New Yorku v létě 1939. V rámci této akce získalo mnoho lidí ze Zlína povolení ke vstupu do USA, což se v té době mimořádně cenilo. Lze připomenout, že v předchozích měsících se na přípravě výstavy podílel Hugo Vavrečka jako generální komisař československé účasti.³⁷

Mezi stovkami baťovců, kteří od března 1938 do září 1939 opustili Československo (od 1. října 1938 Česko-Slovensko), byl také značný počet židů. Jejich pohnutky k odchodu byly mimořádně silné a díky rozvětvené organizaci baťovských společností měli možnost nalézt útočiště v mnoha zemích světa.

Vysíláním baťovských pracovníků (včetně židovských) do ciziny koncem třicátých let se zabývali především historikové Martin Marek a Vít Strobach, kteří k tomuto tématu uveřejnili několik podrobných a podnětných studií.³⁸ Svě podrobné statistiky a charakteristiky mohli opřít mimo jiné o jeden mimořádně obsažný archivní zdroj „Seznam zaměstnanců v zahraničí“ vytvořený pro firemní potřeby v září 1944.³⁹

³⁶ T. J. BAŤA – S. SINCLAIR, *Švec*, s. 46–47.

³⁷ Národní archiv Praha, fond Světová výstava New York, inv. č. 3, k. 1; Slavomír MICHÁLEK, *Česko-Slovensko na svetovej výstave v New Yorku roku 1939*, Historický časopis Historického ústavu Slovenskej akadémie vied 52, 2004, č. 4, s. 631–652.

³⁸ M. MAREK – V. STROBACH, *Batismus, urychlená modernita*, s. 103–153; M. MAREK, *Z baťovského Zlína*, s. 157–197; TÝŽ, *Strategie Baťova koncernu v letech 1938–1939*, Hospodářské dějiny 25, 2010, č. 2, s. 167–197; TÝŽ, *Projektování transferu baťovských jednotek*, Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis, 2010, č. 3, s. 163–178; TÝŽ, *Podnikatelské aktivity*, s. 49–63.

³⁹ Moravský zemský archiv v Brně, Státní okresní archiv Zlín, fond Baťa, a. s., Zlín (dále jen SOkA Zlín, Baťa a. s.), sign. II/2, inv. č. 74, k. 999999 – Seznam zaměstnanců v zahraničí. Tento Seznam zaměstnanců v zahraničí, svázaný v rozměrné knize, zahrnuje pracovníky propuštěné ze Zlína, kteří služebně odcestovali v letech 1932 – 1943 do zahraničí, vesměs do baťovských sesterských společností. Zahraničím zde byla teritoria mimo protektorát, Slovensko,

Před Mnichovem

Vysílání židovských zaměstnanců do ciziny (bez ohledu na původ a vyznání) patřilo u firmy Baťa k obvyklé praxi. Do počátku roku 1938 se při těchto přesunech ostatně nijak nezohledňovalo, zda zaměstnanec má či nemá židovský původ. Pro ilustraci lze uvést, že v roce 1937 byla takto vyslána řada pracovníků: v březnu odjeli do Egypta Alfred Sander a dr. Kurt Traub, v dubnu Alfréd Weinberger na Maltu, v červnu Jakub Adler do Bagdádu, v červenci Samuel Lebowitsch do Palestiny a dr. Karel Herz do Kanady, v září Isák Birger na Mauricius a v listopadu Šalomon Landesmann do USA.⁴⁰ Odjezdů přibýlo, když na jaře 1938 nabyla na intenzitě obava z nacistického Německa a mnozí židovští pracovníci měli zájem na vycestování do bezpečné ciziny.

Mezi březnem a zářím 1938 odešly do ciziny dvě stovky baťovců.⁴¹ Kolik z nich bylo židovských pracovníků, lze zjistit rozbořem klíčového zdroje „Seznamu zaměstnanců v zahraničí“. Zde můžeme jmenovitě identifikovat 17 zaměstnanců, tedy asi 8% z oněch dvou stovek. Někteří z nich mířili do Francie, Nizozemí a Velké Británie, ale většinou jejich cílová destinace byla mimoevropská (Indie, Jamajka, Maroko, Mexiko, Singapur, Súdán, Sýrie, Tahiti, USA).⁴²

Německo, Maďarsko, polský Generální gouvernement a pobaltský Říšský komisariát Ostland. V knize jsou pracovníci evidováni abecedně a v rámci jednoho písmene abecedy jsou odděleně řazeny skupiny jmen: Čechoslováci, cizinci, židé (včetně smíšených manželství). Každému jménu je přidělen jeden řádek, v němž jsou vedle fotografie zaznamenány následujícími údaje – příjmení a jméno, datum narození, rodinný stav, počet dětí, školní vzdělání, datum nástupu k firmě, poslední pracovní pozice u firmy, datum odjezdu do ciziny, cílová země, povolání v cizině, celkový počet měsíců strávených v zahraničí ve službách firmy k 30. červnu 1944, penzijní pojištění, kontaktní údaje rodinných příslušníků. Seznam je ještě doplněn „vedlejším seznamem zaměstnanců v zahraničí“ se jmény pracovníků, kteří byli v zahraničí propuštěni nebo zemřeli, potom těch, kteří byli v zahraničí přijati, ale ve Zlíně nepracovali a dále jména instruktorek a pracovníků, které se v cizině provdaly a ještě také jména zaměstnanců, kterým ve Zlíně vedli penzijní pojištění, avšak pracovali v sesterských továrnách na Slovensku, v Maďarsku a na území bývalého Polska. Seznamy v celé knize obsahují také přehledné statistiky, evidující 1032 baťovských zaměstnanců v zahraničí, a to podle různých kritérií (rodinný stav, věk, vzdělání, délka zaměstnání u Bati, délka pobytu v cizině, pracovní obor či příslušnost). Pro text této studie je nejdůležitějším ukazatelem statistika nazvaná „dle příslušnosti“. Z počtu 1032 zaměstnanců má 890 osob státní příslušnost protektorátní a bývalou československou, 14 zaměstnanců německou, 49 cizí a 79 pracovníků je označeno jako neárijci, tedy něco přes 7,5% všech zaměstnanců v zahraničí. Seznamy zachycují stav k roku 1944, tedy po pěti letech od konce období zkoumaného v této studii.

⁴⁰ SOKA Zlín, Baťa a. s., sign. II/2, inv. č. 74, k. 999999 – Seznam zaměstnanců v zahraničí.

⁴¹ M. MAREK, *Z baťovského Zlína*, s. 171–173.

⁴² SOKA Zlín, Baťa a. s., sign. II/2, inv. č. 74, k. 999999 – Seznam zaměstnanců v zahraničí; MZA, Svit, sign. I/2, inv. č. 786, k. 343, fol. 38–40 – Prohlášení Jiřího Steina ze dne 28. května 1946.

Mezi Mnichovem a okupací

V éře druhé republiky (říjen 1938 – březen 1939) firma vyslala do zahraničí dalších asi 200 zaměstnanců.⁴³ Podrobným rozbořem lze mezi nimi konkrétně identifikovat 46 pracovníků židovského původu (téměř 25% z nich), tedy trojnásobek oproti předchozímu období.⁴⁴ Firma pomáhala obstarávat potřebné výjezdní doklady a potvrzení, aby odjezd židovských pracovníků mohl být co nejvíce uspišen. Jiří Stein ve svém „Prohlášení“ uvedl: *„Z podnětu p. Dominika Čipery zahájilo vedení firmy v r. 1938 krátce po mnichovském diktátu záchrannou akci pro své židovské zaměstnance a jejich rodiny, neboť p. Dominik Čipera považoval jejich osud v Československu za vážně ohrožený, pro případ vojenské akce Hitlerova německa [sic]. Společnost na vlastní náklad uspořádala pro nás a naše ženy kursy, které jsme navštěvovali bez zkráceného služného. V kursech jsme se přeškolili tak, abychom mohli nastoupit práci v cizině a naučili se mezinárodnímu obchodu, prodeji technice, technologii zboží, pedikérství, a pod. Po přeškolení nás firmy [sic] posílala na svůj náklad postupně do ciziny a opatřila k tomu cíli sama všechny potřebné listiny (povolení výjezdu, povolení cizích států, k pobytu, visa, dopravní lístky apod.) V této činnosti vedení firmy přes všechny obtíže a všechna nebezpečí pokračovalo i po 15. březnu 1939 a zachránilo tak své židovské zaměstnance před Hitlerovým pronásledováním.“*⁴⁵

Výstižně vzpomíná na tehdejší atmosféru jeden z takto zachráněných baťovců Otto Heilig: *„Přišlo září, mobilizace, Mnichov, kapitulace. Vrátili jsme se z vojenského pluku do továrny (někteří byli tak bystří, že ihned odešli do zahraničí). A s čím jsme se setkali? Vysoké vedení firmy Baťa se rozhodlo shromáždit své zaměstnance židovského původu na rychlém školení ... Každý ze čtyřiceti pěti inženýrů, chemiků, korespondentů, prodejců atd., kteří se najednou ocitli svorní kvůli společnému nebezpečí a ušlechtilému postoji firmy, se stal obchodním zástupcem v zahraničí. Od listopadu 1938 začaly rodiny odcházet. Nálepky na zavazadlech byly hodinou zeměpisu: Šanghaj, Bangkok, Buenos Aires atd. Moje nálepka a mé štěstí neslo jméno Santos – Brazílie.“*⁴⁶

Tehdejší poměry věrně přibližují dokumenty dochované v osobní kartě Wernera Kirchenbergera, lékaře Baťovy nemocnice. Úsilí o získání výjezdních dokladů trvalo několik měsíců. Měl odjet pracovat pro firmu do USA a zlínská firemní centrála adresovala v polovině ledna 1939 dopis Josefu Blažkovi v pražské

⁴³ M. MAREK, *Z baťovského Zlína*, s. 174.

⁴⁴ SOkA Zlín, Baťa a. s., II/2, inv. č. 74, k. 999999 – Seznam zaměstnanců v zahraničí; MZA, Svit, sign. I/2, inv. č. 786, k. 343, fol. 38–40 – Prohlášení Jiřího Steina ze dne 28. května 1946.

⁴⁵ MZA, Svit, sign. I/2, inv. č. 786, k. 343, fol. 38 – Prohlášení Jiřího Steina ze dne 28. května 1946.

⁴⁶ D. L. BATA ARAMBASIC, *Brazilský profil*, s. 95.

kanceláři firmy Baťa, ve kterém čteme, že lékař Kirchenberger „*má pracovati za firmu ve Spojených státech a na jeho brzkém odjezdu máme značný zájem. Jmenovaný si opatřil v říjnu 1938 t. zv. affidavit (místopřísežné prohlášení – pozn. autora) z Ameriky a byl dne 29. XII. 38 zapsán do listiny čekatelů na imigrační visum. Do udělení tohoto visa by však normálním způsobem uplynula doba 1–2 roků. Prosíme Vás tudíž o zákrok u amerického konzulátu v Praze umožňující urychlení udělení visa pro jmenovaného a jeho manželku.*“⁴⁷ Intervence na americkém konzulátu pomohla, dr. Kirchenberger obdržel příslib, na jehož základě měl být v únoru či na počátku března předvolán na americký konzulát k dalšímu jednání. Jak to na konzulátu dopadlo, se už nedovídáme. Další zpráva říká, že 1. března 1939, před svým plánovaným odjezdem již do Argentiny, odešel Kirchenberger z Baťovy nemocnice a nastoupil osmítýdenní firemní přeškolovací kurz. Ten však v důsledku politických událostí nedokončil, dochovaný záznam praví, že 1. března odešel a k 15. března byl vyřazen ze stavu nemocnice. V osobní kartě je pak zaznamenáno, že 23. března byl na vlastní žádost z firmy propuštěn. Tím stopy dr. Kirchenbergera mizí. Nepodařilo se mi jej nalézt v seznamech firemních pracovníků v cizině, v databázi československých vojáků v zahraničních jednotkách, ale ani v databázi obětí holocaustu. Lze se snad domnívat, že jako dobře jazykově vybavený odborník se pokusil o odchod do zahraničí.⁴⁸

Atmosféru této doby přibližuje i svědectví Marie Morgensternové z roku 1969. „*Od svého zesnulého manžela vím, že někdy na konci roku 1938, během jedné z pravidelných sobotních porad ... vyjádřil Dr. Baťa svůj osobní zájem o osud židovských zaměstnanců v jeho společnosti a řekl, že by chtěl něco učinit, aby jim pomohl. Brzy potom, začal většinu z nich i s jejich rodinami vysílat do zahraničí, přičemž zaplatil jejich dopravu a poskytl jim zaměstnání v různých částech světa.*“⁴⁹ Krátké sdělení o těchto záležitostech zanechal Dominik Čipera ve svém poválečném svědectví (1946): „*Za II. republiky i později byli židovští zaměstnanci a zaměstnanci německým režimem ohrožené [sic], i s rodinami na náklad firmy posíláni do ciziny a před tím bylo jim i příslušníkům jejich rodin umožněno přeškolení. (Veškeré pasové i jiné formalisty obstaral podnik).*“⁵⁰ Ještě stručněji se vyjádřil jiný vysoký představitel firmy František Malota: „*Krátce před 15. březnem*

⁴⁷ SOkA Zlín, Baťa a. s., sign. II, k. 1075, inv. č. 31, poř. č. 30 – Osobní karta MUDr. Wernera Kirchenbergera.

⁴⁸ SOkA Zlín, Baťa a. s., sign. II, k. 1075, inv. č. 31, poř. č. 30 – Osobní karta MUDr. Wernera Kirchenbergera; Moravský zemský archiv v Brně, Státní okresní archiv Zlín, fond Baťova nemocnice (dále jen SOkA Zlín, Baťova nemocnice), inv. č. 91, k. 18, fol. 1 – Výkaz o odchodu židovských lékařů v Baťově nemocnici roku 1937 až 1939.

⁴⁹ Prohlášení se nachází na stránkách Marka Belzy: <http://mbelza.sweb.cz/M.%20Morgenstern%20CZ.htm> (citováno dne 7. 12. 2017). Zápis ze vzpomínané firemní rady, na níž měl Jan Baťa vyjádřit zájem o osud židovských zaměstnanců, se nepodařilo nalézt. Otázkou zůstává, zda vůbec takový zápis existuje, či někdy v minulosti existoval.

⁵⁰ MZA, Svit, sign. I/2, inv. č. 786, k. 343, fol. 5.

1939 jsem pomáhal zabezpečovat odjezd židovských spolupracovníků na náklady firmy do zemí, kde jim nehrozilo nebezpečí. Zvláště vřele jsem se rozloučil s JUDr. Jiřím Steinem, jehož jsem si velmi vážil.⁵¹

Aktivní podporu vedení firmy Baťa k vysílání svých židovských pracovníků do zahraničí, dokumentuje i dochovaný záznam z jedné ze sobotních konferencí vedoucích pracovníků z 25. února 1939, kde Jan Baťa prohlásil: „Věděli jsme, jak v souvislosti s rozšířením Kotvy, vyřešit židovskou otázku. Nevíme, bude-li možné, aby se židé vraceli.“⁵² Jak šly následující týdny a měsíce, ukazovalo se stále zřetelněji, že židé se na zlínská pracoviště vracet nebudou a rozhodně zůstanou v cizině.

Z dochovaných svědectví a archivních pramenů lze konstatovat, že v říjnu a listopadu 1938 vedení firmy intenzivně zajišťovalo dokumenty potřebné k odjezdu pracovníků, a tak nejintenzivnější vlna odjezdů probíhala od prosince 1938 do března 1939. Lze se opřít o dva archivní zdroje – Seznam zaměstnanců v zahraničí a statistickou tabulku zaměstnanců podle národností. Tabulka eviduje počet zaměstnanců ve zlínských závodech dle národnosti mezi 50. týdnem roku 1938 a 10. týdnem roku 1939 tj. 12. prosincem 1938 a 12. březnem 1939 (údaje pro 11. týden jsou již nevyplněny).

Tabulka č. 1: Počet židovských pracovníků Baťa a. s. Zlín na přelomu let 1938 – 1939⁵³

měsíc	prosinec 1938			leden 1939				únor 1939				březen 1939	
týden v roce	50	51	52	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
počet osob	90	87	85	80	74	74	57	60	53	52	52	48	46
rozdíl		-3	-2	-5	-6	0	-17	+3	-7	-1	0	-4	-2

Tabulka dokládá, že ve Zlíně u Bati na začátku tohoto období pracovalo 90 zaměstnanců židovského původu a za dobu tří měsíců (13 kalendářních týdnů) se jejich počet snížil o 44 osob. Toto číslo můžeme porovnat s baťovským Seznamem zaměstnanců v zahraničí, z něhož zjistíme jména židovských pracovníků s datem jejich odjezdu do ciziny. Dojdeme tak k počtu 41 osob, u kterých je uvedeno datum odjezdu do ciziny mezi 12. prosincem 1938 a 12. březnem 1939. Seznam zaměstnanců v zahraničí navíc říká, že další dvě osoby vycestovaly krátce před evidovaným obdobím 10. prosince 1938 a jeden pracovník těsně po vymezeném

⁵¹ J. POSPÍŠIL, *Světila a stíny*, s. 34.

⁵² SOKA Zlín, Baťa a. s., sign. I/3, inv. č. 4, k. 12, fol. 24 – Výtah ze sobotní konference ze dne 25. února 1939.

⁵³ SOKA Zlín, Baťa a. s., sign. II/3, inv. č. 87, k. 999999, fol. 2 – Tabulka zaměstnanců dle národností.

období 13. března 1939. Celkem mezi 10. prosincem 1938 a 13. březnem 1939 tak vycestovalo 44 pracovníků židovského původu.⁵⁴ Připojme porovnání:

tabulka	12. 12. 1938 – 12. 3. 1939	44 osob
seznam	10. 12. 1938 – 13. 3. 1939	44 osob

Po okupaci

Dne 15. března 1939 byly nacistickým vojskem obsazeny zbytek Čech, Moravy a Slezska a o den později byl výnosem Adolfa Hitlera zřízen Protektorát Čechy a Morava. Na nově vzniklou situaci zareagovali židovští pracovníci firmy Baťa různě. Například čtyřicetiletý Walter Kellner, který byl u firmy Baťa zaměstnán již téměř osm let, se rozhodl pro okamžitý odchod za hranice. Ve firmě o tom nikoho neinformoval a tak se zachovaly pouze zprávy, že jako „*nearijec*“ do ciziny „*odjel na vlastní pěst*“ dne 16. 3. 1939 „*neznámo kam*“.⁵⁵

Naopak jako smutný příklad nerozhodnosti či neschopnosti opustit dosavadní život ve Zlíně může sloužit příběh židovského lékaře MUDr. Desidera Ornsteina rodáka z Podkarpatské Rusi, který byl do Zlína přijat 2. května 1935 jako zubař ve firemním Sociálním ústavu.⁵⁶ V nemocničním výkazu je evidován ve skupině tří lékařů s (předpokládaným) datem odchodu uvedeným k 21. únoru 1939. Podle všeho měl tedy vybavené dokumenty a mohl být uchráněn i se svou rodinou před nebezpečím nacismu.⁵⁷ Avšak nerozhodnost a váhání opustit svůj domov způsobily, že okupace německou armádou 15. března ho zastihla ve Zlíně. Ornstein se dostal do bezvýchodné situace, když od 17. března 1939 byli všichni židovští lékaři v protektorátu vyloučeni z funkce okresního lékaře a poté i obvodního (městského) lékaře, čímž Ornsteinova rodina přišla o jediný zdroj obživy.⁵⁸ Zoufalý lékař se 22. března odhodlal k hrůznému činu, kdy břitvou podřezal hrdlo své dvanáctileté dceři Evě a pětiletému synovi Petrovi, aby se poté pokusil usmrtit i svou manželku Kamilu, která se mu však ubránila. Poté vyběhl z domu a svůj život ukončil skokem z desátého patra Společenského domu. Kamila Ornsteinová se přestěhovala

⁵⁴ SOkA Zlín, Baťa a. s., sign. II/2, inv. č. 74, k. 999999 – Seznam zaměstnanců v zahraničí.

⁵⁵ SOkA Zlín, Baťa a. s., sign. II/2, inv. č. 74, k. 999999 – Seznam zaměstnanců v zahraničí. Již dříve stejné řešení zvolil „*nearijec*“ Vojtěch Weil, který ve dvaceti letech nastoupil k firmě v únoru 1928. V přehledu zaměstnanců propuštěných v zahraničí je u jeho jména ponechána poznámka „*odjel na vlastní pěst*“ dne 27. ledna 1937 „*neznámo kam*“.

⁵⁶ SOkA Zlín, Baťa a. s., sign. II/2, inv. č. 16, k. 1030, poř. č. 33 – Osobní karta MUDr. Desidera Ornsteina.

⁵⁷ SOkA Zlín, Baťova nemocnice, inv. č. 91, k. 18, fol. 1 – Výkaz o odchodu židovských lékařů v Baťově nemocnici roku 1937 až 1939.

⁵⁸ Zdeněk ŠTĚPÁNEK, *Hrozil českému lékařskému stavu v Protektorátu zánik?*, in: Jiří MALÍŘ – Bronislav CHOCHOLÁČ (eds.), *Pocta Janu Janákovi. Předsedovi Matice moravské, profesor Masarykovy univerzity věnují k sedmdesátinám jeho přátelé a žáci*, Brno 2002, s. 378.

do Prahy, v červnu 1942 však byla zařazena do transportu na východ, kde nalezla svou smrt.⁵⁹

Po zřízení protektorátu byla možnost odjezdu židovských pracovníků do ciziny komplikovanější. Země podléhala německým správním orgánům, které začaly uplatňovat Norimberské zákony. U firmy Baťa nyní počet do zahraniční vyslaných židovských zaměstnanců oproti době před okupací výrazně klesl. Podle firemního seznamu zaměstnanců v zahraničí vycestovalo mezi 15. březnem a prosincem 1939 do ciziny 16 zaměstnanců židovského původu, kteří mířili převážně mimo evropský kontinent. Je však nutné podotknout, že u několika pracovníků bylo datum odjezdu uvedeno až dodatečně, neboť ve skutečnosti odjeli do ciziny v kritických březnových dnech a jejich oficiální datum odcestování bylo dopsáno až po vyřízení nezbytných dokladů.⁶⁰

Případ židovských lékařů z Baťovy nemocnice

Zvláštní zmínku si zaslouží osudy židovských lékařů Baťovy nemocnice ve Zlíně. Můžeme se zde mimo jiné opřít o důležitý zdroj – „Výkaz o odchodu židovských lékařů v Baťově nemocnici roku 1937 až 1939“, který obsahuje 23 jmen židovských lékařů, kteří odešli v letech 1937–1939 ze zlínské nemocnice: dva již v roce 1937, čtyři mezi březnem a zářím 1938 a ostatních 17 lékařů v období druhé republiky. Z toho dvanáct, nejvíce z nich, opustilo zlínskou nemocnici v únoru a březnu 1939.⁶¹ U dvou je jisté, jak potvrzuje Seznam zaměstnanců v zahraničí, že je firma vyslala do ciziny, u několika dalších se odjinud dovídáme, že například sloužili ve spojeneckých armádách a ve Výkazu je evidován také lékař, který území protektorátu neopustil.

Lze připomenout příběh doktora Evžena Sträusslera, který výstižně dokumentuje, jak únorové a březnové odchody lékařů v roce 1939 vypadaly. Přestože se jednalo o lékaře, měl, jak bylo u firmy obvyklé, před cestou do zahraničí rozepsán rozvrh intenzivního firemního školení. To měl nastoupit 1. března 1939 a mělo trvat měsíc – měl pracovat vždy týden v obuvnické škole, v gumárenské škole, v prodejně obuvi a pak jako pomocník osobního referenta na sociálním oddělení. Školení však nedokončil, neboť vývoj politických událostí jeho odchod urychlil. Dne 14. března získal výstupní potvrzení o svém dobrém

⁵⁹ Marcel SLADKOWSKI, *Tragédie rodiny Ornsteinovy (případ prvních obětí nacistické okupace na Zlínsku)*, Židé a Morava 6, 2000, s. 103–105; J. POSPÍŠIL – H. VALÁŠEK – H. POSPÍŠILOVÁ, *Herr Direktor*, s. 56.

⁶⁰ M. MAREK – V. STROBACH, *Batismus, urychlená modernita*, s. 134. Lze jmenovat ředitele slovenské firemní továrny Svit Alfréda Politzera, nebo lékaře Baťovy nemocnice Evžena Sträusslera a Alexandra Gellérta.

⁶¹ SOKA Zlín, Baťova nemocnice, inv. č. 91, k. 18, fol. 1 – Výkaz o odchodu židovských lékařů v Baťově nemocnici roku 1937 až 1939.

zdravotním stavu pro pobyt v tropech, konkrétně v Singapuru.⁶² Další vývoj událostí popisuje svědectví Marie Albertové manželky zakladatele a ředitele Baťovy nemocnice doktora Bohuslava Alberta: „*Patnáctého března brzy ráno se u nás seběhli Straussler, Gellert a další židovští lékaři. Ptali se Alberta, co mají dělat, že německá armáda začala obsazovat Československo. Manžel řekl, že musí bezpodmínečně odjet, protože jim možná půjde o život. Telefonoval na všechny strany, do Baťových závodů po celém světě, sháněl pro ně peníze a pasy. Když odešli, v pokoji se nedalo dýchat. Celou dobu kouřili a potili se strachy.*“⁶³

Lékaři, kteří opustili protektorátní území, se vyhnuli krutému osudu v podobě hromadných deportací do koncentračních a vyhlazovacích táborů.⁶⁴ V zahraničí se osudy bývalých lékařů Baťovy zlínské nemocnice rozešly. Někteří z nich se přihlásili do služeb britské armády či britské domobrany (např. Gerhard Freund, Pavel Löwy, Erich Posner, Walter Recht či Karel Sperber), jiní působili v zahraničních baťovských sesterských podnicích (Alexander Gellért, Evžen Sträussler).⁶⁵ Již zmíněný dr. Sträussler, se po svém odjezdu do zahraničí 15. března 1939, dostal s celou rodinou do baťovské sesterské společnosti v Singapuru, kde i s manželkou vykonávali svou lékařskou praxi.⁶⁶ V prosinci 1941 je zde zastihla japonská agrese, počátkem února 1942 manželka s dětmi před postupující frontou odjela lodí do Indie, a o něco později se na cestu vydal i Sträussler. Při cestě však neměl štěstí, když jeho loď byla zasažena japonským torpédem a Sträussler zahynul. Baťovec Viktor Koš na tuto událost zanechal vzpomínku: „*Dne 2. 3. jsem mluvil s jedním pánem, se kterým se Zelničák zná z Penangu, a ten říkal, že viděl na té lodi, kterou sám jel, také pana Kočího. Kam se však Kočí poděl po potopení jejich lodi, neví. Mám tedy obavy, zda po mně ještě neodjeli také pánové Heim, Streussler a Kočí a někde tam také nezůstali. Tito tři se totiž také chystali stále k odjezdu.*“⁶⁷

⁶² SOKA Zlín, Baťa a. s., sign. II/2, inv. č. 18, k. 1036, poř. č. 3 – Osobní karta MUDr. Eugena Sträusslera. Délka školení u jednotlivých lékařů však byla různá. MUDr. Gellért měl podstoupit před cestou do Rhodesie osmitýdenní školení a stejnou dobu měl strávit MUDr. Kirchenberger před cestou na americký kontinent.

⁶³ Hana BENEŠOVÁ, *Baťovy broskve*, Reflex, 2004, č. 20, s. 23.

⁶⁴ Z. ŠTĚPÁNEK, *Hrozil českému lékařskému stavu*, s. 378–379. Autor uvádí, že z území Moravy bylo deportováno 243 židovských lékařů, z nichž válku přežilo jen 41 osob.

⁶⁵ Ivan PROCHÁZKA, *Českoslovenští lékaři ve službách Britské armády v letech 1940–1945*, Historie a vojenství 56, 2007, č. 2, s. 17–35.

⁶⁶ SOKA Zlín, Baťova nemocnice, inv. č. 91, k. 18, fol. 1 – Výkaz o odchodu židovských lékařů v Baťově nemocnici roku 1937 až 1939; SOKA Zlín, Baťa a. s., sign. II/2, inv. č. 74, k. 999999 – Seznam zaměstnanců v zahraničí. Dle seznamu firemních pracovníků v cizině z roku 1944 Sträussler odjel až 22. dubna 1939.

⁶⁷ Ivan KOŠ – Bohuslav MATYÁŠ, *Můj strýc Viktor Koš (6)*, Zvuk, léto 2006, s. 43.

Závěr

V úvodu jsem si vytkl za cíl upřesnit počet židovských zaměstnanců firmy Baťa, kteří byli v době jejich ohrožení nacismem vedením firmy vysláni do zahraničí. Porovnáním Prohlášení Jiřího Steina s firemním Seznamem zaměstnanců v zahraničí zjistíme ve sledovaném období od března 1938 do podzimu 1939 shodných 64 jmen pracovníků i s datem vycestování. Na rozdíl od Steina firemní seznam navíc eviduje dalších 17 osob (A. Barth, E. Beck, J. Filistein, M. Fürst, P. Gross, M. Grünfeld, W. Joachim, W. Kellner, J. Morgenstern, J. Schindler, A. Stein, Dr. J. Stein, F. Steiner, E. Vadasz, J. Wahle, M. Weiss, S. Wortmann). K tomu je ale nutno připočítat 8 jmen u Steina, která však chybějí ve firemním Seznamu zaměstnanců v zahraničí. Vedle toho v nutno připočíst čtyři lékaře sloužící ve spojeneckých armádách, jejichž jména chybějí v předchozích dokumentech. Poznáváme tedy jmenovitě 94 židovských zaměstnanců, kteří se dostali do zahraničí. Dodejme, že firemní „Seznam zaměstnanců v zahraničí“ pro sledované období zaznamenává jmenovitě 81 osob i s datem vycestování (od anšlusu po Mnichov 17 osob, v období druhé republiky 48 zaměstnanců, od března do prosince 1939 pak 16 pracovníků).

Z dochovaných dokumentů nelze zřejmě zjistit úplně všechno. Počet vyslaných zaměstnanců byl podle všeho vyšší, jak ostatně naznačuje Jiří Stein: *„Pokud vím o této akci, odjelo i s rodinami nejméně 120 (jednostodvacet) zaměstnanců, z nichž z paměti uvádím ty, s nimiž jsem byl v cizině ve styku a o nichž sám vím.“*⁶⁸ V této souvislosti lze přihlídnout také ke vzpomínce Marie Morgensternové z roku 1969: *„Osobně vím, že sedmdesát až osmdesát židovských rodin bylo takto posláno z Československa před 15. březnem 1939. Mezi nimi byly například: rodina pana Freda Kona, který nyní pracuje v Belcampu, Maryland; pana Sterna, který byl poslán do Casablanky; pana Maisela, jenž byl poslán do Kanady; a pana Finkelsteina, který byl poslán do Jižní Afriky. Vzpomínám si také, že pět nebo šest rodin bylo posláno do New Yorku a byly tam Janem A. Baťou zaměstnány ve společnosti Anchor. Mezi nimi byli Kellnerovi, Jelinkovi, Wormsovi a Rezkovi.“*⁶⁹

Jména některých židovských pracovníků se již nikdy nepodaří dohledat, u jiných může být jejich židovský původ záměrně skryt. Realitě nejspíš odpovídá, že k jmenovitě zjištěné téměř stovce jmen by patřilo připočíst ještě pár desítek. To se však sotva kdy exaktně podaří a manévrování s vyššími ciframi se vymyká korektnímu nakládání s ověřenými zdroji.⁷⁰

⁶⁸ MZA, Svit, sign. I/2, inv. č. 786, k. 343, fol. 38 – Prohlášení Jiřího Steina ze dne 28. května 1946.

⁶⁹ Prohlášení se nachází na stránkách Marka Belzy: <http://mbelza.sweb.cz/M.%20Morgenstern%20CZ.htm> (citováno dne 7. 12. 2017).

⁷⁰ Závěrem bych chtěl vyjádřit svou vděčnost PhDr. Zdeňku Pokludovi za to, že text prohlédl a v některých případech jej kriticky usměrnil.

Příloha: Prohlášení Jiřího Steina

Právník Jiří Stein pracoval u firmy Baťa od roku 1933, působil v právním oddělení a v podzimních měsících roku 1938 byl tajemníkem v pražské kanceláři ministra Hugo Vavrečky. Díky tomuto postavení patřil k velmi dobře informovaným lidem. Jeho odchod do ciziny je ve firemní zaměstnanecké evidenci zaznamenán k době mezi 30. prosincem 1938 a 4. lednem 1939.⁷¹ Stein formuloval své sdělení za účelem svědectví k procesu, který se připravoval proti Dominiku Čiperovi jako členu protektorátní vlády;⁷² tvořil součást Čiperovy obhajoby a přitom není třeba pochybovat o jeho věrohodnosti, která nebyla zpochybněna při onom soudním procesu. Ve svém věcném obsahu má Steinovo svědectví mimořádnou výpovědní hodnotu pro přiblížení odchodů židovských zaměstnanců do ciziny.

Jiří Stein ve svém „Prohlášení“ uvádí celkem 76 jmen, z nichž čtyři pracovníci (J. Adler, K. Herz, Š. Landesmann, K. Traub) odcestovali už před rokem 1938. Ve sledovaném období tedy odešlo 72 zaměstnanců – z toho k 64 jménům můžeme ověřit datum odjezdu (za využití firemního Seznamu zaměstnanců v zahraničí). U dalších osmi je však toto datum neznámé (nejsou evidováni v Seznamu zaměstnanců v zahraničí) a zřejmě lze předpokládat jejich odjezd ve sledovaném období: G. Gerč, Dr. Meisel, H. Panzer, Dr. Recht, Ing. Stern, A. Weiss, bratří Weiss, bratří Weiss.⁷³

⁷¹ SOkA Zlín, Baťa a. s., sign. II/2, inv. č. 74, k. 999999 – Seznam zaměstnanců v zahraničí.; SOkA Zlín, Baťa a. s., sign. II, inv. č. 68, k. 1105, poř. č. 10 – Osobní karta Dr. Jiřího Steina.

⁷² Národní archiv Praha, fond Ministerstvo spravedlnosti Praha 1918–1945, inv. č. 771, k. 1241.

⁷³ „Prohlášení“ Jiřího Steina je otištěno v autentickém znění, v dokumentu je ponecháno dobové psaní místních jmen, velkých písmen, diakritika, nejednotné psaní zkratk. Podle příručky Ivana Štovička (Zásady vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti) jsou v několika nečetných případech opraveny zjevné překlepy; stejně tak v několika nečetných případech jsou opravy měnící podobu slov vyznačeny hranatými závorkami. Pro publikování tohoto textu je zvlášť důležitá identifikace jmen. Protože zde narážíme na poměrně četné omyly a zkomolení bylo provedeno porovnání s jiným zdrojem – Seznamem zaměstnanců v zahraničí, a podle tohoto porovnání předkládám v následujícím přehledu zjištěná upřesnění (na levé straně je chybná verze, na pravé straně opravená verze): Ing. D. Heilig = O. Heilig, Ing. Morgenstern = O. Morgenstern, E. Frankl = K. Frankl, Dr. A. Gellert = A. Gellert, Dr. E. Sträusler = E. Straussler, B. Kohn = F. Kohn, Frýda Meisel = S. Meisel, E. Brügel = E. Brugel, J. Erbmann = M. Erbmann, Ing. Finkelstein = B. Finkelstein, Fischgrund = A. Fischgrund, J. Herskovič = I. Herškovichs, O. Kayle = O. Kallai, L. Lachs = E. Lachs, J. ?annheimer = J. Mannheimer, Dr. W. Maier = W. Meyer, H. Rothbart = I. Rothbart, O. Roubíček = O. Roubitschek, H. Schlesinger = J. Schlesinger, V. Soyka = W. Soyka, Dr. K. Traub = K. E. Traub, Ing. A. Wachsmann = O. Wachsmann, L. Weis = L. Weisz, A. Weis = A. Weisz, V. Zamara = W. Zamara, Dr. Recht = W. Recht, B. Herrmann = B. Hermann, E. Weis = E. Weiss.

Protokol

sepsaný dne 28. května 1946 Drem Antonínem Duškem, náměstkem notářství v Praze II. uprázdněného úmrtím notáře Richarda Schaniela v notářské úřadovně v Praze II. Jungmanova tř. 22.

Dostavil se ke mně pan JUDr. Jiří Stein, úředník firmy INTERCO Ltd. v Nairobi, t. č. v Praze II. Hotel Wilson, jehož osobní totožnost jsem zjistil ve smysl. vl. nař. č. 168/42 z předloženého cestovního pasu číslo 1112/38, vydaného dne 4. listopadu 1938 Okresním úřadem ve Zlíně a požádal mne, abych osvědčil jeho následující prohlášení, aby tak bylo věrohodně zachováno pro případ potřeby, neboť prodlévá v Československu pouze krátce.

Přizval jsem k úkonu mně známé svědky:

- 1). pana JUDr. Karla Wagnera, advokát[a], Praha II, bytem v Praze XVI. Nad Vyšínkou č. 13
- 2). pana Dr. Josefa Trnku, advokátního koncipienta, bytem v Praze XII. Budečská ul. 10

Pan Dr. Jiří Stein učinil pak přede mnou a před těmito svědky toto

Prohlášení:

Já Dr. Jiří Stein, úředník firmy Interco v Nairobi, t. č. v Praze II. Hotel Wilson, činím toto prohlášení:

Byl jsem zaměstnán jako úředník od r. 1933 u firmy Baťa a. s. Z podnětu p. Dominika Čipery zahájilo vedení firmy v r. 1938 krátce po mnichovském diktátu záchrannou akci pro své židovské zaměstnance a jejich rodiny, neboť p. Dominik Čipera považoval jejich osud v Československu za vážně ohrožený, pro případ vojenské akce Hitlerova německa.

Společnost na vlastní náklad uspořádala pro nás a naše ženy kursy, které jsme navštěvovali bez zkrácení služného. V kursech jsme se přeškolili tak, abychom mohli nastoupit práci v cizině a naučili se mezinárodnímu obchodu, prodejní technice, technologii zboží, pedikérství, a pod. Po přeškolení nás firmy posílala na svůj náklad postupně do ciziny a opatřila k tomu cíli sama všechny potřebné listiny (povolení výjezdu, povolení cizích států, k pobytu, visa, dopravní lístky apod.) V této činnosti vedení firmy přes všechny obtíže a všechna nebezpečí pokračovalo i po 15. březnu 1939 a zachránilo tak své židovské zaměstnance před Hitlerovým pronásledováním. Pokud vím o této akci, odejelo i s rodinami nejméně 120 (jednostodvacet) zaměstnanců, z nichž z paměti uvádím ty, s nimiž jsem byl v cizině ve styku a o nichž sám vím. Jsou to:

Jméno:	dřívější povolání:	pobyt dnes:
Ing. Arnošt Meisler	vedoucí Kotvy ve Zlíně	New York
V. Rezek	exportér Kotvy, Zlín	New York
Ing. Alfred Politzer	vedoucí tov. Batizovce	Cleveland
Ing. H. Jelínek	nákupce chem. Zlín	New York
K. Morgenstern	nákupce kovů Zlín	Belcamp
Ing. D. Heilig	nákupce elektroche. Zlín	Brazílie
R. Wurm	export obuvi	Braz[i]lie
O. Červenka	export obuvi	Syrie
A. Altmann	okrskář prod. obuvi	Jižní Afrika
Ing. Morgenstern	výroba kožel. strojů	Rhodesie
G. Gerč	výroba punčoch	Rhodesie
S. Lamberger	účetní	Rhodesie
D. Balla	Kotva	Casablanca
Bratři Weis	Okřskáři Slovenska	Casablanca
Weis	obchodvedoucí Piešťany	Tanger
Ing. Stern	elektr. konstrukt.	Casablanca
E. Frankl	export obuvi	Calkuta
Dr. A. Gellert	lékař Baťovy nemocnice	Nairobi
Dr. E. Strausler	“ “ “	Singapore
R. Weinberger	prodejní odd.	Madagascar
B. Kohn	Kotva	B. Kongo
Jul. Diamant	obchodvedoucí	B. Kongo
Josef Friedmann	prodej odd.	Anglie
Ludevít Friedmann	prodej. odd.	Indie
Dr. K. Herz	rajonista	Kanada
Frýda Meisel	vedoucí exportu	Marocco
Dr. Meisel	advokát	Anglie
Arpád Ronai	exportér	Jamaica
J. Adler	švec	Bagdád
M. Beck	obchodvedoucí	Ceylon
A. Berger	rayonista	Cyprus
E. Brügel	nákupce příze	Indie
J. Erbmann	účetní prodej.	Rhodesie
B. Eisenstein	koresp. exportér	Kongo
M. Feder	nákupce	Hol. Indie
Ing. Finkelstein	konstruktér strojů	Argentina
Fischgrund	kontrolor prodejn	Filipiny
Glasner K.	korespondent	Indie

Ing. A. Goldmann	prodejce	Singapore
Ing. M. Groll	pneumatikář	USA
Karel Grün	prodejce	Indie
E. Gutmann	mistr dílny	USA
A. Hausen	prodejce	Holandsko
A. Hecht	zástupce ved. prodejen	Haiti
B. Herrmann	prodavač	Filipiny
J. Herskovič	typograf	USA
A. Jarost	exportér	Palestina
O. Kalye	obchodvedoucí	Holandsko
J. Katz	praktikant	Anglie
A. Korálek	prodejce	Chile
J. Kováč	obchodvedoucí	Indie
L. Lachs	zásobovatel	Singapore
Š. Landesmann	pneumatikář	USA
J. ?annheimer	koresp. exportu	Anglie
Dr. W. Maier	prodejce	Siam
D. Prupas	prodavač	USA
H. Rothbart	zásobář	Rhodesie
O. Roubíček	zásobář	Rhodesie
V. Seidler	prodejce Zlaté Pobřeží	Zlaté Pobřeží
H. Schlesinger	obchodvedoucí	Bulharsko
V. Soyka	prodejce	Indie
Lad. Steiner	prodavač	Madagaskar
Dr. K. Traub	prodejce	Egypt
E. Tvrdík	zásobovatel	Holandsko
E. Weisseldinger	obuv. dělník	Francie
Ing. A. Wachsmann	prodejce	Arábie
Št. Weber	prodejce	Indie
E. Weis	obchodvedoucí	Albánie
L. Weis	účetní	Indie
A. Weis	rayonista prodeje	Franc. Indočina
Ing. B. Vogel	chemik	Australie
V. Zamara	prodejce	Singapore
S. Zwiebel	korespondent	Tahiti
Dr. Recht	lékař	Indie
H. Panzer	prodejce	Palestina
A. Weiss	účetní	Palestina

Pan Dominik Čipera mne při loučení vyzval, abych ihned po příjezdu na místo se snažil opatřit umístění jiným židovským spoluobčanům bez ohledu, zda jsou zaměstnání u firmy Baťa a abych jim tak ze svých sil pomáhal.

Kdekoliv v cizině, zejména v Anglosaském světě, přišla řeč na tuto akci, byla vždy oceňována jako čin dobrého srdce a jako projev velké politické prozíravosti. Pokud vím, žádná jiná firma nic takového nepodnikla, aspoň ne v tom rozsahu, na vlastní náklad a z vlastní iniciativy.

Vzdávám podle svého nejlepšího vědomí a svědomí toto svědectví, abych jím z této veřejně neznámé stránky – osvětlil osobnost pana Dominika Čipery a vzdal mu tak dík jménem všech, kterým tak zachránil život.

Tuto svou výpověď jsem kdykoliv ochoten stvrditi přísahou“.

O tom byl tento protokol sepsán, žadateli za přítomnosti svědků, přečten, žadatelem schválen a všemi pak vlastnoručně podepsán.

Dr. Jiří Stein v.r.

Dr. Karel Wagner v.r. jako svědek

Dr. Josef Trnka v.r. jako svědek

L.S.Dr. Antonín Dušek v[.]r.

Dekretem krajského soudu civilního v Praze ze dne 6. února 1946 č. j. přes. 1945–13“46 ustanovený náměstek notářství Praha II. uprázdněného úmrtím notáře Richarda Schaniela.

Dr. Antonín Dušek

Jan Herman

Bat'a, die Juden und die Stein-Liste (1938–1939)

Zusammenfassung

Die Studie befasst sich mit der Tätigkeit jüdischer Mitarbeiter beim Unternehmen Bat'a in den Jahren 1938–1939. Bereits zuvor war es Tradition im Unternehmen, dass der Firmengründer Tomáš Bat'a stets mit jüdischen Geschäftsleuten zusammenarbeitete und die Beschäftigung von Juden im Unternehmen war eine übliche Praxis. Diese arbeiteten hier in vielen Berufen und auch in bedeutenden Stellungen, und am zahlenstärksten waren sie in der Exportabteilung vertreten. Während der ganzen zwanziger Jahre und bis Ende 1937 entsandte man jüdische Mitarbeiter ins Ausland und nach Erfüllung ihrer Arbeitsaufgaben kehrten sie regelmäßig nach Zlín zurück. Im Jahr 1938 änderte sich jedoch die Situation. Die Fahrten über die Grenzen nahmen zu und die Mitarbeiter blieben nun zumeist im Ausland. Nach dem Anschluss Österreichs stieg die Anzahl der ins Ausland gehenden jüdischen Arbeitnehmer, um dann ihren höchsten Stand zwischen November 1938 und März 1939 zu erreichen. Die deutsche Besetzung und das Protektorat schränkten weitere Ausreisen ein, trotzdem konnten bis Ende 1939 noch mehrere jüdische Mitarbeiter das Land verlassen. Die höchste Unternehmensleitung fand Wege, um ihren Mitarbeitern zu helfen und – in Zusammenarbeit mit den Behörden – die notwendigen Ausweise zu beschaffen, selbst organisierte sie Umschulungskurse, damit die entsandten Angestellten als Fachleute in Bat'as Auslandsunternehmungen (Geschäften, Fabriken, Einkaufsstellen) tätig sein konnten. Zur Ermittlung der Anzahl der derart entsandten Mitarbeiter tragen vor allem das eindrucksvolle Zeugnis von Jiří Stein aus dem Jahr 1946 oder die firmeneigene Liste der Arbeitnehmer im Ausland von 1944 bei. Stein, selbst einer der auf diese Weise entsandten jüdischen Arbeitnehmer des Unternehmens, führt in seiner Erklärung auch ein Namensverzeichnis mit Bat'a-Leuten jüdischer Abstammung an, die er im Ausland getroffen hat. Diese „Stein-Liste“ kann mit Angaben aus den Firmenunterlagen ergänzt werden und so lassen sich die Namen von 94 jüdischen Bat'a-Mitarbeitern feststellen, die im untersuchten Zeitraum ins Ausland ausreisen konnten. Es ist fast sicher, dass diese Zahl noch um einige Dutzend höher ist, doch der bisherige Wissensstand ermöglicht es nicht, die konkreten Namen der restlichen Personen zu ermitteln. Diese Aktion der Bat'a-Firmenleitung in den Jahren 1938–1939 war eine wichtige Tat, die zahlreiche Leben retten half, denn die Juden im Protektorat hätte der fast sichere Tod erwartet.

Jan Herman

Bat'a, Jews and Stein's List (1938–1939)

Summary

This study looks at the operation of Jewish workers for the Bat'a company in years 1938–1939. Before this time, the company's founder Tomáš Bat'a had always co-operated with Jews and it was common practice for Bat'a to employ Jews. Jews worked here in many professions, including in important roles, and they were most numerous in the Export Department. Throughout the 1920s and up until the end of 1937, Jewish workers were sent abroad and once their work had been completed there they returned to Zlín. In 1938, however, the situation changed. More Jewish workers were sent abroad, and they remained there. Following the Anschluss, the number of Jewish workers going abroad increased, with the highest numbers achieved between November 1938 and March 1939. The occupation and the Protectorate limited further departures, but nevertheless a few more Jewish workers managed to leave before the end of 1939. Top management in the company found a way to help their workers – in co-operation with official bodies – to arrange the necessary documents, and they organised training courses themselves so they could send people as experts to Bat'a companies abroad (stores, factories, purchasing centres). Of particular use in ascertaining the number of these workers sent abroad is the unique testimony of Jiří Stein of 1946, and the company's List of Employees Abroad in 1944. Stein, himself one of the company's Jewish employees sent abroad, gives in his declaration a list of the names of Bat'a workers of Jewish origin he had met abroad. This "Stein's List" can be added to using information in company documents, and as such the names of 94 Jewish Bat'a employees can be ascertained who managed to leave the country during the period looked at. It is almost certain that the true figure is a few dozen people higher, but the current state of knowledge does not allow us to give specific names to these people. These acts undertaken by Bat'a management in 1938–1939 were an important act which helped to protect a number of lives, as Jews in the Protectorate faced almost certain death.

Alena Bubelová – Petra Zabilanská

Český skauting za druhé světové války. Podle deníků Jarmila Burghausera¹

Czech Scouting during the Second World War. The diaries of Jarmil Burghauser

This article looks at Scouting from the perspective of J. Burghauser (1921–1997), the well-known musicologist and composer, using his personal diaries from the 1940–1945 period, written in Ancient Greek and as yet unstudied. As such, the article presents these unique recollections to the general public for the first time. The focus of attention is given over to the running of the 2nd Prague Scout Troop, which even after the banning of the Scouts in autumn 1940, continued as an undercover scout troop in various structures up until May 1945. During this time, Burghauser helped troop head Jaroslav Foglar as his deputy. The article concludes with a discussion of the possible motives for Burghauser to use Ancient Greek in his diary entries, coming to a position that rather than an attempt at masking the undercover scouting activities, the diary author was instead attempting to improve his personal language skills in a language whose culture, in particular Ancient Greece, he had considerable respect for.

Keywords: History, 20th Century, Protectorate of Bohemia and Moravia, Scouting, diaries, Jarmil Burghauser, Jaroslav Foglar, 2nd Prague Scout Troop

¹ Tato studie vznikla v rámci zastřešujícího projektu *»Historie – klíč k pochopení globalizovaného světa«*, v projektu *»Skauting za 2. světové války: Jarmil Burghauser a jeho deníky ve starořečtině«* řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy z prostředků Specifického vysokoškolského výzkumu na rok 2017. Na projektu se pod vedením doc. PhDr. Jany Čechurové, PhD. podíleli: Bc. Alena Bubelová, Bc. Kristína Sekáčová, Mgr. Václav Dostál a Bc. Petra Zabilanská.

Jarmil Burghauser (původním jménem Jarmil Mokřý)² byl známý muzikolog a hudební skladatel. Zároveň byl také členem 2. pražského oddílu (známého jako Dvojka), jednoho ze dvou nejstarších skautských oddílů v Čechách. Od září 1939 zde působil jako zástupce vedoucího Jaroslava Foglara. V Archivu Junáka při Skautském institutu se nachází jeho osobní deníky zachycující zejména léta druhé světové války, z velké části psané ve starořečtině. Aktivní použití tohoto mrtvého jazyka v takovýchto osobních záznamech představuje mezi prameny k historii válečného období výjimečnou záležitost. Článek má ambice historicky analyzovat tyto deníky na základě jejich pracovního překladu do slovenštiny³ a konfrontovat je s dalšími dochovanými materiály, jelikož představují unikátní, zatím zcela nezpracovaný pramen k historii skautského hnutí ve válečném období. Jejich překlad byl motivován především snahou zjistit, co vedlo autora ke psaní osobních zápisků v tomto jazyce, jelikož se zde nabízí možnost „šifrování“ zakázané činnosti oddílu. Vedle toho deníky představují nový pramen k dějinám válečné Dvojky a umožňují tak pohledem jejího člena zodpovědět otázky týkající se činnosti oddílu, a sice jak byl válečnou situací ovlivněn, jaké zvolil „strategie přežití“ a jaký byl jeho vztah ke Kuratoriu pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě. V textu se také promítne, jak se oddílový program během války proměňoval a nakolik byla dodržována povinná služba mládeže. V neposlední řadě se článek pokusí přiblížit, jak moc se Dvojce podařilo zůstat „skautským“ oddílem a udržet si tak svou předválečnou tradici. Konečně bude text usilovat o zachycení osoby Burghausera, jeho sebestylizaci na stránkách deníků a o objasnění otázky, kým vlastně autor deníků byl.

Úvodní část článku představí využití deníky a jejich autora, u kterého je kromě životopisných informací kladen důraz na jeho myšlenkový svět a pokus o vystihnoutí jeho osobnosti. V těžišti zájmu textu stojí skautský oddíl Dvojka a jeho fungování za války z perspektivy jeho člena, jelikož oddíl působil i po zákazu Junáka z podzimu 1940 jako utajená skautská skupina v různých strukturách až do května 1945. Závěrečná část je věnována polemice o důvodech použití starořeckého jazyka v denících.

² Jeho otec se jmenoval František Viktor Mokřý a matka Zdeňka Burghauserová. V roce 1950 si podal žádost o změnu jména a od té doby používal již pouze jméno Jarmil Burghauser. Ale již před oficiální změnou se podepisoval Jarmil Mokřý – Burghauser. Také je možné se setkat s jeho pseudonymem Michal Hájek, které používal v době normalizace pro komponování hudby.

³ Pro účely tohoto článku deníky přeložila studentka klasické filologie Kristína Sekáčová.

Představení starořeckých deníků

Dochované deníky Jarmila Burghausera tvoří jedenáct sešitů, označených č. 1–11, které pokrývají období let 1935–1945. Nejstarší dokumenty v nich sahají do října 1935, poslední záznam je datován ke dni 30. 1. 1945. Jednotlivé rukopisy mají rozsah 60–70 stran, z nichž většina je psána klasickou řečtinou. Výjimku tvoří v češtině vedený deník č. 1 z let 1935–1937⁴ a deník č. 2, který je psán taktéž z větší části česky a obsahuje Burghauserovy vzpomínky na skautskou činnost v letech 1937–1939 (zaznamenané v roce 1940) a množství dokumentů a fotografií ze života oddílu. Další deníky jsou již psány převážně starořecky, obsahují pouze krátké vsuvky v češtině (např. některá jména, místa, výsledky her apod.) a jsou zapisovány téměř s každodenní pravidelností, přičemž některé záznamy jsou retrospektivní.

Originály deníků jsou uloženy v Archivu Junáka ve fondu č. 15 s názvem „Burghauser Jarmil – Jumbo“, a kromě toho je česká část deníku č. 2 dostupná v E-knihovně Skautského institutu.⁵ Dále se ve fondu nachází kartotéční lístky jednotlivých členů oddílu, poznámkové bloky a další archiválie související s činností oddílu.

Jednotlivé denní zápisy jsou od sebe odděleny a každý záznam je označen datem v češtině, někdy i dnem v týdnu, avšak v takovém případě je značení řecké. Autor psal většinou inkoustem, některé zápisy (zpravidla české vsuvky) jsou připsány tužkou. Porozumění deníkům často komplikuje autorův způsob označování osob, míst a některých termínů. U osob se jedná především o členy oddílu, jejichž skautské přezdívky překládá do starořečtiny, a pokud to není možné, hledá alternativní pojmenování psané alfabetou, zatímco ostatní osoby označuje česky. Stejně tak překládá do řečtiny názvy míst, které si oddíl sám vytvořil (např. Sluneční zátoka, Tygří džungle), hry a další pojmy vztahující se k oddílu. Co se týče všeobecně známých termínů, je někdy obtížné text správně interpretovat. Jedná se například o slovo Kuratorium, které Burghauser píše jako *Epimeleia*, což v překladu znamená „starost“ nebo „péče“, a které používá již před založením Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě, nicméně později jej tímto termínem jistě označuje.⁶

Samotný obsah deníků se věnuje několika tématům. Primárně se jedná o každodenní život autora, jeho vlastní úvahy, názory a osobní komentáře

⁴ Deník č. 1 byl objeven až po dokončení projektu, nebyl tedy ve studii zohledněn. Nachází se v Archivu Junáka.

⁵ Roman ŠANTORA, ed., *Deník Jarmila Burghausera – Jumbo – díl druhý 1937–1939 (výběr)* [online]. Skautský institut: E-knihovna, [cit. 2017-08-20]. Dostupné: http://www.skautskyinstitut.cz/wp-content/uploads/2014/01/Jumbo-denik-c2-1937_39-vyber-web.pdf

⁶ Archiv Junáka, Skautský institut, fond č. 15 *Burghauser Jarmil – Jumbo*, kart. 1, deník č. 6, zápis ze dne 3. 4. 1942.

k aktuálním událostem. Dále deníky zachycují jeho rodinný a milostný život. Z velké části odráží autorovu činnost ve skautském oddíle a dopady války na ni. V neposlední řadě je v denících zaměřena pozornost na jeho hudební tvorbu. Ojediněle se v zápisech vyskytují také autorovy původní básně v klasické řečtině nebo české koncepty milostných dopisů. Často jsou do deníků vkládány oddílové oběžníky a další dokumenty, fotografie z táborů a výprav apod.

Osobní deník je charakteristický svými „*chronologicky řazenými a zpravidla datovanými osobními záznamy, pořizovanými v krátkých intervalech a bez časového odstupu*“.⁷ Deníky můžeme rozdělit na primární, otevřené a fiktivní. V případě Jarmila Burghausera se jedná o deníky primární, jež jsou „pisatelovou intimní výpovědí neurčenou bezprostředně ke zveřejnění“.⁸ Burghauser si deníky psal nejspíše jen pro svou potřebu.

Prameny subjektivní povahy, jimiž deníky bezesporu jsou, vyžadují speciální přístup historika. Základním limitem těchto materiálů je nedostatek objektivity původce, který je ovlivněn svými postoji, emocemi, vnímáním, myšlenkami, vzděláním, sociálním statutem, okolím aj. Autor může úmyslně utvářet minulost k obrazu svému nebo podávat prožitky ideově a politicky zabarvené.⁹ Pisatel vzpomínek líčí svět a události v něm tak, jak je chápe on sám a jak jej ovlivňují, a nepředkládá tak skutečnou realitu. Dalším problémem pro historika může být výběrovost zachycených skutečností v denících. Autorova subjektivita je faktor, který přímo ovlivňuje volbu zaznamenaných událostí. Tento výběr má posléze vliv na vnímání skutečnosti čtenářem.¹⁰ Nemalým rizikem pro historikovu práci také může být časový odstup mezi dobou vzniku zápisu a prožitou skutečností.

Na druhou stranu tento typ pramene zprostředkovává detaily, které by jinak nebyly historikovi odhaleny.¹¹ Vzpomínky zachycené v denících také umožňují v historických debatách často opakovaný „návrat člověka do dějin“. Ukazují nám potenciální minulou skutečnost a charakterizují kulturu, která je nám již vzdálená a těžko srozumitelná. Skrze paměti existuje tedy nespočet podob minulosti a jejich zásluhou z dějin nezmizí individuum jako takové.¹²

Z výše popsaných důvodů je nutné tyto archivní materiály konfrontovat s dalšími dochovanými dokumenty a dostupnou odbornou literaturou. Skautská činnost během druhé světové války je zatím popsána pouze útržkovitě v některých publikacích týkajících se skautingu obecně. Jedná se především o dílo *Skautské*

⁷ Dagmar MOCNÁ a kol., *Encyklopedie literárních žánrů*, Praha 2004, s. 98.

⁸ Tamtéž, s. 99.

⁹ Ivan JAKUBEC, *Paměti a vzpomínky jako prvořadý historický pramen?* In: *Paměti a vzpomínky jako historický pramen*. Praha 2006, s. 72–73.

¹⁰ Jan RANDÁK, *Životní světy, paměti a jejich interpretace*. In: *Paměti a vzpomínky jako historický pramen*. Praha 2006, s. 81–85.

¹¹ I. JAKUBEC, Ivan. *Paměti a vzpomínky jako prvořadý historický pramen?* s. 72.

¹² J. RANDÁK, *Životní světy, paměti a jejich interpretace*, s. 80–81.

století: dobrodružný příběh 100 let českého skautingu,¹³ dále o *Kroniku čs. skautského hnutí do roku 1990*¹⁴ nebo o paměti Rudolfa Plajnera *Zavátou junáckou stezkou*.¹⁵ Konkrétně 2. pražskému oddílu se věnuje kniha *Skautský oddíl: 2. a 5. pražský oddíl Junáka*.¹⁶ Také se můžeme opřít o díla Jaroslava Foglara, především o jeho autobiografii *Život v poklusu*.¹⁷ Interpretaci deníků usnadnily oddílové dokumenty, z nichž nejpřínosnější pro práci byl oddílový časopis *Čigoligo* (na určitou dobu přejmenován na *Pomalago*)¹⁸ a oddílové kroniky.¹⁹ Rovněž byly využity dopisy mezi Foglarem a Burghauserem,²⁰ Foglarovy osobní deníky a zápisníky²¹ a další materiály.

Jarmil Burghauser – Jumbo

Jarmil Burghauser, hudební skladatel a dirigent, sbormistr Národního divadla, muzikolog, skautský činovník, zástupce Jaroslava Foglara, po roce 1989 starosta Junáka a čestný vůdce Svojsíkova oddílu, se narodil dne 21. 10. 1921 v Písku a zemřel 19. 2. 1997 v Praze. Jeho matka, Zdeňka Burghauserová, byla významnou českou prvorepublikovou malířkou a otec, František Viktor Mokrý, byl taktéž malířem a grafikem. Jejich manželství trvalo sedm let, poté žil Jarmil pouze se svojí matkou, ke které měl velmi blízký citový vztah.²² Již od dětství byl hudebně nadaný, od 6 let hrál na klavír a od 12 let komponoval, v listopadu 1933 se dokonce uskutečnilo první rozhlasové vysílání jeho skladeb.²³

¹³ Roman ŠANTORA a kol., *Skautské století: dobrodružný příběh 100 let českého skautingu*, Praha 2012.

¹⁴ Bruno BŘEČKA, *Kronika čs. skautského hnutí do roku 1990*, Brno 1999.

¹⁵ Rudolf PLAJNER, *Zavátou junáckou stezkou: výběr z díla*, Praha 2001.

¹⁶ Roman ŠANTORA, *Skautský oddíl: 2. a 5. pražský oddíl Junáka - Jaroslav Foglar a Jaroslav Novák: 1913-2013*, Praha 2014.

¹⁷ Jaroslav FOGLAR, *Život v poklusu*, Praha 2005.

¹⁸ *Čigoligo* vycházelo od dubna 1938 do konce června 1940. Obnoveno bylo v září 1942, ovšem přejmenováno na *Pomalago*. Tato změna názvu trvala rok a od září 1943 je již opět s hlavičkou *Čigoligo* a tento název vydržel až do konce války. Uloženo je v Literárním archivu Památníku národního písemnictví ve fondu Jaroslava Foglara, karton č. 188–189.

¹⁹ Literární archiv Památníku národního písemnictví (LA PNP), fond *Foglar Jaroslav*, kart. 162–163, *Kroniky Dvojky*; Jaroslav FOGLAR – Miloš ZAPLETAL, ed., *Kronika Hochů od Bobří řeky. I. díl, Skautský rok*, Praha 2005; Jaroslav FOGLAR – Miloš ZAPLETAL, ed., *Kronika Hochů od Bobří řeky. II. díl, Tábory ve Sluneční zátocce a na Zelené říčce*, Praha 2005.

²⁰ LA PNP, fond *Foglar Jaroslav*, kart. 8, korespondence přijatá; kart. 80, korespondence odeslaná.

²¹ Tamtéž, kart. 147, deníky a zápisníky z let 1933–1945.

²² Na táboře si do deníku ve svých 18 letech zapsal: „Po obědě jsem napsal své milované mamince. Jak ji mám rád! Kéž bych tě mohl, moje milá maminko, obejmout!“ In: Archiv Junáka, fond č. 15 *Burghauser Jarmil – Jumbo*, kart. 1, deník č. 3, zápis ze dne 6. 7. 1940, překlad K. S. (Kristína Sekáčová), upraveno.

²³ Lucie SLIVOŇOVÁ, *Jarmil Burghauser – skladatel (Vybraná komorní díla pro dechové nástroje)*, Praha 2015. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, s. 14.

Po dokončení obecné školy v Chrudimi nastoupil na Akademické gymnázium v Praze, kde složil v roce 1940 maturitní zkoušku. Poté studoval na pražské konzervatoři dirigentství, přestože se měl podle svých slov původně věnovat mezinárodnímu právu, ale z důvodu uzavření vysokých škol nacisty se rozhodl pro konzervatoř.²⁴ Následně pokračoval na Mistrovské škole u V. Talicha a zároveň po válce zahájil studium na Karlově univerzitě, obor hudební věda a psychologie. V letech 1946–1953 působil jako sbormistr a dirigent Národního divadla v Praze, poté jako hudební kritik, editor a skladatel ve svobodném povolání. Je autorem čtyř oper a jeho nejúspěšnějším dílem se stal balet *Sluha dvou pánů* (1957). Jako muzikolog se věnoval především Antonínu Dvořákovi a zpracoval souborný katalog jeho děl.²⁵ Během pražského jara se politicky angažoval jako předseda Kruhu nestraníků při Svazu českých skladatelů, čímž se za normalizace dostal mezi nežádoucí autory a jeho skladby byly zakázány.²⁶ Od roku 1975 byl sbormistrem chrámového sboru u sv. Markéty na Břevnově.

Kromě hudby se Burghauser věnoval také skautské výchově. Přelomovým okamžikem byl pro něj vstup do 2. pražského oddílu ve 14 letech v říjnu roku 1935, kam jej přihlásila jeho matka. V oddíle dostal skautskou přezdívku Jumbo a natolik se mu tam zalíbilo, že mu v době, kterou zachycují deníky, věnoval většinu svého volného času. Dokonce byl osloven Foglarem, zda by se nechtěl stát jeho zástupcem. Burghauser tuto roli přijal a působil v ní v letech 1939–1946. Jejich vztah byl velmi vřelý, což dokládá jejich četná korespondence, ve které řeší především oddílové záležitosti. Z dopisů se rovněž dozvídáme Burghauserovy charakterové vlastnosti, např. v dopise z prosince 1942 Foglar popisuje jejich společné povahové rysy takto: „(...) *oba máme smysl pro romantiku, oba pro dobrovolnou práci s mládeží, ba dokonce oba pro stejný styl v této práci, oba máme smysl pro humor, oba živelnou touhu po pravdě a po správnosti v každém počínu, oba po přesnosti a po důkladnosti v jakémkoliv výkonu.*“²⁷ Jeho osobnost ve sledovaném období (ve věku 18–24 let) odráží též deníky. V roce 1941 si zapsal svá přání do budoucna: „*Za první, aby vlast byla zachráněna, za druhé, aby chlapci [v oddílu] konali co nejvíce dobra, za třetí, políbit nějakou pěknou dívku a být s ní často v rozkoších, za čtvrté, abych tvořil dobrou a pěknou hudbu.*“²⁸ Nejen ze zápisů vyplývá, že byl ambiciózní osobností. Už proto, že se sám snažil neustále zdokonalovat, ať již šlo o hudbu, hru na klavír, řecký jazyk, literaturu a podobně.

²⁴ Tamtéž.

²⁵ Jarmil BURGHAUSER – John CLAPHAM, *Antonín Dvořák: thematický katalog – bibliografie – přehled života a díla*, Praha 1996.

²⁶ L. SLIVOŇOVÁ, *Jarmil Burghauser – skladatel (Vybraná komorní díla pro dechové nástroje)*, s. 15.

²⁷ LA PNP, fond *Foglar Jaroslav*, kart. 80, korespondence odeslaná, dopis Jarmilu Burghauserovi ze dne 28. 12. 1942.

²⁸ Archiv Junáka, fond č. 15 *Burghauser Jarmil – Jumbo*, kart. 1, deník č. 7, zápis ze dne 13. 10. 1941, překlad K. S., upraveno.

Snažil si vytvořit pevný režim a dodržovat jej.²⁹ Tvrdil, že „*když věřím tomu, že se stanu nejlepším ze všech, tak se jím stanu*“.³⁰ Stejně kritickým okem hodnotil i své okolí, např. o Foglarovi si zapsal: „*Je jasné, že Jestřáb není moc vzdělaný, ale má dobré srdce*“.³¹

V období dospívání hledal svou cestu k Bohu, což je ilustrováno následujícími komentáři: „*Ó Bože, pokud jsi, dej mi [sílu], abych tě mohl poznat a mít tě rád a věřit ti*“.³² nebo: „*Existuje opravdu Bůh a cesta k němu?*“³³ Ještě během války u svého jména v kartotéce Dvojkařů uvádí „*bez vyznání*“³⁴ a Foglar o něm později prohlásil: „*Byl nevěrec a vášnivě polemizoval s věřícími katolíky*“.³⁵ Nakonec cestu k Bohu zřejmě našel a v Českém hudebním slovníku osob a institucí je již uvedeno, že byla pro Burghausera typická výrazná římskokatolická náboženská orientace.³⁶

Obtížnější hledání cesty k Bohu mohlo souviset s probíhající válkou. Jak ji Burghauser reflektoval, se dá rovněž částečně vyčíst z jeho deníků. Ty obsahují obecná zamyšlení o válečné situaci, o dobru a zlu, o demokracii, stejně jako komentáře konkrétních událostí. Dobovou situaci metaforicky připodobňuje k přírodě a počasí: „*(...) zdá se mi, že v této době je v přírodě jakýsi nepořádek – stejně jako mraky po slunci přichází – válka a špatná doba*“.³⁷ Válku hodnotí jako boj mezi dvěma pány, dobrým a špatným. Sám stojí na straně demokracie. Svou životní filozofii popisuje takto: „*Věřím ve volnost, věřím v lásku, věřím v Nejvyšší Zákon, věřím ve spravedlnost. Nenávidím civilizaci, nenávidím tyranii, nenávidím autoritářství, tmářství, zpátečnictví, t. zv. mravnost, pobožnůstkářství, rasovou teorii a Nadčlověčenství*“.³⁸ Kritizuje cenzuru, která jej, jakožto hudebního skladatele, bezprostředně zasáhla. Konkrétní dějinné události většinou příliš nerozepisuje, spokojí se se stručným komentářem, jako například: „*22. června Začala válka, Němci se SSSR*“.³⁹ Výjimku tvoří atentát na Heydricha a následné dění, o kterém se podrobně rozepisuje. Atentát neschvaluje a doufá, že se jeho

²⁹ „*K životosprávě chci do budoucna přidat toto: pitný režim, cvičení, spánek*“ In: Tamtéž, deník č. 3, zápis ze dne 21. 7. 1940, překlad K. S., upraveno.

³⁰ Tamtéž, deník č. 6, zápis ze dne 10. 6. 1942, překlad K. S., upraveno.

³¹ Tamtéž, deník č. 7, zápis ze dne 22. 8. 1942, překlad K. S., upraveno.

³² Tamtéž, deník č. 9, zápis ze dne 3. 2. 1944, překlad K. S., upraveno.

³³ Tamtéž, zápis ze dne 6. 4. 1944, překlad K. S., upraveno.

³⁴ Archiv Junáka, fond č. 15 *Burghauser Jarmil – Jumbo*, kart. 2, kartotéční lístky členů Dvojky.

³⁵ LA PNP, fond *Foglar Jaroslav*, kart. 1, Foglarovy doklady o činnosti pro StB z roku 1953.

³⁶ Český hudební slovník osob a institucí [online]. Brno 2013 [cit. 2017-08-15]. Dostupné: http://www.ceskyhudebnislovník.cz/slovník/index.php?option=com_mdictinary&task=record.record_detail&id=5390

³⁷ Archiv Junáka, fond č. 15 *Burghauser Jarmil – Jumbo*, kart. 1, deník č. 3, zápis ze dne 20. 8. 1940, překlad K. S., upraveno.

³⁸ Tamtéž, deník č. 2, koncept dopisu Mirce, asi 17. 9. 1940 (česky).

³⁹ Tamtéž, deník č. 5, zápis ze dne 22. 6. 1941, překlad K. S., upraveno.

aktéři brzy najdou.⁴⁰ Ve svých komentářích klade silný důraz na pravdu a spravedlnost. V tomto duchu se jeví také jeho údajná odbojová činnost za války, ke které se však v denících nevyjadřuje.⁴¹

Burghauser si vážil přátelství a snažil se je udržovat. Jeho blízkým přítelem byl i sám Foglar, s kterým neřešil jen oddílové záležitosti, ale svěroval se mu i se svými plány, touhami a trápením. Přesto mezi nimi došlo k ostrému konfliktu, který vyvrcholil v září 1946 a je ilustrován Foglarovými dopisy, z nichž vyplývá, že Burghauser spolu s dalšími chlapci chtěli po Foglarovi, aby se vzdal vedení a předal jej někomu mladšímu.⁴² Ten to však rázně odmítl slovy: „*Milý Jumbo, nezlob se na mne, ale tady jsi opravdu trochu přestřelil. (...) opravdu se divím, že Ty jsi mohl něco takového předpokládat a plánovat.*“⁴³ Konflikt se táhl delší dobu a ještě v dubnu následujícího roku Foglar Burghauserovi vyčítá vměšování se do oddílu i po jeho odchodu. Rovněž odmítl jeho nařčení, že „*Dvojka pod mým vedením spěje k úpadku.*“⁴⁴ Nakonec se však usmířili a jejich přátelství z válečných let pokračovalo.

Podobný konflikt s Foglarem však mělo více starších chlapců v oddíle. Nejvýraznějším z nich, který také silně zasáhl Burghausera, byl spor mezi Jiřím Navrátil⁴⁵ a Foglarem, jenž vyústil v Navrátilův odchod. Burghausera tento konflikt velmi trápil,⁴⁶ jelikož citlivě vnímal chování a osobnost jednotlivých členů a snažil se je vést správnou cestou.⁴⁷ V denících je často hodnotí, řeší jejich

⁴⁰ „*Zavraždění Heydricha, ó ti nejhorší!!!*“ In: Tamtéž, deník č. 6, zápis ze dne 27. 5. 1942, překlad K. S., upraveno; „*Modlíme se – myslím – všichni, aby buďto byli zajati nebo se sami vzdali, (...) protože není spravedlivé, aby muži, do toho nezapojení a neviní, byli potrestáni za to, co neudělali, ani neschvalují, ani nejsou schopni tomu nijak zabránit.*“ In: Tamtéž, zápis ze dne 17. 6. 1942.

⁴¹ O Burghauserově účasti v odboji píše Miloš Zapletal: „*Zásluhy Dvojky a některých jejích členů v době okupace byly oceněny vyznamenáním. Oddíl a Jarmil Burghauser dostali stříbrný válečný kříž. Jestřáb se stal nositelem válečného kříže bronzového. Trochu se ho to dotklo a zapsal si: 'Jumbo má kříž stříbrný, já jen bronzový.' Ale to bylo tím, že Jumbo vyvíjel protinacistickou činnost nejen ve Dvojce, ale i v odboji. A na ten Jestřáb navázán nebyl.*“ In: Miloš ZAPLETAL, *Záhady a tajemství Jaroslava Foglara*, Praha 2007, s. 186; nebo Václav ČERNÝ: „*(...) společně jsme byli zapojeni i do jedné odbojové skupiny.*“ In: Václav ČERNÝ – Jindřich HOJER, ed., *Jestřábe, díky: Jaroslavu Foglarovi Hoši od Bobří řeky a přátelé*, Praha 2000, s. 68.

⁴² Podle tehdejšího člena oddílu, Jiřího Zachariáše, byl důvodem Burghauserovy nespokojenosti fakt, že Foglar se oddílu z časových důvodů už nemohl věnovat tolik, jako dříve.

⁴³ LA PNP, fond *Foglar Jaroslav*, kart. 80, korespondence odeslaná, dopis Jarmilu Burghauserovi ze dne 12. 9. 1946.

⁴⁴ Tamtéž, dopis Jarmilu Burghauserovi ze dne 15. 4. 1947.

⁴⁵ Jiří Navrátil vstoupil do Dvojky v roce 1940 jako šestnáctiletý rádce družiny.

⁴⁶ „*(...) bylo mi těžko na srdci, jelikož od nás odešel a nevzal si z nás ani špetku dobroty.*“ In: Archiv Junáka, fond č. 15 *Burghauser Jarmil – Jumbo*, kart. 1, deník č. 9, zápis ze dne 11. 9. 1943, překlad K. S., upraveno.

⁴⁷ Jedná se například o komentář: „*Mám rád Valdu, moc se mi líbí. Je jasné, že se bojím o každého takového chlapce, aby neodešel a nestýkal se se špatnými lidmi. Tento chlapec je ze*

problémy, ať již osobní či výchovné, na několika místech je dokonce vložen jejich seznam se stručným popisem každého chlapce a Burghauserovým vztahem k němu.⁴⁸

Kým tedy Burghauser vlastně na stránkách svých deníků byl? Intelektuálem, který rád filozofoval, demokratem, který za nejvyšší hodnoty považoval pravdu a spravedlnost. Nenáviděl válku a protektorátní zřízení komentoval sarkasticky. Nicméně, osobní deník svádí autora vždy k sebestylizaci, ať již pro osobní pocit nebo kvůli určení pro další čtenáře. Z povahy Burghauserových deníků se jedná spíše o první variantu. Avšak jeho sebestylizace není v rozporu s informacemi z dalších pramenů, s tím, jak jej vnímali ostatní.

Foglarův oddíl Dvojka ve světle Burghauserových deníků

V době vstupu Burghausera již měl 2. pražský oddíl za sebou dlouholetou tradici v čele s vůdcem Jaroslavem Foglarem. V průběhu Burghauserova skautování docházelo v oddíle k mnohým změnám v souvislosti s dějinným vývojem. O jaké změny šlo a jak autor oddílovou činnost ve svých denících zachytil, se pokusí přiblížit tato kapitola.

Dvojka byla oddílem Svazu junáků – skautů a skautek RČS (dále Svaz) až do ledna 1939, kdy došlo ke sloučení jednotlivých skautských organizací a vytvoření jednotné organizace Junák. Ta z důvodu silného politického tlaku přijala záštitu Strany národní jednoty, ač to odporovalo členství ve světových skautských organizacích. Zároveň byla provedena řada organizačních změn, byly vytvořeny nové stanovy s bodem, že skautská výchova bude probíhat pouze v křesťanském duchu, byl pozměněn skautský slib, sjednotila se barva krojového šátku apod.⁴⁹

Přes všechny změny se nové ústředí snažilo pokračovat ve výchově mládeže i po vyhlášení Protektorátu Čechy a Morava a po zahájení druhé světové války. Větší problémy nastaly v roce 1940, kdy nacisté přerušili probíhající letní tábory a dne 28. 10. 1940 byl Junák zakázán. Přesto se mnoha oddílům, včetně Dvojky, dařilo v činnosti nadále pokračovat. Zpočátku se mohly scházet po bytech rodičů jednotlivých členů a také často vstupovaly do jiných, dosud nezrušených spolků. Jednalo se především o dorost Klubu českých turistů (dále KČT), Sokol (do jeho zrušení), sportovní kluby, trampské osady apod.⁵⁰ Po vzniku Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě na jaře 1942 byla umožněna činnost pouze spolkům, které od něj získaly pověření pro vykonávání „povinné služby

Žižkova, kvůli tomu může mít velmi špatnou společnost.“ In: Tamtéž, deník č. 4, zápis ze dne 30. 3. 1942, překlad K. S., upraveno.

⁴⁸ Tyto popisy by se mohly dále využít jakožto cenný pramen pro podrobnější historické zkoumání členské základny oddílu a jejích vnitřních vztahů.

⁴⁹ R. ŠANTORA a kol., *Skautské století: dobrodružný příběh 100 let českého skautingu*, s. 118–119.

⁵⁰ Tamtéž, s. 121.

mládeže“.⁵¹ KČT a další spolky se tak dostaly pod vedení Kuratoria, takže i skautské oddíly se ocitly pod touto pronacistickou organizací. Přesto se jim dařilo pokračovat v dosavadní činnosti a udržet si tak „skautského ducha“. Některé oddíly se dokonce zapojily do odboje.⁵² Již od února 1945 se začalo scházet ilegální prozatímní ústředí Junáka, které během pražského povstání obnovilo skautskou činnost.

„Strategie přežití“ oddílu

Dvojka fungovala po celou dobu, od zrušení Junáka až do konce války. Jakým způsobem změněnou situaci reflektovala a jaké strategie využila pro přežití?

Oddíl bezprostředně ovlivnila již mnichovská krize, která všechny změny odstartovala. Všichni členové oddílu starší 14 let nastoupili ke klubovně připraveni pomáhat. Většinu času strávili na Masarykově nádraží, kam přijížděli uprchlíci z pohraničí. Zde se „*starali o zásobování kuchyně Červeného kříže, převáděli uprchlíky s jejich zavazadly na jiná nádraží, do nocleháren, sháněli jim jízdenky, průkazy, ale hlavně nosili jim jejich těžké a početné rance*“.⁵³ Pro skauty, kteří zatím ještě nepracovali v žádné službě, vydal Foglar oběžník, aby se hlásili v ústředí Svazu, kde dostanou služební legitimaci. V pokynech stála i výzva k zapisování jednotlivé práce a instrukce, že „*pravidelná oddílová činnost začne, až se uklidní poměry*“.⁵⁴ Burghauser svou službu plnil na Masarykově nádraží.

Následně však přišlo období, kdy Burghauser uvažoval, zda se skautským životem vytrvá, anebo jej zanechá.⁵⁵ Otázkou zůstává, zda tyto úvahy souvisely s měnící se dobou, nebo spíše s odchodem jeho dvou nejlepších přátel z oddílu.⁵⁶ Nakonec v oddíle zůstal a v jeho denících můžeme číst o dalším dění ve Dvojce.

Ke konci roku 1938 byl oddílový život ovlivněn slučováním jednotlivých skautských organizací pod záštitou strany Národní jednoty. Foglar své členy uklidňoval, že strana slíbila, že se skautům nebude plést do programu, nebude

⁵¹ Jan ŠPRINGL, *Kuratorium pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě*, Praha 2003. Diplomová práce. Karlova univerzita. Fakulta filozofická, s. 22.

⁵² Nejznámější skautskou odbojovou skupinou byla Zpravodajská brigáda, která se věnovala hlavně zpravodajské činnosti a po celou dobu války nebyla odhalena.

⁵³ LA PNP, fond *Foglar Jaroslav*, kart. 188, Čigoligo č. 5, 15. 10. 1938.

⁵⁴ Archiv Junáka, fond č. 15 *Burghauser Jarmil – Jumbo*, kart. 1, deník č. 2, oběžník (česky).

⁵⁵ Tyto pochybnosti měl Burghauser již v roce 1937, kdy se určitou dobu neúčastnil oddílových schůzek a Foglar se jej snažil opět zapojit do oddílového života zařazením do „starší družiny“. In: LA PNP, fond *Foglar Jaroslav*, kart. 80, korespondence odeslaná, dopis Jarmilu Burghauserovi ze dne 28. 4. 1937.

⁵⁶ Archiv Junáka, fond č. 15 *Burghauser Jarmil – Jumbo*, kart. 1, deník č. 2, zápis ze dne 7. 10. 1938 (česky).

diktovat, co mají dělat, nýbrž pouze převezme patronát, který jim snad pomůže například při shánění klubovních prostor.⁵⁷

Vyhlášení Protektorátu Čechy a Morava ovlivnilo oddíl zrušením pravidelné nedělní výpravy 19. 3. „*pro neujasněné poměry*“,⁵⁸ poté však Dvojka ve svém zavedeném programu pokračovala. Naproti tomu počátek druhé světové války její činnost bezprostředně nezasáhl, zahajovací schůzka se 2. 9. 1939 i přes německý útok na Polsko konala.⁵⁹ Zde byla vytvořena Bílá družina, která sdružovala starší hochy, kteří chtěli aktivně pro oddíl pracovat. Do jejího čela se postavil Burghauser.

Během prvního roku války se dařilo oddílu pokračovat v nezměněné podobě, zlom však nastal na podzim 1940, kdy byl Junák zrušen. Dne 28. 10., kdy se tak stalo, si Burghauser zapsal do deníku obyčejné: „*Dnes, jak jsem si myslel, se kromě některých hádek nic nestalo.*“⁶⁰ Oddíl se o tom totiž dozvěděl až v pondělí 4. 11., kdy Foglara navštívilo gestapo, zabavilo klíče od klubovny a zapečetilo ji.⁶¹ Burghauser v ten den chtěl jít na skautskou schůzku, avšak „*když přišel ke klubovně, ukázalo se, že Junák byl zrušený. Kvůli tomu už schůzky nebudou.*“⁶² Byly však zrušeny jen pro tento týden a na sobotu byla naplánovaná celooddílová porada. Skauti se sešli na Arbesově náměstí, kousek od klubovny, a domluvili se, že v činnosti budou pokračovat a družiny se budou scházet prozatím v bytech svých rodičů, sobotní oddílové schůzky budou konány opět na Arbesově náměstí a v neděli se nadále bude chodit na výpravy do přírody.⁶³

Přesto byl Burghauser událostí velmi zdrcen, pár dní poté píše v dopise své milované Mirce: „*Má nejdražší, přesně před týdnem jsem se Ti chystal napsat, a tu mi jedna událost tak rozházela dosavadní pracovní rozvrh, že ani dnes nejsem ještě ve svých kolejích a asi se tak hned do nich nedostanu: byl totiž rozpuštěn „Junák“*

⁵⁷ „*Myslím, že není zapotřebí mít nějakých obav z těch všelikých ohlašovaných změn a novot, naopak – leckteré že lze jen vítat. (...) Že snad bude předepsán skautingu nový způsob činnosti, který se nám nebude zamlouvat? Nebojme se toho. Strana Národní jednoty si skauting vybrala pro výchovu mladých občanů právě proto, že se jí jeho dosavadní způsob činnosti líbil a že jej uznala za nejsprávnější ze všech ostatních systémů. (...) Ostatně strana Národní jednoty již prohlásila, že se našim ústředním vedoucím nebude plést do programu, nebude nám diktovat, co máme či nemáme dělat. Ona jen převezme záštitu nad skautingem, aby už neživořil ve sklepních klubovnách bez vzduchu, bez světla, bez kamen (...)*“ LA PNP, fond Foglar Jaroslav, kart. 188, Čigoligo č. 7, 31. 12. 1938.

⁵⁸ Tamtéž, Čigoligo č. 9, 31. 3. 1939.

⁵⁹ „*Ačkoliv je začátek školy stanoven až na 18. září a včera vypukla válka Německa s Polskem, takže je všude nejistý stav, neklid a vzrušení, troufli jsme si udělat zahajovací schůzku.*“ In: Tamtéž, kart. 162, Kronika Dvojky, 2. 9. 1939.

⁶⁰ Archiv Junáka, fond č. 15 Burghauser Jarmil – Jumbo, kart. 1, deník č. 4, zápis ze dne 28. 10. 1940, překlad K. S., upraveno.

⁶¹ J. FOGLAR, *Život v poklusu*, s. 137.

⁶² Archiv Junáka, fond č. 15 Burghauser Jarmil – Jumbo, kart. 1, deník č. 4, zápis ze dne 4. 11. 1940, překlad K. S., upraveno.

⁶³ J. FOGLAR, *Život v poklusu*, s. 137.

německými úřady, „pro činnost státu nepřátelskou“. Sám jsem sice se vyhnul vyšetřování (...), ale zmatky a práce, spojené s likvidací oddílu a ústředí mně dokonce pokazily pracovní rovnováhu, nehledě k prázdnotě, která tak vznikla u mne. Netušil jsem tehda, když jsem se v neděli s Tebou ...loučil, že jdu na poslední oficiální podnik našeho oddílu.“⁶⁴

Činnost v utajení ale nebyla tak jednoduchá, a tak si Burghauser již 19. 3. 1941 zapsal do deníku: „(...) přišel Jiří (Jiří Navrátil – pozn. autora) a Jestřáb (Jaroslav Foglar – pozn. autora), aby oznámili, že všeho zanecháme, abychom nepracovali protizákonně.“⁶⁵ Toto rozhodnutí nejspíš platilo pouze necelé dva týdny, ještě dne 26. 3. si Burghauser stěžoval, že mu chybí přátelé, a přemýšlel, kdy je zase uvidí,⁶⁶ ale již v neděli 30. 3. se konala oddílová výprava a poté se opět scházeli jako dřív.

Zůstává otázkou, od kdy oddíl fungoval pod Klubem českých turistů. Podle Foglarových vzpomínek by to mělo být až od ledna 1943,⁶⁷ ale Burghauserovy deníky ukazují již mnohem dřívější napojení na tuto organizaci. První deníková zmínka o KČT je již z půlky února 1941 („mluvilo se o KČT“),⁶⁸ která ukazuje, že oddíl již o vstupu do KČT mohl uvažovat. V březnu Burghauser KČT navštívil třikrát po sobě, přičemž tam vedl i nějaký závod. Pravidelně tam ale začíná chodit až v následujícím roce, kdy jde již jistě o oddílové akce. Na začátku března 1942 popisuje opatrnost, která byla nezbytná: „Byl jsem s chlapci v KČT, kam přišel někdo cizí z KČT – Hoffmann, kvůli němu jsme se museli mít před neznámými lidmi v KČT na pozoru a přesunout se k Jestřábovi.“⁶⁹ Nicméně podle oddílové kroniky byla Dvojka v KČT nejpozději od září 1941.⁷⁰ Díky členství v této organizaci se oddílu podařilo získat klubovnu a družiny se nemusely nadále scházet v bytech rodičů.⁷¹

Jelikož KČT byl pověřen prováděním povinné služby mládeže v rámci Kuratoria, týkalo se toto opatření i Dvojky. Povinná služba byla v KČT zahájena

⁶⁴ Archiv Junáka, fond č. 15 Burghauser Jarmil – Jumbo, kart. 1, deník č. 4, koncept dopisu Mirce, 11. 11. 1940 (česky).

⁶⁵ Tamtéž, zápis ze dne 19. 3. 1941, překlad K. S., upraveno.

⁶⁶ „Vnímám, že opravdu potřebuji přátele, už týden jsem je neviděl. Po uzdravení se snad sejdu s Jaromírem, Jestřábem a Kolouchem. Kdy se sejdu s Vlky? Míšou, Flikem a Balúem? Nedávno jsem nad tím přemýšlel.“ In: Tamtéž, deník č. 4, zápis ze dne 26. 3. 1941, překlad K. S., upraveno.

⁶⁷ J. FOGLAR, *Život v poklusu*, s. 139.

⁶⁸ Archiv Junáka, fond č. 15 Burghauser Jarmil – Jumbo, kart. 1, deník č. 4, zápis ze dne 16. 2. 1941, překlad K. S., upraveno.

⁶⁹ Tamtéž, deník č. 6, zápis ze dne 1. 3. 1942, překlad K. S., upraveno.

⁷⁰ Foglar v kronice komentuje Heydrichův výnos o vyhlášení výjimečného stavu z 28. 9. 1941 mj. takto: „(...) Někdo s tou ukázněností u mládeže začít musí. Proč bychom to nemohli být právě my, naše skupinka pražského Klubu turistů?“ LA PNP, fond Foglar Jaroslav, kart. 163, Kronika Dvojky 1941–1942.

⁷¹ Klubovnu se podařilo získat oddílovému delegátovi Jiřímu Navrátilovi. První schůzka v klubovně se konala dne 24. 10. 1942.

dne 21. 3. 1943 společnou výpravou všech skupin na Chuchli. Již předtím čtyři členové oddílu absolvovali výcvikový tábor Kuratoria na Čeperce, kde dva z nich získali vysokou funkci: Jiří Navrátil se stal pověřencem Kuratoria pro celý KČT a Jaromír Průša technickým pověřencem.⁷² Oba vedli program na zahajovací výpravě, jejich chování se však setkal s tvrdou kritikou Foglara.⁷³ Burghauser si do deníku v tento den zapsal: „*Jestřáb (Jaroslav Foglar – pozn. autora) nám vyprávěl špatné události dne, které se dozvěděl od Miši (Jaromír Průša – pozn. autora) a ostatních. [V Kuratoriu] by chtěli udělat z dětí vojáky. Také jsme se od nich dozvěděli (jak vypořádávali na schůzi) i o jiných špatných věcech, [totiž] že budeme rozpuštěni.*“⁷⁴ Nicméně povinná služba měla pro Dvojku i určité výhody. Ty zaznamenal Foglar v oddílovém časopise: „*Krásná výprava do Tichého údolí. Tam i zpět jdou naši pěšáci už v trojstupech a se zpěvem. Díky Povinné službě a zveřejnění činnosti mládeže vůbec, nemusíme už chodit jako tlupa cikánů, ani se krást na sraz jako psanci.*“⁷⁵ Jako nevýhodu naopak viděl počínající konflikty s chlapci, kteří absolvovali výcvikový tábor a byli tak poblázněni „*nezdravou ctižádostivostí*“.⁷⁶ Foglar si v dopise Burghauserovi stěžoval: „*A tak to tak nějak vypadá, že to, nač jsme se všichni těšili, oficiální povolená výchova, bez strachů, bez nebezpečí překročení všelikých zákazů, bude pro nás vnitřně spíš pokažením mnohého.*“⁷⁷

Fenomén „povinné služby mládeže“ a jejího skutečného provádění v pověřených spolcích představuje komplikovanou historickou otázku. Ačkoliv existovaly přesné směrnice pro její výkon,⁷⁸ je obtížné určit, nakolik se jich jednotlivé oddíly držely. Při zodpovídání této otázky je možné vycházet z popisů jednotlivých schůzek v kronikách, denících a oddílových časopisech a jejich porovnání s kuratorijními instrukcemi. K oddílu Dvojka jsou v těchto pramenech odkazy na povinnou službu velmi zřídka. Jedná se vlastně pouze o dva zápisy v oddílovém časopise Čigoligo, přičemž jeden je již ze září 1943: „*Na snímku máme zachyceného Flika ještě zdravého, jak s vámi cvičí nástupy v Povinné službě (...). Hesla z dnešní Povinné služby: Rozkvět Říše přinesl Čechům za krále Václava II. blahobyť. Václav II. byl jedním z nejvýtečnějších panovníků, jenž povznesl svůj*

⁷² LA PNP, fond Foglar Jaroslav, kart. 80, korespondence odeslaná, dopis Jarmilu Burghauserovi ze dne 19. 3. 1943.

⁷³ „*Pro nás (Dvojku) to byl Černý den, neboť vedení Jiřího a Miši (Jaromír Průša – pozn. autora) většinu našich hochů roztrpčilo, bylo prohlášeno za nedvojkařské a vydráždilo je k chování, které pak ovšem také dvojkařské nebylo! Už nikdy více takový Černý den!!*“ In: Tamtéž, kart. 189, Pomalago, č. 10, 31. 3. 1943.

⁷⁴ Archiv Junáka, fond č. 15 Burghauser Jarmil – Jumbo, kart. 1, deník č. 8, zápis ze dne 21. 3. 1943, překlad K. S., upraveno.

⁷⁵ LA PNP, fond Foglar Jaroslav, kart. 189, Pomalago, č. 10, 31. 3. 1943.

⁷⁶ Tamtéž, kart. 80, korespondence odeslaná, dopis Jarmilu Burghauserovi ze dne 19. 3. 1943.

⁷⁷ Tamtéž, dopis Jarmilu Burghauserovi ze dne 19. 3. 1943.

⁷⁸ *Směrnice pro službu mládeže*. Praha 1943.

národ z úpadku k blahobytu.“⁷⁹ a druhý z března 1944: „Po drobných administračních otázkách přistupujeme k duchovní výchově Povinné služby. (Mládež jindy a dnes, blahodárny vliv Povinné služby).“⁸⁰

V ostatních zápisech je program popisován velmi podobně jako před zakázáním skautingu, tudíž se dá předpokládat, že povinná služba jej příliš nepozměnila, respektive mohl se oddíl přidržet pouze její struktury (nástup, pořadová cvičení, duchovně – výchovná část, sportovní část, uklidnění: zpěv nebo vyprávění),⁸¹ ale náplň si ponechat původní. Je diskutabilní, proč Foglar v těchto dvou případech považoval za nutné povinnou službu v časopise zdůraznit. V prvním případě se naskýtá jako vysvětlení možnost strachu před prozrazením skutečné činnosti, jelikož zápis pochází z doby ostrého konfliktu s Jiřím Navrátillem, který měl vysokou funkci v Kuratoriu (pověřenec pro KČT) a údajně měl Foglarovi vyhrožovat.⁸² V březnu 1944 však již na oddíl žádný vliv neměl. Tento druhý zápis však může souviset s Foglarovým odchodem z redakce Správného kluka na konci předchozího měsíce⁸³ a z toho vyplývající obavou o sledování jeho činnosti. Dalším vysvětlením může být situace, která nastala asi měsíc před tímto záznamem, kdy dva členové Dvojky dostali od školy předvolání k povinné službě a nemohli se tak účastnit pravidelného oddílového nedělního podniku. Foglar svým členům v Čigoligu vysvětloval, že: „Ani škola nesmí ve věcech kuratorijních zasahovat do činnosti spolku, ve kterém jste přihlášení k Povinné službě. (V našem případě KČT!) Proto napříště nepůjde nikdo z vás se školou na kuratorijní podnik, když máme nedělní podnik s Povinnou službou my ve Dvojce.“⁸⁴ Foglar mohl považovat za nezbytné členy oddílu (a především nováčky) o povinné službě přesněji informovat, a z toho důvodu ji na nějaký čas (alespoň formálně) do programu zařadit, což se odrazilo zápisem v Čigoligu. Burghauser se k provádění povinné služby ve svých denících nevyjadřuje vůbec.

V rámci KČT se Dvojka účastnila také společných akcí, přičemž některé byly nařízené Kuratoriem. Tak si Burghauser na začátku října 1942 zapsal do deníku: „Byli jsme nuceni Kuratoriem zúčastnit se dne propagace ČYK (Český Yacht Klub – pozn. autora). Smáli jsme se tomu, že je nás z celé ‚mládeže‘ města přítomno nejvíce a říkali jsme si: Probůh, my tenhle režim vážně zachráníme.“⁸⁵ Jednalo se o první podnik Kuratoria, kterého se Dvojka zúčastnila a kde poprvé zdravila árijským pozdravem.⁸⁶

⁷⁹ LA PNP, fond Foglar Jaroslav, kart. 189, Čigoligo č. 2, 8. 9. 1943.

⁸⁰ Tamtéž, Čigoligo č. 26, 14. 3. 1944.

⁸¹ J. ŠPRINGL, *Kuratorium pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě*, s. 41.

⁸² LA PNP, fond Foglar Jaroslav, kart. 189, Čigoligo č. 2, 8. 9. 1943.

⁸³ Tamtéž, Čigoligo č. 23, 22. 2. 1944.

⁸⁴ Tamtéž, Čigoligo č. 21, 9. 2. 1944.

⁸⁵ Archiv Junáka, fond č. 15 Burghauser Jarmil – Jumbo, kart. 1, deník č. 7, zápis ze dne 4. 10. 1942, překlad K. S., upraveno.

⁸⁶ LA PNP, fond Foglar Jaroslav, kart. 163, Kronika Dvojky, 4. 10. 1942.

Velkou propagační akcí Kuratoria byl Den mládeže, který se konal 11. - 12. 9. 1943. Jednalo se o lehkootletické závody, kterým předcházelo okresní a obvodové kolo v jednotlivých spolcích pověřených povinnou službou mládeže. Součástí pražské slavnosti byl uspořádaný koncert, průvod mládeže Prahou a promítání kuratorijních filmů v kině. Vyvrcholení představovaly nedělní závody na strahovském stadionu. Podle oficiálních údajů byl stadion naplněn 60 000 diváky a „tisíce návštěvníků se muselo vracet“.⁸⁷ Po ukončení závodů k účastníkům i divákům promluvil předseda Kuratoria Emanuel Moravec, který „poukázal na vyplnění svého výroku, že českou mládež do roka nikdo nepozná. Poukázal na její dobrovolnost, s níž přišla manifestovat svou věrnost národu a Říši. (...) Skončil provoláním zdaru Vůdci Adolfu Hitlerovi a české vlasti, který celé shromáždění se vztyčenou pravicí bouřlivě opakovalo.“⁸⁸ Podle kuratorijní brožury nakonec zazněly hymny Říše a hymna česká, „zpívané mnoha desítkami tisíc nadšených shromážděných (...). S nadšením, zpěvem a v ukázněných formacích se rozcházela mládež do Prahy.“⁸⁹ Členové Dvojky se této akce účastnili jakožto diváci. Burghauser si k ní poznamenal komentář, který se s oficiálním výkladem příliš neshoduje: „Stadion byl celkem plný, ale ne úplně, jak psali v novinách. Hodně zmínky je, že po skončení atletických závodů šla většina lidí k východům, zatímco se v rozhlase hlásilo: ‚žádáme vás, abyste neodcházeli; žádáme, abyste tu zůstali‘. Východy byly stále plné. ‚Žádáme vás, abyste chvíli počkali.‘ Polovina lidí už byla na odchodu a stále další a další odcházeli. ‚Z nařízení zůstaňte, neopouštějte stadion!‘ A východy byly uzavřené (...). Slyšel jsem to pak i v rozhlasu a divil jsem se, jak moc se hlášení odlišovalo od pravdy.“⁹⁰

Podobnou akcí, avšak v ještě mnohem větším rozsahu, byl Týden mládeže, který se konal 1. - 9. 7. 1944. Jednalo se o největší propagační akci v celém období fungování Kuratoria. Její náplní bylo opět sportovní mistrovství, koncerty, průvody a další manifestace. Členové Dvojky se programu účastnili jako diváci, přičemž chlapci starší 16 let měli účast povinnou, mladší dobrovolnou.⁹¹ Foglar hodnotil v Čigoligu vyvrcholení Týdnu mládeže na Strahově pozitivně: „Po krásné slavnosti na Strahově jdeme ještě v pochodu do klubovny (...).“⁹² Burghauser se o této akci ve svých denících příliš nerozepisuje, nejspíše proto, že v té době řešil svůj milostný život a problémy s uskutečněním letního tábora.

Kromě kuratorijních akcí se oddíl podílel na společných podnicích organizovaných KČT. Jedná se například o společnou prosincovou besídku dorostu KČT, kde Dvojka sehrála divadlo, zpívala a mohla se pochlubit nejhojnější účastí

⁸⁷ Den mládeže 1943, Praha: Orbis, 1943, s. 14.

⁸⁸ Tamtéž, s. 16.

⁸⁹ Tamtéž.

⁹⁰ Archiv Junáka, fond č. 15 Burghauser Jarmil – Jumbo, kart. 1, deník č. 9, zápis ze dne 12. 9. 1943, překlad K. S., upraveno.

⁹¹ LA PNP, fond Foglar Jaroslav, kart. 189, Čigoligo č. 42, 4. 7. 1944.

⁹² Tamtéž, Čigoligo č. 43, 11. 7. 1944.

i největším počtem výstupů.⁹³ Také navazovala vztahy s ostatními skupinami KČT, s nimiž pořádala různé soutěže, výpravy a besídky. Pod KČT se sdružovalo více bývalých skautských oddílů a z pramenů se dá vyčíst, že fungovaly podobným způsobem jako Dvojka. Je zdůrazňován především „duch“ takových skupin, což může být ilustrováno na Foglarově popisu společné besídky s dalšími dvěma skupinami: *„Líbilo se nám všechno, (...) i celý duch obou skupin. Připadali jsme si tam opravdu jako doma, jako u nás ve Dvojce!“*⁹⁴ nebo na jeho popisu nedělní výpravy: *„[Byli jsme] v Tygřích džunglích se Čtyřkou, s níž jsme se tím poznali a sprátelili. Jsou to chlapci našeho typu, včetně jejich vedoucího, Starouše“*.⁹⁵

KČT se stal dobrou základnou pro nábor nových členů. Podle vzpomínek člena Dvojky Jiřího Navrátila⁹⁶ bylo hlavním způsobem hledání nováčků oslovování již stávajících členů KČT a zvaní je na nenápadné schůzky, kde zjišťovali, co od nich mohou čekat. Také zvali do KČT fungující skautské oddíly, pokud na ně narazili. Tím se počet skautů silně navýšil a v roce 1945 pak mohl být Junák obnoven s obrovskou členskou základnou. Dalším způsobem náboru bylo oslovování kamarádů jednotlivých členů, přičemž jejich počet byl silně omezen. Nováčkům byl oddíl představen jako *„Království Chlapců, [které] má za sebou bohatou minulost, utkanou z prožitých let hochů, kteří zde byli před vámi.“*⁹⁷ Jeden člen, který do oddílu přivedl nováčka, mu před vstupem napsal: *„(...) a jedno mně však musíš slíbit – a sice že nevyzradíš NIKOMU nic o Dvojce, ani že NIKOHO z naší třídy do ní nepřivedeš!“*⁹⁸ Omezení počtu příchozích chlapců bylo nepochybně kvůli utajení činnosti, ale také mohlo zajišťovat udržení integrity oddílu a jeho tradice. Tento problém řešil oddíl začátkem školního roku 1943/1944 na zahajovací schůzce při hodnocení uplynulého roku: *„V období minulém jsme se rozrostli z pouhých asi 14 Dvojkařů na více jak 40! Nováčci nás tehdy zaplavili tím počátečním nakažlivým nadšením. Bylo to období plné změn, vzruchu a převratů. Tento neklid, byť radostný a tvořivý – a vůbec to překotné zvětšení Dvojky však způsobilo, že jsme zase naopak polevili v mnohém, co dříve Dvojku dělalo Dvojkou. (...) A proto teď v období novém je nutno vrátit se k starým osvědčeným kolejím...“*⁹⁹ Přesto se oddíl snažil nepřekročit hranici 45 členů.

Na podzim 1943 oddíl opustil na dva měsíce KČT kvůli konfliktu¹⁰⁰ se svým bývalým členem Jiřím Navrátilem, který měl funkci kuratorijního pověřence pro

⁹³ Tamtéž, Pomalago č. 6, 9. 12. 1942.

⁹⁴ Tamtéž, Čigoligo č. 15, 8. 12. 1943.

⁹⁵ Tamtéž, Pomalago č. 10, 31. 3. 1943.

⁹⁶ Vojtěch VANER, *Český život s lilii. Rozhovor se starostou Junáka, vůdcem pražské vodní Dvojky, novinářem, překladatelem a politickým vězněm dr. Jiřím Navrátilem*. Praha 2001. Absolventská práce. Vyšší odborná škola publicistiky, s. 14-15.

⁹⁷ LA PNP, fond Foglar Jaroslav, kart. 189, Pomalago č. 3, 3. 10. 1942.

⁹⁸ Tamtéž, Čigoligo č. 12, 5. 12. 1944.

⁹⁹ Tamtéž, Čigoligo č. 1, 1. 9. 1943.

¹⁰⁰ Přestože byl Burghauser zpočátku Navrátilovým přítelem, od počátku roku 1943 si na něj v denících čím dál více stěžuje. Poté, co Navrátil absolvoval kuratorijní výcvikový tábor,

KČT a podle Foglara měl oddíl vyhrožovat. Z toho důvodu byla Dvojka přihlášena jako 2. čtenářský kroužek Správného kluka, čímž měla být zplnomocněna k samostatnému provádění povinné služby a Navrátil tak na oddíl již neměl žádný vliv.¹⁰¹ Po dvou měsících ale byl této funkce zbaven a Dvojka se do KČT opět vrátila.

Další změna nastala na konci roku 1944, kdy oddíl vstoupil do dorostu Podnikové tělovýchovy Melantrichu, čímž zároveň zrušil členství v KČT.¹⁰² Název Dvojka si však ponechal. Tato změna přinesla možnost využívat plovárnu, hřiště, navštěvovat box, šerm apod.

V květnu 1945 byl obnoven Junák a Dvojka se mohla otevřeně přihlásit ke skautingu. Zasloužila se o jeho rozšíření, sama přijímala nováčky a bývalí členové zakládali vlastní oddíly. Toto období již dochované deníky nepopisují, jelikož poslední zápis je z ledna 1945, ačkoliv Burghauser byl členem oddílu až do podzimu 1946.

Proměny oddílové činnosti

Změněné situaci se musela přizpůsobit oddílová činnost. Přesto se Dvojce podařilo zachovat si předválečnou tradici a „skautský duch“ pod jednotlivými organizacemi, ve kterých našla své útočiště. Musel být pozměněn charakter táborů, ale přesto byly každoročně pořádány.

Dvojkařská tradice se vyznačovala především důrazem na vztahování se k oddílové minulosti, která se udržovala živá pomocí vlastního pojmosloví, pravidelných slavnostních akcí, rituálů a v neposlední řadě také opakovanou četbou starých oddílových kronik a časopisů. Vlastním pojmoslovím je myšleno například

Burghauser si o něm zapsal: „*Jiří poprvé vede gymnastiku v Kuratoriu – nám (Jestřábovi a mně) se nelíbí, jakým jiným a nepěkným způsobem rozkazuje.*“ Společně s Foglarem řešil jeho „nedvojkařské chování“, až se ho nakonec v červenci rozhodli z Dvojky propustit. Zároveň odešel z oddílu Jaromír Průša a tito dva spolu chtěli vytvořit nový oddíl přetažením některých členů Dvojky. In: Archiv Junáka, fond č. 15 *Burghauser Jarmil – Jumbo*, kart. 1, deník č. 8, zápis ze dne 14. 3. 1943, překlad K. S., upraveno; Navrátil se ke sporu zpětně vyjadřuje takto: „*Už jsem byl veliký, už to zkrátka nešlo. Foglar měl svůj styl a my se snažili o další nové prvky. Byli jsme všichni gymnaziální studenti, intelektuálové řeklo by se, a snažili jsme se o něco, co příliš nešlo skloubit s Foglarovým romantizujícím způsobem. Tvářil se velmi vlídně, ale v určité chvíli jsme mu už vadili.*“ In: V. VANER, *Český život s lilií. Rozhovor se starostou Junáka, vůdcem pražské vodní Dvojky, novinářem, překladatelem a politickým vězněm dr. Jiřím Navrátilem*, s. 15.

¹⁰¹ LA PNP, fond Foglar Jaroslav, kart. 189, Čigoligo č. 2, 8. 9. 1943. Tato informace odporuje údajům v diplomové práci Jana Špringla, který uvádí, že čtenářské kroužky byly dobrovolné a jejich členové museli vykonávat povinnou službu ještě v jiném, k tomu oprávněném, spolku. In: J. ŠPRINGL, *Kuratorium pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě*, s. 51.

¹⁰² LA PNP, fond Foglar Jaroslav, kart. 189, Čigoligo č. 13, 12. 12. 1944.

označování termíny černá skříňka, sab, takytáborník,¹⁰³ dále vlastní pojmenovávání míst spjatých s oddílem (např. Tygří džungle, Zaječí rokle apod.) a táborů (Tábor psanců, Tábor strachu apod.). Nezvyklé výrazy vyjadřovaly skupinovou identitu a pocit sounáležitosti, vymezení se vůči vrstevníkům, kteří je neznali a nepoužívali.

Tradičních událostí se během skautského roku opakovalo několik. V září se konala zahajovací výprava, která otevírala nový rok. Každou zimu proběhla slavnostní vánoční nadílka, následovala několikadenní zimní výprava, o Velikonocích velikonoční robinsonáda a na ni navazovala svatodušní výprava. Završením skautského roku byl měsíční letní tábor. Z tohoto výčtu vyčnívají dva další zvyky, jedním z nich je tradiční jarní závod s názvem Boj družin¹⁰⁴ a druhý zvyk je spjatý s číslem třináct. Každý měsíc třináctého měli všichni Dvojkaři vzpomínat v sedm hodin večer po dobu jednu minutu na všechny ostatní členy.¹⁰⁵ S třináctkou byla spojena ještě jedna tradice, a sice tzv. Třináctá noc na táboře. To byla oproti tomu slavnost hlučná a veselá, s průvody, lampiony, maskami a divadelními představeními. Upevňování oddílové tradice bylo také posilováno značnou úctou ke kronikám, na niž kladl Foglar velký důraz. Kroniky byly v klubovně vystavovány a opakovaně pročítány.

Všechny tyto aspekty udržující tradici se oddílu podařilo během války uchovat a ponechat si tak svůj „dvojkařský duch“. Foglar členy označoval jako potomky Hochů od Bobří řeky (označení podle tábora z roku 1929) a také tím se v nich snažil podnítit pocit výjimečnosti a hrdosti na svůj oddíl, což ilustrují jeho slova: „*Chovejte se tak, jak se sluší na potomky Hochů od Bobří řeky.*“¹⁰⁶ Táborový rituál popisuje Burghauser na prvním utajeném táboře v roce 1941, kdy se všichni sešli při úplňku ve Sluneční zátocě,¹⁰⁷ vytvořili kruh a slíbili si, že nezapomenou na dávné členy, vytrvají a za rok se opět všichni sejdou.¹⁰⁸ Další rituál nastiňuje na

¹⁰³ Černá skříňka představovala trest za nějaké provinění. Kdo dostal černou skříňku, musel si prohršek odpracovat (např. loupáním brambor na táboře); sab a takytáborník byla hanlivá označení pro člena, který se nechová podle dvojkařských zásad.

¹⁰⁴ Družiny spolu soupeřily v jednotlivých skautských disciplínách. Jednalo se o významnou událost, na kterou se družiny vždy několik měsíců připravovaly.

¹⁰⁵ „*V sobotu je Třináctého! Nezapomeňte na náš starý zvyk: 13. ať jsme kdekoliv a jakkoliv od sebe vzdáleni, vzpomínáme v 7 hod večer jednu minutu na všechny členy DVOJKY! Neporuš nikdo toto duševní spojení tím, že bys vzpomínat zapomněl!*“ In: LA PNP, fond Foglar Jaroslav, kart. 189, Čigoligo č. 11, 10. 11. 1943; „*V sedm hodin jsme si vzpomněli na ostatní chlapce jako obyčejně.*“ In: Archiv Junáka, fond č. 15 Burghauser Jarmil – Jumbo, kart. 1, deník č. 5, zápis ze dne 13. 7. 1941, překlad K. S., upraveno.

¹⁰⁶ LA PNP, fond Foglar Jaroslav, kart. 189, Pomalago č. 8, 31. 1. 1943.

¹⁰⁷ Sluneční zátoka je tradiční místo, kde se konaly tábory Dvojky. Leží na řece Sázavě nedaleko Ledče nad Sázavou.

¹⁰⁸ „*Nejprve jsme poslouchali Jestřába a pak mě hrát na kytaru, skládali sliby svaté a jasné, že budeme pamatovat na dávné členy oddílu a (...) slibujeme my věrní naděje (...), že tento měsíc v úplňku nás následující rok všechny shromážděné a stále věrné shlédne. Toto napsal Jestřáb na list a my jsme připojili naše podpisy, já jako první.*“ In: Archiv Junáka, fond č. 15 Burghauser Jarmil – Jumbo, kart. 1, deník č. 5, zápis ze dne 8. 7. 1941, překlad K. S., upraveno.

dvoudenní výpravě k Radotínskému potoku: „*S Jestřábovým souhlasem se začaly připravovat rituály (...) začali [jsme] vysvětlovat věci okolo první cti.*“¹⁰⁹ Je otázka, zda se jim podařilo zachovat i tradiční skautské rituály, jako například skautský slib a táborový oheň. Z deníkových zápisů vyplývá, že nějaké sliby členové skládali, nicméně není jasné, zda se jednalo o skautský slib.¹¹⁰

Co se týče oddílového programu, z velké části se jej podařilo i po zákazu skautingu udržet. Oddíl byl nadále rozdělen na družiny, každá družina měla jednou týdně schůzku a v neděli pořádaly všechny družiny společné výpravy za město. Velkým problémem byla po zrušení Junáka ztráta klubovny, takže oddíl byl nucen hledat jiná místa pro své schůzky. Tento problém byl vyřešen po vstupu do KČT, jelikož Dvojka jako skupina klubu mohla využívat jeho klubovnu. Nebyla však pouze její, a tudíž si tam nemohla nechávat své oddílové věci. Svou vlastní klubovnu získala až v únoru 1944, stala se jí bývalá mlékárna v Chotkových sadech. Ani ta však nebyla ideální, v zimě se nedala vytopit a několikrát se tam vloupali cizí lidé.¹¹¹ Problém klubovny často řešil ve svých denících i Burghauser, a to především, když se Dvojka obávala, že přijde o střechu nad hlavou,¹¹² takže krátce před Vánoci si zapsal: „*Chodil jsem po městě a hledal novou klubovnu pro oddíl.*“¹¹³

Dalším projevem nových poměrů byl zákaz nošení skautského kroje. I toto opatření se Dvojka snažila obejít a vytvořit si tak svůj vlastní „kroj“, jehož smysl chápali pouze členové. Jednalo se o krátké kalhoty a teplákovou blůzu nebo tmavý svetr a na něm odznaky. Poprvé si jej oblékli na vánoční nadílku 1943.¹¹⁴ Úbor podobný skautskému kroji si oblékli dokonce při divadelním představení, které hráli pro pozvané skupiny z KČT. Po zahájení divadla se měli členové převléci do bílých nebo alespoň světlých košil, krátkých kalhot a tenisek se svinutými ponožkami. Na levou stranu košile, na místo, kde mívají skauti odznak lilie, si měli našít malé vyřezané dvojky.¹¹⁵

Místo Junáckých stezek a skautských odborných zkoušek („odborek“) byly vytvořeny tzv. Přehledy, které plnily podobnou úlohu. V rámci nich měl každý člen

¹⁰⁹ Jednalo se o souvislost s Přehledy. In: Tamtéž, deník č. 6, zápis ze dne 2. 5. 1942, překlad K. S., upraveno.

¹¹⁰ Například jde o zápis z Velikonoční robinsonády: „*Jiří skládal slib.*“ In: Tamtéž, zápis ze dne 4. 4. 1942, překlad K. S., upraveno.

¹¹¹ „*Nevítaná návštěva se ocitla v naší klubovně začátkem minulého týdne. Vlezla dovnitř špatně zajištěným okénkem u vodovodu, rozházela vše v klubovně, ukradla nám šachy, sekerku, kleště a jiné nářadí.*“ In: LA PNP, fond Foglar Jaroslav, kart. 189, Čigoligo č. 36, 23. 5. 1944.

¹¹² V zimě 1943/1944 dostal oddíl ze své klubovny výpověď a do konce ledna ji musel opustit.

¹¹³ Archiv Junáka, fond č. 15 Burghauser Jarmil – Jumbo, kart. 1, deník č. 11, zápis ze dne 21. 12. 1943, překlad K. S., upraveno.

¹¹⁴ „*Měli jsme poprvé na sobě svoje odznaky stupňů, per, služebních let a táborů. A byli jsme ve svém ‚kroji‘!*“ In: LA PNP, fond Foglar Jaroslav, kart. 189, Čigoligo č. 17, 12. 1. 1944.

¹¹⁵ Divadlo hráli na Spořilově asi pro 250 osob. In: Tamtéž, Čigoligo č. 20, 2. 2. 1944.

splnit určitý počet zkoušek za dané období. Tyto zkoušky pak byly rovněž zařazeny mezi družinové bodování.¹¹⁶ Přehledy byly také propojeny s oddílovými stupni, jejichž autorem byl Burghauser již na jaře 1940.¹¹⁷ Existovalo celkem pět stupňů a pro získání vyššího stupně se hodnotil určitý počet splněných zkoušek a délka členství v oddíle.

Samotná náplň programu i zkoušek se za války příliš nezměnila. Pokud bychom vycházeli z jednotlivých disciplín každoročního Boje družin, musíme konstatovat, že na jaře 1940 a 1944 byly až na pár výjimek totožné.¹¹⁸ V roce 1944 bylo vyřazeno pouze bodování kroje, stavba stanu, signalizace a kimovka, přičemž poslední dvě disciplíny oddíl jistě prováděl, jen do závodu nebyly tentokrát zařazeny. Bodování kroje bylo kvůli zákazu bezpředmětné a stavba stanu taktéž. Diskutabilní jsou mezi disciplíny zařazené zákony. Před zákazem se jednalo o skautský zákon, po zrušení Junáka šlo o Zákony správného hocha.¹¹⁹ Jejich znění je však nejasné, mohlo se jednat o tzv. Desatero Správného kluka¹²⁰ nebo o nějakou upravenou formu.

V oddílových Přehledech rovněž můžeme pozorovat silnou návaznost na skautské odborky. Jednotlivé zkoušky nejspíše vycházely z předválečných let (např. Plavec, Táborník). Další kontinuita je vyjádřena v jednotlivých hrách, které se v oddíle udržely z předválečného období. Burghauser má ve svých denících dokonce přímé odkazy na zakázaný skauting, např. z roku 1941 při hodnocení jednoho člena: „*Song má mnohé znalosti a zkušenosti života junáku.*“¹²¹ Ve stejné době také spolu s Jiřím Navrátillem sepsával dějiny oddílu, které ve svých denících označoval jako historii Junáka.

Kromě klasického „skautského“ programu se oddíl věnoval i dalším činnostem, jako byla například atletika, kopaná, hokej, plavání a jiné sporty. Dále vedl Burghauser oddílový orchestr,¹²² s kterým poté před ostatními Dvojkaři

¹¹⁶ Družiny i jednotlivci byli bodováni každý měsíc za jednotlivé hry, docházku apod. Tím byla motivována jejich soutěživost a snaha být nejlepší.

¹¹⁷ Vladimír JANÍK, *Historie družiny Tygrů - Červené* [online], 1986 [cit. 2017-08-19]. Dostupné z: <http://tygrici.unas.cz/dan/3.htm>

¹¹⁸ V roce 1940 byly disciplíny tyto: bodování kroje a výstroje, uzlování, ranní cviky, signalizace, zákon, vaření a kimovka v přírodě, stavba stanu, první pomoc, měření výšek a šířek, orientace, stopovací dráha s hledáním rostlin, šití záplaty, panoramatizace a kreslení. V roce 1944 se hodnotily tyto disciplíny: zákony, uzly, cvičení, první pomoc, morseovka, výstroj, vaření, testy, stopování, orientace, popis kraje, panoramatizace, záplaty, měření.

¹¹⁹ „*Skautský zákon obsahuje 10 článků, které má každý junák nejen znát nazpaměť v jejich přesném znění (...), ale hlavně jej vždy dodržovat (...). Toto desatero přejímáme nyní zase místo ‚Zákonů správného hocha‘, které jsme měli v době zákazu skautingu.*“ In: LA PNP, fond Foglar Jaroslav, kart. 189, Čigoligo č. 37, 1. 7. 1945.

¹²⁰ Desatero Správného kluka byla základní ideová pravidla kroužků Správného kluka a obsahově se podobala skautskému zákonu.

¹²¹ Archiv Junáka, fond č. 15 Burghauser Jarmil – Jumbo, kart. 1, deník č. 6, zápis ze dne 15. 9. 1941, překlad K. S., upraveno.

¹²² Orchester hrál na klarinet, kytary, housle a flétnu.

vystupoval. Mezi oblíbenou činnost patřilo hraní divadla, ať již klasického či loutkového. Příležitosti se členové chopili na podzim 1939, kdy začali nacvičovat divadelní hru *Tábor ve Sluneční zátocce*, kterou sepsal Foglar na žádost Míly Mellanové, vedoucí Pražského dětského divadla. Po pilném nacvičování chlapci divadlo několikrát sehráli pro skautské oddíly i pro veřejnost. Pro velký úspěch hru začaly nacvičovat i další skautské skupiny pražské i mimopražské a představení se tak dostalo do celého Protektorátu. Hra byla velkou propagací skautingu i samotné Dvojky, která byla mnohým oddílům příkladem a dočkala se pozitivních recenzí.¹²³ Na veřejnosti Dvojka vystoupila ještě v červnu 1940, kdy byla pozvána do rozhlasového vysílání, aby namluvila Foglarovu knihu *Hoši od Bobří řeky*. Další úspěšnou akcí bylo nahrávání několika příběhů *Rychlých šípů*¹²⁴ na gramofonové desky, které si poté Dvojkaři pouštěli při slavnostních událostech, jako byly oddílové vánoční nadílky.

Z oddílového programu se vymykaly letní tábory. Jejich uskutečnění bylo ve válečných poměrech nejobtížnější. Oddíl se musel vzdát klasického táboření ve stanech, místo toho se každý rok skrýval v nějaké budově. Přesto se snažil táborový program zachovat a být v přírodě, co nejvíce to šlo. Dalším omezením byl nedostatek potravin za války, s čímž se musela táborová kuchyně také vypořádat.¹²⁵ Zásobovací situace se řešila tak, že členové měli část táborového poplatku přinést v potravinách.

Prvním táborem, který již neproběhl podle představ oddílu, se uskutečnil v roce 1940. Na jaře však skauti ještě nic netušili a již v březnu 1940 se v oddílovém časopise objevil sebevědomý komentář: „*Tak jako naši slavní předchůdci ve Dvojce za světové války, ani my se nezalekneme jistých potíží, jež letos – v době válečné – budou s tábořením spojeny a na tábor si klidně – ale docela klídně, povídám – pojedeme.*“¹²⁶ Tábor byl naplánován v termínu od 28. 6. do 31. 7. na Moravu do údolí řeky Chvojnice, jeho průběh byl však nacisty krátce po zahájení přerušen. Již týden po zahájení si Burghauser zapsal do deníku: „*Hrozí nám*

¹²³ „*Opravditi skauti přišli se ukázat v Městském komorním divadle, kde ve středu 10. ledna byla uvedena Mílou Mellanovou na jeviště skautská hra ,Tábor ve Sluneční zátocce‘. (...) Je s podivem, jaké napínavé, živé a unášivé představení dovedla s nimi udělat Míla Mellanová pro své mladinké obecenstvo. (...) Kdyby tohle dospělí herci tak uměli! (...) Má-li skautská výchova ve všem ty výsledky jako zde na divadle, lze si od ní jen mnoho slíbovat do národní budoucnosti.*“ In: LA PNP, fond Foglar Jaroslav, kart. 188, Čigoligo č. 16, 29. 2. 1940.

¹²⁴ *Rychlé šípy* jsou kresleným seriálem Jaroslava Foglara, který původně vycházel na stránkách Mladého hlasatele.

¹²⁵ Stravování na táboře v roce 1944 popisuje Vladimír Janík: „*zásobování bylo stále obtížnější – k svačinám a večerím byly někdy jen chleby s hořčicí nebo umělým medem, v nejlepším případě s marmeládou. Ani čaj neexistoval, vařili jsme jej z lípových květů vlastnoručně natrhaných.*“ In: V. JANÍK, *Historie družiny Tygrů - Červené* [online], 1986 [cit. 2017-08-19]. Dostupné z: <http://tygrici.unas.cz/dan/3.htm>

¹²⁶ LA PNP, fond Foglar Jaroslav, kart. 188, Čigoligo č. 17, 31. 3. 1940.

nebezpečí, že tábor bude rozpuštěný.“¹²⁷ Následovala snaha o pokračování tábora pod jinou tábornickou skupinou v těsné blízkosti. To se však nepovedlo a 12. 7. Burghauser píše: „*Stalo se nám největší neštěstí: přišlo nařízení o likvidaci tábora a musíme jet domů.*“¹²⁸ Následujícího dne skauti složili všechny věci a vydali se na cestu domů: „*Protože byly zakázány skautské kroje, museli jsme se na cestu obléknout do civilu – v životě jsme nejeli domů tak jako tenkrát!*“¹²⁹ Chlapci včetně Burghausera nesli ukončení tábora těžce.

Následující tábor již byl plánován v utajení, Burghauser si jej ve svých denících označoval písmeny „HOBŘ“, což znamenalo „Hoši od Bobří řeky.“ Dvojka se místo stanů již ubytovala ve světnici jednoho domu ve vsi Veliká blízko Sluneční zátoky. Tábor byl nazván Táborem věrných a účastníků bylo pouze dvanáct, nicméně program se od předchozích táborů příliš nelišil. Odehrála se zde první dlouhodobá hra v historii Dvojky s názvem Závěť strýce Jamese. Měla takový úspěch, že následující tábory již bez dlouhodobé hry nemohly být. Ty se konaly také poblíž oblíbené Sluneční zátoky.

Tábor v roce 1942 byl na chalupě „Na Kocandě“, kam se však vešel pouze omezený počet účastníků. Proto se pro další tábory Foglar snažil získat dřevěné, původně sokolské objekty (tzv. domečky) přímo ve Sluneční zátoce. O svém úsilí psal v dopise Burghauserovi: „*Věc je neoficiálně schválena dr. Teunerem.*“¹³⁰ *Máme jet tak, aby o nás nikdo nevěděl, aby se to nemuselo hlásit ještě větším pánům, než je on atd. Když jsem však sháněl domečky (které Málek nevymohl, protože to nebylo v jeho moci) musel jsem na ty vyšší pány a ti nechť o nich ani slyšet, ba ani ne o celém podniku. Ale můžeme jet přesto, ovšem na Kocandu.*“¹³¹ Nakonec však přece jen do oněch „domečků“ jeli.¹³² Zde tábořili i poslední válečné léto, kdy to však zpočátku nevypadalo nadějně. Přesto, že se členové na tábor pečlivě připravovali, neustále se obávali jeho zákazu. Burghauser tento strach v denících často vyjadřoval.¹³³ Podle vzpomínek člena oddílu Vladimíra Janíka¹³⁴ byl tábor nakonec Kuratoriem zakázán a připravené věci si chlapci odváželi z klubovny domů. Foglar se však po určitém váhání rozhodl tábor přece jen uskutečnit

¹²⁷ Archiv Junáka, fond č. 15 Burghauser Jarmil – Jumbo, kart. 1, deník č. 3, zápis ze dne 7. 7. 1940, překlad K. S., upraveno.

¹²⁸ Tamtéž, zápis ze dne 12. 7. 1940, překlad K. S., upraveno.

¹²⁹ J. FOGLAR, *Život v poklusu*, s. 137.

¹³⁰ MUDr. František Teuner byl generálním referentem Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě.

¹³¹ LA PNP, fond Foglar Jaroslav, kart. 80, korespondence odeslaná, dopis Jarmilu Burghauserovi ze dne 7. 7. 1943.

¹³² J. FOGLAR, *Život v poklusu*, s. 160.

¹³³ Například zápis: „*Máme strach ohledně tábora.*“ In: Archiv Junáka, fond č. 15 Burghauser Jarmil – Jumbo, kart. 1, deník č. 11, zápis ze dne 9. 7. 1944, překlad K. S., upraveno.

¹³⁴ V. JANÍK, *Historie družiny Tygrů - Červené* [online], 1986 [cit. 2017-08-19]. Dostupné z: <http://tygrici.unas.cz/dan/3.htm>

a jednotliví účastníci přijížděli do Sluneční zátoky postupně tak, jak se tuto změnu dozvěděli.

Blížící se konec války oddílovou činnost rovněž silně ovlivnil. Nálety omezily počet členů na schůzkách, výpravy se musely redukovat, Dvojkaři pomáhali při odklizení trosek po náletech. Přesto se Foglar snažil oddílovou činnost v co největší míře zachovat, jelikož, jak chlapcům vysvětloval v Čigoligu, „*tato činnost vás oddaluje aspoň trochu od přespřílišného věnování se úvahám o průběhu čekaných událostí, na kterých beztak nemůžeme nikdo nic měnit – a připravuje vás na ně. Přijdou-li ty horké dny v rozsahu, v jakém jsou prorokovány, převedete pak do tvrdé praxe to, co jsme dělali u nás.*“¹³⁵ Poslední výprava se konala 1. 5. 1945 a poté se někteří Dvojkaři sešli až 9. 5. na schůzi pracovníků Junáka v Klementinu. Sem se dostavil i Burghauser, který byl zrovna propuštěn ze zajetí.¹³⁶ Dvojka a další oddíly pracující v utajení se konečně mohly otevřeně přihlásit ke skautingu.

Možné motivy pro použití starořečtiny v denících

Pro použití tohoto mrtvého jazyka v osobních denících mohl mít autor několik důvodů. Jelikož deníky pokrývají téměř celé období zakázaného skautingu a sepisoval je aktivní člen skautského oddílu, nabízí se jako hlavní důvod utajení zakázané činnosti. Proti této hypotéze však vystupuje několik skutečností. Především fakt, že samotný obsah deníků, co se týče skautské činnosti, se z velké části shoduje s informacemi uvedenými v oddílových časopisech a kronikách, které byly psány v českém jazyce, a tudíž by takové krytí ztrácelo na významu. Jediným rozdílem je několikrát uvedené slovo Junák (*Kúros*), které v ostatních pramenech nenajdeme. Nicméně nesnadno čitelné deníky mohly být psány otevřeněji a upřímněji, než ostatní dokumenty, jak dokládá Foglarův přípis do oddílové kroniky k původnímu, pozitivně hodnotícímu zápisu ze dne 4. 10. 1942 o kuratorijní akci: „*Kuratorium a jeho akce jsme smrtelně nenáviděli, ale do kroniky jsme to tehdy ovšem nesměli napsat!!! Naopak jsme se museli tvářit radostně, nadšeně, a také v tom smyslu psát i kroniku! Nevěděli [jsme], kdy ji dostane do rukou úřední kontrola! Připsáno po 37 letech 12. 3. 1979.*“¹³⁷

Dalším utajovaným obsahem mohly být Burghauserovy názory na Němce a válečné dění, těchto komentářů se však v denících vyskytuje minimum a často jsou psané metaforicky, takže by byly pro nezasvěceného čtenáře bezpředmětné. Nabízí se otázka, zda se utajení nemělo týkat pouze jeho nejbližšího okolí (spolužáků, rodiny apod.). Tuto domněnku podporuje způsob, jakým popisoval svůj milostný život. Takové podrobné zápisy měly jistě zůstat okolí skryty. Obsah deníků mohl tajit i před svými kamarády v oddíle, jelikož zahrnují popisy jednotlivých členů.

¹³⁵ Tamtéž, Čigoligo č. 31, 23. 4. 1945.

¹³⁶ Tamtéž, Čigoligo č. 33, 15. 5. 1945.

¹³⁷ LA PNP, fond Foglar Jaroslav, kart. 163, Kronika Dvojky, 4. 10. 1942.

Asi nejpravděpodobnějším důvodem pro použití starořečtiny byl jeho vlastní zájem o jazyk, ambice a snaha se zdokonalovat. To dokazuje jeho obliba řeckých básníků a zájem o řecký svět vůbec, jak rovněž sám uvádí v dopise své milé: „Z dlouhé chvíle a také trochu z potřeby najít vhodný text k zhudebnění, čtu teď důkladně velkou dvojdílnou anthologii z Vrchlického – zvláště se mi líbí jeho řecké motivy – snad je to způsobeno mou zálibou v řeckém světě antickém vůbec. Nevím, čím to je, ale den ze dne se více zaměstnávám řečtinou.“¹³⁸ První řecký zápis v deníku se objevuje dne 24. 6. 1940, tedy čtyři dny po jeho maturitě na Akademickém gymnáziu. Během následujícího roku jej starořečtina natolik pohltila, že mu již psaní deníku nestačilo a chtěl si s jedním členem oddílu v tomto jazyce psát a hovořit.¹³⁹ Svými deníky se Burghauser rád chlubil, párkrát se zmiňuje, že je někomu ukázal. Také v oddíle byly známy a spolu s deníky ostatních členů byly v klubovně vystavovány, čímž Foglar propagoval psaní osobních deníků.¹⁴⁰ K tomu, že však měl být obsah deníků utajen, nasvědčuje zapsané tajemství, které Burghauser slíbil, že nikomu kromě dvou osob neprozradí.

Z dostupných pramenů se nedá přesně stanovit skutečný důvod pro použití tohoto jazyka, nicméně mohlo jít o kombinaci více motivů.

Závěr

Skautský oddíl Dvojka fungoval po celé válečné období. Po zrušení Junáka působil určitou dobu v ilegality a družinové schůzky probíhaly u jednotlivých členů doma. Nejpozději na podzim 1941 vstoupil oddíl do Klubu českých turistů. Získal tak záštitu pro své akce a později i možnost využívat jeho klubovnu. V rámci KČT se dostal pod vliv Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě, což mimo jiné znamenalo, že se jej týkalo nařízení provádět povinnou službu mládeže. Nejsou však doklady, že by se oddíl přesnými instrukcemi řídil. Burghauser o povinné službě ve svých zápiscích nepíše a v oddílových dokumentech je zmíněna pouze výjimečně.

Oddílový program reagoval na konkrétní události (např. se účastnil pomocných prací během mnichovské krize, nebo povinných akcí pořádaných Kuratoriem), v zásadě se však příliš nezměnil. Nadále probíhaly družinové i oddílové schůzky a nedělní výpravy za město s podobnou náplní jako před válkou.

¹³⁸ Archiv Junáka, fond č. 15 *Burghauser Jarmil – Jumbo*, kart. 1, deník č. 2, koncept dopisu Mirce, 5. 9. 1940 (česky).

¹³⁹ „Chci i s Míšou, pokud to bude možné, v starořečtině hovořit a psát.“ In: Tamtéž, deník č. 5, zápis ze dne 21. 6. 1941, překlad K. S., upraveno.

¹⁴⁰ „Jumbova pozoruhodná záliba v psaních osobních deníků ne každému srozumitelnou řečí byla ve Dvojce známá. Rozhodně neměla nic společného s odbojovou konspirací. Několikrát byly jeho deníky – spolu s mnoha jinými – součástí tematických výstavek, jimiž *Jestřáb*, zvláště v zimním a podzimním čase, propagoval v oddíle psaní deníků.“ In: Osobní korespondence Václava Dostála s Jiřím Zachariášem z 29. 8. 2017.

Členové často hráli stejné hry, zpívali stejné písně a zdokonaľovali se ve stejných dovednostech. Byla vypuštěna skautská symbolika (kroj, odznaky apod.), nicméně oddíl si vytvořil vlastní, která se skautské silně podobala. Rovněž skautské odborné zkoušky byly nahrazeny podobnými. Každoročně byl dokonce pořádán tábor, nekonal se však ve stanech, nýbrž pod střechou. Oddílová tradice předválečné Dvojky byla udržována také zachováním pojmosloví, pravidelných slavnostních akcí a rituálů. Členové se považovali za potomky Hochů od Bobří řeky. Dá se tedy konstatovat, že „skautský duch“ byl v oddíle i přes nepříznivé poměry zachován.

Autorem deníků psaných ve starořečtině byl mladý intelektuál, absolvent Akademického gymnázia v Praze a student dirigentství na konzervatoři. Za nejvyšší hodnoty považoval pravdu a spravedlnost, rád vedl s přáteli filozofické diskuze a jeho vášní byl kromě hudby antický svět. Ve skautském oddíle Dvojka byl Foglarovým zástupcem a velmi mu záleželo na výchově svěřených chlapců. Ve sledovaném období věnoval oddílu velkou část svého volného času.

Odpověď na otázku, proč si Burghauser psal deníky ve starořečtině, není jednoznačná. Nabízí se více možností, nejpravděpodobnější však bude jeho osobní zájem o tento jazyk a snaha se v něm co nejvíce zdokonalit. Krytí utajené skautské činnosti se jeví jako méně přesvědčivé, jelikož informace o činnosti oddílu jsou uvedeny i v dokumentech psaných samotným Foglarem v češtině.

Text se pokusil maximálně vytěžit deníky, co se týče Burghauserovy skautské činnosti. Nicméně mohou mít i další historické využití, především pro muzikology, které zajímá autorův hudební život. Nabízí se také možnost bližšího zkoumání vnitřního fungování oddílu, a sice analýzy jednotlivých členů, jejich vzájemných vztahů a působení vedoucích na své svěřence. Rovněž filozofické myšlenky autora stojí za pozornost. Zajímavé je nepochybně také lingvistické hledisko deníků, na jehož analýze nyní pracuje Kristína Sekáčová.

Alena Bubelová – Petra Zabilanská

Die tschechische Pfadfinderbewegung im zweiten Weltkrieg – nach den Tagebüchern von Jarmil Burghauser

Zusammenfassung

Jarmil Burghauser widmet sich in seinen persönlichen Tagebüchern aus dem Jahr 1940-1945 mehreren Themen, neben dem Alltagsleben findet er auch Platz für Angelegenheiten der Pfadfinder-Ortsgruppe Dvojka. Aus diesem Grund können seine Unterlagen genutzt werden zur Untersuchung der Ortsgruppentätigkeit zu einer Zeit, als die Pfadfinderbewegung verboten war und geheim gehalten werden musste. Der Ortsgruppe Dvojka (deutsch: die Zwei) gelang es, unter verschiedenen Organisationen bis Kriegsende weiterzuarbeiten. Unmittelbar nach Auflösung des tschechischen Pfadfinderverbands Junák (Oktober 1940) ging dieser in die Illegalität und traf sich in den Wohnungen der einzelnen Mitglieder. Spätestens im September 1941 trat er dem Klub Tschechischer Touristen (Klub českých turistů, KČT) bei, womit seine Existenz legalisiert wurde. Nach dem Entstehen des Kuratoriums für die Jugenderziehung in Böhmen und Mähren geriet er gemeinsam mit dem KČT unter dessen Einfluss und sollte den Jugendpflichtdienst durchführen. Es lässt sich nur schwer bestimmen, inwieweit die Ortsgruppe diese Verpflichtung einhielt, obwohl in den Tagebuchaufzeichnungen hiervon nichts erwähnt wird und in den sonstigen Ortsgruppenunterlagen nur zweimal die Rede davon ist. Beim Vergleich der Ortsgruppentätigkeit vor dem Verbot des Junák (oder vor dem Entstehen des Kuratoriums) und danach stellen wir fest, dass sich das Programm kaum verändert hat. Die Treffen verliefen immer noch im gleichen Geist mit Betonung auf die Ortsgruppentradition, die von den Vorkriegsjahren ausging. Anstatt der Prüfungen für besondere Pfadfinderabzeichen wurde ein Ersatz mit ähnlichem Inhalt und ähnlichen Abzeichen geschaffen, anstatt der Pfadfinderkluft schuf sich die Gruppe eine eigene Bekleidung. Eine spezifische Frage sind die Sommerlager, die die Ortsgruppe während der gesamten Kriegszeit abhalten konnte. Burghausers Tagebücher bringen interessante Kommentare vor allem zum ausgefallenen Lager von 1940 und dem anschließenden Junák-Verbot und lassen uns so die Ereignisse aus der Sicht eines einfachen Mitglieds betrachten. Die Tagebücher ermöglichen es ebenfalls, die Beziehungen zwischen den einzelnen Mitgliedern der Ortsgruppe zu rekonstruieren, ebenso wie ihre Beziehung zu Foglar. Die Antwort auf die Frage, weshalb Burghauser die Tagebücher in Altgriechisch schrieb, ist nicht eindeutig. Es bieten sich mehrere Möglichkeiten an, am wahrscheinlichsten wird jedoch sein persönliches Interesse an dieser Sprache und sein Bemühen sein, sich möglichst in ihr zu vervollkommen. Die Geheimhaltung der Pfadfindertätigkeit erscheint weniger überzeugend, da Angaben über die Tätigkeit der Ortsgruppe auch in von Foglar selbst in Tschechisch geschriebenen Unterlagen zu finden sind.

Alena Bubelová – Petra Zabilanská

Czech Scouting during the Second World War. The diaries of Jarmil Burghauser

Summary

In his personal diaries of 1940-1945, Jarmil Burghauser looks at a number of topics, besides his daily life giving space over to matters of Prague's Second Scout Troop. As such, they can be used to investigate the division's activities during a period at which Scouting was banned, and Scouting activities had to be concealed. The Second Troop managed to operate under various organisations until the end of the war. Immediately after the Scouts were banned (October 1940), it carried on illegally meeting up in the homes of various members. By September 1941 at the latest, it had joined the Czech Hiking Club (Klub českých turistů, KČT), legalising its existence. Following establishment of the Board of Trustees for the Education of Youth (Kuratorium pro výchovu mládeže) in Bohemia and Moravia, it came under its influence alongside KČT and was meant to undertake so-called "compulsory youth service". It is hard to determine to what extent they observed this obligation, but nevertheless the diary entries contain no mention of them at all, and they are only mentioned twice in other troop materials. By comparing the troop's activities prior to the Scout ban (or before the establishment of the Board of Trustees) and subsequently, we can ascertain that their programme did not change much. Meetings continued to take place in the same spirit, emphasis was placed on the troop's traditions from the pre-war years. Instead of specialist Scout tests, a replacement was formed with a similar content including symbols, and the troop created its own dress in place of the Scout uniform. Summer camps are a specific issue, and the troop managed to run these during the whole of the war period. Burghauser's diaries provide interesting commentary, in particular on the cancelled camp of 1940 and the subsequent banning of the Scouts, allowing us to see the events from the perspective of an ordinary member. The diaries also allow us to reconstruct relationships between individual members of the troop, as well as their relationship to Foglar. There is not a clear answer to the question as to why Burghauser wrote the diaries in Ancient Greek. A number of possibilities suggest themselves, with the most likely, however, being his personal interest in the language and an endeavour to improve his skills as much as he could. Concealment of undercover Scouting activities would appear less convincing, since information about the troop's activities are given in documents written by Foglar himself in Czech.

Anna Blatecká

Vedoucí představitelé nacistické trestnice Mírov v letech okupace (1938–1945)¹

Top Officials of Mírov Nazi Prison during the Occupation (1938–1945)

This study gives an analysis of the leading officials working at the Nazi prison of Mírov during 1938-1945. Besides the personal life of prison officials, it also looks at their pre-war activities, political activities and their work at Mírov. The study particularly focuses on three figures – Augustin Mrha, Heinrich Brandstätter and Walter Bartl. Thus the study attempts to take a closer look at the history of the Mírov prison during the occupation period, and explain certain specific events which took place at Mírov, such as the prison's transformation into an institute for prisoners suffering pulmonary disorders.

Keywords: History, 20th Century, Second World War, Protectorate of Bohemia and Moravia, incarceration, Nazi prison guards, Mírov prison, retributive justice

¹ Příspěvek vznikl za podpory MŠMT, grant IGA_FF_2017_017 (Společnost v historickém vývoji od středověku po moderní věk III.).

1. Úvod

Hrad Mírov ležící v severomoravských kopcích poblíž města Mohelnice byl původně vybudován ve 12. století jako součást obranné soustavy střežící olomoucký biskupský majetek, nicméně po většinu doby sloužil a slouží jako věznice. Tak tomu bylo i v nechvalných okupačních letech 1938-1945, kdy byla trestnice² zařazena do sítě nacistických věznic, přičemž podléhala vrchnímu zemskému soudu v Litoměřicích a dále pak říšskému ministerstvu spravedlnosti.³ Během válečných let plnila hned několik funkcí, ovšem nejdelší dobu, od roku 1942 do konce války, sloužila jako „ústav pro plicně nemocné“.⁴ Během tohoto období sem byli posíláni nemocní političtí vězni ze všech koutů Říše, a to zejména polské a české národnosti. Trestnicí respektive ústavem prošly tisíce politiky vězňů a stovky z nich se z Mírova už nikdy nevrátily.⁵ Přesto jí v historiografii zatím nebyla věnována dostatečná pozornost, možná z toho důvodu, že archivní dokumenty a prameny z okupačních let jsou dosti torzovitého charakteru. Pro účely této studie bylo tudíž zapotřebí podniknout náročný archivní výzkum v několika tuzemských i zahraničních archivech. Vystihnout fungování věznice za války a přesně popsat chování jejího personálu je ale i tak velmi obtížné.⁶ Dílčí metodou, která může vhodně posloužit k celkovému popisu válečných poměrů v mírovské věznici, je analýza a syntéza životních osudů vedoucích představitelů věznice, poněvadž hned ke třem osobám se dochovalo poměrně velké množství pramenů.

2. Lékař ve vedení – MUDr. Augustin Mrha

Augustin Mrha se narodil 30. července 1874 v Mírově do německé učitelské rodiny Josefa Mrhy.⁷ Gymnaziální léta zahájil studiem ve Vídni, ale maturoval na německém gymnáziu v Praze. V roce 1895 zahájil na Karlo-Ferdinandově

² Německy Strafgefängnis někdy též užíváno Strafanstalt.

³ Andrzej KUREK, *Czesi w więzieniach okupowanej Europy*, Wrocław 2006, s. 81.

⁴ Anstalt für Lungenkranke.

⁵ Dle Viléma Goduly na Mírově zemřelo v období roku 1942-1945 celkem 666 osob – 516 Poláků, 137 Čechů a 13 ostatních. Viz Vilém GODULA, *Život vězňů na Mírově 1942–1945*, in: Slezský sborník- acta silesiaca, roč. 67, 1969, č. 1, s. 514-527. Období od roku 1939-1941 ještě nebylo zpracováno.

⁶ O nacistické věznici Mírov doposud vznikly pouze tři kratší studie: Josef BARTOŠ, *Nacistická věznice Mírov*, in: Terezínské listy, roč. 13, 1984, s. 1-7; Vilém GODULA, *Život vězňů na Mírově 1942–1945*, in: Slezský sborník-acta silesiaca, roč. 67, 1969, č. 1, s. 514-527; Vilém GODULA, *Oběti z řad českých vězňů na Mírově v letech 1943-1945*, in: Slezský sborník - acta silesiaca, roč. 69, 1971, č. 2, s. 195-203.

⁷ Zemský archiv v Opavě (dále jen ZAO), pobočka Olomouc, fond Sběrka matrik severomoravského kraje, sign. inv. č. 7123, sign. Mh XII 3, matrika narození - Mírov (1840-1895), s. 119.

univerzitě v Praze studium všeobecného lékařství, které zakončil promocí dne 2. června 1902.⁸ Téhož roku se také oženil s Češkou Antonií Tomkovou, se kterou měl později tři děti a zůstal s ní celý život. Od roku 1902 do roku 1904 působil jako druhý lékař ve vazební věznici v Opavě. Následně byl zaměstnán jako praktický a soudní lékař v Příboře.

V srpnu roku 1906 se vrátil do rodného Mírova, kde zastával funkci všeobecného lékaře pro mužskou věznici na hradě Mírov. Dne 1. prosince 1928 byl Mrha jmenován vrchním soudním lékařem ve věznici Plzeň-Bory. V březnu 1930 složil zkoušku z trestní a správní služby pro věznice a vrátil se zpět na Mírov.⁹ Téhož roku byl Mrha jmenován do funkce vrchního ředitele mírovské věznice, ve které byly právě dokončeny dvouleté rekonstrukční práce a modernizace nemocničního oddělení. Z mírovského hradu se tak stal vězeňský ústav pro choré vězně, jehož průměrná kapacita čítala 250 trestanců. V čele věznice Mrha setrval až do podzimu roku 1939. Již v průběhu třicátých let byl Augustin Mrha údajně obviněn českým pokrokovým tiskem z propagace hitlerismu a hakenkreuzlerství.¹⁰ Do NSDAP Augustin Mrha vstoupil 1. listopadu 1938, přičemž mu bylo přiděleno členské číslo 6741802.¹¹ Jiná politická činnost mu nebyla prokázána.

Po Mnichovské dohodě, na počátku října 1938, byla obec Mírov společně s věznicí zařazena do tzv. pátého okupačního pásma, čímž se posléze stala součástí tzv. Sudetoněmeckého území a tím také integrální součástí nacistického Německa. Čeští vězni byli na základě tohoto rozhodnutí evakuováni do věznice KS v Olomouci¹² a mírovská věznice od podzimu roku 1938 spadala pod Říšské ministerstvo spravedlnosti, které 10. října 1938 telefonicky instruovalo přednostu věznice¹³ Augustina Mrhu, aby čeští úředníci odešli do Olomouce a Němci zůstali. Samotný Augustin Mrha se přes nesouhlas své manželky rozhodl na Mírově zůstat a rovněž také setrvat ve své funkci vedoucího rady.¹⁴ Dle studie Viléma Goduly byla krátce po příjezdu okupantů vyhlášena všeobecná amnestie německých vězňů, takže na Mírově zůstalo pouze několik trestanců odsouzených za těžké delikty, jako

⁸ Srovnej: Archiv Univerzity Karlovy Praha, fond Matriky Německé univerzity v Praze, inventární číslo 2, Matrika doktorů německé Karlo-Ferdinandovy univerzity v Praze (1892–1904), folio 307. Dostupné online: <https://is.cuni.cz/webapps/archiv/public/book/bo/1751652802704438/311/?lang=cs> [7. 10. 2017]; ZAO, pobočka Olomouc, fond Mimořádný lidový soud (dále jen MLS) Olomouc, kart. 144, sign. LS/1372/46, *Místní ohledání a slyšení znalců v OS v Šternberku*, s. 576–577.

⁹ ZAO, pobočka Olomouc, fond Trestnice Mírov, spis 44, sign. 241, *Životopis Augustina Mrhy*, s. 19.

¹⁰ J. BARTOŠ, *Nacistická věznice Mírov*, s. 1.

¹¹ Archiv bezpečnostních složek (dále jen ABS) Praha, členská karta NSDAP - Augustin Mrha.

¹² J. BARTOŠ, *Nacistická věznice Mírov*, s. 1.

¹³ Regierungsrat, jindy též Vorstand.

¹⁴ ZAO, pobočka Olomouc, fond MLS Olomouc, kart. 144, sign. LS/1372/46, *Místní ohledání a slyšení znalců v OS v Šternberku*, s. 576.

byly například vraždy, žhářství a jiné.¹⁵ V následujících měsících bylo zřejmě projednáváno, jakou funkci bude mírovská věznice v obsazených Sudetech plnit, což dokazuje několik návštěv zástupců vrchního zemského soudu a státního zastupitelství pro sudetskou župu v Litoměřicích.¹⁶

Z dochovaných dokumentů z podzimu roku 1938 a roku 1939 vychází najevo, že se Augustin Mrha potýkal s vleklými zdravotními potížemi, kvůli kterým několikrát žádal o uvolnění pro potřeby lázeňské léčby v Karlových Varech. Jeho žádostem bylo posléze vyhověno a Augustin Mrha společně se svou manželkou strávil období od 1. do 25. května 1939 na léčebném pobytu ve výše jmenovaném městě. Během léčení ho měl při řízení věznice zastupovat německý soudní úředník Otto Emmerich ze Zhořelce.¹⁷ Otto Emmerich však v této funkci setrval až do 15. července 1939, kdy byl odvolán zpět do svého původního působení ve Zhořelci.¹⁸ Do funkce vedoucího rady se opět vrátil Augustin Mrha,¹⁹ a to zjevně neplánovaně.²⁰ Ve své staronové funkci setrval až do začátku srpna, kdy byl nahrazen dalším německým úředníkem a jmenován do funkce medicínálního rady²¹ věznice na Mírově, přičemž též zastával lékařskou obvodní praxi.

Jako vrchní vězeňský lékař působil Mrha až do 1. května 1944. V jeho popisu práce byl kromě léčby nemocných vězňů také příjem nově příchozích trestanců a jejich rozdělení do tří skupin: na práce schopné, méně schopné a neschopné. V průběhu prvního roku zastával funkci vězeňského lékaře sám, přičemž mu byla na základě jeho opakovaných žádostí přidělena výpomoc.²² Personální obsazení lazaretu bylo v průběhu let několikrát obměněno, přičemž nejdéle zde vypomáhal politický vězeň MUDr. Svatopluk Žižlavský.²³ O své funkci medicínálního rady Mrha po válce vypověděl, že v rámci ní zavedl v trestnici intravenózní kalciové injekce, vymohl horské slunce, rentgenový aparát a pneumotorax. Taktéž údajně vymohl odstředěné mléko, které bylo po dobu šesti měsíců určeno pro trestance pracující na těžkých pracích v lese, na polích či na

¹⁵ V. GODULA, *Život vězňů na Mírově 1942–1945*, s. 514.

¹⁶ J. BARTOŠ, *Nacistická věznice Mírov*, s. 1.

¹⁷ ZAO, pobočka Olomouc, fond trestnice Mírov, spis 44, sign. 215, *Zpráva o lázeňské léčbě Dr. Augustina Mrhy*, s. 5.

¹⁸ ZAO, pobočka Olomouc, fond trestnice Mírov, spis 44, sign. 215, *Odměna za výkon práce úředníka Emmericha*, s. 7a.

¹⁹ ZAO, pobočka Olomouc, fond trestnice Mírov, spis 44, sign. 241, *Ukončení výkonu práce úředníkem Emmerichem*, s. 4.

²⁰ Augustin Mrha ve své korespondenci adresované státnímu zastupitelství v Litoměřicích upozorňuje na skutečnost, že musel kvůli ukončení pracovního poměru s Ottou Emmerichem předčasně ukončit svou léčebnou dovolenou a opět převzít správu věznice.

²¹ Regierunsmedizinalrat, jindy též Sanitätsrat.

²² ZAO, pobočka Olomouc, fond MLS Olomouc, kart. 144, sign. LS/1372/46, *Místní ohledání a slyšení znalců v OS v Šternberku*, s. 576–577.

²³ Podrobněji k jeho činnosti viz Anna BLATECKÁ, *Trestnice Mírov během období okupace (1938–1945)*, Rukopis připravované magisterské diplomové práce KH FF UP. Olomouc 2018.

statku.²⁴ Stravování mírovských vězňů popisoval následovně: „*V trestnici bylo stravování jednotné, vězni měli dvakrát až třikrát týdně maso a ze začátku byla strava dosti vydatná. Později byla slabší, nikoliv však něčí vinou, nýbrž vinou válečných poměrů.*“ Několikrát též ve svých výpovědích uvedl, že žádal o možnost jít do penze, což mu bylo schváleno až na jaře roku 1944. Představitelům vedení věznice a státnímu zastupitelství v Litoměřicích se zdálo, že se příliš často dotazoval na možnost propuštění vězňů do domácí lékařské péče. Též měl být vyloučen ze strany NSDAP a stíhán gestapem pro údajné sympatizování s trestanci, což při poválečných výsleších potvrdilo několik bývalých politických vězňů. Přesto drtivá většina přeživších vypovídala o jeho osobě negativně. Byl hodnocen jako nedbalý lékař, který neměl žádný zájem na léčbě nemocných trestanců, přičemž bylo též uvedeno několik případů, ve kterých odmítnutím léčby přímo zavinil jejich smrt.²⁵ Augustin Mrha byl očima svědků též vnímán jako morálně slabý člověk, který byl pod vlivem svého podřízeného Josefa Haupta, jenž měl navzdory svému postavení na nemocničním oddělení větší slovo než medicínální rada.²⁶ Dle názoru mnohých však Mrhu částečně omlouval jeho těžký zdravotní stav. Například již výše zmíněný politický vězeň Svatopluk Žižlavský, který Mrhovi od roku 1941 na Mírově vypomáhal, o něm v rámci poválečných výpovědí prohlásil, že již v roce 1941 nebyl schopný fyzicky vykonávat činnost lékaře. Byl toho názoru, že Mrha dlouhodobě trpěl senilní demencí, komplikovanou arteriosklerotickou demencí a byl téměř hluchý, a byl přesvědčen, že Augustin Mrha měl být uznán za nesvéprávného.²⁷ Nutno však podotknout, že tato diagnóza nebyla v rámci poválečného psychiatrického prozkoumání na psychiatrické léčebně ve Šternberku

²⁴ ZAO, pobočka Olomouc, fond MLS Olomouc, kart. 144, sign. LS/1372/46, *Výslechový protokol sepsaný s Augustinem Mrhou*, s. 53.

²⁵ Podle pamětí Oldřicha Formánka měl Mrha odmítnout převoz vězně Antonína Mádlu, kterému byl zjištěn nádor na plicích, do olomoucké věznice, díky čemuž na Mírově dne 25. 3. 1944 předčasně zemřel. Viz Oldřich FORMÁNEK, *Pozor! Cela čís. 292. Ve spárech gestapa*, Praha 1945, s. 335. Další bývalý vězeň Vilém Pichrt o Mrhovi vypověděl: „*Mohu o něm prohlásiti, že neuznal žádného vězně nemocným, když tento měl téměř, jak se říká, smrt na jazyku, proto museli tito vězňové, přestože byli těžce nemocní, pracovati a byly po nich požadovány nadlidské výkony, v důsledku čehož se jeho zaviněním stalo, že zemřely desítky lidí, kteří, kdyby byli bývali ošetřeni a osvobozeni aspoň dočasně od nejtěžších prací, mohli žít.*“ ZAO, pobočka Olomouc, fond MLS Olomouc, kart. 144, sign. LS/1372/46, *Výslechový protokol sepsaný s Vilémem Pichrtem*, s. 225.

²⁶ Josef Haupt, nar. 15. 11. 1890 v Prklišově. V únoru 1939 byl na Mírov přijat jako pomocný dozorce, po většinu války však působil ve vězeňském lazaretu. V rámci procesu s mírovskými dozorci byl odsouzen dne 26. 3. 1947 k trestu smrti a popraven. Podrobněji k němu viz Anna BLATECKÁ, *Vězeňští dozorcí před MLS v Olomouci*, Rukopis bakalářské diplomové práce KH FF UP, Olomouc 2016, s. 67–69.

²⁷ ZAO, pobočka Olomouc, fond MLS Olomouc, kart. 144, sign. LS/1372/46, *Výslechový protokol sepsaný se Svatoplukem Žižlavským*, s. 567.

jednoznačně potvrzena. V rámci několikátýdenního pobytu byla Mrhovi diagnostikována pouze fyzická sešlost.²⁸

Po 9. květnu 1945, kdy věznici převzal ilegální národní výbor sestavený z tamějších politických vězňů, byla zatčena drtivá většina vězeňského personálu včetně Augustina Mrhy. Ten však nebyl odvezen do věznice v Olomouci, neboť v mírovské věznici nebylo žádného jiného lékaře, a tak se ke své profesi Mrha po roce vrátil. Přestože bylo žádáno o nového českého lékaře, Mrha ve své funkci musel setrvat až do 1. března roku 1946.²⁹ Současně bylo proti němu podáno trestní oznámení a zahájeno vyšetřování. Dne 26. března 1947 proběhlo hlavní přelíčení s mírovskými dozorci a porota Mimořádného lidového soudu v Olomouci se mimo jiné usnesla na vině Augustina Mrhy a odsoudila jej na základě § 7 odst. 3. cit. retr. dekretu k deseti letům žaláře.³⁰ Svůj trest si Mrha odpykal ve své domovské mírovské věznici, kde byl údajně od jara 1947 upoután na lůžko a neschopen jakékoliv práce.³¹ Přestože Mrhova manželka Antonie Mrhová žádala několikrát Krajský soud v Olomouci či prezidenta republiky o udělení milosti jejímu manželovi, nebylo jí nikdy vyhověno. Dne 14. ledna 1950 Augustin Mrha ve věznici Mírov zemřel.³²

Takový byl osud mírovského lékaře, který se ve věznici ocitl na místě prvorepublikového přednosta, prvního vedoucího rady nacistické věznice, následně vrchního medicínálního rady a v poslední řadě i vězně. Vraťme se však zpět do okupačního léta roku 1939, kdy Augustin Mrha definitivně odstoupil z vedení věznice.

3. V čele trestnice úředníci z Altreichu³³

V následujících dvou letech se na postu přednosta věznice Mírov vystříдалo hned několik německých úředníků. O jejich působení bohužel nebyly zjištěny žádné bližší informace kromě faktu, že velmi často vyjížděli na pracovní cesty nebo se na nějaký čas vraceli na místa, odkud byli na Mírov převeleni. Po Augustinu Mrhovi vedení převzal německý úředník Dr. Otto Rudolph z pracovního tábora v Kislau. Ten však ve své funkci vedoucího věznice nezůstal příliš dlouhou dobu

²⁸ ZAO, pobočka v Olomouci, fond MLS Olomouc, kart. 144, sign. LS/1372/46, *Místní ohledání a slyšení znalců v OS v Šternberku*, s. 576–577.

²⁹ ZAO, pobočka Olomouc, fond MLS Olomouc, kart. 144, sign. LS/1372/46, *Zpráva vyšetřující komise ONV v Zábřehu*, s. 160.

³⁰ ZAO, pobočka Olomouc, fond MLS Olomouc, kart. 144, sign. LS/1372/46, *Rozsudek*, s. 541.

³¹ ZAO, pobočka Olomouc, fond MLS Olomouc, kart. 144, sign. LS/1372/46, *Zpráva stanice SNB Mírov*, s. 620.

³² ZAO, pobočka Olomouc, fond MLS Olomouc, kart. 144, sign. LS/1372/46, *Zpráva o úmrtí Dr. Augustina Mrhy*, s. 635.

³³ Původní nacistické Německo bez částí anektovaných po roce 1938.

a již 30. listopadu 1939 byl titulován jako přednosta káznice Marienschloss pro mladistvé muže v hessenském Rockenbergu.³⁴

Následujícím správcem věznice měl být údajně Max Frässle, o kterém nebyly zjištěny žádné konkrétní údaje, jen to, že nebyl nikdy titulován jako přednosta věznice, ale pouze vedoucí vrchní inspektor.³⁵ Max Frässle působil ve vedení zřejmě do 10. prosince 1940, kdy byl vystřídán vedoucím radou Wolfgangem Schnabelem, který byl na Mírov převelen z věznice v saském Zwickau.³⁶ Na Mírově setrval do léta 1941, kdy byl ke dni 30. července 1941 odvolán ze své funkce přednosty věznice a měl nastoupit jako vězeňský úředník v polském okrese Radom.³⁷

4. Dr. Heinrich Brandstätter

Předposledním přednostou věznice na hradě Mírov byl Dr. Heinrich Brandstätter, který se narodil dne 22. března 1902 v hessenském Alsfeldu do učitelské rodiny.³⁸ V roce 1924 dokončil obor národní hospodářství na univerzitě ve Frankfurtu nad Mohanem. Od 16. března 1925 působil jako praktikant v provinčním nápravném a vzdělávacím ústavu³⁹ Waldbröhl pro mladistvé v Solingenu. V rámci tohoto zaměstnání byl svými nadřízenými hodnocen pozitivně pro svůj zájem o práci a kladný přístup k mladistvým.⁴⁰ Následně byl od 7. prosince 1926 zaměstnán jako sociální pracovník ve věznici v Ichterhausenu. V roce 1929 se oženil s Marií Treber, která pocházela rovněž z učitelských kruhů a se kterou měl později jednu dceru. Od listopadu roku 1933 pracoval jako ředitel nápravného zařízení⁴¹ pro ženy v Gräfentonně. Jeho činnost v ženském nápravném zařízení byla hodnocena velmi pozitivně. Byl oceňován za dokonalý pořádek ve věznici a skvělé organizační schopnosti.⁴² Podobné hodnocení získal také ve věznici Eisenach, ve které působil od 23. července 1936 do srpna roku 1939. Mimo

³⁴ ZAO, pobočka Olomouc, fond trestnice Mírov, spis 44, sign. 214, *Kompenzace pracovních cest Otty Rudolpha*, více neoznačeno.

³⁵ Verwaltungsoberspektor.

³⁶ ZAO, pobočka Olomouc, fond trestnice Mírov, spis 44, sign. 214, *Zpráva o pracovní cestě Wolfganga Schnabela*, s. 63.

³⁷ ZAO, pobočka Olomouc, fond trestnice Mírov, spis 44, sign. 214, *Nařízení o převelení Wofganga Schnabela*, s. 159.

³⁸ Jako jeho otec uváděn učitel či rektor. Jeho matka rovněž pocházela z učitelské rodiny.

³⁹ Provinzialfürsorgeerziehungsanstalt.

⁴⁰ Státní oblastní archiv v Litoměřicích (dále jen SOA), fond Státního zastupitelství při Vrchním zemském soudě (říšském) v Litoměřicích 1938–1945(dále jen STA-OLG Litoměřice), kart. 111, sign. XII – B- 6, spis Heinricha Brandstättera, *Zpráva o působení Heinricha Brandstättera v nápravném zařízení pro mladistvé Waldbröhl v Sollingen*, více neoznačeno.

⁴¹ Sicherungsanstalt.

⁴² SOA v Litoměřicích, fond STA-OLG Litoměřice, kart. 111, sign. XII – B- 6, spis Heinricha Brandstättera, *Osobní Dotazník Heinricha Brandstättera sepsaný státním zastupitelstvím v Jeně*, více neoznačeno.

již zmíněné schopnosti byl oceňován pro své logické a jasné uvažování či talent na ekonomické řízení instituce.⁴³ V září roku 1939 byl převeden do věznice při zemském soudě v Opavě do funkce Verwaltungsamtmana, kde byl po dvou letech činnosti opět hodnocen jako vysoce disciplinovaný a kolegiální.⁴⁴

Co se týče jeho politické činnosti před nástupem na Mírov, v roce 1933 vstoupil do SA, kde měl posléze funkci Scharführera. V roce 1934 vstoupil do NSV (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt), NSRB (Nationalsozialistische Rechtswahrer Bund), RKB (Reichskolonialbund) a VDA (Volksbund für das Deutschtum im Ausland).⁴⁵ Nicméně v roce 1935, během svého působení ve věznici Gräfontonna, byl vyšetřován pro údajnou politickou nespolehlivost. Ještě před rokem 1933 měl totiž Brandstätter vyslovit určité pochybnosti o národním socialismu a následně i o samotném Adolfu Hitlerovi.⁴⁶ Mnohými podřízenými byl vnímán jako jeho odpůrce a sympatizant s marxismem,⁴⁷ nicméně vyšetřování vedené proti němu bylo nakonec pozastaveno pro nedostatek důkazů. V pozdějších zprávách NSDAP či státního zastupitelství byl hodnocen již jako pravý národní socialista, který sice dříve nevěřil, ale teď je již spolehlivým služebníkem své Říše. Členem NSDAP se stal až 1. května 1937, přičemž mu bylo přiděleno členské číslo 5 101 877.⁴⁸ Během zaměstnání v Opavě byly jeho politické aktivity hodnoceny více než pozitivně, byl vyzdvihován za štedré příspěvky do sbírky NSV a chválen za své jadrné a intenzivní projevy při stranických událostech.⁴⁹

K 1. srpnu 1941 Heinrich Brandstätter nastoupil na pozici mírovského přednosta věznice.⁵⁰ Z dochovaných pramenů se dozvídáme, že během období, kdy

⁴³ SOA v Litoměřicích, fond STA-OLG Litoměřice, kart. 111, sign. XII – B- 6, spis Heinricha Brandstättera, *Přehled kvalifikace, chování ve službě, vedení, charakteru a politického smýšlení – státní zastupitelství v Jeně*, více neoznačeno.

⁴⁴ Státní okresní archiv Opava, fond NSDAP - okresní vedení Opava, inv. č. 43, kart. 62, *Dotazník NSDAP Kreisleitung Opava a k němu připojená zpráva Kreispersonalamt o Heinrichu Brandstätterovi*, více neoznačeno.

⁴⁵ SOA v Litoměřicích, fond STA-OLG Litoměřice, kart. 111, sign. XII – B- 6, spis Heinricha Brandstättera, *Osobní dotazník Heinricha Brandstättera sepsaný státním zastupitelstvím v Jeně*, více neoznačeno; viz také Stanislav BIMAN a kol., *Kdo byl kdo v říšské župě Sudety. Biografická příručka A-Z*. CD nosič, Státní oblastní archiv v Litoměřicích, Litoměřice 2008, heslo BRANDSTÄTTER.

⁴⁶ SOA v Litoměřicích, fond STA-OLG Litoměřice, kart. 111, sign. XII – B- 6, spis Heinricha Brandstättera, *Zpráva o politické spolehlivosti Heinricha Brandstättera napsána NSDAP Arnstadt*, více neoznačeno.

⁴⁷ O jeho politickém smýšlení vypovídalo celkem 7 lidí a pět z nich potvrdilo jeho politickou nespolehlivost.

⁴⁸ Bundesarchiv Berlin (dále jen BA Berlin), Členská karta NSDAP – Heinrich Brandstätter.

⁴⁹ Národní archiv Praha, fond NSDAP-spojovací ústředna při úřadu říšského protektora, Praha, sign. 123- 12-3-/32-34, kart. 12, *posudek Dr. Brandstättera*, s. 33.

⁵⁰ ZAO, pobočka Olomouc, fond trestnice Mírov, spis 44, sign. 214, *dotazník Heinricha Brandstättera sepsaný státním zastupitelstvím v Litoměřicích*, s. 157.

Dr. Brandstätter stál v čele mírovské věznice, bylo rozhodnuto o přeměně věznice na ústav pro plicně choré vězně.⁵¹ Do té doby věznice plnila několik funkcí. Od února 1939 sem byli umísťováni trestanci s drobnými hospodářskými, kriminálními a do jisté míry i politickými delikty.⁵² V letech 1939 až 1942 zde bylo také vyšetřovací vazební oddělení gestapa.⁵³ Dne 9. září 1942 věznici navštívila speciální komise sestavená ze zástupce říšskoněmeckého ministerstva financí, zástupce ministerstva justice a vrchního lékaře z vazební věznice v Glatz kvůli plánované přeměně trestnice. Mírovská věznice byla vyhodnocena jako ideální, a přestože byla naplánována rekonstrukce a nákup nového vybavení do vězeňského lazaretu v celkové hodnotě 51 000 říšských marek (RM), již z první zprávy se dozvídáme, že nebude zapotřebí takových opatření jako v ústavech v Altreichu. Rovněž se dozvídáme, že co se týče polských vězňů, kteří budou internováni v tomto ústavu, není v plánu jejich léčba.⁵⁴ Plánovaná rekonstrukce a přeměna věznice na ústav pro nemocné byla však realizována pouze částečně, přičemž konečná částka, kterou vyčlenilo říšské ministerstvo financí na přestavbu věznice, činila 25 000 RM. Tato změna byla zdůvodněna takto: „*S ohledem na stávající mimořádné podmínky není možné, aby v tomto ústavu byla realizována všechna potřebná a žádoucí hygienická opatření jako například instalace koupelen, vydláždění podlah a další. Přeměna věznice musí být bezpodmínečně uskutečněna a může být uskutečněna zatím pouze provizorním způsobem.*“⁵⁶ Ačkoliv byl plán obsazení věznice nemocnými vězni sestaven až na jaře roku 1943⁵⁷, již 15. září roku 1942 na Mírov přijel první transport tuberkulózních Poláků.⁵⁸ V únoru roku 1943 bylo ve věznici na 250 nemocných vězňů, přičemž se toto číslo mělo v blízké

⁵¹ BA Berlin, sign. R2- Reichsfinanzministerium, archivní číslo 29094, *Kopie zprávy napsané předsedou senátu říšského ministerstva spravedlnosti Heckerem o návštěvě a plánované přeměně věznice Mírov na ústav pro plicně nemocné vězně* s. 2–3.

⁵² Tresty většinou nepřesahovaly více než dva roky. Z počátku zde byli umísťováni vězni pouze z oblasti východních Sudet, avšak po anexi zbytku českého území již z celé Moravy, a sice z obvodu německého zemského soudu v Brně, jeho pobočky v Ostravě či v Olomouci. Do října 1941 tudy prošlo průběžně celkem 900 trestanců.

⁵³ J. BARTOŠ, *Nacistická věznice Mírov*, s. 2.

⁵⁴ BA Berlin, sign. R2- Reichsfinanzministerium, archivní číslo 29094, *Kopie zprávy napsané předsedou senátu říšského ministerstva spravedlnosti Heckerem o návštěvě a plánované přeměně věznice Mírov na ústav pro plicně nemocné vězně*, s. 2.

⁵⁵ Poslední správce věznice Walter Bartl v rámci poválečných výslechů vypověděl, že dle nařízení říšskoněmeckého ministerstva spravedlnosti neměla trestnice za účel léčit nemocné trestance, ale měla sloužit pouze k jejich izolaci, aby se nemoc nerozšiřovala dále in: ZAO, pobočka Olomouc, fond MLS Olomouc, kart. 144, sign. LS/1372/46, *Dopis Waltra Bartla adresovaný krajskému soudu v Olomouci*, s. 320.

⁵⁶ BA Berlin, sign. R2- Reichsfinanzministerium, archivní číslo 27639, *Zpráva napsaná říšskoněmeckým ministerstvem financí o návštěvě věznice Mírov*, s. 7.

⁵⁷ BA Berlin, sign. R2- Reichsfinanzministerium, archivní číslo 29094, *Plán obsazení věznice*, více neoznačeno.

⁵⁸ Podrobněji viz J. BARTOŠ, *Nacistická věznice Mírov*, s. 1–7.

době zvýšit na 400, na základě čehož Heinrich Brandstätter žádal říšský stavební úřad v Šumperku alespoň o částečné stavební úpravy, zejména kvůli obavám z nákazy pracovního personálu.⁵⁹

S prvními transporty též od roku 1942 postupně rostl počet úmrtí na Mírově.⁶⁰ Trestanci mnohdy přijížděli v žalostném zdravotním stavu a mnohým již ani dle poválečných výpovědí nebylo pomoci. Rovněž ubytovací podmínky v chladných hradních celách byly pro plicně nemocné zcela nevyhovující. Důvodem byl též nedostačující lékařský personál a omezené prostředky k léčbě. V neposlední řadě byla na vině též špatná výživa vězňů. Problém stravování vězňů se Heinrich Brandstätter pokusil vyřešit žádostí zaslanou na landrát v Zábřehu na Moravě a rovněž župnímu hospodářskému úřadu v Liberci o kvalitnější a větší přiděly mléka a másla. Bylo mu však odpověděno zamítavě.⁶¹ Správce věznice si též stěžoval na nedostačující počet zaměstnanců a jejich nekvalitní stravování.⁶²

V září roku 1943 byl Heinrich Brandstätter odvelen k wehrmachtu a věznice Mírov zůstala v rukou Werwaltungsoberspektora Bartla.⁶³

5. Walter Bartl

Walter Bartl se narodil jako jedno z osmi dětí dne 27. srpna 1897 do rodiny sudetských Němců v českoněmeckých Vejprtech. Po absolvování základní školy vychodil další čtyři ročníky reálky.⁶⁴ Během svého života se třikrát oženil, přičemž z prvního manželství měl jednoho syna a z posledního manželství, které uzavřel v roce 1944, vzešly dvě děti.

Politicky činný byl Bartl už od roku 1923, kdy vstoupil do DNSAP, kde zastával funkci Zehnerschaftsführera, a to až do roku 1926. V květnu 1935 vstoupil do SdP, přičemž mu bylo přiděleno číslo 101 335. V roce 1937 vstoupil také do

⁵⁹ BA Berlin, sign. R2- Reichsfinanzministerium, archivní číslo 27639, *Kopie dokumentu ze státního zastupitelství v Litoměřicích a k němu přiložená kopie o přeměně věznice na ústav pro plicně nemocné vězně – stavební opatření, k němu přiložená kopie zprávy Věznice Mírov o stavebních opatřeních*, s. 8.

⁶⁰ 1942 – 15 osob, 1943- 248 osob, 1944 – 302 osob, 1945 – 102 osob. Podrobněji viz V. GODULA, *Život vězňů na Mírově 1942- 1945*, s. 514-527.

⁶¹ ZAO, pobočka Olomouc, fond MLS Olomouc, kart. 144, sign. LS/1372/46, *Dopis Waltra Bartla adresovaný krajskému soudu v Olomouci a k němu přiložená korespondence mezi mírovskou věznicí a landrátem v Zábřehu na Moravě a župním hospodářským úřadem v Liberci*, s. 319.

⁶² ZAO, pobočka Olomouc, fond trestnice Mírov, spis 43, sign. 203, *Zpráva Heinricha Brandstättera z 22. 2. 1943*, více neoznačeno.

⁶³ SOA v Litoměřicích, fond STA-OLG Litoměřice, kart. 113, sign. 22 - B – 2, spis Waltra Bartla, *Zpráva Waltra Bartla o převezení Rat. Dr. Brandstättera*, s. 208.

⁶⁴ BA Berlin, BDC, Parteikorrespondenz, A 193/2937, *Osobní dotazník Waltra Bartla ke vstupu do NSDAP*, více neoznačeno.

SA. V roce 1938 byl při anšlusu nasazen v Rakousku.⁶⁵ Členem NSDAP byl Walter Bartl také, nicméně v tomto případě existují dvě rozdílná data udávající jeho údajný vstup do strany a také odlišná členská čísla, a sice 1. ledna 1938 s číslem 6 437 896⁶⁶ a 1. prosince 1938 s členským číslem 6 433 022.⁶⁷ V listopadu 1944 se také přidal k Volkssturmu.⁶⁸ Ačkoliv Bartl u svého druhého poválečného výsledku zmínil, že byl propuštěn jak z NSDAP, tak také z SA, jiné zdroje toto tvrzení nepotvrzují.⁶⁹

Pracovní kariéru započal Walter Bartl jako soudní úředník u Krajského soudu v Chebu v roce 1921. V této práci setrval dalších 14 let.⁷⁰ V roce 1937 uprchl údajně jakožto politický uprchlík do Drážďan a poté do Braniborska, kde pracoval ve věznici Brandenburg Havel jako správní úředník. Je zajímavé, že v rámci poválečných výpovědí Walter Bartl upravil své původně uváděné důvody pro odchod do Braniborska a nově tvrdil, že odešel pouze za prací. Následně strávil necelý měsíc u státního zastupitelství⁷¹ v Postupimi, načež se vrátil zpět do věznice Brandenburg, kde setrval až do listopadu roku 1938. Do západních Čech se vrátil až v lednu 1939, kdy byl přeložen do věznice při Krajském soudu v Chebu. Zde působil ve funkci správního asistenta, nicméně už po půl roce byl převelen do věznice v České Lípě, kde byl povýšen do funkce Verwaltungsinspektora.⁷²

O působení Waltera Bartla v České Lípě existují hojná svědectví, přičemž všichni bývalí vězni vypovídali v podstatě ve prospěch Bartla. Například major čs. armády Arnošt Kotrlík⁷³ o jeho chování napsal: „*Hned po příchodu mi Walter Bartl oznámil, že mě umístí jako knihovníka pro mou nízkou váhu, také mi nabídl dvojitou dávku stravy. Díky Bartlovi jsem společně ještě s jedním česky mluvícím Němcem nemusel vůbec pracovat. Také mi Bartl dovolil přes zákaz gestapa přijímat balíčky potravin od mé ženy[...]* Zprostředkoval mi návštěvy se ženou,

⁶⁵ BA Berlin, BDC, Parteikorrespondenz, A 193/2937; SOA Litoměřice, fond STA-OLG Litoměřice, kart. 113, sign. 22 – B- 2, spis Waltra Bartla; viz také Stanislav BIMAN a kol., *Kdo byl kdo v říšské župě Sudety. Biografická příručka A-Z*, heslo BARTEL.

⁶⁶ ABS Praha, Členská karta NSDAP-Walter Bartl.

⁶⁷ BA Berlin, BDC, Parteikorrespondenz, A 193/2937, *Členská karta NSDAP*- Walter Bartl.

⁶⁸ SOA v Litoměřicích, fond STA-OLG Litoměřice, kart. 113, sign. 22 - B – 2, spis Waltra Bartla, *Přehled kvalifikace, chování ve službě, vedení, charakteru a politického smýšlení-Věznice v České Lípě*, více neoznačeno.

⁶⁹ A. BLATECKÁ, *Vězeňští dozorci před MLS v Olomouci*, s. 61.

⁷⁰ ZAO-Olomouc, fond MLS Olomouc, č. kart. 180, sign. LS 190 -47, *Druhý výsledkový protokol sepsaný s Waltrem Bartlem, KS v Olomouci*, s. 110.

⁷¹ Též Prokurátor.

⁷² SOA v Litoměřicích, fond STA-OLG Litoměřice, kart. 113, sign. 22 - B – 2, spis Waltra Bartla, *Přehled kvalifikace, chování ve službě, vedení, charakteru a politického smýšlení-Věznice v České Lípě*, více neoznačeno.

⁷³ Zatčen pro důvodné podezření o zastřelení dvou sudetoněmeckých Ordnerů. Byl vězněn v České Lípě, v Osvětimi a Buchenwaldu.

*které se nekonaly v přidělené místnosti, ale vedle jeho kanceláře, a to často i bez dozoru. Návštěvy netrvaly jako obvykle patnáct minut, ale i hodinu. Návštěv bylo celkem třináct. Ulehčoval osud i dalším důstojníkům z Mladé Boleslavi.[...]Jednal zcela nezištně.*⁷⁴ Zpráva s podobným obsahem se nachází v pramenech několik. Vedením věznice v České Lípě byl nicméně hodnocen jako snaživý a pracovitý, obezřetný, iniciativní a důrazný.⁷⁵

Dne 6. listopadu 1942 nastoupil Walter Bartl do funkce vedoucího vrchního inspektora ve věznici Mírov.⁷⁶ V září roku 1943 se pak stal zřejmě neoficiálním správcem věznice. O Bartlově chování na Mírově vypovídalo po válce velké množství přeživších. Některá svědectví Bartla obviňují, že byl lhostejný, co se týče správy věznice, a nezakročil, když bylo třeba, a to i přesto, že byl obeznámen se žalostnými poměry ve věznici. Dochované dokumenty však dokazují, že se těžkou situaci ve věznici Bartl několikrát pokusil alespoň částečně řešit. Například v říjnu roku 1944 požádal generálního prokurátora v Litoměřicích o přidělení osobního auta. Jako jeden z důvodů, proč je alespoň jedno osobní auto zapotřebí, uvedl případ, kdy bylo neprodleně nutné dopravit do nemocnice v Šumperku polského vězně Teofila Trzenského, a to kvůli operaci zánětu slepého střeva. Walter Bartl žádal o pomoc červený kříž v Mohelnici, ten mu však svou pomoc odmítl. Poté se mu podařilo vypůjčit koňský povoz u starosty Mírova, kterým byl vězeň převezen na nádraží do Mohelnice, odkud však toho dne nejel žádný vlak směrem do Šumperka. Z toho důvodu Bartl na druhý den vyslal vězně do Mohelnice znovu, tentokrát nákladním automobilem Luftwaffe. Z Mohelnice Teofil Trzenský směřoval vlakem do Šumperka, kde byl v tamější nemocnici operován a následujícího dne zemřel na následky hnisavého zánětu pobřišnice, přičemž zánět slepého střeva u něj nebyl vůbec diagnostikován.

Bartl rovněž připomínal, že je nemožná jakákoli kontrola vězňů, neboť přes sto trestanců pracovalo mimo věznici v továrně Siemens –Werken. Dále ve své korespondenci popisoval své obavy z naprosté nepřipravenosti věznice na letecký válečný útok či případný útok ze strany českého odboje.⁷⁷

Walter Bartl údajně též zasahoval v případě nevhodného chování dozorců: „*Když si někdo stěžoval na chování dozorců, tu Bartl skutečně zakročil.*“⁷⁸ Dále

⁷⁴ ZAO-Olomouc, fond MLS Olomouc, č. kart. 180, sign. LS 190 -47, *Dopis Arnošta Kotrlíka o chování Waltra Bartla, v Praze, s. 197.*

⁷⁵ SOA v Litoměřicích, fond STA-OLG Litoměřice, kart. 113, sign. 22 - B - 2, spis Waltra Bartla, *Přehled kvalifikace, chování ve službě, vedení, charakteru a politického smýšlení-Věznice v České Lípě*, více neoznačeno.

⁷⁶ SOA v Litoměřicích, fond STA-OLG Litoměřice, kart. 113, sign. 22 - B - 2, spis Waltra Bartla, *Zpráva o převelení Waltra Bartla do věznice Mírov*, více neoznačeno.

⁷⁷ ZAO-pobočka Olomouc, fond trestnice Mírov, spis 40, sign. 54 G-H, *Zpráva o potřebě osobního vozidla, s. 33 a.*

⁷⁸ ZAO-Olomouc, fond MLS Olomouc, č. kart. 180, sign. LS 190 -47, *Výslechový protokol sepsaný s Rudolfem Hanákem, s. 242.*

měl podle některých svědků na svědomí snižování přidělů jídla, nicméně existují zprávy dokazující opak. Bartl totiž žádal o zvýšení potravinových dávek jak u landrátu v Zábřehu na Moravě, tak i u výživového a potravinového úřadu v Litoměřicích, což mu bylo zamítnuto. Na tento popud v květnu 1944 požádal, aby vedení v Litoměřicích vzalo v potaz možnost povolení příjmu dvoukilových potravinových balíků pro vězně.⁷⁹ To bylo vrchním zemským soudem v Litoměřicích opět důrazně zamítnuto. Bartl měl též nakupovat medikamenty na vlastní útratu, což potvrdil drogist Robert Khun z Mohelnice při poválečném výsledku.⁸⁰ Údajně se také zasadil u několika vězňů o jejich přesun do domácí léčby.⁸¹

Díky ústupkům vůči vězňům však Bartl čelil nátlaku ze strany dozorců. Bartlův šofér Jan Zemek o tom v rámci poválečného výsledku vypovídal takto: „Obviněný nebyl tak zlý. Často býval opilý a stěžoval si, že mu dozorcí vytýkají mírnost a dvakrát ho už udali. Sice umožnil vězňům posílání balíčků, ale také ustupoval nátlaku dozorců.“⁸² O udání se zmínil i samotný Bartl. Měl být údajně nahlášen gestapu vězeňským lékařem Dr. Heurem pro své mírné chování, loajalitu vůči trestancům, poslech cizího rozhlasu či vyprávění protistátních žertů, na základě čehož proti němu bylo zahájeno disciplinární řízení u gestapa v Šumperku, které však nebylo z důvodu převratu ukončeno.⁸³ Walter Bartl také údajně vězňům toleroval poslech zahraničního rádia. Ačkoli Hájková ve své poválečné publikaci o Mírově zmiňuje, že si toto tvrzení Bartl vymyslel kvůli polehčujícím okolnostem,⁸⁴ někteří přeživší byli opačného názoru.⁸⁵

Na základě dostupných dokumentů též odmítl vykonání popravy na devíti partyzánech a jejich pomahačích z Těšína.⁸⁶ Tito lidé byli spolu s dalšími obviněni

⁷⁹ ZAO-Olomouc, fond MLS Olomouc, č. kart. 180, sign. LS 190 -47, *Zpráva státnímu zastupitelství v Litoměřicích*, s. 366.

⁸⁰ ZAO-Olomouc, fond MLS Olomouc, č. kart. 180, sign. LS 190 -47, *Hlavní přeličení, KS v Olomouci*, s. 555.

⁸¹ ZAO-Olomouc, fond MLS Olomouc, č. kart. 180, sign. LS 190 -47, *Výslechový protokol sepsaný s Františkem Kaňokem*, s. 48.

⁸² ZAO-Olomouc, fond MLS Olomouc, č. kart. 180, sign. LS 190 -47, *Výslechový protokol sepsaný s Janem Zemkem*, s. 78.

⁸³ ZAO-Olomouc, fond MLS Olomouc, č. kart. 180, sign. LS 190 -47, *První výslechový protokol sepsaný s Waltrem Bartlem*, s. 111.

⁸⁴ Libuše HÁJKOVÁ, *Mírov*, Praha 1946, s. 48.

⁸⁵ Bývalý politický vězeň Alois Mejstřík o Bartlovi vypověděl: „Choval se ke mně slušně. Věděl, že poslouchám rozhlas a dostávám černé listy. Neznám případu, kdy zakročil krutě.“ Dostupné in: ZAO-Olomouc, fond MLS Olomouc, č. kart. 180, sign. LS 190 -47, *Výslechový protokol sepsaný s Aloise Mejstříkem*, s. 466.

⁸⁶ ZAO-Olomouc, fond MLS Olomouc, č. kart. 180, sign. LS 190 -47, *Druhý výslechový protokol sepsaný s Waltrem Bartlem*, s. 399.

z podílu na partyzánském hnutí.⁸⁷ Podle mnohých svědectví pocházejících zejména od bývalých vězňů mělo být na Mírově oběšeno celkem dvanáct z těchto lidí, avšak nakonec byli popraveni pouze tři.⁸⁸ Šofér Waltra Bartla Jan Zemek o této události vypověděl: „*U stanného soudu bylo odsouzeno 12 lidí, tři byli popraveni. Zbytek byl odložen díky Bartlovi.*“⁸⁹ Naopak historik Josef Bartoš ve své studii napsal, že původně mělo být popraveno 11 lidí a z toho osm bylo odesláno do Litoměřic.⁹⁰

Bartl měl rovněž zachránit život ještě dvěma dalším polským partyzánkám, které měly být v závěru války na Mírově popraveny.⁹¹ Tyto dvě ženy byly poté z Mírova transportovány na popravu do Litoměřic. Ačkoliv Bartl ve své výpovědi tvrdí, že právě on nařídil propuštění dvou partyzánek během cesty do Litoměřic,⁹² jeho šofér toto tvrzení popřel, protože osvobození partyzánek mělo být iniciativou ilegálního národního výboru a blíže neurčených partyzánů, kteří transport obsadili v Chlumci nad Cidlinou.⁹³

I když ve většině poválečných svědectví víceméně převažují výpovědi o Bartlově mírném a korektním jednání, existují také zmínky o jeho hrubém vystupování. Walter Bartl měl údajně jedenkrát zbít vězně býkovcem poté, co u něj objevil balíček s potravinami.⁹⁴ Dalším vroubkem na Bartlově přístupu k vězňům bylo zkrácení doby vycházek z hodiny a půl na dvacet minut a prodloužení pracovní doby z osmi na devět hodin.⁹⁵ Nicméně pracovní doba se v průběhu války prodlužovala ve všech pracovních odvětvích a nejen u trestanců⁹⁶ a je tím pádem těžké posoudit, zda bylo objektivní přisuzovat vinu Bartlovi. Podle některých svědků se dokonce životní podmínky vězňů po povýšení Waltra Bartla zhoršily.

Zajímavou roli sehrál Walter Bartl také při osvobozování a v posledních dnech války. Přestože se na Mírově vzbouřilo několik vězeňských dozorců, kteří

⁸⁷ Podrobněji viz Mečislav BORÁK, *Na příkaz gestapa. Nacistické válečné zločiny na Těšínsku*, Ostrava 1990, s. 173 – 184.

⁸⁸ V dubnu 1945 byly na Mírově vykonány celkem tři exekuce. Dvě byly provedeny dne 4. dubna na Aloisi Sikorovi a Anastasii Michalské a třetí pak 13. dubna na Aloisii Sniegoňové.

⁸⁹ ZAO-Olomouc, fond: MLS Olomouc, č. kart. 180, sign. LS 190 -47, *Výslechový protokol sepsaný s Janem Zemkem*, s. 39.

⁹⁰ J. BARTOŠ, *Nacistická věznice Mírov*, s. 5.

⁹¹ ZAO-Olomouc, fond MLS Olomouc, č. kart. 180, sign. LS 190 -47, *Výslechový protokol sepsaný s Rudolfem Hanákem*, s. 308

⁹² ZAO-Olomouc, fond MLS Olomouc, č. kart. 180, sign. LS 190 -47, *Druhý výslechový protokol sepsaný Waltrem Bartlem*, s. 399.

⁹³ ZAO-Olomouc, fond MLS Olomouc, č. kart. 180, sign. LS 190 -47, *Výslechový protokol sepsaný s Janem Zemkem*, s. 463.

⁹⁴ ZAO-Olomouc, fond MLS Olomouc, č. kart. 180, sign. LS 190 -47, *Výslechový protokol sepsaný s Melicharem Bočkem*, s. 242.

⁹⁵ ZAO-Olomouc, fond MLS Olomouc, č. kart. 180, sign. LS 190 -47, *Výslechový protokol sepsaný s Miroslavem Michalčíkem*, s. 489.

⁹⁶ Josef BARTOŠ – Miloš TRAPL, *Za nacistické okupace*, in: *Dějiny Olomouce*. 2. svazek, Olomouc 2009, s. 226.

chtěli věznic bránit před osvobozením Rudou armádou,⁹⁷ Bartl se v této situaci údajně postavil na druhou stranu a bez boje kapituloval. Po osvobození věznice působil na Mírově ještě dalších dvacet dní, aby ji pomohl předat do rukou československé správy.⁹⁸ Poté byl odeslán do vazební věznice, kde strávil následující dva roky. První výsledky proběhly u vyšetřovacího soudu v Olomouci již první týden v červnu 1945 a následně byly v rámci procesu s mírovskými dozorci vyslechnuty desítky svědků, přičemž někteří vypovídali i několikrát.

Výsledky obžalovaných jsou obecně asi nejpálčivějším problémem tohoto případu. Samotný Walter Bartl byl za celé vyšetřování, které trvalo 21 měsíců, vyslýchán celkem dvakrát, poprvé 27. července 1945, podruhé 2. ledna 1947. Z toho důvodu Walter Bartl několikrát žádal ministerstvo spravedlnosti o brzké projednání svého případu. Ve svých dopisech ministerstvu spravedlnosti předkládal bývalý vedoucí inspektor také četné důkazy, které vypovídaly v jeho prospěch. Například doklady o zásobování a o dodržování příkázaných norem, vzkazy, ve kterých příbuzní vězňů děkují za jeho počínání, a další. V rozsáhlém dopise Bartl také připomínal události, které byly již výše zmíněny, tedy týkající se záchrany něčího života a podobně.⁹⁹ V souvislosti s těmito tvrzeními požádal o předvolání mnoha svědků a o možnost nahlédnout do svého spisu.¹⁰⁰

V prvním z dopisů také žádal, aby mohl s manželkou, která byla v té době těhotná, odjet vlakem do Bavorska společně s jejich ročním synem.¹⁰¹ Manželka Waltra Bartla na svého manžela čekala nejprve na Mírově a v roce 1946 byla společně s dvouletým a půlročním dítětem internována do internačního tábora v Nových Hodolanech, kde strávila blíže neurčenou dobu.¹⁰² Tábor „Hodolanské peklo“, jak byl internační tábor přezdíván, byl jedním z největších táborů na Moravě a ve Slezsku a byl mimo jiné nechvalně známý pro své otřesné hygienické podmínky a nehumánní zacházení s internovanými.¹⁰³ Později byla pravděpodobně přemístěna společně s oběma dětmi do internačního tábora v Mohelnici,¹⁰⁴ kde byly podle všeho příznivější podmínky.¹⁰⁵

⁹⁷ L. HÁJKOVÁ, *Mírov*, s. 56.

⁹⁸ ZAO-Olomouc, fond MLS Olomouc, č. kart. 180, sign. LS 190 -47, *Potvrzení o působení Waltra Bartla, velitelství trestnice v Mírově*, s. 358.

⁹⁹ Již několikrát zmíněnou záchranu devíti partyzánů a dvou partyzánek, které měly být popraveny v Litoměřicích, poslech zahraničního rádia, doklady o chování Waltra Bartla za jeho působení v České Lípě.

¹⁰⁰ ZAO-Olomouc, fond MLS Olomouc, č. kart. 180, sign. LS 190 -47, *Dopis Waltra Bartla adresován KS v Olomouci*, s. 355 – 395.

¹⁰¹ ZAO-Olomouc, fond MLS Olomouc, č. kart. 180, sign. LS 190 -47, *Dopis Waltra Bartla adresován KS v Olomouci*, s. 355.

¹⁰² ZAO-Olomouc, fond MLS Olomouc, č. kart. 180, sign. LS 190 -47, *Dopis Růženy Bartlové adresován KS v Olomouci*, s. 179.

¹⁰³ Podrobněji viz Martin Hájek, *Odsun Němců z Olomouce*, Magisterská diplomová práce. HÚ FF MU, Brno 2011, s. 39 -46.

¹⁰⁴ ZAO-Olomouc, fond MLS Olomouc, č. kart. 180, sign. LS 190 -47, *Dopis Waltra*

Dne 8. března 1947 byl pak podán návrh potrestání, v rámci kterého byl Waltru Bartlovi navržen trest smrti.¹⁰⁶ Proti tomuto návrhu se Walter Bartl ještě před hlavním přelíčením ohradil. Požádal o přidělení právního zástupce ex offio a o následnou konzultaci s ním. Také se pokusil požádat o předvolání svědků, kteří měli vypovídat v jeho prospěch a opět o možnost nahlédnout do spisu.¹⁰⁷

Hlavní přelíčení se konalo společně s dalšími dozorci a zaměstnanci z Mírova, a sice 26. března 1947. Velké množství svědků se k hlavnímu přelíčení nedostavilo, přičemž u výpovědí svědků převažovala zejména negativní stanoviska k Waltru Bartlovi. V rámci hlavního přelíčení nebyla vůbec zmíněna záchrana jedenácti partyzánů. Většina vyslýchaných pak kladla Bartlovi za vinu jeho netečnost, díky čemuž byly poměry na Mírově ještě horší. Bartl se pokusil proti tvrzením vyhranit, avšak bez úspěchu.¹⁰⁸

Po poradě byl vynesena rozsudek, který vycházel z návrhu trestu. Walter Bartl byl vinný ze zločinů proti osobám na základě § 5 odst. 2a retr. dekretu, dále dle § 7 odst. 3 retr. dekretu. A přestože byl ve Velkém retribučním dekretu zakotven výrok o polehčujících okolnostech, v případě Waltra Bartla se o této variantě pravděpodobně ani nepřemýšlelo, nebo o tom alespoň neexistují žádné doklady.¹⁰⁹

6. Závěrem

Během období okupace se ve vedení nacistické věznice vystřídal celkem sedm osob. Někteří byli zaměstnáni pouze na přechodnou dobu jako Otto Emmerich, který na Mírově působil necelé tři měsíce, či Dr. Otto Rudolph, který z neznámých důvodů setrval též pouze pár měsíců. Podobně tomu bylo také u Wolfganga Schnabela, který byl ve funkci přednosta věznice pouze půl roku. Max Frässle byl zaměstnán jako vrchní inspektor něco málo přes rok, o jeho působení na Mírově se však ze zkoumaných pramenů dozvídáme minimum.

Augustin Mrha byl přednostou věznice pouze necelý rok, nicméně ve věznici vydržel nejdelší dobu, přičemž po většinu času působil jako vedoucí vězeňského lazaretu. Jeho osobnost nejlépe poukazuje na naprostou podřízenost a těžkou spolupráci s vrchním zemským soudem v Litoměřicích. Přestože takřka od počátku

Bartla, ve věznici KS v Olomouci, f. 355 – 395.

¹⁰⁵ Vít LUCUK, *Ingeborg Časarova, roz. Przybylova, Přes osm let v internaci*. In: <http://www.pametnaroda.cz/story/casarova-ingeborg-1936-1226> [cit. 13. 4. 2016].

¹⁰⁶ Trest smrti byl navržen ještě dalším třem dozorcům: Josefu Hauptovi, Franzi Rammertovi, Josefu Deutschovi.

¹⁰⁷ ZAO-Olomouc, fond MLS Olomouc, č. kart. 180, sign. LS 190 -47, *Dopis Waltra Bartla adresován KS v Olomouci*, s. 511.

¹⁰⁸ ZAO-Olomouc, fond MLS Olomouc, č. kart. 180, sign. LS 190 -47, *Hlavní přelíčení*, s. 535.

¹⁰⁹ O procesu s mírovskými dozorci podrobněji viz Anna Blatecká - Pavel KREISINGER, *Procesy s nacistickými vězeňskými dozorci (1945- 1947)*. In: SCHELLE, Karel, TAUCHEN, Jaromír: *Encyklopedie českých právních dějin*, VIII. svazek, Plzeň 2016, s. 463–470.

okupace žádal o možnost jít do penze, vyhověno mu bylo až v roce 1944. Rovněž byl nucen opakovaně žádat o lékařskou výpomoc v lazaretu, a ačkoliv mu nakonec byla přidělena, mnohdy se jednalo o osoby, které měly s lékařskou praxí pramálo zkušeností. Jeho svědectví či svědectví přeživších svědků pak dokonale přibližují poměry ve věznici napříč celým okupačním obdobím. Těžko dnes soudit, zda byla pravdivá. Je přinejmenším zvláštní, že byl v rámci procesu s mírovskými dozorci odsouzen pouze na deset let, přestože o něm vypovídala drtivá většina svědků v negativním světle a kladla mu velmi často za vinu úmrtí vězňů, stejně jako tomu bylo u Waltra Bartla.

Dr. Heinrich Brandstätter byl rovněž zajímavou postavou. Zůstává otázkou, jak asi tento údajně vysoce disciplinovaný, pečlivý a vzdělaný úředník musel snášet fakt, že v ústavu pro choré vězně ve skutečnosti neměli být vězni léčeni, nebo že na celý ústav, který byl v době jeho zaměstnání obsazen až 250 vězni, připadali maximálně dva až tři lékaři. Možná z tohoto důvodu nastoupil k wehrmachtu, možná k němu byl převelen svými nadřízenými pro svůj iniciativní přístup k práci, nicméně o tomto prameni mlčí. Je rovněž zajímavé, že proti němu nebylo v rámci procesu s mírovskými vězni zahájeno vyšetřování a to i přesto, že se nikde ve spisu nenachází jasné svědectví, že padl v boji. Správcem věznice byl od září roku 1941 do srpna 1942 a během této doby na Mírově zemřely desítky vězňů. Přesto veškerá vina týkající se správy věznice padla při Mimořádném lidovém soudu v Olomouci na posledního vedoucího věznice, Waltra Bartla, který byl v jistých ohledech nepochybně nevyhovujícím vedoucím. Měl sklony k alkoholismu, byl údajně lhostejný k poměrům ve věznici, jeho jednání bylo mnohdy motivováno strachem z vlastních podřízených (avšak z pohledu stranické hierarchie nadřízených) a jejich udavačství. Mnohá jeho svědectví jsou sporná a možná vymyšlená. Přesto byla některá fakta potvrzena i jinými přeživšími. Jde například o skutečnost, že na své vlastní náklady nakupoval léky pro nemocné vězně či žádal příslušný úřad landrátu o zvýšení dávek léků a potravin ve věznici nebo že se mu podařilo zamezit několika plánovaným exekucím. Skutečnost, že byl v posledním roce války sám vyšetřován gestapem, dokazuje, že vůči tehdejšímu systému nebyl zcela konformní. Spekulace o míře jeho viny už nejsou na místě, nicméně díky výše zmíněným skutečnostem by mohl být alespoň v některých ohledech změněn pohled na bývalého vedoucího inspektora, který byl prismatem předchozích publikací vnímán výhradně negativně.

Anna Blatecká

Leitende Vertreter der nazistischen Strafanstalt Mírov/Mürau in den Okkupationsjahren (1938–1945)

Zusammenfassung

Im Rahmen dieser Studie werden alle Leiter des Gefängnisses Mírov (deutsch Mürau) aus der Zeit der nazistischen Okkupation vorgestellt. Analysiert wird sowohl ihr persönliches Leben als auch ihre Tätigkeit vor dem Krieg und in Mírov, wobei zugleich die Verhältnisse beschrieben werden, die in Mírov während der Besatzungsjahre herrschten. Der Text konzentriert sich insbesondere auf drei Gefängnisleiter. Zum einen handelt es sich um den ersten Vorsteher der Strafanstalt Dr. Augustin Mrha, der diese Funktion von Herbst 1938 bis zum Sommer 1939 innehatte und der anschließend zu einer Stellung als Oberarzt einer Krankenhausabteilung versetzt wurde. Ferner widmet sich die Studie dem vorletzten Leiter Dr. Heinrich Brandstätter, unter dessen Führung die Strafanstalt in ein Gefängnis für lungenkranke Häftlinge transformiert wurde. Damals änderte sich die Zusammensetzung der hiesigen Häftlinge radikal und das Gefängnis belegte man insbesondere mit kranken politischen Gefangenen, die mit Transporten aus deutschen Strafanstalten aus allen Reichsteilen hierher gebracht wurden. Der letzte detailliert analysierte Gefängnisleiter ist Walter Bartl, der von September 1943 bis zum Kriegsende an der Spitze der Anstalt stand, also in der Zeit der häufigsten eingehenden Transporte und auch in einer Zeit, in der hier der höchste Prozentsatz an Häftlingen starb.

Anna Blatecká

Top Officials of Mírov Nazi Prison during the Occupation (1938–1945)

Summary

All leading officials in the prison at Mírov during the Nazi occupation period have been examined as part of this study. Both their personal life and pre-war activities have been analysed, as well as their work at Mírov, while also describing the conditions which prevailed at Mírov during the occupation years. The paper focuses in particular on three prison leading officials. The first of these is the First Head of the prison, Dr Augustin Mrha, who carried out this role from autumn 1938 until 1939, subsequently being assigned the role of Chief Doctor at the hospital department. The second is the penultimate chief, Dr Heinrich Brandstätter, during whose leadership the prison was transformed into an institute for prisoners suffering pulmonary disorders. Then, the composition of prisoners in the prison changed radically, and the prison began to be occupied by ill political prisoners in particular, who were transported from German prisons across all parts of the Reich. The final prison chief analysed in detail is Walter Bartl, who stood at its head from September 1943 until the end of the war, i.e. the period with the highest frequency of transporters arriving and also the period during which the highest percentage of prisoners died.

Vojtěch Češík

Kriminální komisař Richard Heidan (1893–1947). Životní osudy posledního vedoucího gestapa v Olomouci¹

Criminal Commissioner Richard Heidan (1893–1947). The life story of the last head of the Gestapo in Olomouc

This study aims to map the life story of Richard Heidan. This Gestapo official worked within Czech Lands territory over the whole period of the Nazi occupation. The study particularly focuses on the period between 1942 and 1945 when Heidan held the role of Head of the Gestapo's Rural Office in Olomouc. Also outlined here the post-war investigation of him as part of retributive justice.

Keywords: History, 20th Century, Protectorate of Bohemia and Moravia, Second World War, Olomouc, Gestapo, retributive justice

Úvod

Efektivita nacistické Tajné státní policie (Geheime Staatspolizei) spočívala mimo jiné v rozmístění jejích úřadoven a služeben na celém území Říše a všech okupovaných území, aby její příslušníci mohli účinně potírat jakoukoliv formu opozice nacistického režimu. Většinu exekutivní činnosti tedy nesli na svých bedrech zaměstnanci těchto regionálních pracovišť. Zde je nutno dodat, že právě

¹ Příspěvek vznikl za podpory MŠMT, grant IGA_FF_2017_017 (Společnost v historickém vývoji od středověku po moderní věk III.).

regionální úroveň struktur gestapa na území tehdejšího Protektorátu Čechy a Morava je na rozdíl od práce tajné policie na území tzv. Altreichu, či na východních okupovaných územích stále probádána jen v omezené míře.² Výzkum jednotlivých služeben gestapa na území protektorátu je zaměřen především na řídicí úřadovny v Praze³ a v Brně⁴, významné postavení zde mají služebny gestapa v Kladně⁵, resp. v Pardubicích⁶, jejichž zaměstnanci organizovali vypálení obcí Lidice a Ležáky. Bádání zaměřené na ostatní služebny nacházející se v českém prostoru je stále vcelku torzovité. I v tomto případě byla pozornost věnována především konkrétním represivním akcím provedeným s blížícím se koncem války. Cílem této studie je pokusit se alespoň částečně zaplnit mezery ve výzkumu venkovní služebny gestapa v Olomouci prostřednictvím biografie, která mapuje životní a profesní dráhu posledního a nejdéle zde působícího vedoucího služebny, Richarda Heidana. Tento policejní úředník působil v Olomouci mezi lety 1942 - 1945, po válce byl vyšetřován československými úřady a nakonec byl souzen před Mimořádným lidovým soudem v Olomouci. Právě poválečné vyšetřovací spisy jsou hlavním zdrojem informací pro tuto práci, neboť jejich prostřednictvím se dají

² K problematice gestapa v protektorátu viz Pavel KREISINGER – Vladimír ČERNÝ – Lenka GEIDT – Jan ZUMR, *Představitelé Gestapa na území Protektorátu Čechy a Morava v dokumentech a obrazech*, Praha, v tisku; dále Oldřich SLÁDEK, *Stanné právo a stanné soudy*, in: Gerhard PAUL – Klaus Michael MALLMANN (eds.), *Gestapo za druhé světové války*, Praha 2010, s. 346–368, případně TÝŽ, *Zločinná role Gestapa*, Praha 1986.

³ K pražskému gestapu nejnověji viz Pavel KREISINGER, *Procesy s příslušníky pražské řídicí úřadovny Gestapa (1945–1952)*, in: Karel SCHELLE – Jaromír TAUCHEN (Eds.), *Encyklopedie českých právních dějin. VIII. svazek, Procesy (do roku 1949)*. Plzeň, Ostrava 2017, s. 497–504; dále Pavel KREISINGER – Jan ZUMR, *Heinz Pannwitz (1911–1975). Kdo byl hlavní vyšetřovatel atentátu na Reinharda Heydricha?* in: *Paměť a dějiny* 11, 2017, č. 2, s. 81–92; resp. Pavel KREISINGER – Milan VYHLÍDAL, *K „bílým místům“ v životě štábního kapitána Morávka (1904–1942). Vojenská služba v Olomouci a neznámé osudy příslušníka pražského gestapa Karla Kowalczyka – jednoho z viníků Morávkovy smrti*, in: *Historie a vojenství* 66, 2017, č. 3, s. 27–32.

⁴ František VAŠEK – Vladimír ČERNÝ – Jan BŘEČKA, *Místa zkropená krví. Kounicovy studentské koleje v Brně v letech nacistické okupace 1940–1945*, Brno 2015, dále Václav ADAMEC, *Mýtus Koslowski: kriminální rada brněnské řídicí úřadovny Gestapa Otto Koslowski*, in: *Paměť a dějiny*, roč. 8, 2014, č. 4, s. 76–89, případně Vladimír ČERNÝ, *Nacistická bezpečnostní police na Moravě v letech 1944–1945. Případová studie k historii nacistického represivního aparátu na Moravě a jeho velitele Maxe Rausche v posledních měsících okupace*, in: *Brno v minulosti a dnes*, Brno, v tisku.

⁵ Václav KRŮTA, *Zřízení venkovní služebny německé tajné státní policie (Gestapa) v Kladně*, in: *Slánský obzor*, 2005, roč. 12, s. 79–96, dále Milan BARTA, *Vybrané případy kladenského gestapa ze Slánska a Velvarska*, in: *Sborník z historické konference Válka v nás, my ve válce. Slaný a Slánsko ve XX. století*, Slaný 2016, s. 109–123.

⁶ Vojtěch KYNCL, *Ležáky: obyčejná vesnice, Silver A a pardubické Gestapo v zrcadle heydrichiády*, Pelhřimov 2008, dále TÝŽ, *Bez výčitek - genocida Čechů po atentátu na Reinharda Heydricha*, Praha 2012; nejnověji Vojtěch KYNCL – Jiří PADEVĚT (eds.), *Ležáky a odboj ve východních Čechách*, Praha, Lidice 2016.

rekonstruovat alespoň nejdůležitější případy vyšetřované olomouckým gestapem. Některé dílčí informace lze dohledat v Archivu bezpečnostních složek (dále ABS), či v berlínské pobočce Spolkového archivu (Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde).

Od uniformované policie ke gestapu

Richard Heidan se narodil 13. září 1893 v saském městě Hoyerswerda jako jediné, nemanželské dítě Emmy Heidanové.⁷ Po dokončení osmi tříd tamější obecné školy se vyučil kolářem v nedaleké obci Spohla a tomuto řemeslu se věnoval až do října 1913, kdy nastoupil základní vojenskou službu u 28. pluku polního dělostřelectva, konkrétně byl zařazen u 12. ženijního praporu. Během první světové války se účastnil bojů na západní frontě a získal zde mimo jiné železný kříž 2. třídy. Na frontě byl také raněn, což dokládá udělení odznaku za zranění v černé barvě.⁸ V září 1915 se také oženil s Johannou Zeuschelovou.⁹ Po demobilizaci, která následovala po skončení války, se na nějakou dobu vrátil ke kolářskému řemeslu a posléze v březnu 1919 vstoupil do nově vznikající německé armády, z níž byl v říjnu 1920 propuštěn v hodnosti zatímního šikovatele (Vizefeldwebel).¹⁰ 5. listopadu 1919 se Heidanovým narodil syn Hans.¹¹

Po propuštění z armády začala Heidanova policejní kariéra, již 1. listopadu 1920 nastoupil k uniformované policii v Drážďanech, v jejíchž řadách působil v hodnosti strážmistra až do dubna 1926, kdy mu bylo po získání povolení ke vstupu do státní služby umožněno od uniformované policie odejít. Vzhledem k tehdejší vysoké nezaměstnanosti se Heidan ucházel o několik různých míst ve státní správě a v červenci 1926 nastoupil ke státní policii, kde byl po odsloužení povinného zkušebního roku k 1. červenci 1927, již jako hlavní strážmistr,¹² přidělen ke kriminální policii. Na této pozici Heidan působil až do roku 1933, kdy se stal za bližší neurčených okolností zaměstnancem řídicí úřadovny gestapa v Drážďanech, v této době již v hodnosti kriminálního tajemníka.¹³ Od 1. května tohoto roku

⁷ Zemský archiv Opava, pobočka Olomouc (dále ZAO-OL), fond Mimořádný lidový soud (dále MLS) Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Výslech Obviněného R. Heidana, KS v Olomouci*, 4. 10. 1946, fol. 10.

⁸ Bundesarchiv Berlin (dále BAB), SSO 74A, *Richard Heidan*.

⁹ *Tamtéž*.

¹⁰ ZAO-OL, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Protokol sepsaný s R. Heidanem, NSB v Olomouci*, 12. VII. 1945, fol. 31.

¹¹ BAB, SSO 74A, *R. Heidan*.

Hans Heidan od 1. června 1939 působil v hodnosti kriminálního asistenta na úřadovně gestapa v Karlových Varech, člen NSDAP (č. 4 148 418), SS (č. 344 122, SS-Scharführer). Jeho další osudy prozatím nejsou známy. Heslo *Hans Heidan*, in: Stanislav BIMAN a kol., *Kdo byl kdo v říšské župě Sudety. Biografická příručka A-Z*, CD nosič, Litoměřice 2008.

¹² Heslo *Richard Heidan*, in: S. BIMAN a kol., *Kdo byl kdo*.

¹³ ZAO-OL, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Výslech Obviněného R. Heidana, KS v Olomouci*, 4. 10. 1946, fol. 10, resp. *Protokol sepsaný s R. Heidanem, NSB*

vstoupil do řad NSDAP (členské číslo 2 456 446), někdy v následujícím roce také vstoupil do organizace NSV,¹⁴ 1. února 1936 se stal členem SS (č. 272 623).¹⁵ Jako zaměstnanec drážďanského gestapa působil do roku 1937, kdy byl v hodnosti vrchního kriminálního tajemníka přeřazen na úřadovnu gestapa v Koblenzi.¹⁶ Heidan také participoval při obsazování československého pohraničí v říjnu 1938. Jako zaměstnanec koblenckého gestapa byl přidělen k zásahovému oddílu Karlovy Vary (Einsatzkommando Karlsbad), konkrétně k Detachementu Eger (Cheb). Zde zastával pozici zástupce vedoucího Kommanda v Teplé. Později působil přímo v Karlových Varech.¹⁷ Zásahový oddíl se dal pilně do práce, jelikož bylo ihned zahájeno zatýkání především levicové potenciální opozice. Ke dni 13. října 1938 došlo k zatčení 971 osob a jejich počet dále stoupal.¹⁸ Během působení zde byl Heidan mimo jiné 9. listopadu 1938 povýšen do hodnosti SS-Untersturmführera¹⁹ a také mu byla udělena Medaile na paměť 1. října 1938.²⁰ Z Karlových Varů byl někdy během roku 1940, poté co absolvoval kurz pro komisaře v rámci Führerschule der Sicherheitspolizei und des SD v Berlíně-Charlottenburgu, opět převelen, tentokrát k řídicí úřadovně gestapa v Brně.²¹

Do Brna se Heidan tedy přesunul již v hodnosti kriminálního komisaře. Nejprve dle svých slov bez konkrétního zařazení prošel všemi referáty, načež byl posléze pověřen vedením referátu II BM (pravicové hnutí odporu).²² Zde řídil konečné práce na odhalení organizace Obrana národa na Moravě (v rámci této akce bylo zatčeno cca 4000-5000 osob), ačkoliv, jak vypověděl po válce, se osobně neúčastnil zatýkání ani výsledků (tuto činnost měli mít na starost jeho podřízení).²³ V rámci této akce působil od února 1941 v Ostravě, kam byl vyslán, aby urychlil vyšetřování, které v Ostravě původně vedl kriminální komisař Wust (dle

v Olomouci, 12. VII. 1945, fol. 31.

¹⁴ Národní archiv Praha, f. Národní soud, sl. 316-81-2 (nezpracováno), fol. 167.

¹⁵ BAB, SSO 74A, R. Heidan.

Zde bych dodal, že o Heidanovi jakožto členu SS měly povědomí mimo jiné i americké úřady, viz National Archives and Records Administration, *SS Members List*, R. Heidan (digitální kopie; tento pramen laskavě poskytl Rudi Claeys).

¹⁶ K úřadovně gestapa v Koblenzi dále viz např. Beate DORFEY – Petra WEIß, *Stadtführer Koblenz Auf den Spuren des Nationalsozialismus*, Koblenz 2012, s. 45-48.

¹⁷ Heslo *Richard Heidan*, in: S. BIMAN a kol., *Kdo byl kdo*.

¹⁸ Petr KAŇÁK – Dalibor KRČMÁŘ – Jan VAJSKEBR, *S jasným cílem a plnou silou. Nasazení německých policejních složek při rozbití Československa 1938-1939*, Terezín 2014, s. 70-71.

¹⁹ BAB, SSO 74A, R. Heidan.

²⁰ BAB, ZR 720 A.13, R. Heidan (nečíslováno).

²¹ ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Protokol sepsaný s R. Heidanem*, NSB v Olomouci, 12. VII. 1945, fol. 31.

²² Václav ADAMEC, *Referát II A brněnského Gestapa 1939-1943*, migisterská diplomová práce, Brno 2012, s. 21.

²³ ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Výslech Obviněného R. Heidana*, KS v Olomouci, 4. 10. 1946, fol. 10.

Heidanových slov nebyla tato akce prováděna úplně důsledně, neuvedl však detaily). Během Heidanova působení zde došlo k zatčení cca 400 osob z okresů Frenštát pod Radhoštěm a Valašské Meziříčí.²⁴ Od ledna 1942 se po prodělané nemoci přesunul zpět do Brna, tentokrát k referátu II A (levicová opozice, komunismus),²⁵ vedení referátu II BM mezitím převzal po Heidanovi již v říjnu 1941 kriminální komisař Kurt Leischke.²⁶ Během tohoto období došlo k odhalení komunistické organizace, v jehož rámci Heidan nařídil zatčení cca 150 osob. 20. dubna 1942 byl také povýšen do hodnosti SS-Obersturmführera.²⁷ Co se týče dalšího působení v Brně, je potvrzena minimálně jedna jeho účast na pozici předsedícího u Stanného soudu v Brně, a to dne 4. června 1942. Heidan po válce na svoji obranu vypověděl, že jeho účast byla pouze formální: „*Porada u tohoto soudu se nekonala žádná a vlastně celé řízení bylo pouhou formalitou, protože se přečetla pouze jména, krátce vyzvedl skutkový děj a bez dalšího jednání byly prohlašovány rozsudky, které byly již předem připraveny.*“²⁸ Nicméně je nanejvýš pravděpodobné, že se pouze snažil snížit svoji vinu na trestech smrti vynesených před stanným soudem.

Posledním vedoucím gestapa v Olomouci

Dnem 1. října 1942 kriminální komisař a SS-Obersturmführer Heidan převzal po SS-Hauptsturmführerovi Heinrichu Gottschlingovi²⁹ vedení olomouckého gestapa a stal se tak čtvrtým (a posledním) vedoucím tamější služebny, viz následující tabulka³⁰:

²⁴ ZAO-OL, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Výslech Obviněného R. Heidana, KS v Olomouci*, 4. 10. 1946, fol. 28.

²⁵ V. ADAMEC, *Referát II A brněnského Gestapa*, s. 21.

²⁶ Jana ŠEVEČKOVÁ, *Činnost referátu IIBM brněnské řídicí úřadovny gestapa v letech 1939–1945*, magisterská diplomová práce, Brno 2010, s. 7.

²⁷ BAB, SSO 74A, R. Heidan.

²⁸ J. ŠEVEČKOVÁ, *Činnost referátu IIBM*, s. 25.

²⁹ Podrobněji k němu viz Vendula HOFMANOVÁ, *SS-Hauptsturmführer a kriminální rada Heinrich Gottschling (1909-1947). Vedoucí Gestapa v Olomouci (1940-1942), Kladně (1943-1944) a Táboře (1944-1945)*, bakalářská práce, Olomouc 2016.

³⁰ Sestaveno na základě ABS Praha, f. 52, sign. 52-84-5, *Jmenný seznam příslušníků gestapa*, s. 16; dále *Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals. Volume IV: „The Einsatzgruppen Case“*. Nuernberg 1949, s. 518; V. HOFMANOVÁ, *SS-Hauptsturmführer a kriminální rada Heinrich Gottschling*, s. 38; Yad Vashem Digital Collections, Record Group TR.19, Document No. 40, *Documentation from the Trial with Bovensiepen and others*, dostupné z <http://www.yadvashem.org/collections.html> [cit. 2. 2. 2018].

<i>Jméno a příjmení</i>	<i>Rok narození a úmrtí</i>	<i>Období působení v Olomouci (počet měsíců)</i>	<i>Další působení</i>	<i>Poválečný osud</i>
Erwin SCHULZ	1900 1981	15. III. 1939 - 15. VI. 1939 (3)	Einsatzkommando 5 (Einsatzgruppe C)	odsouzen v procesu s příslušníky Einsatzgruppen
Rudolf JÄNISCH	1906 ?	15. VI. 1939 - 1. XII. 1940 (18)	referát IV B 4 v rámci RSHA	souzen v SRN v 60. letech
Heinrich GOTTSCHLING	1909 1947	1. XII. 1940 - 1. X. 1942 (22)	gestapo v Kladně, Táboře	odsouzen MLS v Kutné Hoře, popraven
Richard HEIDAN	1893 1947	1. X. 1942 - 6. V. 1945 (31)	-	odsouzen MLS v Olomouci, popraven

V nové pozici se hned ujal iniciativy, neboť se v této době začalo mimo jiné rozmáhat komunistické odbojové hnutí, což v poválečném vyšetřování doložil někdejší vrchní policejní rada v Olomouci dr. Alfred Pohl-Panenka.³¹ Ten také potvrdil Heidanovu pravidelnou účast na zasedáních stanného soudu v Brně i v době jeho působení v Olomouci, „*poněvadž jsem často jako policejní ředitel dával auta k dispozici na tuto cestu a v žádankách stálo jméno a účel cesty.*“³² Je zajímavé, že příslušníci gestapa k těmto cestám nevyužívali vlastní služební automobily. Heidan také hojně využíval svého postavení k osobnímu obohacení na úkor zatčených osob. Například si přivlastnil zabavený majetek dcery Františka Škopa, která byla 27. října 1941 zatčena, odsouzena stanným soudem a následně poslána do koncentračního tábora.³³ Došlo k odcizení mimo jiné vybavení ložnice, linolea, několika souprav z karlovarského porcelánu a dalšího nádobí. Některé části nábytku podle Škopa později skončily u dr. Petznyho v Přerově.³⁴ Jak Škop ve své svědecké výpovědi dodal, způsobená škoda přesahovala hodnotou 800 000 korun,³⁵

³¹ ZAO-OL, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Výpis ze svědeckého protokolu A. Pohla-Pananky, KS v Olomouci, 28. VIII. 1946, fol. 4.*

³² *Tamtéž.*

³³ ZAO-OL, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Hlavní přeličení s R. Heidanem, MLS v Olomouci, 17. IV. 1947, fol. 134.*

³⁴ Dr. Hans Petzny (1893- ?) působil v Přerově jako vládní komisař, byl mj. členem SdP, NSDAP a SA, viz Heslo *Hans Petzny*, in: S. BIMAN a kol., *Kdo byl kdo.*

³⁵ ZAO-OL, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Protokol sepsaný*

nicméně později stanovil hodnotu škod na 680 000 korun³⁶ a během hlavního přelíčení se ustálila na 600 000 korunách.³⁷ Další doložený případ vlastního obohacování se stal 7. března 1944,³⁸ kdy byl gestapem zatčen kavárník Břetislav Drápal. Ten byl po nátlaku některého z příslušníků gestapa nucen odprodat Heidanovi výrazně pod cenou asi 10 metrů oblekových látek.³⁹ Heidanovo osobní obohacování dokládá v jednom ze svých poválečných výsledků i zástupce vedoucího olomouckého gestapa Franz Langer.⁴⁰

Drápal byl zatčen ve spojitosti se zapojením do ilegální organizace Národní výbor (resp. Přípravný národně revoluční výbor - PNRV, ve spisech MLS a v některé poválečné literatuře je označován také jako tzv. Cingrošova aféra).⁴¹ Tato organizace, vznikající v Praze již od roku 1942 (avšak rozmach její činnosti spadá až do roku následujícího), spojovala především příslušníky protektorátního četnictva a policie, státní úředníky, inteligenci, české živnostníky a střední vrstvu obecně. Organizace olomouckého Národního výboru se ujal úředník pojišťovny Adolf Cingroš. Základní síť této organizace byla budována mezi českými úředníky na policejním ředitelství, četnictvem a městskou policií a v soudních a správních orgánech. Co se týče zaměření činnosti Národního výboru, v Olomouci šlo především o přípravu na převzetí moci ke konci války a následné obsazení jednotlivých úřadů.⁴² Tzv. Národní výbor prováděl svoji činnost až do června roku 1944, kdy došlo k zatčení posledních členů, nicméně gestapo o této organizaci vědělo již přibližně od poloviny roku 1943. Jedním z nejdůležitějších přelomů ve vyšetřování, jak po válce vypověděl i Heidan, bylo prozrazení Národního výboru zatčeným majorem četnictva Jindřichem Bomberou, kterého vyslýchal zaměstnanec Wolfgang Koter.⁴³ Dohromady došlo v rámci akce proti této organizaci k zatčení

s L. Škopem, NSB v Olomouci, 24. VIII. 1945, fol. 25.

³⁶ ZAO-Ol, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Výpis z protokolu s L. Škopem, KS v Olomouci, 18.XII. 1946, fol. 57.*

³⁷ ZAO-Ol, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Rozsudek R. Heidana, MLS v Olomouci, 17. IV. 1947, fol. 142.*

³⁸ ZAO-Ol, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Hlavní přelíčení s R. Heidanem, MLS v Olomouci, 17. IV. 1947, fol. 134-135.*

³⁹ *Tamtéž*, dále viz ZAO-Ol, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Hlavní přelíčení s R. Heidanem, MLS v Olomouci, 17. IV. 1947, fol. 134-135.*

⁴⁰ ZAO-Ol, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Výslech svědka J. Wilkeho, svědecká výpověď F. Langer, KS v Olomouci, 21. I. 1947, fol. 74.* Kriminální inspektor a SS-Obersturmführer Franz Langer (1898-1947) působil u olomouckého gestapa od roku 1939 do konce války na pozici zástupce vedoucího služebny. Po válce byl souzen před MLS v Olomouci a popraven. Podrobněji k jeho činnosti viz Vojtěch ČEŠÍK, *Kriminální inspektor a SS-Obersturmführer Franz Langer*, in: MEMO. Časopis pro orální historii, 2017/1, s. 5-27.

⁴¹ Josef BARTOŠ, *Odboj proti nacistickým okupantům na Olomoucku v letech 1939-1945*, Olomouc 1997, s. 80-81.

⁴² J. BARTOŠ, *Odboj proti nacistickým okupantům*, s. 82.

⁴³ ZAO-Ol, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Protokol sepsaný s R. Heidanem, NSB v Olomouci, 12. VII. 1945, fol. 36.*

186 osob, z toho přibližně 60 osob pocházelo přímo z Olomouce, následovalo i několik trestů smrti.⁴⁴ V některých případech se Heidan osobně účastnil výslechů a dle úředníka gestapa Kurta Raunera měl i nařídít bití vězňů vyslýchaných v této záležitosti.⁴⁵

Od října 1942 řešilo olomoucké gestapo mimo jiné případy československých emigrantů, u kterých bylo podezření, že v zahraničí provádí protiněmeckou činnost, a proto příslušníci gestapa zahájili vyšetřování rodinných příslušníků emigrantů. V souvislosti s tímto vyšetřováním se Heidan také poprvé setkal s jistou dr. Martou Šolcovou. Gestapem byl totiž zatčen a vyšetřován její manžel, akademický sochař Jaroslav Šolc, jehož bratr měl údajně uprchnout do zahraničí.⁴⁶ Šolcová navštívila Heidana a žádala o manželovo propuštění. Po prošetření případu byl Šolc nakonec propuštěn, protože nebylo možné bratrův útěk do ciziny potvrdit. Po několika týdnech se Heidan s manželi Šolcovými spřátelil a začal je pravidelně navštěvovat, často tak činil v doprovodu některého ze zaměstnanců gestapa, většinou se jednalo o Johanna Schlesingera.⁴⁷

V září 1943 Heidan onemocněl a následně v říjnu odjel na léčebný pobyt do Pastvin, vedení služebny dočasně převzal kriminální inspektor Langer.⁴⁸ Nutno dodat, že ještě před odjezdem u něj opět intervenovala Šolcová, tentokrát kvůli zatčení svého otce Josefa Dopity. Ten byl gestapem zatčen kvůli poslechu zahraničního rozhlasu, nicméně v tomto případě jí Heidan nevyhověl, jak po válce vypověděl: „*Odepřel jsem v tomto případě svoji pomoc, a to zaprvé proto, že jsem se na služební záležitosti díval naprosto nestranně, takže v tomto případě býval bych za všech okolností nechal případ normálně proběhnouti a pak také proto, že jsem sám byl pod stálým dozorem svých podržovaných, kteří o mém přátelském poměru k Šolcové věděli. Odmítl jsem proto jakoukoliv intervenci, případně jakoukoliv pomoc, a to jsem také Šolcové při oné rozmluvě sdělil.*“⁴⁹ Heidan tedy odjel do Pastvin, nicméně ho zde Šolcová navštívila znovu, v této době přerostl jejich vztah meze přátelství, když mezi nimi poprvé došlo k pohlavnímu styku. Ze strany Šolcové se s velkou pravděpodobností jednalo o pragmatický krok, jímž by si mohla Heidana více naklonit,⁵⁰ i přesto, jak Heidan později vzpomínal, že ho při

⁴⁴ Mezi popravenými figuroval i sám Cingroš. K problematice tzv. *Cingrošovy aféry* podrobněji viz J. BARTOŠ, *Odboj proti nacistickým okupantům*, s. 80-83.

⁴⁵ ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Výslech svědka K. Raunera*, KS Olomouci, 15. I. 1947, fol. 75.

⁴⁶ Pravděpodobně se jednalo o Josefa Šolce, který vstoupil dne 17. XII. 1939 do čs. armády ve Francii. Viz <http://www.vuapraha.cz/soldier/8536629> [cit. 26. X. 2017].

⁴⁷ ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Protokol sepsaný s R. Heidanem*, NSB v Olomouci, 12. VII. 1945, fol. 35.

⁴⁸ ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 170, sign. LS 85-47, *Výslech svědka J. Wilkeho, svědecká výpověď R. Heidana*, KS v Olomouci, 15. I. 1946, fol. 47.

⁴⁹ ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Protokol sepsaný s R. Heidanem*, NSB v Olomouci, 12. VII. 1945, fol. 35.

⁵⁰ Intimní vztah Šolcové a Heidana připomíná obdobné styky mezi zaměstnancem pražské

této příležitosti o nic konkrétního nežádala.⁵¹ Jejich intimní vztah pokračoval minimálně do března následujícího roku. Heidan se navíc nadále stýkal i s jejím manželem, s nímž se spřátelil. Během jedné z těchto návštěv v Šolcově ateliéru Heidan se Schlesingerem v podnapilém stavu odcizili bustu s podobou Šolcové, kterou Heidan následně umístil do své pracovny. Heidanův kladný vztah k alkoholu byl mezi zaměstnanci dobře znám, jak po válce vyšetřovatelům sdělil vězeňský dozorce Vilém Hyža.⁵² Stejně se vyjádřili i zástupce Langer⁵³ a kriminální zaměstnanec Rauner.⁵⁴ Busta zde byla dle Heidanových slov umístěna několik týdnů, než Šolc požádal o její vrácení. Heidan mu v této věci nakonec vyhověl a Šolc mu na oplátku zaslal blíže nespecifikovanou antickou bustu.⁵⁵ Dobré vztahy rodiny Šolcových s příslušníky gestapa samozřejmě neunikly pozornosti ostatních obyvatel a Šolcovi byli několikrát obviněni z toho, že pracují jako konfidenti gestapa, nicméně Heidan tato podezření jednoznačně popřel. Navíc dodal, že naopak často vyjednávali propuštění, či alespoň různé úlevy pro některé zatčené osoby: „*Během mé známosti s rodinou Šolcovou nežádal jsem ji ani jejího manžela, aby pro gestapo pracovali. [...] Oba manželé nikdy tedy pro gestapo nepracovali a také žádné informace ani zprávy nedávali. Sami ale v mnoha případech v různých záležitostech intervenovali. [...] Pokud bylo mi možné, to je povolení k rozmlouvám a k dodání potravin zatčeným jsem vyhovoval.*“⁵⁶

Heidanova činnost do konce války

S nepříznivou situací nacistického Německa na přelomu let 1943-1944 a s ním spojeným rozvojem nových odbojových organizací a partyzánských skupin docházelo ke stále větší radikalizaci činnosti gestapa. Berlínské velení úřadu IV v rámci RSHA postupně uvolňovalo byrokratická omezení pro použití tzv.

řídící úřadovny gestapa Wilhelmem Schulzem a Hanou Krupkovou, motivy obou těchto žen mohly být podobné. Srov. Jiří KOTYK, *Hana a Václav Krupkovi, pardubičtí spolupracovníci SILVER A: legenda a skutečnost*. Pardubice 2015.

⁵¹ *Tamtéž.*

⁵² „Heidan silně pil alkoholické nápoje, byl pánovitý a hrubý na podřízené. Heidana zásobovali Bartl a Schlesinger, kteří mu ze služebních cest vozili zásoby poživatin a proto byli u Heidana ve veliké oblibě.“ ZAO-OL, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Výslech svědka V. Hyži, KS v Olomouci*, 15. XI. 1946, fol. 18.

⁵³ „O Heidanu vím, že byl oddán pití lihovin a tím také trpěl výkon služby.“ ZAO-OL, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Výslech svědka J. Wilkeho, svědecká výpověď F. Langer, KS v Olomouci*, 21. I. 1947, fol. 74.

⁵⁴ „O Heidanovi bylo známo, že se nechá podplatit a že jest silně oddán pití lihovin.“ ZAO-OL, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Výslech svědka K. Raunera, KS v Olomouci*, 15. I. 1947, fol. 75.

⁵⁵ ZAO-OL, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Protokol sepsaný s R. Heidanem, NSB v Olomouci*, 12. VII. 1945, fol. 36.

⁵⁶ ZAO-OL, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Protokol sepsaný s R. Heidanem, NSB v Olomouci*, 12. VII. 1945, fol. 36.

zvláštního zacházení a v některých případech začala státní policie provádět popravy členů rezistence pro zastrašení obyvatelstva i veřejně. Tento radikalizační postup vyvrcholil na Moravě rozhodnutím Komandéra Bezpečnostní policie a SD (KdS) Maxe Rausche. Ten určil, že žádný případ nebude předáván justici, ale podle závažnosti měl být podezřelý buď vzat do ochranné vazby, nebo byla Náčelníkovi Bezpečnostní policie a SD (BdS) v Praze zaslána formální žádost o provedení zvláštního zacházení, které bylo ve většině případů vyhověno.⁵⁷ Účast zaměstnanců Bezpečnostní policie na těchto akcích patřila mezi nejdůležitější body obžaloby vznesené před Mimořádnými lidovými soudy a v naprosté většině případů sama o sobě stačila k odsouzení těchto osob k nejvyššímu trestu. Nutno dodat, že v této studii jsou nastíněny pouze akce, kterých se Heidan přímo osobně zúčastnil. Není zde tedy zmíněna akce gestapa ve Velké Bystřici, kam Heidan dojel až po ukončení operace, ani exekuce účastníků přerovského povstání na střelnici v Olomouci v Lazcích. K oběma těmto akcím pochopitelně vydal rozkazy (resp. v případě potlačení přerovského povstání je minimálně přetlumočil od brněnské řídicí úřadovny), nicméně velení přímo na místě předal svému zástupci.⁵⁸

1. Exekuce v Charvátch

První z těchto akcí v režii olomouckého gestapa byly dvě veřejné popravy několika mladíků pocházejících z okolí Olomouce. Tyto osoby byly na začátku listopadu chyceny při neúspěšném pokusu o přejití státních hranic mezi protektorátem a Slovenskou republikou, protože měly v plánu účastnit se Slovenského národního povstání. Vedení brněnské řídicí úřadovny tedy rozhodlo o exemplárním potrestání těchto osob. Bylo rozhodnuto o provedení těchto poprav 26. listopadu 1944 a jako místo konání byly vybrány obce Doloplazy a Charváty. Obě popravy měly být provedeny paralelně v 8:00 a jejich provedení měli na starost oba vedoucí představitelé olomoucké služebny gestapa osobně. Kriminální inspektor a SS-Obersturmführer Langer se účastnil popravy tří osob v Doloplazech a komisař a SS-Hauptsturmführer⁵⁹ Heidan řídil exekuci v Charvátch. Obě tyto akce probíhaly v součinnosti s protektorátním četnictvem.⁶⁰

Ráno v neděli 26. listopadu odjela do Charvát skupina pod Heidanovým velením. Kromě doprovodu z řad OrPo ho doprovázeli vězeňský dozorce Eduard Polzer, úředníci gestapa Adolf Tögel a Johann Schlesinger a také odsouzený

⁵⁷ O. SLÁDEK, *Stanné právo a stanné soudy*, s. 362-366., dále Gerhard PAUL, „*Bojující správa*.“ *Sekce IV Hlavního říšského bezpečnostního úřadu jakožto řídicí instance Gestapa*, in: G. PAUL – K. M. MALLMANN (eds.), *Gestapo za druhé světové války*, s. 91.

⁵⁸ K akci gestapa ve Velké Bystřici a hromadné exekuci v Lazcích, viz V. ČEŠÍK, *Kriminální inspektor a SS-Obersturmführer Franz Langer*, s. 14–17.

⁵⁹ Do této hodnosti byl Heidan povýšen dne 21. června 1944. BAB, SSO 74A, R. Heidan.

⁶⁰ V. ČEŠÍK, *Kriminální inspektor*, s. 12–13. K exekuci v Doloplazech viz *Tamtéž*.

Jaroslav Navrátil. Exekuci fotograficky zdokumentoval řidič Hans Sander.⁶¹ Podrobnější průběh exekuce není znám, nicméně se dá předpokládat, že vše probíhalo analogicky jako exekuce v Doloplazích (tj. zajištění oblasti protektorátním četnictvem a vykonání popravu oběšením na předem určeném vhodném stromu), známé je jen to, že popravu prováděl zaměstnanec Schlesinger. Po ukončení exekuce odjel Heidan do Doloplaz, kde mu Langer podal hlášení o provedení poprav tří odsouzených, načež se příslušníci gestapa a OrPo odebrali zpět do Olomouce.⁶² Těla popravených byla na místě poprav ponechána 24 hodin, následně byla uložena do přivezených rakví a odvezena do olomouckého krematoria.⁶³

2. Akce v Nové Dědině

Jedna z dalších operací proti partyzánům byla uspořádána v březnu 1945 v obci Nová Dědina u Konice, kde také působilo partyzánské hnutí. Jeden z místních obyvatel Bohumil Reiter (vyskytuje se i podoba jména Raiter) byl s partyzány v kontaktu již od listopadu roku 1944. V domě Reiterových se často skrýval kapitán Viktor Kružilin (ve výpovědích svědků i obviněných je zmiňován pouze jako Viktor, případně Viktora), jednalo se o bývalého válečného zajatce, který uprchl ze zajateckého tábora v létě 1944 a následně se spojil s partyzánskou skupinou Jermak. Činnost tohoto oddílu vyvrcholila v únoru roku 1945 (zmínit lze například zastřelení tří německých četníků ve Vranové Lhotě 27. února 1945), nicméně velká část činnosti této skupiny probíhala mimo území okresu Olomouc. Kružilin působil v rámci oddílu Jermak až do března 1945, kdy byl zatčen poté, co padl do léčky nastražené brněnským gestapem.⁶⁴

Gestapo totiž začalo vysílat do obcí, v nichž bylo podezření na podporu partyzánské činnosti, provokatéry, většinou z řad příslušníků Ruské osvobozené armády (ROA), kteří se vzhledem k výborné znalosti ruského jazyka vydávali za partyzány a sháněli podporu z řad místního obyvatelstva. Skupina tří vojáků ROA dorazila 14. března do Nové Dědiny a požadovala vydání zásob od starosty Bedřicha Škrabala: „14. března 1945 jsem byl přivolán domů ze schůze obecního zastupitelstva jednou z mých dcer, která mně řekla, že u nás jsou tři chlapi, kteří si počínají velice drze. [...] Ve světnici byli tři poměrně dosti vysocí muži vesměs ve

⁶¹ ZAO-OL, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Výslech obviněného R. Heidana, KS v Olomouci*, 22. I. 1947, fol. 77, dále například ZAO-OL, f. MLS Olomouc, č. kart. 170, sign. LS 85-47, *Antrag auf Einäscherung - Opis*, 27. XI. 1944, fol. 38. Zmíněné fotografie se s největší pravděpodobností nedochovaly.

⁶² ZAO-OL, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Výslech obviněného R. Heidana, KS v Olomouci*, 22. I. 1947, fol. 77.

⁶³ J. BARTOŠ, *Odboj proti nacistickým okupantům*, s. 94, dále ZAO-OL, f. MLS Olomouc, č. kart. 170, sign. LS 85-47, *Antrag auf Einäscherung - Opis*, 27. XI. 1944, fol. 38.

⁶⁴ J. BARTOŠ, *Odboj proti nacistickým okupantům*, s. 100–101.

*stáří kolem 30 let, tvrdili o sobě, že jsou partyzáni [...] a že by chtěli navázati spojení se zdejším velitelem partyzánské skupiny. [...] Tito tři Rusové, se kterými jsem se těžko dorozumíval, se mně nevykázali žádným průkazem [...]. Před odchodem si na mně tito Vlasovci vymohli 5 kg sádla, 5 kg domácího špeku a 3 kg uzeného masa, kromě toho 20 vajíček, 30 cigaret a jeden litr slivovice.*⁶⁵

O den později přišli „partyzáni“ k Reiterovým a dožadovali se schůzky s Kružilinem, která nakonec byla i přes podezření, že se jedná o provokatéry gestapa, domluvena na večer tohoto dne. Následně vlasovci odešli, spolu s nimi i Vlastimil Augustin, který měl v partyzánském oddíle funkci spojky. Kružilin do domu Reiterových tedy přišel kolem 22. hodiny v doprovodu jistého Mojžíry Žáka z Vranové Lhoty.⁶⁶ V této době se už v Olomouci připravovala na výjezd do Nové Dědiny skupina příslušníků gestapa pod osobním velením Heidana, dále se této akce účastnil jeho zástupce Langer a zaměstnanci Rauner, Jeschke, Hummel, Loibner, Langer,⁶⁷ Koter a Bartl. Skupina ve třech automobilech nejprve dojela na četnickou stanici do Konice, kde se kromě německého četnictva nacházeli i výše zmínění Sověti a zatčený Augustin. Nutno dodat, že tato akce byla pravděpodobně organizována přímo brněnskou řídicí úřadovnou, neboť dle poválečných výpovědí tyto Sověty nikdo ze zaměstnanců olomouckého gestapa neznal. Je nicméně nanejvýš podivuhodné, že brněnské gestapo v této věci olomouckou služebnu ani neinformovalo. Loibner provedl v přítomnosti obou vedoucích příslušníků zostřený výslech Augustina a následně celá skupina ozbrojená samopaly vyrazila směrem k Nové Dědině.

K cílovému objektu se v rámci utajení přiblížili pěšky a skupina neprodleně obklíčila dům. Heidan s četníky z Konice hlídal dům zepředu, Loibner s Rusy se připravoval ke vstupu dovnitř a ostatní obstoupili prostor kolem dvora. Kružilin s Žákem se ihned vzdali, ačkoliv minimálně Kružilin byl ozbrojen: „[...] šli s ním oni tři muži, kteří předtím byli u nás a vydávali se za partyzány s napřaženými automaty a hned vyzvali Viktora [Kružilina], aby hned povstal a ptali se ho, kde má zbraň. Viktor, ačkoliv měl zbraň hned u postele, po ní nesáhl, postavil se, držel ruce vzhůru, [...] tito nepraví partyzáni spoutali Viktora a Žáka provazy, které si sami donesli z komory.“⁶⁸ Celá akce musela být dost chaotická a účastníci museli být pod silným psychickým tlakem, neboť Heidanovi měla při zatýkání omylem

⁶⁵ ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Výslech svědka B. Škrabala, KS v Olomouci*, 27. XI. 1946, fol. 48.

⁶⁶ ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Závěrečná zpráva, OÚ STB v Olomouci*, 22. XI. 1946, fol. 54.

⁶⁷ Jedná se pouze o shodu jmen, zaměstnanec gestapa Emil Langer nebyl příbuzným zástupce Franze Langer (pozn. autora).

⁶⁸ ZAO-OI, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Výslech svědkyně V. Reiterové, KS v Olomouci*, 27. XI. 1946, fol. 50.

vystřelil služební pistole a při následném pokusu hodit do domu osvětlovací granát zapálil blízkou hromadu dřeva, neboť se granát odrazil od zdi domu.⁶⁹

V nastalém zmatku se pokusil o útěk neozbrojený Bohumil Reiter, nicméně byl těsně po vyběhnutí ze dvora doslova rozstřílen zaměstnanci Koterem, Bartlem a Emilem Langerem. V Reiterově těle se při ohledání našlo cca 40-50 zásahů, většinou v oblasti hrudníku a břicha.⁷⁰ Z Reiterovy vraždy byl po válce obviněn Emil Langer, jak potvrdil Franz Langer: „*Na druhý den se jak Bartl, tak i Kotr chtěli vychloubati tím, že onoho muže zastřelili, ale František Langer mně výslovně řekl, že tam stál hodně blízko, což byla pravda, a že viděl, že první střelil Emil Langer.*“⁷¹ Po prohledání domu se všichni včetně obou zatčených odebrali zpět do Olomouce, kde byli oba partyzáni vyslýcháni. Oba byli druhý den převezeni do Kounicových kolejí v Brně. Co se týče dalších Kružilinových osudů, existuje několik verzí, nejpravděpodobnější je ta, že byl asi 16. dubna 1945 zastřelen.⁷² Raunerova poválečná výpověď o tom, že Kružilin působil jako konfident gestapa, není nijak doložená. O tom, jak dopadl druhý z partyzánů Žák, nejsou zatím známy bližší informace.⁷³

Odchod z Olomouce a poválečné vyšetřování

Heidan byl spolu s většinou zaměstnanců služebny evakuován z Olomouce navečer 6. května 1945, poté co byl zničen veškerý spisový materiál. Nakonec se podařilo velké části zaměstnanců dorazit za demarkační linii a vzdát se někdy mezi 7. a 8. květnem americké armádě.⁷⁴ O Heidanově pobytu v americkém zajetí není k dispozici mnoho informací. Známý je pouze fakt, že americké úřady přislíbily zaměstnancům gestapa nevydání do sovětského zajetí, nicméně asi o týden později byl Heidan (včetně několika dalších) nedaleko obce Mirošice⁷⁵ předán Rudé armádě. Odtud byl převezen do Příbrami⁷⁶ a následně do Tábora, kde byl asi 14 dní

⁶⁹ ZAO-OL, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Výslech svědka K. Raunera*, KS v Olomouci, 26. XI. 1946, fol. 44.

⁷⁰ ZAO-OL, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Závěrečná zpráva*, OÚ STB v Olomouci, 22. XI. 1946, fol. 54.

⁷¹ ZAO-OL, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Výslech svědka K. Raunera*, KS v Olomouci, 26. XI. 1946, fol. 45.

⁷² Vladimír ČERNÝ, *Protipartyzánské operace na Moravě v letech 1944-1945*, disertační práce, Brno 2006, s. 31, dále viz J. BARTOŠ, *Odboj proti nacistickým okupantům*, s. 101.

⁷³ K problematice činnosti partyzánských skupin v okolí Olomouce podrobněji viz J. BARTOŠ, *Odboj proti nacistickým okupantům*, s. 88-103.

⁷⁴ ABS Praha, f. 302, sign. 302-1-121, *Protokol s R. Heidanem*, NBS v Olomouci, 20. IX. 1945, fol. 13.

⁷⁵ Žádná vesnice tohoto názvu minimálně v této oblasti neexistuje, nejspíše se jedná o chybu a pravděpodobně byla myšlena obec Mirošov, která je vzdálena cca 30 km od Příbrami (pozn. autora). ZAO-OL, f. MLS Olomouc, č. kart. 170, sign. LS 85-47, *Protokol sepsaný s F. Langerem*, NSB v Olomouci, 18. X. 1945, fol. 9.

⁷⁶ V Heidanově výpovědi je nesprávně zmíněn Příbor. Tato nepřesnost vznikla

umístěn ve vazební věznici tamního krajského soudu. Další jeho cesta vedla do Jihlavy a konečně zpět do Olomouce, kde byl Heidan uvězněn ve vazbě krajského soudu a následně vyšetřován.⁷⁷

Heidanova obžaloba, vypracovaná prokurátorem O. Gregorou, byla předána Mimořádnému lidovému soudu v Olomouci již 27. ledna 1947, nicméně přelíčení bylo na základě žádosti prokurátora ze dne 4. února 1947 odročeno kvůli stíhání dr. Josefa Spohra, kde Heidan vystupoval jako svědek.⁷⁸ Hlavní přelíčení tedy bylo stanoveno až na 17. dubna téhož roku. Kromě předsedy dr. Matury a obžalovaného Heidana (kterého zastupoval advokát JUDr. Leo Hrbek) byli účastni soudci z lidu Vítězslav Pospíšil, Josef Husička, František Šrámek a Josef Černý. Stejně jako u přelíčení s dalšími zaměstnanci gestapa byla přítomna i zapisovatelka Polášková. Přelíčení bylo zahájeno již v 9:00 hodin a Heidan byl obviněn podle § 3, § 3/1, § 7/1, § 7/3, § 5/1a, § 8/2a a § 10. Nepomohla mu ani kladná svědecká výpověď generála Františka Kryštofa (zatčen 5. června 1944), kterého nechal Heidan na žádost jeho manželky propustit. Stejně tak mu nepomohly ani další kladné výpovědi (například ve věci obchodníka s klavíry Dopity, v jehož prospěch svědčil Heidan u soudu).⁷⁹ Heidanovi přitížilo zejména nařízení výše zmíněných poprav v Doloplazích a v Charvátch z 26. listopadu 1944 a smrt 21 účastníků povstání v Přerově, jejichž popravu společně se svým nadřízeným Rauschem nařídil. Vzhledem k velkému množství svědků se přelíčení protáhlo až do 15:35 hodin, kdy padl jednomyslně schválený a vzhledem k množství obvinění očekávatelný rozsudek, jímž byl Heidan odsouzen k nejvyššímu trestu. Jak dokládá sepsaný

bezpochyby kvůli nesprávnému překladu, neboť německý název obou měst je Freiberg (pozn. autora). ABS Praha, f. 302, sign. 302-1-121, *Protokol s R. Heidanem, NBS v Olomouci*, 20. IX. 1945, fol. 13.

⁷⁷ K evakuaci příslušníků olomouckého gestapa podrobněji viz V. ČEŠÍK, *Kriminální inspektor*, s. 18.

⁷⁸ ZAO-Ol, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Panu předsedovi MLS, MLS v Olomouci*, 4. II. 1947, fol. 85. K problematice MLS podrobněji viz Mečislav BORÁK, *Spravedlnost podle dekretu. Retribuční soudnictví v ČSR a Mimořádný lidový soud v Ostravě, 1945-1948*, Šenov u Ostravy 1998; dále Benjamin FROMMER, *Národní očista: retribuce v poválečném Československu*. Praha 2010. K MLS v Olomouci podrobněji viz Lenka ŠUDŘICHOVÁ, *Olomoučtí Němci souzeni před Mimořádným lidovým soudem v letech 1945–1948*, bakalářská práce, Brno 2001; dále Vojtěch ČEŠÍK – Pavel KREISINGER, *Procesy s příslušníky olomoucké venkovní služebny Gestapa (1945-1952)*, in: Karel SCHELLE – Jaromír TAUCHEN (eds.), *Encyklopedie českých právních dějin*. VIII. svazek. *Procesy (do roku 1949)*, Plzeň – Ostrava 2017, s. 494-497; resp. Jiří FIALA, *Z historie katovského řemesla v Olomouci. III. Popravy v Olomouci za nacistické okupace v letech 1939–1945 a během činnosti zdejšího Mimořádného lidového soudu v letech 1945–1948*, in: *Zprávy Vlastivědného muzea v Olomouci*, č. 298. Olomouc 2009, s. 69–71.

⁷⁹ ZAO-Ol, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Hlavní přelíčení s R. Heidanem, MLS v Olomouci*, 17. IV. 1947, fol. 137.

protokol, trest smrti oběšením byl proveden neveřejně, tedy pouze za účasti úředníků MLS v 17:40 téhož dne.⁸⁰

Nezbývá než dodat, že kriminální komisař a SS-Hauptsturmführer Richard Heidan byl zároveň i posledním příslušníkem olomouckého gestapa popraveným v Olomouci. Z příslušníků gestapa zde byli později popraveni pouze Eduard Hurník působící u gestapa v Opavě a vedoucí venkovní služebny gestapa v Přerově Karl Streit. Jedinou zprávou o odsouzení a popravě Richarda Heidana v tisku je stručný článek v deníku *Osvobozený našinec*.⁸¹ Je pravděpodobné, že v této době již ochladly počáteční vášně spojené s tzv. Národní očistou a rozsudky MLS byly již brány jen jako nutnost, poslední rozsudky byly navíc vynášeny v časovém presu, neboť bylo nutné celou záležitost retribučního soudnictví uzavřít do vypršení platnosti zmíněných dekretů.⁸²

Závěr

Jak bylo v této biografické studii nastíněno, Richard Heidan byl v mnoha ohledech typickým představitelem úředníků státní policie, minimálně co se týče počátečního období její existence. V prvních letech fungování gestapa byl totiž při výběru jeho budoucích zaměstnanců kladen důraz především na kvalifikaci v policejní práci než na ideologické přesvědčení.⁸³ Stejně jako v případě mnoha jiných úředníků, byl i Heidan profesionálním policistou s mnohaletou praxí a zkušenostmi ze svého působení u pořádkové i kriminální policie, který byl posléze převzat ke gestapu. Taktéž nevykazoval žádné známky politické iniciativy, rozhodnutí vstoupit do NSDAP v květnu 1933 učinil bezpochyby z kariérních důvodů. Stejně tak služba u gestapa přinášela svým zaměstnancům výhody v podobě potenciálně rychlejšího kariérního postupu, či peněžní prémie pro úředníky státní policie (*Stapozulage*).⁸⁴

⁸⁰ „V 17:40 hod. pol. byl odsouzený předveden z vazby v průvodu stráže a duchovního. Předseda přečetl znovu rozsudek Mimořádného lidového soudu v Olomouci a předal odsouzeného vykonavateli hrdelních trestů. Vykonavatel hrdelních trestů se svým pomocníkem vykonal pak na odsouzeném trest smrti a výkon hlásil předsedovi. Po 14 minutách na výzvu předsedovu ohledal soudní lékař MUDr. Jar[oslav] Halík tělo odsouzenecovo a konstatoval smrt.“ ZAO-OL, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Protokol sepsaný u MLS v Olomouci*, 17. IV. 1947, fol. 144.

⁸¹ *Poslední olomoucký gestapák popraven*, in: *Osvobozený Našinec*, roč. 80, č. 91, 18. IV. 1947, s. 5. Titulek článku je při dnešním pohledu poněkud zavádějící, protože posledním příslušníkem gestapa popraveným na území ČSR byl Josef Mario Hykade (ml.), který během nacistické okupace také nějakou dobu působil v Olomouci. Hykade byl popraven v r. 1953 (pozn. autora).

⁸² Viz například Jaroslav NEČAS, *Mimořádný lidový soud v Hradci Králové 1945–1948 a jeho ohlas v dobovém tisku*, bakalářská práce, Brno 2011, s. 62.

⁸³ Carsten DAMS – Michael STOLLE, *Gestapo. Moc a teror ve Třetí říši*, Praha 2010, s. 57–58.

⁸⁴ C. DAMS – M. STOLLE, *Gestapo*, s. 58.

Co se týče Heidanova působení v Olomouci, vzhledem k jeho cca dva a půl roku trvající službě na tomto místě je také možné sledovat vývoj vyšetřovacích metod gestapa, proměny zájmových skupin v rámci opozice nacistického režimu a také přízpůsobování činnosti tajné policie v reakci na tyto nově se projevující formy odporu. Je nutné zde především zmínit vznik a vývoj partyzánského odbojového hnutí v druhé polovině druhé světové války. Vzhledem k povaze archivních pramenů využitých v této studii je pochopitelně nemožné kompletně rekonstruovat ucelený obraz Heidanovy činnosti v Olomouci, neboť během poválečného vyšetřování byla věnována pozornost pouze kauzám, na něž byla podána udání, či významnějším represivním akcím, které byly již známy. Dalším problémem v rámci pokusů o kompletní rekonstrukci je likvidace naprosté většiny spisového materiálu z provenience gestapa. Stejně tak k rané Heidanově kariéře je místy problematické najít relevantní informace. Citovaná karta SSO je jediným dohledaným pramenem v rámci berlínského Bundesarchivu a na základě tohoto pramene bylo možné rekonstruovat pouze kariérní postup v rámci SS, či získaná vyznamenání.

Stejně tak je vcelku problematické popsat Heidanovu osobnost. I v tomto případě lze nalézt pouhé střípky informací ve výslechových protokolech jeho bývalých kolegů. Jak bylo nastíněno již na předchozích řádcích, zaměstnanci olomouckého gestapa upozorňovali především na jeho velice příznivý vztah k alkoholu, což způsobovalo zanedbávání pracovních povinností, a dále všeobecnou neoblíbenost mezi svými podřízenými. V tomto ohledu stojí Heidan poněkud v kontrastu se svým zástupcem Franzem Langerem, který byl naopak svými bývalými kolegy hodnocen jako spolehlivý pracovník a oblíbený nadřízený.⁸⁵

⁸⁵ V. ČEŠÍK, *Kriminální inspektor*, s. 19.

Příloha

Rozsudek R. Heidana (ZAO-Ol, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, *Rozsudek R. Heidana, MLS v Olomouci, 17. IV. 1947, fol. 142-143.*)

Jménem republiky:

mimořádný lidový soud v Olomouci uznal po veřejném hlavním přelíčení dne 17. dubna 1947 konaném takto právem:

obžalovaný

Richard Heidan,

nar. 13. 9. 1893 v Heuerwerdě, příslušný do Drážďan, bývalý kriminální komisař gestapa, německé národnosti, gottgläubig, v Olomouci t. č. ve zdejší řádné vazbě vyšetřovací

jest vinen,

že v době zvýšeného ohrožení republiky:

I/ od září 1938 do května 1945 na různých místech republiky, zejména od 1. 10. 1942 v Olomouci byl

a/ členem a velitelem, totiž Hauptsturmführerem organisace SS

b/ členem, totiž vrchním sekretářem a později šéfem úřadovny Geheime Saatspolizei /gestapo/ v Olomouci, t. j. organisace podobné povahy jako ty, které jsou v par. 2 retr. zák. výslovně jmenovány,

II/ zejména od 1. října 1942 do května 1945 v Olomouci podporoval a propagoval nacistické hnutí zejména svými projevy na apelech zaměstnanců olomouckého gestapa a školením t. zv. Abwehrbeauftragtrů t. j. spolek mezi gestapem a válečně důležitými podniky,ⁱ

III/ v součinnosti s jinými gestapáky ve službách a v zájmu Německa zavinil ztrátu svobody většího počtu obyvatel republiky, a to:

a/ od podzimu 1940 asi do května 1941 nezjištěného většího počtu osob na Frenštátsku, Valašsko-Meziříčsku tím, že dal příkaz k zatčení těchto osob jako účastníků ilegální organisace Národní obrana,

b/ v r. 1942 asi 150 osob na Uhersko-Hradištsku tím, že nařídil jejich zatčení jako členů ilegální organisace,

c/ od 1. 10. 1942 do května 1945 v Olomouci nezjištěného počtu osob tím, že podepsal návrhy na jejich dodání do koncentračních táborů,

IV/ ve službách a v zájmu Německa způsobil v součinnosti s jinými smrt obyvatelů republiky a to:

a/ jako přisedící t. zv. stanného soudu v Brně v červnu-červenci 1942 t. zv. soudním rozsudkem smrt nejméně 5 obyvatel republiky blíže nezjištěných, mezi nimi Viktora Klingra,

b/ od podzimu 1940 nařízením sub III a/ uvedeným způsobil smrt nejméně 7 osob, /:které pak zemřely v koncentračních táborech nebo byly popraveny:/,

c/ v únoru 1945 v Olomouci zavinil smrt Waltra Knappeho a Jiřiny Nyklové zejména tím, že zakázal převoz těchto těžce raněných do nemocnice,

d/ v r. 1944: 7 příslušníků býv. protektorátní policie tím, že v součinnosti s jinými je dal dopravit do KZ, kde zahynuli,

e/ 23. II. 1945 zavinil smrt ruského poručíka, ruské parašutistky a Václava Mikoláška ve Velké Bystřici tím, že dal Frant. Langrovi rozkaz k provedení akce, V/ v zájmu a ve službách Německa v součinnosti s jinými dopustil se zločinu vraždy podle par. 134, 136 tr. z. tím, že s dalšími gestapáky jako spolupachateli proti osobám dále uvedeným v tom úmyslu, aby je usmrtil takovým způsobem jednal, zejména k vraždě sám vrahy sjednal, k provedení vraždy příkaz dal a její provedení sám řídil, že z toho povstala smrt oněch osob a to:

1/ 26. 11. 1944 v Doloplazích Františka Medka, Vojtěcha Ječmínkaⁱⁱ a Aloise Jánošíka /:příkaz k provedení této vraždy:/,

2/ 26. 11. 1944 v Charvátch smrt Jaroslava Navrátila /:sám řídil tuto popravu:/,

3/ 2. 5. 1945 v Olomouci-Lazcích smrt 21 osob jako účastníků povstání v Přerově dne 1. 5. 1945 /: Jana Švehláka, Ladislava Kelnera, Rudolfa Klímy, Emila Kovaříka, Josefa Zapletala, Josefa Novotného, Matyldy Dokládalové, Jana Sedláka, Hynka Smolky, Jana Machovce, Josefa Bezsleziny, Otakara Valenty, Jaroslava Motáně, Rad. Zmeškala, Františka Vitáska, Hynka Kokojana, Antonína Krále, Jaroslava Dokládala, Dr. Čestmíra Soboly, Hynka Vlčka a Karla Ertla :/ a dvou dalších nezjištěných mužů,ⁱⁱⁱ spolu s Rauschem nařídil popravu těchto osob,

VI/ ve službách a zájmu Německa dopustil se zločinu krádeže podle par. 171, 173, 174 I b, II a, 179 tr. z. tím, že v říjnu 1942 v Brodku u Přerova ve společnosti s dalšími gestapáky jako spoluzloději z držení a bez přivolení Ladislava Škopa odňal pro svůj žitek cizí věci movité v hodnotě přes 20.000 K a to: bytové zařízení, obrazy, kožichy, stolní a ložní prádlo, elektrický sporák, věci to v hodnotě přes 600.000 K, při čemž použil nebezpečné pohružky proti Ladislavu Škopovi, aby se v držení věcí ukradených zachoval,^{iv}

VII/ zneužil tísně způsobené národní a politickou persekucí, aby se obohatil na úkor fyzické osoby, zejména tím, že na jaře 1944 v Olomouci přiměl Břetislava Drápala, který byl gestapem zatčen, aby souhlasil s prodejem 10 m látky na šaty, která byla Drápalovi gestapáky z bytu odcizena, za nepřiměřeně nízkou cenu 350 K,

VIII/ ze zlomyslnosti opomenul překaziti dále uvedené zločiny, ač je mohl snadno překazit, aniž vydal v nebezpečí sebe, své příslušníky, nebo ty, již jsou pod jeho zákonnou ochranou, totiž zločiny podle par. 5 odst. 2 a retr. zák., t. j. zločiny veřejného násilí vydíráním podle par. 98 a tr. z. spáchané příslušníky gestapa jemu podřízenými, zejména tím, že osobám gestapem zatčeným skutečné násilí učinili, aby na nich vynutili nějaké konání, totiž doznání k t. zv. trestným činům, a to zejména zločin:

a/ gestapáka Bohumila Loibnera dne 15. 3. 1945 v Nové Dědině, kdy týráním vynucoval na Vlastimilu Augustinovi doznání o stycích s partyzány a jejich počtu,

b/ 11. 9. 1944 v Olomouci gestapáka Kurta Raunera a dalších, kteří týráním vynucovali doznání na Ferdinandu Kopovi,

c/ na jaře 1944 v Olomouci gestapáka Schlesingera, Kottra a dalších, kteří týráním Hrušky-Přenečného vynucovali na něm doznání o účasti v ilegální organizaci,

čímž spáchal

ad I/ zločin podle par. 2 retri. zák.

ad II/ zločin podle par. 3, odst. 1 retri. zák.

ad III/ zločin podle par. 7, odst. 1 retri. zák.

ad IV/ zločin podle par. 7, odst. 3 retri. zák.

ad V/ zločin podle par. 5, odst. 1 a retri. zák.

ad VI/ zločin podle par. 8, odst. 2 a retri. zák.

ad VII/ zločin podle par. 10 retri. zák.

ad VIII/ zločin podle par. 212 tr. z. a par. 20 retri. zák.

a odsuzuje se za to

podle par. 5 odst. 1 retri. zák. s ohledem na par. 34 tr. z.

k trestu smrti

Podle par. 14 lit. a/ cit. zákona pozbývá obžalovaný občanské cti navždy

Podle par. 14 lit. c/ cit. zákona propadá jmění obžalovaného ve prospěch státu.

Podle par. 389 tr. ř. jest obžalovaný povinen nahraditi náklady trestního řízení, které se zvláštním usnesením prohlašují za nedobytné.

Mimořádný lidový soud v Olomouci
dne 17. dubna 1947.

Polášková
Matura

ⁱ Tato školení byla zaměřena například na udavačskou činnost v případě sabotáží v podnicích a podobně.

ⁱⁱ Uvedené jméno Vojtěch je chybné, dotyčný se jmenoval Oldřich, viz například ZAO-OL, f. MLS Olomouc, č. kart. 170, sign. LS 85-47, fol. 37.

ⁱⁱⁱ Jednalo se o Miroslava Tichého a Zdeňka Křiže. Tito dva zatčení odbojáři sem byli převezeni z Olomouce-Hodolan, aby vykopali hromadné hroby pro účastníky povstání, na konci exekuce byli oba zastřeleni příslušníkem olomouckého gestapa B. Loibnerem. Podrobněji viz J. FIALA, *Z historie katovského řemesla*, s. 67.

^{iv} Heidan se hájil tím, že došlo automaticky k rozhodnutí o propadnutí majetku vzhledem k faktu, že Škopova dcera byla stanným soudem odsouzena do KT. Viz ZAO-OL, f. MLS Olomouc, č. kart. 171, sign. LS 102-47, fol. 134.

Vojtěch Češík

Kriminalkommissar Richard Heidan (1893–1947). Lebensschicksale des letzten Gestapoführers in Olomouc/Olmütz

Zusammenfassung

Richard Heidan lässt sich in verschiedener Hinsicht als „durchschnittlicher“ Mitarbeiter der Geheimen Staatspolizei bezeichnen. Es handelt sich um einen professionellen Kriminalisten, der lange Zeit vor der Machtergreifung der Nazis bei der Polizei tätig war und dank seiner wertvollen Erfahrungen zur politischen Polizei verlegt wurde. Der Dienst bei der Geheimen Staatspolizei brachte außerdem ihren Angehörigen verschiedene Mitarbeiter-Vorteile. Ebenso könnte man Heidan nicht als überzeugten Nazi bezeichnen, sein Beitritt zur NSDAP erst im Mai 1933 geschah zweifellos nur aus Gründen einer möglichen rascheren Karriere. Dies ist bei Mitarbeitern der Geheimen Staatspolizei zumindest in den ersten Jahren ihres Bestehens nichts Ungewöhnliches. Aufgrund seiner Tätigkeit auf besetztem Gebiet und durch die Kriegsentwicklung ist auch in Heidans Fall eine schrittweise Radikalisierung der Untersuchungsmethoden der Gestapo erkennbar. Die Geheime Staatspolizei bemühte sich, auf die sich immer stärker ausbreitenden oder neu entstehenden Oppositionsgruppen zu reagieren und sich dem möglichst effektiv anzupassen. Infolge dessen kam es also zu Umstrukturierungen der Amts- und Dienststellen der Gestapo sowie zu einer sich ständig steigenden Brutalisierung der Repressionsmaßnahmen, die mit sich näherndem Kriegsende in ausgedehnten Aktionen gegen die Partisanen gipfelten. Die Ermittlungen gegen Heidan nach dem Krieg waren im Unterschied zu einigen ersten Fällen vor dem außerordentlichen Volksgericht Olomouc (deutsch Olmütz) sehr gründlich, zum Ermittlungsverfahren und zur Hauptverhandlung wurde eine große Zahl Zeugen geladen. Zu den Hauptanklagepunkten gehörte selbstverständlich die Leitung der Vergeltungsaktionen der Gestapo Olomouc gegen Kriegsende. Aufgrund dieser Punkte wurde Heidan einstimmig zur Todesstrafe verurteilt und hingerichtet.

Vojtěch Češík

Criminal Commissioner Richard Heidan (1893–1947). The life story of the last head of the Gestapo in Olomouc

Summary

In many perspectives, Richard Heidan could be described as an “average” employee of the state’s secret police. He was a professional criminologist who had worked for the police for many years before the Nazis took power, and he was transferred to the political police due to his valuable experience. His service with the state police also gave employees various benefits. Similarly, Heidan could not be described as a convinced Nazi; he undoubtedly only joined the Nazi Party in May 1933 for the opportunity it gave for quicker career progression. This type of act is not unusual amongst employees of the state police, at least during the initial years of its existence. Due to his work within occupied territory and war developments, one can perceive even in Heidan’s case a clear and gradual radicalisation in the Gestapo’s investigative techniques. The State Police endeavoured to respond to the ever-expanding opposition and new opposition groups set up, adapting to the situation as efficiently as possible. As a result, Gestapo offices and stations were reorganised and there was ever increasing brutalisation through repressive measures which culminated as the end of the war approached with extensive actions against insurgents. The post-war investigation of Heidan, in contrast to some of the initial cases brought at the Extraordinary People’s Court in Olomouc, was done very thoroughly, with a large number of witnesses giving testimony to the investigation and the main hearing. One of the prosecution’s key points was naturally the organisation of repressive action by the Olomouc Gestapo at the end of the war. On the basis of these points, Heidan was unanimously condemned to death and executed.

Lukáš Blažek – Daniela Němečková

Analýza revize retribuce v roce 1948 s využitím statistických metod¹

Analysis of the revision of retribution in 1948 using statistical methods

The revision of retributive justice has not previously been investigated comprehensively, despite the fact that it is a more controversial issue than the previous wave of retribution. Previous writings primarily use Ministry of Justice statistics, but these only include the number of convicted people, and not the number of cases of acquittal. As such, we consider this paper represents an initial study on researching the revision of retribution using statistical methods. Above all, it is a study which endeavours to use unprocessed archival material known about, and synthesise conclusions from this despite being aware of the shortcomings which will have to be dealt with in future. A previously unanswered question is the class profile of defendants and a percentage comparison with population numbers in the particular area. If a particular court convicted more farmers in an agricultural area, this finding will have a different relevance than if the court was near a large town with a higher proportion of clerics and entrepreneurs. One cannot use the data of defendants and those convicted in isolation without ascertaining the differentiation of society, and base our study only on the rules and assumptions set up by the regime at the time.

Keywords: History, 20th Century, Czechoslovakia, justice, retribution, political processes

¹ Výstup vznikl v rámci řešení projektu NAKI/NAKI II DG16P02H010, Český historický atlas, a je dedikován výlučně k tomuto projektu. Studie tvoří podklad pro kartografické zpracování v rámci uvedeného projektu.

Úvod

Na počátku devadesátých let 20. století bylo téma retribuce, neboli stíhání zločinů, kterých se dopustili nacisté a jejich pomahači na československého lidu, a činnost mimořádných lidových soudů téměř zapomenutým tématem. Otevření archivů přineslo možnost vydat první publikaci od Mečislava Boráka *Spravedlnosti podle dekretu*.² Po ní následovaly další monografie, studie a kvalifikační práce, které zpracovaly víceméně všechny mimořádné lidové soudy až již v období první etapy retribuce do května 1947, či revize retribuce v roce 1948, i když komplexní monografie s podrobným shrnutím všech 24 mimořádných lidových soudů zatím stále chybí.

Statistické zpracování tohoto tématu je ovšem jiným tématem. Ukončení velké vlny první retribuce 4. května 1947 bylo zpracováno deskriptivní statistickou metodou již v červnu 1947 ministerstvem spravedlnosti. Ministr spravedlnosti Prokop Drtina výsledky tohoto období prezentoval na půdě ústavodárného Národního shromáždění a vyšly i knižně pod názvem *Na soudu národa*.³ V této závěrečné zprávě zhodnotil celé období retribuční justice, vč. zahájení vzniku velkého retribučního dekretu a zahájení činnosti mimořádných lidových soudů (dále jen MLS) za předchozího ministra Jaroslava Stránského. Tyto statistiky byly vypracované na základě výkazů MLS. Podařilo se nám ovšem dohledat měsíční přehledy jednotlivých MLS, uložené v Národním archivu v Praze ve fondu Ministerstva spravedlnosti.⁴ Po vlastním sečtení jednotlivých měsíců činnosti všech MLS jsme ovšem došli k závěru, že publikovaná data nesedí, a vycházeli jsme z vlastních údajů, které jsme potom využili k vlastní práci.

Statistické zpracování roku 1948 v porovnání s předchozím obdobím má jednu zásadní odlišnost: na rozdíl od předchozího období nebylo nikdy oficiálně zveřejněno. Zatímco v prvním období využil tato statistická data Drtina pro obhajobu retribuce na odražení výtek Komunistické strany Československa (dále jen KSČ), v druhém období revidovaná data nebyla nikdy publikována a zůstala uzavřena v archivech.⁵ Jednotlivá čísla za toto období byla publikována různými autory,⁶ nikdo ovšem zatím nevydal podrobnou statistiku tohoto období podle

² Mečislav BORÁK, *Spravedlnost podle dekretu: retribuční soudnictví v ČSR a Mimořádný lidový soud v Ostravě (1945–1948)*, Šenov u Ostravy 1998.

³ Prokop DRTINA, *Na soudu národa: Tři projevy ministra spravedlnosti Dr. Prokopa Drtiny o činnosti mimořádných lidových soudů a národního soudu*, Praha 1947.

⁴ Národní archiv (dále jen NA), Praha, fond Ministerstvo spravedlnosti (dodatky) 1918–1949, k. 1930–1933.

⁵ NA, Praha, fond ÚV KSČ, dílčí fond Alexej Čepička (č. 100/52), sv. 23, a. j. 168, či Archiv Kanceláře prezidenta republiky, fond KPR – protokol T (tajné) 1945–1963, k. 59, sign. T 2506/48.

⁶ Nejnověji Benjamin FROMMER, *Národní očista: retribuce v poválečném Československu*, Praha 2010, s. 437–439.

různých kritérií, jednotlivých MLS, přestože existují známé měsíční přehledy souzených osob.⁷

Tyto jmenné seznamy obsahují data o všech proběhlých hlavních přelíčeních u všech 24 MLS, vč. informace i o tom, že třeba některé hlavní přelíčení se vůbec nekonalo (ať již bylo odročeno, či z jiných důvodů). Kromě spisové značky spisu, jména a příjmení obžalovaných, soustřeďují i data a místa narození, bydliště, povolání, národnost, datum rozhodnutí (resp. datum rozsudku), hlavní a vedlejší trest, vč. paragrafu, dle kterého byl obžalovaný odsouzen nebo zproštěn.

Rozhodli jsme se proto využít tyto jmenné seznamy, které doposud nikdo nezpracoval a ani nepublikoval, zapsat do tabulky v aplikaci Microsoft Office Excel a na základě nich pomocí statistiky zanalyzovat vymezené téma retribuce všech 24 MLS v roce 1948.⁸ Pro účely této studie jsme se rozhodli zpracovat dílčí statistiku na základě několika vymezených kritérií. Konkrétně počet případů, které se dostaly až do fáze hlavního přelíčení, poměr mužů a žen, poměr Němců a Čechů, výsledek trestního řízení, nejčastější trestný čin a velice zajímavé je i věkové rozložení obžalovaných. Zde bychom chtěli zjistit věk jednotlivých obžalovaných v průběhu hlavního přelíčení, resp. zda „nový režim“ měl postihovat mladé lidi, středního věku či staré osoby důchodového věku. Zajímalo nás to i k vzhledem výzkumu probíhajícímu na obdobném principu u činnosti Státního soudu,⁹ abychom byli schopni porovnat, zda v obou případech režim postihoval stejnou věkovou kategorii.

Získaná data jsme se pokusili porovnat s dosud známými statistikami, které se objevují v literatuře. Literatura, ať již jednotlivé monografie, či kvalifikační práce, se doposud soustředily jen na zpracování dílčích statistik jednotlivých MLS většinou bez porovnání s ostatními MLS, anebo přejímaly data získaná z literatury, popř. finálních statistik archivních dokumentů.

Konečně bylo naším cílem zjistit hlavní problémy při analýze dat (chybovost), které bychom chtěli eliminovat pro budoucí komplexní zpracování daného tématu, a zpracovat dílčí grafy k jednotlivým MLS jako přílohy k této studii. Právě z těchto grafů je možné lépe pochopit vývojové trendy u popisovaných jevů.

⁷ NA, Praha, fond ÚV KSČ, dílčí fond Alexej Čepička (č. 100/52), sv. 24, a. j. 169.

⁸ Oblast Slovenska zahrnuta není kvůli právnímu dualismu.

⁹ Projekt Státní soud odd. Praha je společným projektem Právnické fakulty Univerzity Karlovy, Národního archivu, Ústavu pro studium totalitních režimů a Archivu bezpečnostních složek. Mgr. Lukáš Blažek je hlavním koordinátorem výzkumných aktivit v tomto projektu a JUDr. Daniela Němečková je členkou výzkumného týmu.

1) Poválečná retribuce

Retribuce se do československých dějin významně zapsala v souvislosti s reakcí na zločiny, kterých se dopustili okupanti v průběhu druhé světové války. Odpovědí na tyto zločiny měly být tzv. retribuční dekrety, v jejichž přípravě rozhodující úlohu sehrála československá exilová vláda v Londýně, resp. orgány jí zřízené k tomuto účelu.¹⁰ Výsledkem mnohaleté přípravy a diskuze měl být přijatý dekret prezidenta republiky č. 6/1945 Úř. věst. čsl., o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech, který se měl stát základem celostátně prováděného tzv. retribučního soudnictví. Při jeho přípravě vycházela londýnská vláda z obdobných principů jako další exilové vlády (polská, nizozemská, belgická, norská aj.). Nakonec byl v pozměněné podobě přijat pod číslem 16/1945 Sb. (tzv. velký retribuční dekret), ale pouze pro české území. Slovenská národní rada si vydala na území Slovenska nařízení č. 33/1945 Sb. n. SNR, o potrestání fašistických zločinců, okupantů, zrádců a kolaborantů a o zřízení lidového soudnictví.¹¹

Velký retribuční dekret stanovoval pro dobu zvýšeného ohrožení republiky¹² přísnější trestní sazby pro v dekretu uvedené trestné činy, které byly s několika výjimkami trestné i podle předmnichovského práva, zejména podle zákona č. 50/1923 Sb. z. a n., na ochranu republiky či podle recipovaných rakouských trestních zákonů, jednalo se zejména zákon č. 117/1852 ř. z., o zločinech, přečinech a přestupcích (ve znění pozdějších předpisů). Nelze opomenout ani procesní předpis, a to zákon č. 119/1873 ř. z., jímž se zavádí nový řád soudu trestního (ve znění pozdějších předpisů, dále jen trestní řád),

Jmenovaný dekret zřizoval v sídle krajských soudů MLS. Ty soudily v pětičlenných senátech, v jejichž čele stál soudce z povolání, avšak dalšími soudci byli soudci z lidu, všichni byli navrhováni okresními národními výbory. Obžalobu předkládal soudu veřejný žalobce jmenovaný vládou, respektive ministrem spravedlnosti, a na vyšetřování se podílel i vyšetřující soudce. Největší význam pro celé řízení mělo v praxi vyšetřování uskutečňované bezpečnostními orgány a vyšetřovacími komisemi okresních národních výborů, jejichž zjištění ve velké míře konečné rozhodování mimořádných lidových soudů ovlivňovaly.

¹⁰ Blíže k tématu viz Jan KUKLÍK, *Mýty a realita tzv. „Benešových dekretů“: dekrety prezidenta republiky 1940–1945*, Praha 2002.

¹¹ Vedle toho byly vydány i další doprovodné právní předpisy s retribuční tematikou: dekret prezidenta republiky č. 17/1945 Sb., o Národním soudu, dekret prezidenta republiky č. 138/1945 Sb., o trestání některých provinění proti národní cti (tzv. malý retribuční dekret), dekret prezidenta republiky č. 126/1945 Sb., o zvláštních nucených pracovních oddílech, problematikou ústavního dekretu č. 137/1945 Sb., o zajištění osob, které byly považovány za státně nespolehlivé, v době revoluční aj.

¹² Respektive doba zvýšeného ohrožení republiky byla stanovena až vládním nařízením č. 217/1946 Sb., který ji vymezil na dobu od 28. května 1938 do 31. prosince 1946.

Kvůli vzniku právního dualismu ministerstvo spravedlnosti evidovalo víceméně jen činnost 24 MLS na území země České a Moravskoslezské, území Slovenska ponechalo pověřenectvu spravedlnosti, což potvrdil i ministr spravedlnosti Prokop Drtina v závěrečné zprávě prezentované na půdě ústavodárného Národního shromáždění dne 29. května 1947.

Účinnost velkého retribučního dekretu byla několikrát prodlužována, nakonec byla stanovena symbolicky na předvečer dvouletého výročí vypuknutí Pražského povstání 4. května 1947, poté si případy převzaly řádné soudy. Po únoru 1948 se ovšem otázka retribuce znovu otevřela, ale za úplně jiných podmínek.

2) Obnova retribuce a její provádění

Po komunistickém převratu v únoru 1948 označil tzv. vládní akční program z 10. března 1948 nově ustaveného kabinetu provedenou retribuici jako nedůslednou a za jeden z kořenů vládní krize. Znovuobnovení účinnosti velkého retribučního dekretu a revize výsledků činnosti MLS pravděpodobně mělo posloužit jako jeden z instrumentů k totálnímu ovládnutí společnosti (minimálně z hlediska propagandy). Změny politického ovzduší, postih právníků s nepřátelským postojem vůči státu a ohrožení nezávislosti justice kvůli prolongaci „systému mimořádných lidových soudů“ neušlo ani britskému Foreign Office, i když informace o dění v Československu primárně sbíralo pouze z tisku a neoficiální cestou při rozhovorech se členy právnických profesí, kteří ovšem neměli a neznali přesná fakta.¹³

V průběhu tzv. vládní únorové krize 1948 se vyskytly zvláštní prakticky ohledně retribuce. Podle zprávy prezidia Zemského soudu v Praze se vyskytly případy, při kterých blíže nejmenované osoby pátraly u jednotlivých soudů o počtu a výsledcích žádostí o milost, resp. o obnovu retribučního řízení.¹⁴ Obnova byla zavedená poslední novelou č. 245/1946 Sb., která do velkého retribučního dekretu přinesla možnost podání mimořádného opravného prostředku, resp. nový § 31 odst.

¹³ „Nezávislost soudnictví a soudů je ohrožena prodloužením systému mimořádných lidových soudů, kterému předsedá jeden soudce z povolání a dva soudci z lidu. Posledně jmenovaní jsou navrženi místními orgány spolu s místními AV NF. Tyto soudy opět soudí politické protivníky a v mnoha případech navýšily tresty již vykonané nejkrutějším a nelidským způsobem.“ The National Archives (TNA), London, fond Foreign Office (FO) 371, 71326. Zpráva z 20. května 1948, srov. Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK, *Osvobozené Československo očima britské diplomacie: zprávy britské ambasády z Prahy v roce 1945*, Praha 2010.

¹⁴ Tato zpráva byla později doplněna 18. března 1948 kvůli tomu, že soud odepřel nahlédnutí osobám z bezpečnostních úřadů, zejména úřadoven Státní bezpečnosti. Ministerstvo spravedlnosti vyložilo, že tento zákaz se vztahoval pouze na fyzické a právnické osoby a jiné skupiny, nikoliv na tyto bezpečnostní úřady. Státní oblastní archiv (SOA), Praha, fond Krajský soud trestní Kutná Hora, k. 12. Pres. 9152-26/48. Zpráva prezidia Zemského soudu v Praze z 17. února 1948 a 18. března 1948.

3 upravoval zmateční stížnost k zachování zákona.¹⁵ Je otázkou, zda takto získaná čísla a data měla být využita v boji proti opozici, jelikož byl v té době za retribuci odpovědný ministr spravedlnosti Drtina, který byl národní socialistou, zastáncem nezávislosti a nestrannosti soudnictví a horlivým odpůrcem komunistů. Ostatně jeho odpůrci tehdy pejorativně označovali retribuci za Drtinovu justici.

Ministerstvo spravedlnosti požádalo 6. března 1948 všechna prezidia krajských soudů v českých zemích o zaslání seznamů soudců, státních zástupců činných u krajských soudů a v jejich obvodech, taktéž i seznam osob jmenovaných soudci z lidu u dřívějších MLS. Ještě týž den byly zaslány pokyny pro Ústřední národní výbory v Liberci a Plzni a okresním národním výborům, aby v součinnosti s příslušným okresním akčním výborem NF¹⁶ (dále jen OAV NF) s největším urychlením, nejpozději však do 15. března 1948 předložily návrhy seznamů vhodných kandidátů pro jmenování 1. soudců z povolání, 2. veřejných žalobců, 3. soudců z lidu. Oproti předchozímu období v seznamu ovšem mohly být zapsány pouze ty osoby, které byly „naprosto státně spolehlivé a oddané myšlence lidově-demokratické republiky“.¹⁷ Z toho jasně vyplývá, že výběr osob mohl být a ve skutečnosti byl odlišný od předchozího období, ostatně i tento pokyn konstatuje, že dřívější seznam může být doplněn o nové osoby. Vedle toho je nutné zohlednit i činnost OAV NF, které mohly provádět očistu samotných krajských soudů od nepohodlných osob. Příkladem může být Krajský soud v Kutné Hoře, u něhož byla provedena očista od nepohodlných politických oponentů. Přednosta původního zdejšího MLS Jaroslav Zvěřina byl 26. března 1948 poslán na dovolenou a později penzionován jako přestárlý, protože byl „dříve jako soc[iální] dem[okrat] nakloněn doprava“ a „před únorovými událostmi při platové liciaci napadal soudruhy“.¹⁸

Ještě týž den ministerstvo spravedlnosti dále vydalo příkaz, aby se krajské soudy trestní soustředily primárně na vyřizování případů,¹⁹ při kterých byl „trestným činem zvýšenou měrou dotčen veřejný zájem“, a to i tehdy, pokud tím dojde k průtahům při projednávání méně závažných případů. Toto kritérium veřejného zájmu bylo naplněno doporučením OAV NF k vyřízení konkrétních případů. Je nutné ovšem dodat, že tato spolupráce MLS a OAV NF nebyla bezproblémová, jak dokazují zprávy ministerstva spravedlnosti, které apelují na nápravu nedostatků v této oblasti.

¹⁵ Dnes existuje obdobný institut – stížnost pro porušení zákona upravené v § 266 a n. v zákoně č. 141/1961 Sb., o trestním řízení soudním (trestní řád).

¹⁶ Blíže v *Obrozená Národní fronta 1948–1949*. Edice dokumentů z fondů Státního ústředního archivu v Praze. Praha: Státní ústřední archiv, 1979.

¹⁷ NA, Praha, fond Ministerstvo spravedlnosti (dodatky), Varia, k. 1929. Zpráva ministerstva spravedlnosti č. 18821/48-I/3 z 8. března 1948.

¹⁸ Státní okresní archiv, Kutná Hora, fond ONV Kutná Hora, k. 79, sign. III/21-a. Zpráva Místní odborové skupiny zaměstnanců justiční a právní služby v Kutné Hoře z 15. ledna 1949.

¹⁹ Jednalo se o případy stíhané jak velkým retribučním dekretem, tak zákonem na ochranu republiky a zákonem č. 15/1947 Sb., o stíhání černého obchodu a podobných pletich.

Na 3. schůzi čtvrté vlády dne 12. března 1948 byla schválena jak osnova zákona č. 34/1948 Sb., o revizi trestního řízení v některých případech provinění proti národní cti, tak osnova zákona č. 33/1948 Sb., jímž se obnovuje účinnost retribučního dekretu a nařízení o lidovém soudnictví a mění některá jejich ustanovení.²⁰ Tento zákon měl unifikační charakter a jeho účelem bylo primárně rychle ukončit případy, u nichž nebyl po dlouhou dobu vyneseno žádné rozhodnutí, a zjednat revizi řízení, resp. výměry trestů v „křiklavějších a veřejnost pobuřujících případech“. Rozhodně tento zákon neměl vyvolat vlnu perzekuce, vyřizování si osobních účtů nebo ztrpčovat životy. Pro tyto případy mohlo být na návrh veřejného žalobce pravomocně skončené trestní řízení zahájeno nebo i v něm pokračováno bez podmínek a formálních náležitostí obnovy. Tento zákon byl schválen 25. března 1948 na 101. schůzi ústavodárného Národního shromáždění.

Ministr spravedlnosti podle tohoto zákona nově získal absolutní kontrolu nad personálním obsazením MLS, neboť nově sám ustanovoval přednosta MLS, jejich náměstky a soudce z povolání ze soudců v činné službě (původně je jmenoval prezident republiky dle návrhu vlády). Již nebylo v těchto případech nutné mít sestavené seznamy možných kandidátů ONV. Tato varianta zůstala pouze u jmenování soudců z lidu, ale tady mu taktéž zůstala osobní pravomoc při jejich jmenování. Ministr spravedlnosti jmenoval veřejné žalobce ze státních zástupců, ze soudců v činné službě nebo z osob zapsaných v seznamu obhájců. Tuto pravomoc ovšem ministr spravedlnosti měl již v předchozím období na základě pověření vlády dle § 24 odst. 1 velkého retribučního dekretu.

MLS byly podle tohoto zákona výlučně příslušné rozhodovat o trestných činech uvedených v retribučním dekretu, jejichž okruh zůstal shodný jako v předchozím období, a to i o trestných činech spáchaných osobami mladistvými. Obžalovaní tedy mohli být stíháni pro zločiny proti státu,²¹ osobám,²² majetku²³

²⁰ Resp. procesní ustanovení, hmotněprávně se velký retribuční dekret nezměnil, nedošlo ani k rozšíření ani ke zúžení skutkových podstat trestných činů.

²¹ Dle § 1 vyjmenované zločiny podle zákona na ochranu republiky (úklady o republiku, zrada státního tajemství aj.), dle § 2 členství ve zločineckých organizacích, dle § 3 propagace a podpora fašistického nebo nacistického hnutí, vč. činovnictví anebo vedoucí pozice v zločineckých organizacích. § 4 postihoval československého občana, který v době zvýšeného ohrožení republiky v zahraničí rozvracel hnutí, směřující k osvobození republiky Československé v její předmnichovské ústavě a jednotnosti, anebo jinak vědomě poškozoval zájmy republiky Československé, zejména kdo ohrožoval bezpečnost občanů, pracujících pro osvobození republiky doma. Podle zmíněných zásad tento posledně zmiňovaný paragraf ovšem nepřicházel v úvahu.

²² § 5 upravoval postih vyjmenovaných zločinů upravených již v trestních zákonech (vražda, loupež, neoprávněné omezování osobní svobody člověka aj.), § 6 postihoval osoby, které nařídily ve prospěch válečného úsilí Německa nebo jeho spojenců nucenou nebo povinnou práci doma i do ciziny, § 7 mířil na zavinění ztráty svobody obyvatele republiky bez jiných následků anebo s těžkým ublížením na těle bez těžkých následků, či zavinění smrti.

²³ § 8 mířil na postih zločinů zmíněných v trestních zákonech (zlomyslné poškození cizího majetku, loupež aj.). Způsobení odnětí jmění zcela nebo zčásti Československému státu,

a samostatně upravené udavačství v § 11, výjimečně se vyskytly i případy nadřezování dle § 20.

Tento zákon dále měnil obsazení senátu, jelikož měl o nových případech rozhodovat tříčlenný senát složený z jednoho soudce z povolání a dvou soudců z lidu. Pokud ovšem předchozí řízení skončilo rozsudkem, pak soudil ve stejném složení jako dle velkého retribučního dekretu, tedy jeden soudce z povolání a čtyři soudci z lidu.

Pokyny ministerstva spravedlnosti²⁴ k provádění retribuce vymezily přesněji pravomoci veřejných žalobců, od náležitostí obžaloby, přes pokyny při navrhování důkazů a předvolávání svědků, až po vymezení případů povinnosti informovat ministerstvo spravedlnosti. Oproti předchozímu období podle těchto pokynů měl evidentně resort spravedlnosti v úmyslu výrazněji zasáhnout do práva na obhajobu kvůli zrychlení trestního řízení, protože k hlavnímu přelíčení dle pokynů měli být předvoláni jen ti nejdůležitější svědci a provedeny měly být jen ty důkazy, které se vztahovaly na okolnosti skutečně rozhodné pro usvědčení obžalovaného. Tyto pokyny dále prokazují nové výraznější tendence ohledně informování ministerstva spravedlnosti: 1. o nápadu každé trestní věci, 2. o konečném návrhu, 3. o výsledku trestního řízení, resp. o výsledku ihned a telefonicky do 20. hodiny večerní přímo retribučnímu oddělení tohoto resortu. Tyto pokyny dále vymezily pravomoci přednostů MLS, ale i obsazení senátu revizního řízení, v němž nemohli zasedat ti soudci (z povolání i z lidu), kteří se předtím zúčastnili rozhodování o věci revidované.

Vedle těchto pokynů byly vydány i zásady postupu retribučního oddělení při schvalování návrhů veřejných žalobců a při posuzování zločinů velkého retribučního dekretu (dále jen zásady). Pokud byl nástin obžaloby zaslaný veřejným žalobcem na ministerstvo spravedlnosti schválen, zaslalo retribuční oddělení opis nástinu obžaloby a zprávu o tom, že podání obžaloby schválilo, příslušnému okresnímu sekretariátu KSČ na vědomí a spisy předalo ihned veřejnému žalobci. V případě neschválení nástinu obžaloby, resp. podání návrhu na zastavení, mělo retribuční oddělení zaslat opis tohoto nástinu a stručnou zprávu o svém úmyslu trestní případ zastavit příslušnému okresnímu sekretariátu KSČ, který se k věci měl vyjádřit. Pakliže se do přesně vymezené lhůty sekretariát neozval, toto nevyjádření bylo bráno tak, že „z politického hlediska není námitek“ proti pokynům ministerstva spravedlnosti. V případě nesouhlasného vyjádření sekretariátu mělo retribuční oddělení znovu případ přezkoumat ve smyslu vznesených námitek a svůj konečný návrh předložit kabinetu. Zásady konečně stanovily pro retribuční oddělení kromě výkladu jednotlivých hmotněprávních ustanovení revidovaného

právníkové nebo fyzické osobě soudním usnesením, rozsudkem (...) ve službách nebo v zájmu Německa (...) upravoval § 9, zatímco § 10 upravil zneužití tísne (způsobené národní, politickou či rasovou perzekucí) k obohacení na úkor ČSR, právníkové či fyzické osoby.

²⁴ NA, Praha, fond Ministerstvo spravedlnosti (nezpracováno), k. 20, Hlavní líčení – nedodělky. Pokyny ministerstva spravedlnosti č. 28941/1948-III/1 z 5. dubna 1948.

velkého retribučního dekretu i zdůraznily oproti předchozímu období nové zásady přihlížely k sociálnímu postavení pachatele a okolnostem, za nichž k činu došlo.²⁵

Lhůta k provedení retribucí byla stanovena do konce roku 1948, ovšem několikrát bylo zdůrazňováno, že by bylo žádoucí ukončit revizi do konce září či října 1948. Pro tyto účely ministerstvo spravedlnosti od 7. července 1948 vydalo výnos, aby prezidentové krajských soudů a přednostové okresních soudů si vždy k 15. a k 1. dnu v měsíci vyžádali zprávy o počtu nedodělků u vyšetřujících soudců v oddělení pro právní pomoc, aby měli přehled o počtu neskončených věcí.²⁶ Pravidelné zprávy o stavu nedodělků v každém měsíci u všech MLS obsahovaly: 1. kolik bylo celkem napadeno případů, 2. celkový počet včetně nevyřízených případů, 3. počet spisů u vyšetřujících soudců, 4. počet spisů předložených ministerstvu spravedlnosti, 5. kolik případů musí vyřešit veřejní žalobci. Údaje zahrnovaly i počet spisů u OAV NF, vč. změněné praxe projednávání každého případu pouze s příslušným okresním sekretariátem KSČ od 19. listopadu 1948.

Již 27. září 1948 bylo jasné, že se tento úkol do konce října nepodaří splnit, a to z následujících důvodů: jednak docházelo k nápadu nových revidovaných případů (v září se vyskytlo celkově 792 nových případů a celkem bylo nevyřešeno 1 638 případů, v říjnu dokonce 1167 nových případů z celkového počtu 1 220 případů), jednak podkopával revizi retribuce nový zákon č. 231/1948 Sb., na ochranu lidově demokratické republiky, a zákon č. 232/1948 Sb., o státním soudu. Poměrně značný počet nedodělků se nacházel ke konci účinnosti zákona o revizi v Praze a v Brně, což bylo způsobeno také odlivem nejvýkonnějších a nejzkušenějších soudců, kteří byli přidělováni k nově zřízenému Státnímu soudu.²⁷ Právě to nás vede i k závěru, že od října 1948 byla revize retribuce brána jako nepovedený projekt. Konkrétní data nikdy nebyla oficiálně publikována, což samo o sobě vypovídalo o neúspěchu celé akce, neboť v případě úspěchu se vhodnost publikace přesných čísel přímo nabízí a KSČ mohla výsledky propagandisticky využít ve svůj prospěch. Místo toho ovšem byla pozornost zaměřena jiným směrem k potírání nepřátel nového režimu přijetím obou výše uvedených zákonů. A revize retribuce byla zaznamenána víceméně pouze jednou statistickou tabulkou, která nebyla zveřejněna.

Nakonec byla činnost všech MLS oficiálně ukončena 31. prosincem 1948. Toho dne ještě probíhala činnost u několika MLS,²⁸ i když se v literatuře neustále

²⁵ NA, Praha, fond Ministerstvo spravedlnosti (dodatky), k. 1652, Varia. Zásady postupu retribučního oddělení při schvalování návrhů veřejných žalobců a při posuzování zločinů retribučního zákona (nedatováno).

²⁶ NA, Praha, MSp, nezpracováno, k. 20, Hlavní líčení – nedodělky. Zpráva z 7. července 1948.

²⁷ *Tamtéž*. Zpráva z 25. října 1948.

²⁸ Konkrétně MLS Brno, České Budějovice, Cheb, Jičín, Klatovy, Kutná Hora, Nový Jičín, Ostrava, Plzeň, Praha, Tábor. Ostatní MLS ukončily svoji činnost nedlouho předtím.

opakuje, že činnost probíhala u většiny MLS.²⁹ Za období revize retribuice se vyskytly případy zmanipulovaných trestních řízení, vedených v rozporu s trestním řádem, mnohdy byly zcela účelově odsouzeny osoby nepohodlné novému režimu,³⁰ důkazní řízení se provádělo nedůsledně anebo zcela účelově, ale byli potrestáni i opravdoví váleční zločinci a zrádci.³¹

Pro analýzu období roku revize retribuice 1948 je vhodné zohlednit i analýzu předchozího období, abychom měli přehled o tom, kolik mohlo být v roce 1948 revidováno případů za ideálních podmínek. Podle závěrečné zprávy ministerstva spravedlnosti a Prokopa Drtiny publikované v knize *Na soudu národa*³² bylo podáno celkem 38 316 obžalob a vyřízeno z toho 37 982, 334 bylo předáno řádným soudům. My došli při sečtení našich dat k počtu 33 293 celkového počtu případů a postoupeno bylo 1 503 případů, což je při porovnání opravdu velká odchylka vzhledem k tomu, že byly naše výpočty provedeny obdobným způsobem (pro doplnění jen v období 1. dubna 1947 do 4. května 1947 podle našich propočtů bylo postoupeno řádným soudům celkem 224 případů).

Pro porovnání s revizí není podstatné, kolik obžalovaných bylo odsouzeno, zproštěno a dostalo až k hlavnímu přelíčení, popř. kolik řízení bylo zastaveno, protože veřejný žalobce mohl otevřít případ i bez splnění podmínek obnovy. V ideálním případě tedy mohlo být znovuotevřeno více jak 100 000 případů, protože v letech 1945–1947 MLS vyřídily na 130 tisíc případů.³³

3) Konkrétní případy zneužití revize retribuice

Protože neexistuje komplexní analýza revize retribuice, často se mylně vykládá toto období na základě jednotlivých prokázaných případů zneužití revize při odstranění nepohodlných osob. Je nepochybné, že v tomto období došlo k odstranění některých politických oponentů, nicméně musíme si položit otázku, kolik takových případů připadlo na celkový počet odsouzených, kteří by byli jinak odsouzeni i za podmínek první fáze retribuice. Protože tato syntéza neexistuje, jsme opatrní i v závěrech, koneckonců i jednotliví autoři se sami přiznávají,³⁴ že se

²⁹ Srov. Mečislav BORÁK, *Spravedlnost podle dekretu: retribuční soudnictví v ČSR a Mimořádný lidový soud v Ostravě (1945–1948)*, Šenov u Ostravy 1998, s. 81.

³⁰ Příkladem může být univerzitní profesor Vladimír Krajina, členem protinacistického odboje a kritika KSČ v poválečném období, který byl 4. září 1948 odsouzen MLS Praha k 25 letům těžkého žaláře, popř. MUDr. Oldřich Navara, známý doktor z předešlého období retribuice pro své znalecké posudky a vynikající schopnosti, byl odsouzen 22. října 1948 MLS Praha k 7 letům těžkého žaláře.

³¹ O konkrétních případech viz B. FROMMER, *Národní očista*, s. 437 an., srov. M. BORÁK, *Spravedlnost podle dekretu*, s. 75–81.

³² P. DRTINA, *Na soudu národa*, s. 11–12.

³³ Tamtéž.

³⁴ Např. Lucie JARKOVSKÁ, *Odplata či spravedlnost? Mimořádné lidové soudy 1945–1948 na Královéhradecku*, Praha 2008, s. 136.

falšované důkazy ve spisech a manipulace s trestním řízením hledají velice obtížně. Zatím můžeme s určitostí pouze říct, že v průběhu revize retribuce docházelo i k odsouzení osob, které nevyhovovaly novému režimu. Několik případů bylo již zpracováno v literatuře.

Asi nejznámějším případem je odsouzený prof. Vladimír Krajina, nar. 30. 1. 1905, generální tajemník Československé strany národněsocialistické, jedna z nejvýraznějších osobností domácího odboje, o jehož diskreditaci se komunisté pokoušeli od konce roku 1945 kvůli údajné spolupráci s nacisty. Byl opakovaně označován za konfidenta gestapa a spolupracovníka státního tajemníka Karla Hermanna Franka. Právě při vyšetřování pražského MLS v první retribuční linii byly pravděpodobně poprvé využity praktiky falzifikovaných protokolů, které měly očerňovat V. Krajinu. Celá kauza byla tehdy vysvětlena, ale to nezabránilo zneužití revize retribuce k jeho odsouzení v nepřítomnosti MLS Praha 4. září 1948 k 25 letům těžkého žaláře. On sám se pokoušel očistit v exilu svoje jméno, což se mu po počátečních nezdarech podařilo až koncem roku 1949, kdy byl jeho případ projednán ve Sněmovně lordů.³⁵

Mezi další patří bývalý politik agrární strany jménem Josef Nebeský, nar. 16. 4. 1889, jenž byl odsouzen 21. prosince 1948 MLS Praha k 12 letům těžkého žaláře.³⁶ JUDr. Jan Chudoba, nar. 14. 1. 1898, policejní ředitel Státního policejního úřadu v Náchodě v letech 1938 až 1945, aktivně činný v druhém odboji (napojen na Obranu národa, Přípravný revoluční národní výbor a Českou národní radu) byl odsouzen MLS Hradec Králové 21. října 1948 k 10 letům těžkého žaláře, z toho si měl odpykat šest let a dvě třetiny trestu ve zvláštních nucených pracovních oddílech, a odsouzen ke ztrátě čestných práv občanských na 10 let.³⁷

Mezi dalšími odsouzenými lze najít kupříkladu i odborné znalce, kteří se v předchozím období podíleli na vypracování znaleckých posudků v retribučních procesech u MLS Praha. MUDr. Oldřich Navarra, který v předchozím roce byl výtečně ohodnocen za svoji práci, byl 22. října 1948 pro zločin proti státu odsouzen k trestu těžkého žaláře na 7 roků.

³⁵ Podrobněji celou kauzu vysvětluje Ondřej KOUTEK, *Prokop Drtina: osud československého demokrata*, Praha 2011, s. 207 a násl.; Prokop DRTINA, *Československo můj osud: kniha života českého demokrata 20. století*. Svazek II. Kniha 1. Emigrací k vítězství, Praha 1992, s. 134–146; Jaroslav DRÁBEK, *Z časů dobrých i zlých*, Praha 1992, s. 121–128; Ripka Hubert, *Únorová tragédie: svědectví přímého účastníka*, Brno 1995, s. 150 a násl.; Jiří ŠOLC, *Smrt přála statečným: osudy doc. Vladimíra Krajiny a jeho spolupracovníků v českém domácím odboje za druhé světové války*, Praha 1995, s. 164–171; Ladislav Karel FEIERABEND, *Politické vzpomínky III*, Brno 1996, s. 450–457.

³⁶ M. BORÁK, *Spravedlnost podle dekretu*, s. 77an, B. FROMMER, *Národní očista*, s. 337.

³⁷ O jeho životě blíže viz Lucie JARKOVSKÁ, *Ve službách ministerstva vnitra. JUDr. Jan Chudoba (1898–1983)*, Hradec Králové 2003.

Případy odsouzených skutečně nacistických zločinců a kolaborantů, kteří by byli velice pravděpodobně odsouzeni i v první vlně retribuice jsou blíže popsány v literatuře.³⁸

4) Struktura použitých archivních materiálů a jejich zpracování

Nyní je vhodné se zmínit o struktuře použitých archivních materiálů, vč. problémů při jejich zpracování. Data jsme získali z fondu ÚV KSČ, dílčí fond Alexej Čepička (č. 100/52), v němž se nachází známé a dostupné seznamy všech proběhlých hlavních přelíčení v revizi retribuice 1948. Materiály jsou uloženy v Národním archivu.

Jedním z problémů byla nečitelnost původních dat, ale to se nám podařilo eliminovat vyhledáním jiného zdroje stejných dat. Někdy ovšem data úplně chyběla, ale naštěstí ne v tak důležitých položkách, jak bude ostatně uvedeno dále:

1. Spisová značka. Každý obžalovaný, který stanul u MLS při revidovaném případě, musel mít unikátní spisovou značku z roku 1948. Díky tomu je možné v budoucnu vyhledat konkrétní případy u jednotlivých MLS, porovnat je s dalšími archivními materiály. Bohužel ne všechny materiály obsahovaly spisovou značku, celkem 92 případů zůstalo nevyplněno.

2. Jméno a příjmení. V původních materiálech je tato položka nazvána „obžalovaný“. Tato data jsme ze seznamu vypisovali ve formátu „Příjmení jméno“, oproti původnímu zápisu „Jméno příjmení“.

3. Titul. Tento sloupec je vypisován z původního sloupce nazvaného „obžalovaný“, zapisování bylo pouze pořádkové, pro výsledky statistiky nemá žádný vliv.

4. Pohlaví. Tento údaj jsme získali posouzením tvaru jména příjmení, neboť tato kategorie se v původním seznamu nevyskytuje. Pro naše výzkumné účely je však tato kategorie důležitou, abychom byli schopni postihnout procentuální zastoupení mužů a žen v revizi retribuice.

5. Datum narození. Datum narození je velmi důležitým údajem, který nám umožňuje získat přehled o stáří jednotlivých osob. Pro statistické účely jsme sledovali stáří v době vynesení rozsudku. Jelikož jsme registrovali tuto kategorii ve velmi široce vymezených úsecích, spokojili jsme se právě se stářím osob v době vynesení soudního rozhodnutí. Věkem jednotlivých osob jsme se zabývali prozatím pouze u odsouzených. V některých případech obsahovaly zdrojové materiály pouze rok narození. V takovém případě jsme vycházeli z data narození k 1. lednu toho roku.

6. Místo narození. Místo narození, pokud je uvedeno, je vypisováno z původní kategorie „Narozen“.

³⁸ Konkrétní případy uvádí např. Kateřina KOČOVÁ, *Druhá retribuice. Činnost mimořádných lidových soudů v roce 1948*, Soudobé dějiny 12, č. 3–4, 2005, s. 603an, anebo B. FROMMER, *Národní očista*, s. 433an.

7. Bydliště. Položka bydliště byla ve zdrojových materiálech zapsána bohužel bez označení soudního okresu, v případě cizích měst byla vyznačena v závorce i země, ze které obžalovaný pocházel.

8. Povolání. Při provádění revize retribuice vypisovali úředníci oproti předchozímu období i kategorii povolání. Bohužel se zapisovatelé tehdy při tvorbě záznamů nedrželi žádné metodiky, která by povolání zařadila do jednotlivých kategorií, jako tomu bylo v následujících letech. Proto jsme zatím s touto položkou statisticky dále nepracovali. Pro zpracování těchto zajisté velmi zajímavých údajů bude nutné nejdříve připravit vhodnou metodiku, podle které zařadíme jednotlivá povolání (montéři, asistenti, posluhovačky aj.) do jednotlivých kategorií. Cílem této větve bádání má být zjištění, zda revize retribuice vykazovala rysy třídní justice či nikoli. Tato otázka je natolik zásadní, že nelze k údajům o povolání ve zdrojových materiálech přistupovat bez pečlivého vyhodnocení včetně zhodnocení dopadu v budoucnu přijaté metodiky na závěry. A to s ohledem i na sčítání lidu v roce 1947, který se nedrželo metodiky, která byla užívána po roce 1948.

9. Národnost. V případě národnosti se vyskytovala nejčastěji národnost česká, poté německá, popř. jiná. V části záznamů je uvedena též národnost neznámá, což vzhledem k počtu takových případů z hlediska vyhodnocení nehraje prakticky žádnou roli.

10. Datum rozhodnutí. Datum rozhodnutí se v původních seznamech nenachází, seznamy jsou totiž řazeny vytvářeny podle jednotlivých hlavních přelíčení v jeden den. Podle toho jsme z jednotlivých seznamů byli schopni určit, kdy bylo vyneseno rozhodnutí. Popř. jsme se museli vypořádat s otázkou, že se hlavní přelíčení „nekonalo“ a konalo se v jiný den. To jsme poté museli zohlednit i při zpracování statistiky, poněvadž v opačném případě by se obžalovaný vyskytoval v seznamu dvakrát a mohlo by to zkreslit finální výsledky. Rozhodli jsme se proto uvést obžalovaného vždy jenom jednou ve finální tabulce, byť by byl na dvou různých seznamech, a zapsat data z konečného rozsudku. Obdobně řešení jsme zvolili u případů označených „odročeno“. Pokud ovšem odročené nebo neproběhlé hlavní přelíčení nebylo již nařízeno, ve finální statistice jsme zohlednili i finální verdikt „odročeno“ a „nekonalo se“. U výroku původně zapsaného „uznán vinným“ jsme zapsali jako „upuštěno od potrestání“, které se jinde v seznamech běžně vyskytovalo.

11. Paragraf. V původním seznamu se nazývá tento sloupec „Trestný čin“. Bohužel není v tomto sloupci rozlišeno, zda zahrnuje trestné činy, pro něž byl pachatel odsouzen, nebo i zproštěn (někdy bylo odlišení zapisováno do poznámky), proto jsme využili tento sloupec jen pro statistiku četnosti jednotlivých trestných činů. Další problém v tomto sloupci byl u chybného zapisování § 11, který není rozdělen na odstavce, přestože je v seznamech zapsán i ve formátech § 11 odst. 1–3. Nejednalo se o ojedinělé případy, ani písařské chyby. Tyto odstavce jsme zrušili a sjednotili podle litery zákona. V tomto sloupci se mohlo nacházet pouze číslo 1–

11, popř. 20 (nadržování), pokud se jednalo o jiné číslo, jednalo se o zjevnou chybu.

12. Trest, resp. hlavní trest. Tuto položku jsme vypisovali z kategorie pod původním názvem „Výsledek“. Do něho byl zapisován jak hlavní, tak vedlejší tresty. Tato kategorie tedy byla rozdělena do dalších, abychom byli schopni zjistit nejenom hlavní trest, ale i výkon hlavního trestu ve zvláštních nucených pracovních oddílech a trest ztráty cti, vč. propadnutí jmění. Někdy byl uveden v měsících, či týdnech. Proto tímto způsobem bylo i číselně přepočítáno na rok (tři měsíce – 3/12, pět týdnů na 5/52³⁹). Pokud byla obnova ve prospěch usnesením zamítnuta, bylo do seznamu vypsáno „zamítnuto“, obdobně pokud se soud prohlásil za nepřislušný, do trestu bylo vypsáno „nepřislušnost“, či pokud obžalovaný před vynesením rozhodnutí zemřel, do trestu vypsáno „zemřel“, pokud „vyloučeno k samostatnému projednání“, tak se postupovalo obdobně jako u „odročeno“.

13. Pracovní oddíly. O vypisování těchto údajů viz obdobně 12. Trest. Původně v seznamu nebylo vypsáno číslem, kolik měl odsouzený vykonat z uloženého trestu v těchto pracovních oddílech. Bylo nutné tedy využít data ze sloupce č. 12. Trest. Pokud byl obžalovaný odsouzen k 5 letům těžkého žaláře a celý trest měl být vykonán v pracovních oddílech, tak bylo vypsáno 5 let i do sloupce 13. Pracovní oddíly. Pokud polovina z takto uloženého trestu, tak se vypsalo 2,5 apod. Problém nastává u převedení údaje „polovina doživotního trestu“, u něhož jsme zatím nestanovili konstantu, jak číselně vyhodnotit doživotní trest. Jinak je nutné pracovat s polovinou doživotí u 18letého odsouzeného, jinak u 65letého odsouzeného. Někdy bylo u pracovních oddílů zapsáno „dle zdravotního stavu“, v tomto případě bylo vypsáno „IND“ (individuálně).

14. Ztráta cti. O vypisování těchto údajů viz obdobně 12. Trest. Zpravidla byl tento trest původně zapsán ve formě číslovky, která se pouze přepsala do tohoto sloupce.

15. Propadnutí jmění. O vypisování těchto údajů viz obdobně 12. Trest. U propadnutí jmění bylo původně zapsáno celé jmění, polovina, třetina apod. Proto jsme si stanovili jako konstantu 1 jako celé jmění, ½ jako polovina, 1/3 apod. Ve vypisovaných datech se vyskytovalo i propadnutí podniku.

16. Poznámka. Poznámka je jednou z nejzajímavějších kategorií záznamů, protože do ní bylo vypisováno v podstatě vše, co se nehodilo do předchozích. Pokud tedy byl někdo zproštěn, nehodilo se to vypisovat do předtištěného „Trestu“, ale zapsalo se to do poznámky. Někdy se i vypisovalo, že obžalovaný původně v předchozí retribuci byl odsouzen na 10 let k těžkému žaláři, ale v revizi retribuci byl zproštěn, popř. osoba byla odsouzena k trestu smrti, ale rozsudek byl vynesena v její nepřítomnosti, a tedy trest nevykonán apod.

³⁹ Jsme si vědomi, že rok 1948 nemusel mít 52 týdnů, ale pro účely statistického zpracování jsme si museli stanovit konstantu.

5) Statistické zpracování

Ještě před dokončením revize retribuce pronesl A. Čepička několik slov o revidované retribuci s tím, že MLS projednaly 15 000 případů, což měla být polovina všech případů.⁴⁰ Zmiňované číslo odpovídá tomu, kolik napadlo ve skutečnosti případů, byť konečné číslo nemáme kvůli chybějícím datům. K dispozici jsme měli jen čísla nového nápadu případů u měsíce dubna, srpna – prosince s průběžným číslem 9 373, tudíž není vyloučeno, že v průběhu 3 měsíců mohlo napadnout dalších téměř 6 tisíc případů. Navíc o čísle 15 153 napadených případů k 30. listopadu 1948 hovoří i zpráva z 15. prosince 1948, která se mohla stát podkladem pro Čepičkův projev, byť si z ní vytáhl pouze toto číslo. Zpráva dále hovoří o 3 788 podaných obžalobách, dále bylo podle zprávy 5 161 případů zastaveno dle § 412 trestního řádu nebo zrušeno podle § 224 trestního zákona, postoupeno 862 případů a zastaveno podle § 90 a 112 trestního řádu celkem 4 213.⁴¹

Podíváme-li se na případy, které se dostaly k hlavnímu přelíčení, po sečtení všech dat vychází, že se k hlavnímu přelíčení k MLS dostalo celkem 2 486 případů (tj. 16,6 % ze všech případů) s celkovým počtem 2 751 obžalovaných (viz graf v příloze č. 3). Vycházíme-li ovšem z předpokladu, že mohl veřejný žalobce zažalovat až 100 000 případů, pak toto číslo klesá až na 2,5 %.

Tabulka č. 1

2 486	Počet případů
2 507	unikátní spisové značky
92	bez spisových značek
2 751	počet obžalovaných

Z počtu 2 751 obžalovaných u MLS výrazně převažovali muži (82,6 %) oproti ženám (17,4 %), čímž se víceméně zachoval poměr z předchozího období, v němž bylo odsouzeno 82,3 % mužů na 16,5 % žen. Pokud se podíváme na národnost, u revize retribuce oproti předchozímu období, kdy převažovali právě Němci 60 % vůči Čechům 39 %, se poměr obrátil na 71,4 % Čechů vůči 24,4 % Němců, což je logické vzhledem k proběhнувšímu odsunu Němců. Graficky je vyjádřena statistika rozhodnutí dle národností v příloze č. 3, která zachycuje i nepatrné procento jiných národností. Češi převažují jak v celkovém počtu

⁴⁰ Stenoprotokol z 22. prosince 1948 [cit. 16. 4. 2017]

<http://www.psp.cz/eknih/1948ns/stenprot/021schuz/s021004.htm>.

⁴¹ NA, Praha, fond Ministerstvo spravedlnosti (nezpracováno), k. 20, Hlavní líčení – nedodělky. Zpráva z 15. prosince 1948.

obžalovaných, tak v odsouzených a v případech zproštění obžaloby. Podíváme-li se ovšem na národnost u odsouzených (viz příloha č. 5), docházíme k mnohem zajímavějším výsledkům. Podle našich údajů se u odsouzených v MLS Opava nevyskytl ani jediný případ odsouzené osoby německé národnosti, kdežto k opačnému závěru můžeme dojít u MLS Most, u kterého bylo přes 80 % odsouzených německé národnosti. Tato data bohužel nemůžeme přesně porovnávat s předchozím obdobím 1945–1947, protože naše data obsahují pouze informace o celkovém počtu obžalovaných u hlavního přelíčení. Nicméně pokud bychom vycházeli z hypotézy, že se struktura osob obžalovaných podobala struktuře odsouzených, u MLS Most by nedošlo k výraznější změně, zato u MLS Opava by výsledky v roce 1948 velice překvapily. V předchozím období bylo totiž u MLS Opava obžalováno 70,4 % Němců a 28,8 % Čechů.

Tabulka č. 2

Počet obžalovaných	Procenta	Pohlaví
2 272	82,6 %	muži
479	17,4 %	ženy

Podle výsledku řízení došlo u 47,6 % ke zproštění obžaloby (v drtivém množství případů se jednalo o obžalované muže), 44,8 % bylo odsouzeno (ať již k těžkému žaláři, příp. byl trest vykonán vazbou), u 2,9 % případů byl vynesena odsuzující rozsudek, ale bez uložení trestu (pravděpodobně tedy stačilo k napravení pachatele pouze morální odsouzení) a zbylé případy zahrnovalo neproběhlá či odročená řízení, stažení obžaloby apod.

Tabulka č. 3

Počet obžalovaných	Procenta	národnost
1 963	71,4 %	česká
671	24,4 %	německá
39	1,4 %	jiná
78	2,8 %	neznámá

Další kategorií byla povaha spáchaného zločinu souzených osob. Nejvíce byli stíháni pro propagaci nacistického či fašistického režimu podle § 3 odst. 1⁴² velkého retribučního dekretu (44,2 %), poté následovalo udavačství podle § 11⁴³ (36,25 %), členství ve zločineckých organizacích podle § 2⁴⁴ (22,1 %) a činnostnictví v těchto organizacích dle § 3 odst. 2 (8,5 %). Pokud bychom členství a činnostnictví chtěli podřadit do jedné skupiny, jednalo by se o třetí nejčtenější zločin projednávaný v průběhu hlavních přelíčení. Vedle toho není možné opomenout i zavinění ztráty svobody podle § 7 odst. 1⁴⁵ velkého retribučního dekretu (9,7 %), zločiny proti státu podle § 1 (7,1 %) aj. Tyto vývojové trendy ostatně potvrzuje druhý graf v příloze č. 2 a dle jednotlivých MLS příloha č. 6.

Ohledně věkového rozložení byly nejčastěji odsouzeny osoby ve věku 41–51 let (34 %), dále 31–41 let (24,1 %), 51–61 let (23,8 %) a potom následuje mladá generace 21–31 let (9,2 %) a starší osoby nad 61 let (6,1 %). Tyto výsledky mohou být překvapující, neboť nadpoloviční počet odsouzených byl starší než 41 let, resp. 82 % odsouzených osob je starší 31 let (viz čtvrtý graf v příloze č. 3 a graf v příloze

⁴² § 3 odst. 1 velkého retribučního dekretu zní: „Kdo v době zvýšeného ohrožení republiky (§ 17) propagoval nebo podporoval nacistické nebo fašistické hnutí, nebo kdo v oné době tiskem, rozhlasem, filmem nebo divadlem, nebo na veřejném shromáždění schvaloval nebo obhajoval nepřátelskou vládu na území republiky, nebo jednotlivé nezákonné činy okupačních velitelství a úřadů a orgánů jim podřízených, trestá se, nedopustil-li se činu přísněji trestného, za zločin těžkým žalářem od pěti do dvaceti let, spáchal-li však takový zločin v úmyslu, aby rozvrátil mravní, národní nebo státní vědomí československého lidu, zejména československé mládeže, trestá se těžkým žalářem od deseti do dvaceti let, a za okolností zvláště přitěžujících těžkým žalářem od dvaceti let až na doživotí, nebo smrtí.“

⁴³ Paragraf 11 velkého retribučního dekretu zněl: „Kdo v době zvýšeného ohrožení republiky ve službách nebo v zájmu nepřítel, nebo využívají situace přivoděné nepřátelskou okupací jiného nebo nějakou skutečnou nebo vymyšlenou činnost udal, trestá se za zločin těžkým žalářem od pěti do deseti let. Zavinil-li však udavač svým udáním ztrátu svobody československého občana, trestá se těžkým žalářem od deseti do dvaceti let. Mělo-li udání za přímý nebo nepřímý následek ztrátu svobody většího počtu lidí nebo těžkou újmu na zdraví, trestá se doživotním žalářem, mělo-li za následek něčí smrt, trestá se smrtí.“

⁴⁴ Paragraf § 2 velkého retribučního dekretu zněl: „Kdo v době zvýšeného ohrožení republiky (§ 18) byl členem organizací: Die Schutzstaffeln der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeitspartei (S. S.), nebo Freiwillige Schutzstaffeln (F. S.), nebo Rodobrany, nebo Szabadcsapatok, nebo jiných zde nejmenovaných organizací podobné podoby, trestá se, nedopustil-li se činu přísněji trestného, za zločin těžkým žalářem od pěti do dvaceti let a za okolností zvláště přitěžujících těžkým žalářem od dvaceti let až na doživotí.“

⁴⁵ Přesné znění paragrafu 7 odst. 1 velkého retribučního dekretu: „Kdo sám nebo v součinnosti s jinými v době zvýšeného ohrožení republiky (§ 18), ve službách nebo v zájmu Německa, nebo jeho spojenců, nebo republiky nepřátelského hnutí, jeho organizací či členů zavinil ztrátu svobody obyvatele republiky bez jiných následků, trestá se za zločin těžkým žalářem od pěti do dvaceti let. Způsobil-li viník takto ztrátu svobody většího počtu obyvatel republiky, může soud uložit trest těžkého žaláře od dvaceti let až na doživotí, za okolností pak zvláště přitěžujících trest smrti.“

č. 5). Přitom průběžné výsledky činnosti Státního soudu⁴⁶ zatím napovídají, že od roku 1949 byla postihována spíše mladší generace.

Tabulka č. 4

Počet případů	Procenta	Věk odsouzených
1 233		
2	0,2 %	0–21
114	9,2 %	21–31
297	24,1 %	31–41
419	34,0 %	41–51
294	23,8 %	51–61
75	6,1 %	61–71
7	0,6 %	71–

V příloze se nachází i další grafy, které znázorňují vývojové trendy u popisovaných jevů. V prvním grafu v příloze č. 4 byly seřazeny všechny MLS podle počtu obžalovaných, u nichž proběhlo nebo mělo proběhnout hlavní přelíčení. Všechny MLS s výrazným náskokem předstihl MLS Praha (795 obžalovaných), což jen potvrdilo trend i z předchozího období retribuční. Co nás ovšem překvapilo nebylo umístění MLS Brno na druhém místě, jako spíš počet případů, který projednal (242 obžalovaných). Pokud bychom to mohli porovnat s předchozím obdobím, MLS Brno projednal 57 % celkového počtu projednaných případů MLS Praha, v roce 1948 ovšem stěží projednal 30 %. Další graf v příloze č. 4 znázorňuje přehled obžalovaných všech MLS (bez MLS Praha) podle pohlaví a prokazuje, že v drtivé většině byli obžalovanými muži.

Konečně závěrem je možné statisticky zjistit data k jednotlivým MLS, jak je to znázorněno u MLS v Ostravě (příloha č. 7), který jsme si symbolicky vybrali podle prvního publikovaného MLS. Chtěli jsme naše data porovnat s výsledky první monografie, která se zabývala retribuční, a porovnat je. Bohužel autor zpracoval statistiku souhrnně k období retribuční v letech 1945–1948, podle které bylo v tomto období souzeno 1 745 obžalovaných, tudíž tato data nemůžeme porovnat.

⁴⁶ V rámci výzkumu činnosti Státního soudu oddělení Praha probíhajícím mj. ve spolupráci Právnické fakulty UK, Národního archivu a Přírodovědecké fakulty UK bylo zjištěno, že v případech, u kterých bylo zahájeno trestní řízení v roce 1948 převažuje věk odsouzených za politické trestné činy mezi 20 a 30 lety věku. Výsledky tohoto výzkumu zatím nejsou publikovány, prezentovány byly na konferencích, naposledy 25. 10. 2016 na Ústavu pro studium totalitních režimů.

S obdobnými problémy jsme se setkali i u dalších monografií a kvalifikačních prací. Každý autor vybraný MLS zpracoval jiným způsobem a sbíral odlišná data, která byla někdy i chybně zapisována. Příkladem mohou být uložené tresty, u nichž je autoři vypisovali v souladu novodobou terminologií trestního práva, tudíž místo „dočasného trestu na svobodě“ bylo zapisováno „trest odnětí svobody“ apod. Někdy naopak byla přebírána lidová označení výroků u vynesených rozsudků, často se místo „zproštěn“ objevuje „osvobozen“, místo „zrušeno“ je uvedeno „zemřel“ apod. V případě budoucího zpracování činnosti všech MLS by bylo tedy vhodné zavést jednotnou metodiku pro vypisování dat ze spisů.

Závěr

Revize retribuce dosud nebyla komplexně zpracována, přestože se jedná o ožehavější téma než předchozí vlna retribuce. Literatura⁴⁷ vychází primárně ze statistiky ministerstva spravedlnosti, která ovšem zahrnuje počet odsouzených osob, nikoliv počet zproštěných případů. Statistika tohoto resortu konstatuje na 2 384 odsuzujících rozsudků, což téměř odpovídá našemu počtu případů (2 457), které ovšem zahrnují nejen odsuzující rozsudky, ale i zproštěné případy aj. Zatímco nám vyšlo 1 233 odsuzujících rozsudků (813 Češi, 348 Němci), ve statistice ministerstva spravedlnosti je uvedeno 2384 odsouzených (1 419 Čechů a Slováků, 943 Němců a 22 ostatních). Vedle toho ještě máme k dispozici již několikrát zmiňovanou zprávu z 15. prosince 1948, která neobsahuje informace platné k 15. prosinci 1948 ani komplexní čísla, ale konstatuje na 1 793 odsuzujících rozsudků (1 014 Čechů a 903 Němců). Uvedená čísla jsou diametrálně odlišná, proto jsme hledali další zdroje. Borák⁴⁸ odkazuje na Kaplanovy statistiky, z nichž druhá uvádí 1 244 osob odsouzených v době revize retribuce v celé ČSR, včetně Slovenska, na české země by tedy připadlo 807 odsouzených, kdežto Čs. vládní komise pro stíhání nacistických válečných zločinců – z celkového počtu 33 463 osob připadly na české země dva tisíce odsouzených v revizi. Uvedené údaje jsou natolik matoucí a diametrálně odlišné, že považujeme za důležité zjistit v budoucnu příčiny těchto rozdílů. Proto považujeme tuto práci za vstupní studii k výzkumu revize retribuce pomocí statistických metod. Jedná se v první řadě o studii, která se pokouší využít nezpracované archivní, ale známé materiály a syntetizovat z toho závěry, přestože jsme si vědomi nedostatků, které budeme v budoucnu muset vyřešit.

Dosud nezjištěnou otázkou je třídní profil obžalovaných a procentuální porovnání s počtem obyvatelstva v daném území. Jestliže daný MLS odsoudil více rolníků v zemědělské oblasti, bude toto zjištění mít jiný význam než v případě

⁴⁷ Srov. B. FROMMER, *Národní očista*, s. 437, KOČOVÁ, *Druhá retribuce*, s. 615n.

⁴⁸ M. BORÁK, *Spravedlnost podle dekretu*, s. 79.

blízkosti velkého města s vyšším procentem úředníků a podnikatelů. Nelze používat data obžalovaných a odsouzených izolovaně bez zjišťování diference společnosti a vycházet primárně jen z pravidel a předpokladů, které si postavil tehdejší režim. Když neporovnáme právě komplexně tato čísla, nemůžeme dojít k jednoznačnému závěru, že se jednalo v případě revize retribuce o třídní justici. K tomuto závěru nejde dojít jen na základě excesů, v nichž došlo zneužití justice k odsouzení nevinných osob, a vlastní závěry podepřít směrnicí Zemského soudu v Praze, která soudům zakazovala projednávat případy Čechů z nižších sociálních vrstev. V těchto případech potom při směřování faktů dochází k chybné interpretaci práva *de iure* a *de facto*, jelikož praxe mohla být (anebo naopak nebyla) úplně odlišná.

S prvními propočty nás samozřejmě zajímá i to, jestli se výrazně projevil politický vliv OAV NF v činnosti MLS, protože se jednalo o odlišný prvek oproti předchozímu retribučnímu období, který by bylo vhodné prozkoumat. Je jistě velice zajímavé zjištění, že MLS v Klatovech projednal 37 případů a z toho bylo 18 navrženo právě těmito výbory⁴⁹, ale pro další výklad a zasazení do kontextu je nutné zjistit, jaký byl výsledek těchto řízení. Zda bylo všech 18 obžalovaných odsouzeno, a tedy byl politický vliv na rozhodnutí výrazný, anebo byli všichni, či většina zproštěna a tento aspekt neměl na revizi retribuce žádný vliv.

Stejně tak není možné z přehledů o proběhlých hlavních přelíčeních rozeznat, zda případ rozhodoval tříčlenný nebo pětičlenný senát, tedy zda se jednalo o nový případ anebo se měl otevřít věc pravomocně rozhodnout. Pokud bychom věděli, jaký senát věc rozhodoval, mohli bychom určit, kolik případů bylo znovuotevřeno již po vynesení ať již zprošťujícího, nebo odsuzujícího rozsudku.

Jelikož již víme, že ke konci revize bylo mnoho soudců jmenováno soudci u Státního soudu, máme v úmyslu zjistit, jestli se změnila rozhodovací praxe jednotlivých soudců z povolání, kteří byli dříve činní zejména u MLS Praha a Brno. Máme v úmyslu naše seznamy rozšířit o další údaj a sice, který soudce soudil jaký případ, zda rozhodoval stejně přísně anebo mírně u obou soudů anebo zda se jejich postoj změnil, přestože jsme si vědomi, že soudil podle odlišných právních předpisů. Ale chceme tímto způsobem zachytit vývojové tendence jednotlivých soudců při rozhodování o vině a trestu.

Konečně se pro budoucí finální studii nabízí finální komparace činnosti všech MLS při revizi retribuce s ohledem na geografické rozložení (zda se jedná o pohraniční oblast či vnitrozemí), tamní populaci (demografická data), množství excesů a politických procesů. Jen na základě této komplexní syntézy budeme schopni odpovědět na otázku, zda se v případě revize retribuce jednalo o politické procesy či nikoliv. Protože teprve po zodpovězení předchozích otázek budeme schopni zjistit, zda se tehdy *de iure* shodovalo s *de facto*.

⁴⁹ Michaela BURDOVÁ, *Mimořádný lidový soud v Klatovech*. Diplomová práce. Vedoucí práce: prof. JUDr. Jan Kuklík, DrSc. Praha: Univerzita Karlova, Právnická fakulta, 2007.

Příloha č. 1

Zákon ze dne 25. března 1948, jímž se obnovuje účinnost retribučního dekretu a nařízení o lidovém soudnictví a mění některá jejich ustanovení.

[Účinnost od 2. dubna 1948 – 31. prosince 1948]

Ústavodárné Národní shromáždění republiky Československé usneslo se na tomto zákoně:

Čl. I

§ 1.

Účinnost dekretu prezidenta republiky ze dne 19. června 1945, č. 16 Sb., o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech, ve znění předpisu jej měnících a doplňujících (dále jen retribuční dekret), se obnovuje, přičemž se ustanovení hlavy II. retribučního dekretu mění a doplňují takto:

- a) Konati hlavní přelíčení o činech trestných podle retribučního dekretu a rozhodovati o návrzích na obnovu řízení o takových činech přísluší výlučně mimořádnému lidovému soudu.
- b) Mimořádný lidový soud soudí ve tříčlenných senátech, složených z předsedy, jímž je soudce z povolání, a ze dvou soudců z lidu; skončilo-li však předchozí řízení (čl. I; § 2) rozsudkem, soudí mimořádný lidový soud senátech pětičlenných, složených z předsedy, jímž je soudce z povolání, a ze čtyř soudců z lidu. K usnesením, pro něž se podle § 29 retribučního dekretu vyžaduje při pětičlenných senátech alespoň 4 hlasů, jest při tříčlenných senátech třeba jednomyslnosti.
- c) Přednosta mimořádných lidových soudů, jejich náměstky a soudce z povolání ustanovuje ministr spravedlnosti ze soudců v činné službě. Soudce z lidu jmenuje ministr spravedlnosti ze seznamů sestavených okresními národními výbory.
- d) Veřejné žalobce mimořádných lidových soudů jmenuje ministr spravedlnosti ze státních zástupců, ze soudců v činné službě nebo z osob zapsaných v seznamu obhájců.
- e) O delegaci platí obdobně ustanovení § 62 tr. ř.; rozhodnutí zemského soudu o delegaci je konečné.

§ 2

Řízení pro činy trestné podle retribučního dekretu, pravomocně skončené před nabytím účinnosti tohoto zákona, lze na návrh veřejného žalobce zahájit nebo v něm pokračovat i bez podmínek a formálností obnovy.

Čl. II

§ 1

Na Slovensku obnovuje sa účinnosť nariadenia Slovenskej národnej rady zo dňa 15. mája 1945, č. 33 Sb. n. SNR vo znení predpisov ho meňacích a doplňujúcich, o potrestaní fašistických zločincov, okupantov, zradcov a kolaborantov a o zriadení ľudového súdnictva (ďalej nariadenie o ľudovom súdnictve) s týmito zmenami a doplnkami:

- a) Konat' hlavné pojednvanie o činoch trestných podľa nariadenia o ľudovom súdnictve a rozhodovať o návrhoch na obnovu trestného konania prislúcha výlučne ľudovému súdu.
- b) Ľudový súd súdi v trojčlenných senátoch, složených z predsedu, ktorý je sudca z povolania, a zo dvoch súdcov z ľudu.
- c) Ak skončilo predchádzajúce rozhodnutie rozsudkom, súdia v senátoch päťčlenných, složených z predsedu, ktorý je sudca z povolania, a zo štyroch súdcov z ľudu.
- d) Ľudové súdy sa zriaďajú v sídlach krajských súdov; ich prednostov, námestníkov a súdcov z povolania ustanovuje na návrh povereníka spravodlivosti minister spravodlivosti zo súdcov v činnnej službe. Súdcov z ľudu menuje povereník spravodlivosti zo soznamov, zostavených okresnými národnými výbormi (správnymi komisiami).
- e) Verejných obžalovcov ľudových súdov menuje minister spravodlivosti na návrh povereníka spravodlivosti zo štátnych zástupcov, zo súdcov v činnnej službe alebo z osôb zapísaných v sozname advokátov.
- f) O trestnom konaní platia ustanovenia Trestného poriadku (zák. č. XXXIII/1896) s tou odchýlkou, že sa proti rozhodnutia ľudových súdov nepripúšťa riadny opravných prostriedok.

§ 2

Konanie pre činy trestné podľa nariadenia o ľudovom súdnictve, ktoré bolo pred nadobudnutím účinnosti tohoto zákona právoplatne ukončené, možno na návrh verejného obžalobcu zaviesť alebo v ňom pokračovať aj bez podmienok a formálností obnovy.

§ 3

Trest smrti uložený ľudovým súdom vykoná sa do dvoch hodín po vyhlásení rozsudku. Na výslovnú žiadosť odsúdeného môže byť lehota predĺžená o ďalšiu hodinu. Ak sa konalo konanie v neprítomnosti obžalovaného, vykoná sa trest smrti do 24 hodín po dopadnutí odsúdeného. Výkon trestu treba však na primeraný čas odložiť, ak to žiada verejný obžalobca z dôležitého verejného záujmu.

Čl. III.

§ 1

Účinnost retribučního dekretu a nařízení o lidovém soudnictví se končí dnem 31. prosince 1948.

§ 2

(1) Zrušují se:

a) ustanovení čl. III, § 2 zákona ze dne 18. prosince 1946, č. 245 Sb., jímž se mění a doplňují dekrety prezidenta republiky o mimořádném lidovém soudnictví a prodlužuje jejich účinnosti,

b) ustanovení § 1, 5, 6 odst. 1 a 3 nařízení Slovenské národní rady ze dne 19. prosince 1947, č. 88 Sb. n. SNR, kterým se upravuje trestní řízení pro trestné činy podle nařízení č. 33/1945 ve znění vyhlášky č. 58/1946 Sb. n. SNR, o potrestání fašistických zločinců, okupantů, zrádců a kolaborantů a o zřízení lidového soudnictví, neskončené za jeho platnosti.

(2) Ustanovení § 2, 3, 4, 6 odst. 2 a § 7 nařízení uvedeného v odstavci 1 písm. b) platí však obdobně v řízení upraveném v čl. II.

Čl. IV.

Tento zákon nabývá účinnosti dnem vyhlášení; provedou jej ministři spravedlnosti, vnitra a národní obrany.

dr. Beneš v. r.

Gottwald v. r.

arm. gen. Svoboda v. r.

Nosek v. r.

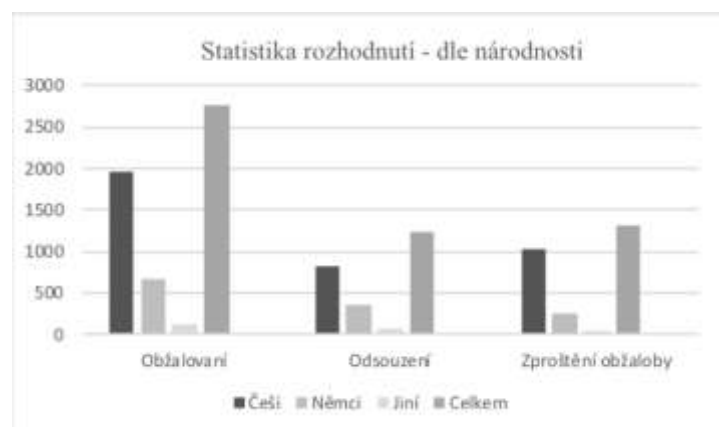
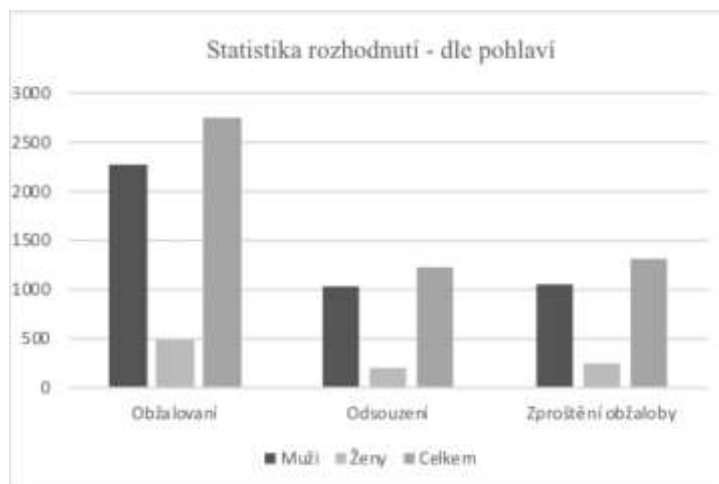
dr. Čepička v. r.

Příloha č. 2

Mimořádné lidové soudy – celkový přehled

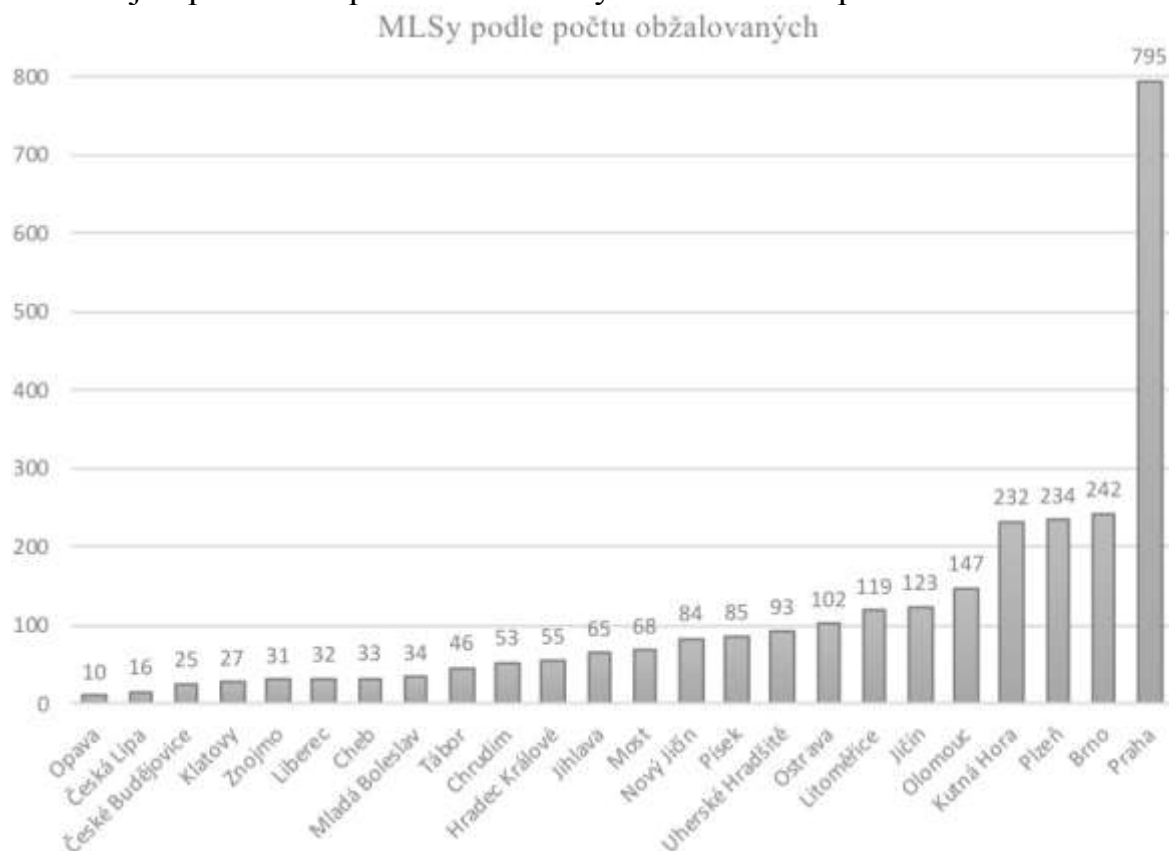
Počet unikátních soudních případů: 2 486

Počet obžalovaných: 2 751

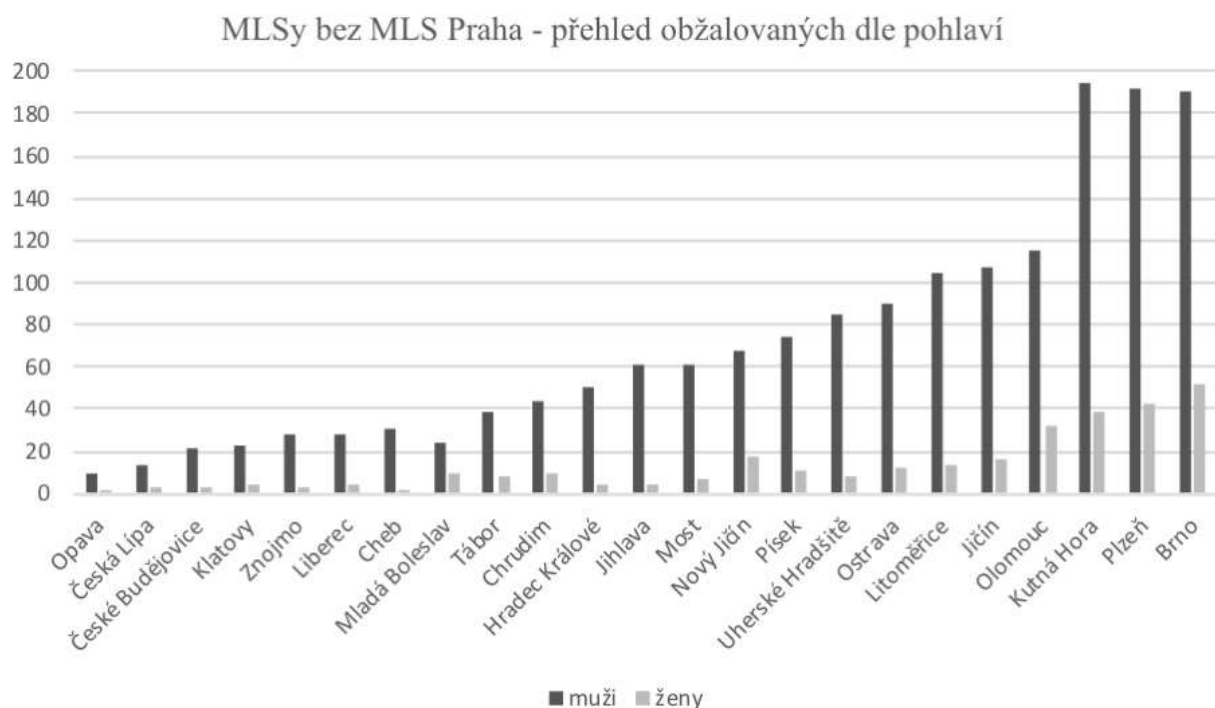

Příloha č. 3

Graf znázorňující porovnání počtu obžalovaných všech MLS při revizi retribuce.

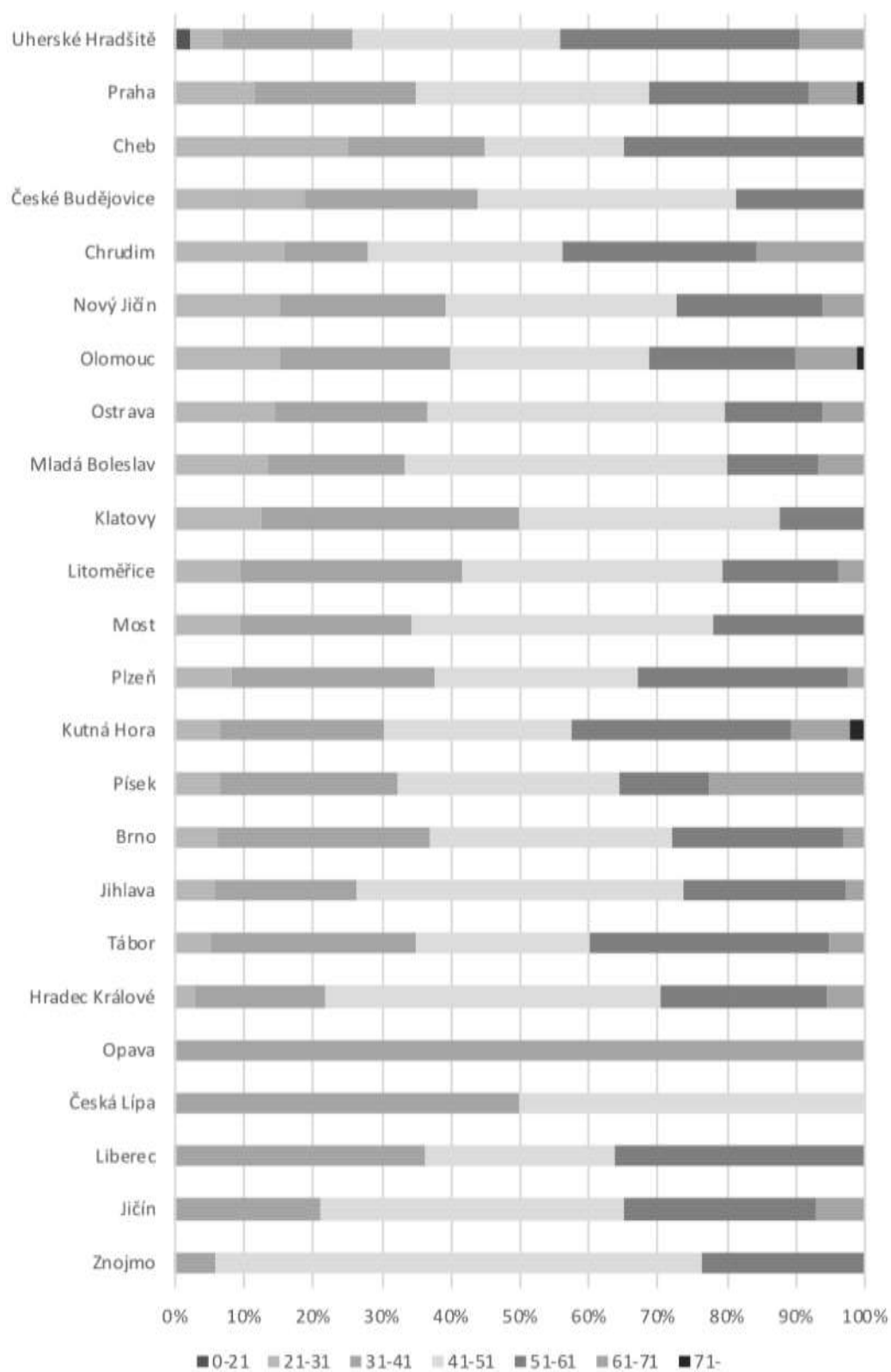
Graf znázorňující přehled obžalovaných všech MLS bez MLS Praha podle pohlaví.

Příloha č. 4

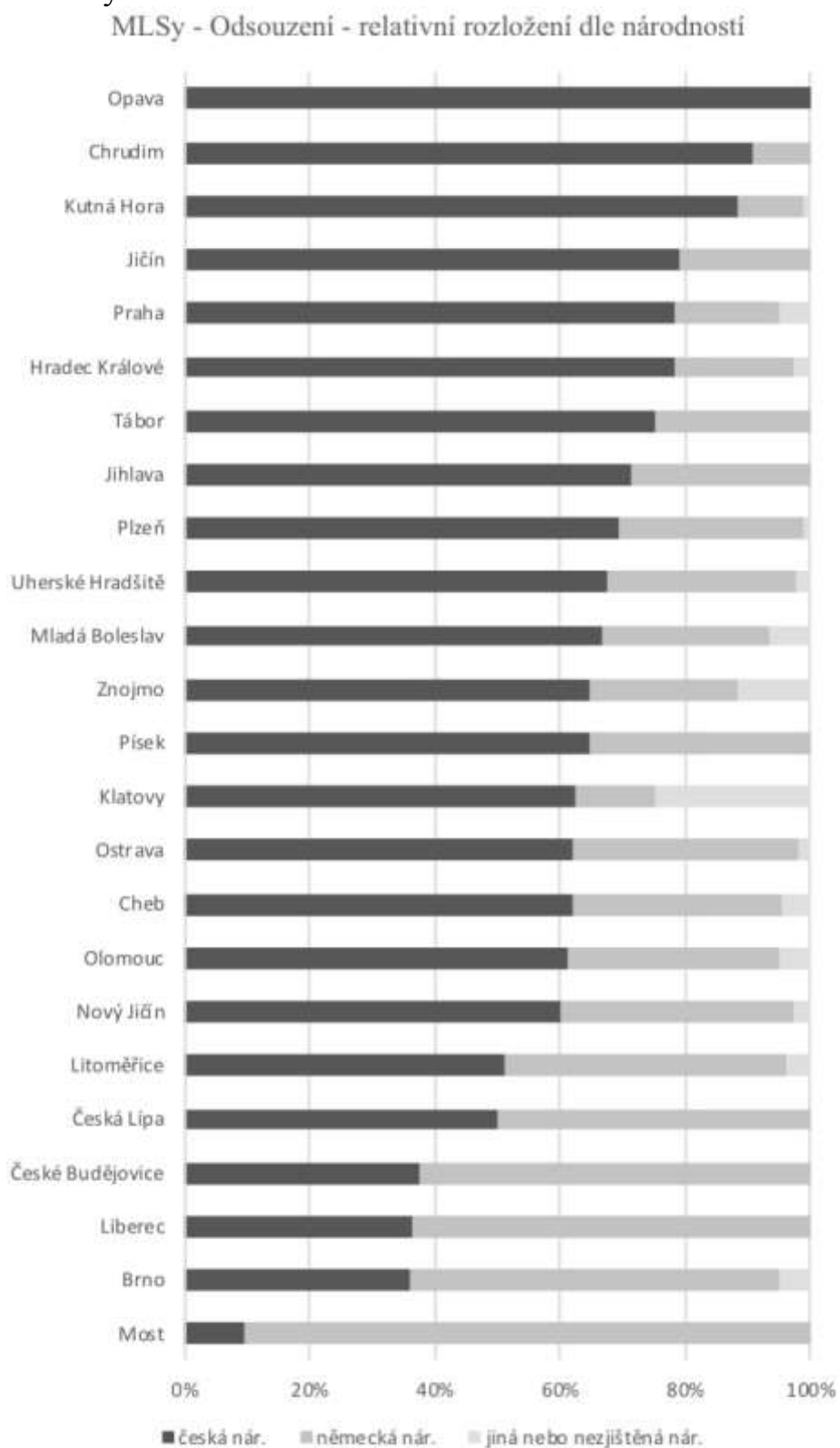
Věková struktura všech odsouzených v revizi retribuce.

MLSy - Věková struktura odsouzených

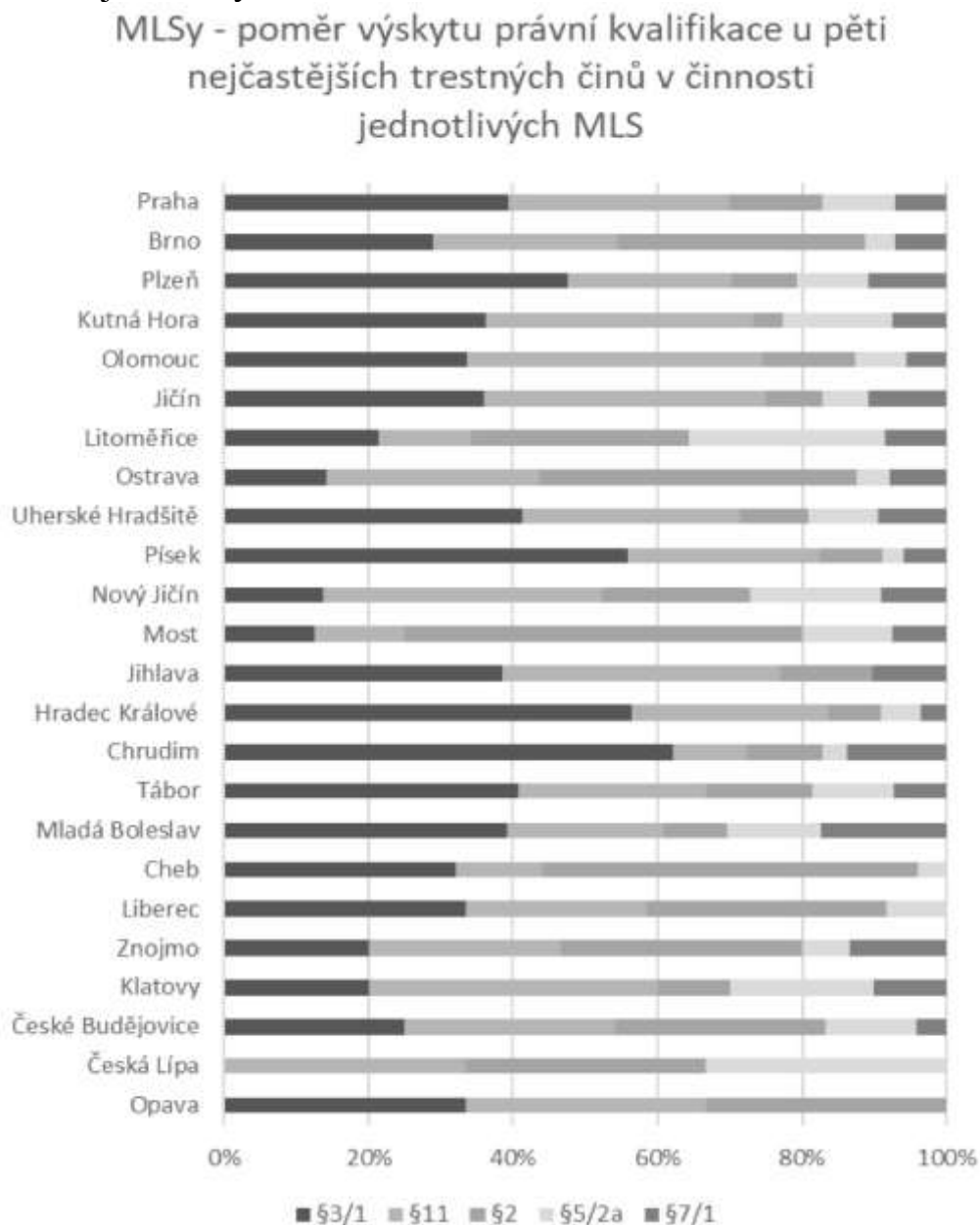
Příloha č. 5

Odsouzení MLS v revizi retribuce, které znázorňuje procentuální rozložení odsouzených různých národností.

Příloha č. 6

Graf znázorňující poměr výskytu právní kvalifikace u pěti nejčastějších trestných činů v činnosti jednotlivých MLS.

Příloha č. 7

Mimořádný lidový soud v Ostravě

Sídlo soudu: Ostrava

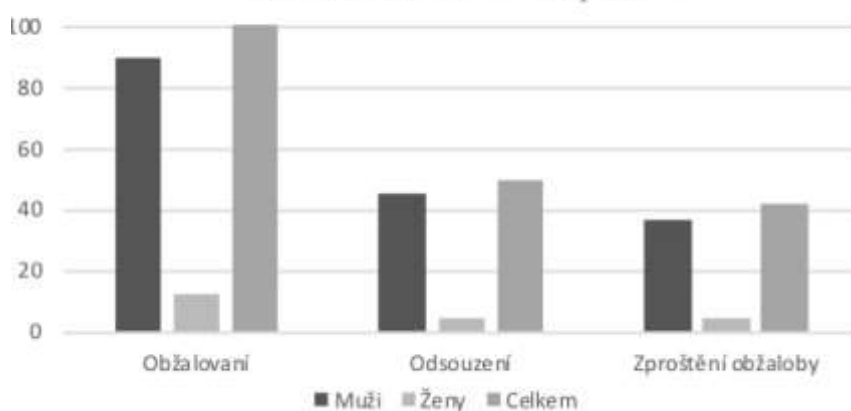
Datum prvního rozsudku: 21. 06. 1948

Datum posledního rozsudku: 31. 12. 1948

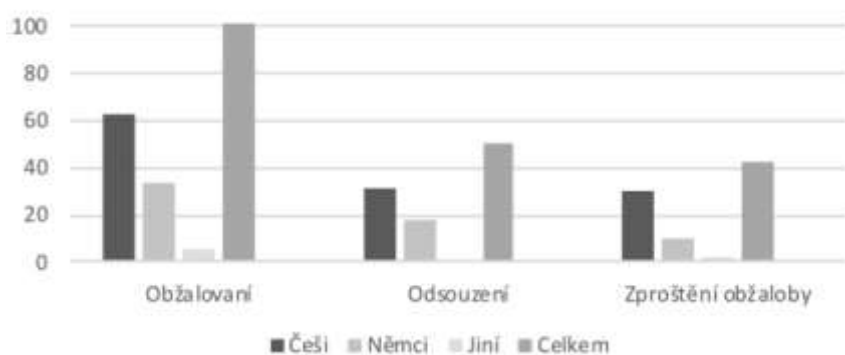
Počet unikátních soudních případů: 95

Počet obžalovaných: 102

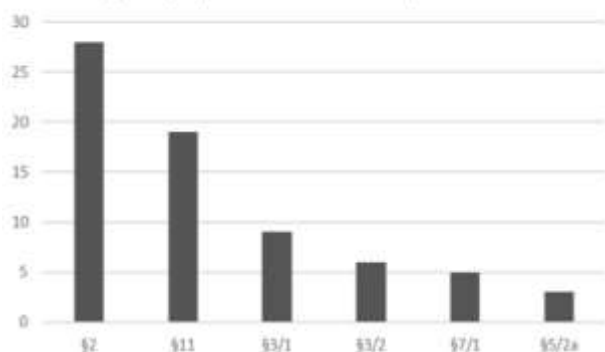
Statistika rozhodnutí - dle pohlaví

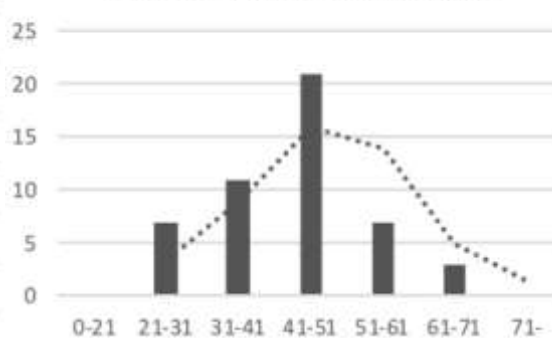
Statistika rozhodnutí - dle národnosti

Nejčastěji spáchané t.č. odsouzenými osobami

Věková struktura odsouzených

Analyse der Revision der Retributionen von 1948 unter Anwendung von statistischen Methoden

Zusammenfassung

Die Revision der Retribution [*Anmerkung des Übersetzers: Retribution = Bestrafung von nazistischen Verbrechern und Verrätern des tschechischen Volks u. a. nach Dekret 16/1945*] ist bisher nicht komplex bearbeitet worden, obwohl es sich um ein heikleres Thema als die vorhergehende Retributionswelle handelt. Die Literatur geht primär von der Statistik des Justizministeriums aus, die zwar die Anzahl der Verurteilten beinhaltet, nicht aber die Anzahl der ihrer Anklage enthobenen Personen. Daher betrachten wir diese Arbeit als erste Studie zur Erforschung der Revision der Retribution mit Hilfe von statistischen Methoden. Es handelt sich in erster Linie um eine Studie, die versucht, unbearbeitete, wenn auch bekannte Archivunterlagen zu nutzen, und daraus Schlüsse zu synthetisieren, obwohl wir uns der Mängel bewusst sind, die wir in Zukunft zu lösen haben werden. Bisher unbeantwortet sind die Fragen nach dem Klassenprofil der Angeklagten und einem prozentuellen Vergleich mit der Bevölkerungszahl im betreffenden Gebiet. Wenn das jeweilige Gericht mehr Bauern in einer Landwirtschaftsregion verurteilte, so wird diese Feststellung eine andere Bedeutung haben als im Fall einer nahen Großstadt mit stärkerem Anteil an Beamten, Unternehmern und Gewerbetreibenden. Die Angaben zu den Angeklagten und Verurteilten dürfen nicht isoliert ohne Ermittlung der Differenzierung in der Gesellschaft verwendet werden und sollten primär nur von den Regeln und Annahmen ausgehen, die sich das damalige Regime gesetzt hatte. Wenn wir diese Zahlen eben nicht komplex vergleichen, können wir nicht zu dem eindeutigen Schluss kommen, dass es sich bei der Revision der Retribution um Klassenjustiz handelte. Zu dieser Schlussfolgerung kann man nicht aufgrund der Exzesse gelangen, bei denen die Justiz zur Verurteilung Unschuldiger missbraucht wurde, und man kann die eigenen Schlüsse mit der Richtlinie des Landesgerichts Prag unterstützen, die den Gerichten verbot, Rechtssachen von Tschechen aus den unteren sozialen Schichten zu verhandeln. In diesen Fällen kommt es dann bei Vermengung von Tatsachen zu einer falschen Interpretation des Rechts *de iure* und *de facto*, denn die Praxis konnte völlig anders sein oder im Gegenteil nicht völlig anders sein. Bei den ersten Berechnungen interessiert uns natürlich auch, ob sich der politische Einfluss der Aktionsausschüsse der Nationalen Front unter Beeinflussung durch die Kommunisten erheblich bei den Entscheidungen der außerordentlichen Volksgerichte bemerkbar machte, denn es handelte sich um ein abweichendes Element im Vergleich zu der vorhergehenden Retributionsperiode, das untersucht werden sollte. Für eine zukünftige finale Studie bietet sich ein Gesamtvergleich der Tätigkeit aller außerordentlichen Volksgerichte bei der Revision der Retribution in Hinblick auf ihre geografische Verteilung, die dortige Population (demografischen Date), die Anzahl der Exzesse und politischen Prozesse an. Allein aufgrund einer solchen komplexen Synthese werden wir dann in der Lage sein, die Frage zu beantworten, ob es sich bei der Retributionsrevision um politische Prozesse handelte oder nicht. Denn erst nach Beantwortung der vorhergehenden Fragen können wir feststellen, ob damals *de iure* mit *de facto* übereinstimmte.

Lukáš Blažek – Daniela Němečková

Analysis of the revision of retribution in 1948 using statistical methods

Summary

The revision of retributive justice has not previously been investigated comprehensively, despite the fact that it is more controversial issue than the previous wave of retribution. Previous writings primarily use Ministry of Justice statistics, but these only include the number of convicted people, and not the number of cases of acquittal. As such, we consider this paper represents an initial study on researching the revision of retribution using statistical methods. Above all, it is a study which endeavours to use unprocessed archival material known about, and synthesise conclusions from this despite being aware of the shortcomings which will have to be dealt with in future. A previously unanswered question is the class profile of defendants and a percentage comparison with population numbers in the particular area. If a particular court convicted more farmers in an agricultural area, this finding will have a different relevance than if the court was near a large town with a higher proportion of clerics and entrepreneurs. One cannot use the data of defendants and those convicted in isolation without ascertaining the differentiation of society, and base our study only on the rules and assumptions set up by the regime at the time. If we do not compare the these figures in a thorough comprehensive way, one may come to the firm conclusion that the revision of retribution represented class justice. However, once cannot come to this conclusion purely on the basis of the excesses which occurred in the abuse of justice to convict innocent people, and support this conclusion on the directives of the Provincial Court in Prague which forbade the cases of Czechs from lower social classes from being heard. In these cases, mixing of the facts leads to an incorrect interpretation of *de jure* and *de facto* law, where practice could have been, or in contrast was not entirely different. With the first calculations, we are also naturally interested in whether the political influence of National Front action committees is markedly seen, under the influence of the communists, in the actions of the Extraordinary People's Courts, since this is a new feature compared to the previous period of retribution, and it would be beneficial to investigate this. For a future final study, one might look at an overall comparison of the activities of all the Extraordinary People's Courts in regard to the revision of retribution taking account of geographical distribution (whether it was a border region, or in a more central region), the local population (demographic data), number of excesses and political processes. Only on the basis of a comprehensive synthesis like this will we be able to answer the question of whether the revision of retribution was represented political processes, or not. Only after answering the prior questions will we be able to ascertain whether *de jure* and *de facto* are the same.

Miroslav Šepták

Novinářská organizace v počáteční fázi reformního procesu (leden – březen 1968)

**Union of Journalists during the initial phase of the reform process
(January – March 1968)**

This study analyses changes in the journalists' union triggered by a change in the head of the Communist Party of Czechoslovakia in January 1968. The journalist organisation management responded to the power shake-up at the highest levels of Czechoslovak politics with restraint. They ended their tactical passivity at the turn of February and March 1968 when influenced by a renewing society-wide process, they formulated proposals for reforming the organisation's internal structure and rehabilitating journalists in society.

Keywords: History, 20th Century, Czechoslovakia, Communist Party, Union of Czechoslovak Journalists, Union of Slovak Journalists, Prague Spring

Svaz československých novinářů plnil po druhé světové válce důležitou roli při usměrňování, řízení a kontrole masových médií. Patřil mezi spolehlivé opory lidově-demokratického režimu a vůči politice komunistické strany vystupoval zřídka kriticky. Počátkem 60. let byla rovněž tato významná profesní organizace konfrontována s podstatnými změnami v československé společnosti. Kombinace kritiky tzv. kultu osobnosti, generační výměny spojené se vzestupem vzdělanosti, zhroucení třetí pětiletky, nízké úrovně terciárního sektoru, spolu s možností srovnání s vyspělým západním světem, vytvořily vhodné předpoklady

k akceptování reformních myšlenek. Posléze rezultovaly v celospolečenské hnutí s cílem demokratizovat a reformovat socialismus.¹

V tvůrčích a uměleckých organizacích Národní fronty Čechů a Slováků uvedené změny zapříčinily narůstání rozporu mezi rolí a strukturou organizace a diferencovanými zájmy a požadavky členské základny. Svaz československých novinářů (SČSN) přestal být profesním sdružením lidí s homogenním názorem. Někteří jeho členové nechtěli hrát roli pouhých nečinných přihlížitelů realizace směrnic komunistické strany. Členská základna využila určitého politického a kulturního uvolnění v podobě růstu počtu odborných a zájmových sekcí a klubů v rámci svazu, přesto postupně upadala do pasivity.² Vzniklý problém pomohla částečně vyřešit transformace původních svazových sekcí v odborné kluby. V nich se uplatňoval, na rozdíl od dřívějších zvyklostí v SČSN, princip pravidelných členských příspěvků ve snaze zajistit konsolidaci finanční situace klubů i motivovat členskou základnu k větší aktivitě.³

Vedení novinářské organizace podporovalo využití metod sociologického šetření při práci žurnalistů; iniciovalo průzkum vzdělání, zdravotních a sociálních poměrů mezi členy.⁴ SČSN působil aktivně při úpravě platových tarifů redaktorů. Přispěl ke zřízení tzv. Žurfondů financovaného ze zisků jednotlivých vydavatelství, jehož smysl spočíval v udělování stipendií, podpor a půjček; v částečném hrazení nákladů na provoz rekreačního svazového střediska na zámku Roztěž u Kutné Hory a v neposlední řadě v péči o penzionované novináře. Samostatnou kapitolou představovala podpora vydavatelské činnosti. Vedle periodika Novinář vycházel také dvouměsíčník Sešity novináře zaměřený na teorii žurnalistiky. V roce 1966 došlo k založení vydavatelství a nakladatelství Československý novinář.⁵

Období taktického vyčkávání

V červnu 1967 rozjitřil společenskou atmosféru nebývalou kritikou kulturně-politických poměrů IV. sjezd československých spisovatelů. Eskaloval tím spor mezi stranickým vedením a umělci. Kulturní časopisy například Literární noviny, Kulturní život, Tvář, Plamen a Host do domu poskytovaly prostor pro uveřejnění polemických úvah k oficiální linii vládnoucí strany. V důsledku toho musela tato

¹ Václav KURAL a kol., *Československo roku 1968, 1. díl obrodný proces*, Praha 1993, s. 9–12; Karel KAPLAN, *Kořeny československé reformy 1968*, Brno 2002.

² *Zpráva o činnosti SČSN od IV. do V. sjezdu*, Praha b. r., s. 18. Mezi IV. a V. sjezdem stoupl ze 17 na 20 odborných a zájmových sekcí/klubů.

³ Jan CEBE, *Cesta novinářské organizace k „Pražskému jaru“*. In: Barbara Köpplová – Radim Wolák (eds.), *Česká média a česká společnost v 60. letech*, Praha 2008, s. 34–35.

⁴ Národní archiv, Praha, fond Archiv Syndikátu novinářů, (dále jen NA, ASYN), kart. 191, sl. 191/3, Materiály V. sjezdu SČSN. Anketa o vzdělání, sociálních a zdravotních poměrech novinářů, září 1967.

⁵ *Zpráva o činnosti SČSN*, s. 68–69.

periodika čelit zvýšenému tlaku Ústřední publikační správy (ÚPS), cenzurního úřadu vybudovaného podle sovětského vzoru.⁶

Část českých umělců (Václav Havel, Antonín Jaroslav Liehm, Ivan Klíma, Pavel Kohout, Milan Kundera a Ludvík Vaculík) poukázala na rozpor mezi ústavou proklamovanými právy a skutečností. Požadovala možnost umělecké tvorby bez cenzurních zásahů, čímž vystoupila proti oficiální kulturní politice hlásající nadřazenost budování socialistické společnosti nad svobodou jednotlivce.⁷ Kritická vystoupení spisovatelů považovalo vedení komunistické strany za předem plánované a promyšlené spiknutí. Odvážné řečníky postihly mírnější či tvrdší tresty.⁸ Státním orgánům se zpočátku nedařilo vedení Svazu československých spisovatelů „přivést k rozumu“.⁹ Komunisté měli obavy, aby příklad neposlušných literátů neinspiroval další umělecké a tvůrčí organizace.

Ani prezident Antonín Novotný nestál o další nemilá překvapení. V souvislosti s připravovaným sjezdem SČSN pozval vybrané žurnalisty 21. září 1967 na Pražský hrad k „neformálním“ rozhovorům. Poskytl jim nepravdivé informace o údajných konzultacích mezi organizátory sjezdu spisovatelů a nepřátelskými emigranty z Paříže.¹⁰ Tlak hlavy státu spolu s represemi ÚPS vyvolal v novinářích existenční obavy a strach z nejisté budoucnosti. Spolu se zvykem zachovávat věrnost KSČ přispěly k jednomu z posledních projevů loajality Antonínu Novotnému.¹¹

V. sjezd novinářské organizace probíhal ve dnech 19. – 20. října 1967 pod zvýšeným stranickým dohledem. Dopis delegátů SČSN ÚV KSČ i závěrečná rezoluce ostře odsoudily způsob psaní Literárních novin, který údajně narušoval pozitivní úsilí „*naprosté většiny*“ žurnalistů, protože přitom „*došlo k pokusu o formulaci vlastní opoziční platformy*“. Proto svaz konstatoval: „*S tímto negativním jevem nesouhlasíme, byl na škodu naší žurnalistice, neboť znevažoval poctivé úsilí velké obce socialistických novinářů.*“ Odsuzující a varovná slova nebyla zvolena náhodně. Určité indicie naznačují koncipování sjezdového referátu,

⁶ Petr PÍŠA – Michael WÖGERBAUER – Petr ŠÁMAL – Pavel JANÁČEK, *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014*, 2. Díl, Praha 2015, s. 1148–1152.

⁷ *IV. sjezd Svazu československých spisovatelů Praha 27.–29. června 1967 (stenografický protokol)*, Praha 1968, s. 22–28, 39–44, 112–113, 141–151.

⁸ Dne 27. 9. 1967 předsednictvo ÚV KSČ přijalo usnesení, v němž vyloučilo Ivana Klímu, Antonína Jaroslava Liehma a Ludvíka Vaculíka z KSČ. Jan Procházka byl zbaven funkce kandidáta ÚV KSČ, s Milanem Kunderou bylo zahájeno disciplinární řízení. Došlo k odebrání Literárních novin Svazu československých spisovatelů a převedení pod dohled ministerstva kultury a informací. Původní redakce „Literárek“ musela odejít.

⁹ Jan MERVART, *Naděje a iluze. Čeští a slovenští spisovatelé v reformním hnutí šedesátých let*, Brno 2010.

¹⁰ NA, ASYN, kart. 218, sl. 218/1, Ústřední výbor 1967–1968, 2. schůze, společné zasedání ústředních výborů SČSN a SSN, s. 1/10.

¹¹ Tamtéž, s. 3/9.

zvláště pak odstavce věnovaného Literárním novinám podle příkazů nejvyšších stranických míst od Antonína Novotného, Jiřího Hendrycha a Vladimíra Kouckého.¹² Vládnoucí garnitura s povděkem reflektovala svazovou rezoluci. Sám Antonín Novotný ocenil „pokrokové“ stanovisko novinářské organizace pochvalnými slovy: „*Váš sjezd sehrál význačnou roli, řekli jste svoje jasné slovo v procesu zrání naší nové socialistické společnosti.*“¹³

Podpora jedné, byť významné stavovské organizace, přirozeně nemohla zvratit Novotného pád. Koncem října 1967 vystoupil Alexander Dubček na zasedání pléna ÚV KSČ s kritikou kumulace státních a stranických funkcí.¹⁴ K dalšímu oslabení Novotného pozice přispěly tzv. strahovské události; jednalo se o brutální zásah policejních jednotek proti nespokojeným vysokoškolským studentům.¹⁵ I navzdory tomu panovala v předsednictvu mezi stoupenci Novotného a Dubčeka patová situace. Rozuzlení mocenského boje v nejvyšších patrech komunistické strany přineslo až zasedání ÚV 5. ledna 1968. Antonín Novotný rezignoval z funkce prvního tajemníka ÚV KSČ a jeho funkci zaujal do té doby veřejnosti nepříliš známý Alexander Dubček.¹⁶

Události na počátku roku 1968 bezprostředně nepřivodily ve fungování novinářské organizace žádné změny. Žurnalisté pokračovali v zaběhnutých kolejích. Dne 6. ledna uveřejnily deníky na titulních stranách zprávu o zasedání ÚV KSČ. Vedení strany s úspěchem utajilo několik měsíců trvající mocenské boje. Z tohoto důvodu se periodika omezila jen na prosté informace o odchodu Novotného z funkce prvního tajemníka a přinesla politický životopis Alexandra Dubčeka. Absentovala jakákoliv analýza, proč k rozdělení funkcí po jedné dekádě došlo a co tento krok přinese do budoucna. Namísto toho zpravodajství přineslo jen bezobsažná kliše o uplatnění zásad demokratického socialismu a vnitrostranické demokracie.¹⁷ Také v dalších dnech zůstala mediální agenda směrodatných deníků nezměněna. Články o výstavbě závodu na výrobu svítidel na Českolipsku¹⁸,

¹² Tamtéž, s. 1/9; kart. 191, sl. 191/5, V. sjezd Svazu československých novinářů, 19.–20. října 1967. Stenografický záznam jednání, s. 24/3–24/5. Text dopisu zveřejněn rovněž Materiály z V. sjezdu Svazu čs. novinářů, Praha, b. r. (1968), nečíslováno; Novinář 19, 1967, č. 11, s. 349.

¹³ Novinář 19, 1967, č. 11, s. 342.

¹⁴ Jitka VONDROVÁ – Jaromír NAVRÁTIL – Jan MORAVEC (eds.), *Komunistická strana Československa. Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, 9. díl, 1. svazek, Pokus o reformu (říjen 1967–květen 1968), Praha – Brno 1999, dok č. 2, s. 28–29; V. KURAL a kol., *Československo*, s. 22.

¹⁵ K tzv. strahovským událostem srov. Jaroslav PAŽOUT, *Chceme světlo! Chceme studovat!*. *Demonstrace studentů z vysokoškolských kolejí v Praze na Strahově 31. října 1967*, Paměť a dějiny. Revue pro studium totalitních režimů 2, 2008, č. 1, s. 4–13.

¹⁶ J. VONDROVÁ – J. NAVRÁTIL – J. MORAVEC (eds.), *Komunistická strana Československa*, dok. č. 4, s. 40–44.

¹⁷ Rudé právo 48, č. 5, 6. 1. 1968, (nesignováno), *Soudruh Alexander Dubček. První tajemník ÚV KSČ a Zpráva o zasedání Ústředního výboru Komunistické strany Československa*, s. 1.

¹⁸ Rudé právo 48, č. 6, 7. 1. 1968, (lc), *Gigant na svítidla do rozhodujícího roku*, s. 1.

o spolupráci se sovětskými vědci v oblasti sváření¹⁹, o novoroční slavnosti pionýrů na Pražském hradě²⁰, o schůzi zdravotního výboru Národního shromáždění²¹ měly v čtenářích utvrdit dojem, že se nic převratného nestalo.

Ústřední výbor SČSN reagoval na významnou mocenskou rošádu 16. ledna zasláním blahopřejného dopisu Alexandru Dubčekovi. V něm prvního tajemníka ÚV KSČ ujistil o neměnné snaze novinářské organizace také v budoucnu přispět „aby čs. tisk, rozhlas a televize byly účinnými pomocníky KSČ v jejím revolučním úsilí“.²² Zároveň na stejném zasedání zazněly nesměle kritické hlasy o způsobu informování o průběhu a výsledcích lednového pléna ÚV KSČ.²³ Zřejmě ve stejné době uzavřeli, mnohdy bez konzultace s vedením strany, někteří z reformistů ze strategického hlediska neformální spojení s novináři. Proklamací o potřebě obnovení svobody slova chtěli získat podporu žurnalistů v boji proti konzervativcům. Reformisté vnímali emancipovaná média jako účelového spojence, který jim u veřejnosti pomůže vytvořit dojem jednoty proti společnému „nepříteli“.²⁴ V souladu s tím přenesli pozvolna politiku ze stranických sekretariátů do veřejné diskuse.

Informační blokádu o průběhu lednového zasedání prolomil článek „Oč dnes jde?“ zveřejněný 21. ledna v odborářském deníku *Práce* signovaný Josefem Smrkovským.²⁵ Ministr lesního a vodního hospodářství publikoval nečekaně otevřenou a kritickou úvahu o aktuální situaci i perspektivách do budoucna. Zúčtoval s chybami minulosti a žádal poučení z nich slovy: „*Do důsledku korigovat, opravit a napravit deformace socialismu, jak k nim v minulosti došlo, a nedat možnost vzniku nových.*“ Život i rozhodování ve straně a ve společnosti měly být demokratizovány do vytvoření atmosféry pro střetávání různých myšlenek, z nichž se prosadí pouze ty nejvhodnější.²⁶

¹⁹ Rudé právo 48, č. 7, 8. 1. 1968, (záb), *Plodná spolupráce našich a sovětských výzkumníků*, s. 1.

²⁰ Tamtéž, (od našeho zpravodaje), *Novoroční slavnost pionýrů ve Španělském sále. Mláďa naplnilo Pražský hrad*, s. 1.

²¹ Rudé právo 48, č. 8, 9. 1. 1968, (od našeho zpravodaje), *Ze schůze zdravotního výboru NS. Sociální prevence proti protispoločenským jevům*, s. 1.

²² NA, ASYN, kart. 218, sl. 218/1, 1. schůze ÚV SČSN 16. 1. 1968, s. 24/2–3; Text dopisu otištěn rovněž Dopis prvnímu tajemníkovi ÚV KSČ A. Dubčekovi, in: *Novinář* 20, 1968, č. 2, s. 34. Nezměněnou atmosféru v rámci svazu dokládá například zasedání předsednictva SČSN 15. ledna 1968. NA, ASYN, kart. 261, sl. 261/1, 2. schůze předsednictva ÚV SČSN na Roztěži, 15. 1. 1968.

²³ NA, ASYN, kart. 218, sl. 218/1, 1. schůze ÚV, 16. 1. 1968, s. 5–7/5, 10.

²⁴ Jakub KONČELÍK, *Přelomová témata českého tisku jara 1968*, in: Elena Londáková a kol., *Rok 1968. Novinári na Slovensku*, Bratislava 2008, s. 113–115.

²⁵ Český historik Jiří Hoppe přichází s hypotézou, že autorem článku byl ve skutečnosti historik Jan Křen. Jiří HOPPE, *Pražské jaro v médiích*, in: Oldřich Tůma – Markéta Devátá (eds.), *Pražské jaro 1968: Občanská společnost – média – přenos politických a kulturních procesů*, Praha 2011, s. 127.

²⁶ Josef SMRKOVSKÝ, *Oč dnes jde?*, in: *Práce* 24, č. 20, 21. 1. 1968, s. 1. Uveřejněno

Dne 30. ledna uveřejnilo Rudé právo článek „Čas živé účasti“ z pera Václava Slavíka. Ředitel Ústavu pro politické vědy při ÚV KSČ reagoval na dopis 175 předválečných členů strany Alexandru Dubčekovi o vytvoření „*ovzduší důvěry, v němž každý komunista může říct svůj názor*“. Slavík k tomu přidal požadavek zlepšení informovanosti veřejnosti a „*důslednou demokratizaci našeho života, bez které je právě nemožná odpovídající spoluúčast a spoluodpovědnost všech komunistů a občanů při řešení jak velkých, tak i běžných, denních, ale neméně důležitých záležitostí naší země*“. Následně naznačil budoucí úkoly vládnoucí strany v podobě růstu hospodářství, životní úrovně, vědy a kultury i účinného fungování socialistické demokracie za předpokladu zachování vedoucího postavení dělnické třídy a avantgardní role komunistické strany. Realizaci uvedených činů měl konkretizovat nový akční program KSČ.²⁷

Na vlastní a Slavíkovy úvahy navázal 9. února v Rudém právu otištěným článkem „Jak nyní dál“ Josef Smrkovský. Opětovně kritizoval nedostatečné informování veřejnosti o lednovém plénu, poukázal na problémy československých vztahů prostřednictvím zesilování centralistických tendencí. Vyzval k odstranění všeho „*co deformovalo socialismus, co kazilo duše, působilo bolest a bralo lidem tolik víry a nadšení*“. Proto bylo nutné „*Dokončit do všech důsledků rehabilitaci těch komunistů i ostatních občanů, kteří byli nevinně odsouzeni v politických procesech tak, abychom my komunisté, mohli všem i sami sobě se podívat se ctí do očí*“.²⁸

Nečekaně otevřené úvahy Josefa Smrkovského a Václava Slavíka naznačily první změny v rigidním státním dohledu nad veřejnými sdělovacími prostředky. U čtenářů navyklých na uniformní způsob psaní novin nezpůsobily větší ohlas. Další otevřený projev přednesl počátkem února Alexander Dubček na VII. sjezdu Jednotných zemědělských družstev. Hovořil o rozvoji socialistické demokracie, o aktivizaci a sjednocení společnosti i vytvoření prostoru pro všechny sociální skupiny bez ohledu na věk a národnostní příslušnost.²⁹

Teprve 4. února 1968 vysílaný televizní rozhovor šéfredaktora Televizních novin Kamila Wintra s profesorem germanistiky Eduardem Goldstückerem vzbudil výraznou pozornost veřejnosti. Nově zvolený předseda Svazu československých spisovatelů podrobil kritice politiku komunistické strany vůči intelektuálům, žádal prošetření vyloučení Ludvíka Vaculíka, Ivana Klímy a Antonína Jaroslava Liehma

rovněž: J. HOPPE, *Pražské jaro*, dok. č. 1, článek ministra lesního a vodního hospodářství Josefa Smrkovského *Oč dnes jde?*, uveřejněný v deníku Práce, s. 29–30.

²⁷ Václav SLAVÍK, *Čas živé účasti*, in: Rudé právo 48, č. 29, 30. 1. 1968, s. 3; J. HOPPE, *Pražské jaro*, dok. č. 3, článek ředitele Ústavu pro politické vědy při ÚV KSČ Václava Slavíka *Čas živé účasti*, uveřejněný v deníku Rudé právo, s. 32–36.

²⁸ Josef SMRKOVSKÝ, *Jak nyní dál?* in: Rudé právo 48, č. 39, 9. 2. 1968, s. 3.

²⁹ J. VONDROVÁ – J. NAVRÁTIL – J. MORAVEC (eds.), *Komunistická strana Československa*, dok. č. 9, Záznam projevu Alexandra Dubčeka na VII. sjezdu Jednotných zemědělských družstev, 1. 2. 1968, s. 63–64.

z KSČ a vyslovil se pro volnější strukturu Československého svazu mládeže.³⁰ Podobné projevy způsobily zpočátku mezi žurnalisty zmatení. Vedení SČSN upadlo v prvních týdnech Pražského jara do pasivity. Nezformulovalo, co očekává od obrodného procesu a jaká v něm bude role novinářské organizace a samotných žurnalistů.

Období taktizování ukončila 9. února 1968 iniciativa redaktorů Československého rozhlasu. Jejich rezoluce žádala posouzení fungování svazu i funkce novináře ve společnosti, zhodnocení ustanovení V. sjezdu optikou aktuálního vývoje, vypracování akčního programu novinářské organizace, zaujetí stanoviska k tiskovému zákonu a dosavadní praxi ÚPS, projednání činnosti vedení novinářské organizace a založení pražské organizace SČSN.³¹ Požadavky uvedené v rezoluci začaly rezonovat také v ostatních redakcích například v Mladé frontě nebo v Reportérovi. Na zasedání Klubu zemědělských redaktorů 26. února ve Slovanském domě vystoupila skupina pražských novinářů poprvé s návrhem na svolání mimořádného sjezdu SČSN.³²

Vedení novinářské organizace muselo začít jednat. Na konec února iniciovalo schůzku s důvěrníky pražských redakcí a setkání s předsedy pražských klubů a sekcí. Dne 29. února předsednictvo ÚV SČSN analyzovalo aktuální situaci, ačkoli někteří z přítomných by raději debatovali o uplynulých 50 letech československé žurnalistiky.³³ První týdny roku 1968 významně oslabily pozici ústředního tajemníka novinářské organizace. Adolf Hradecký sklízел trpké ovoce za vlastní liknavost a pasivitu.³⁴ Ústřední tajemník marně hledal odpovídající zdůvodnění vzniklého stavu; patrně již tehdy kalkuloval s brzkým odvoláním z funkce.³⁵

³⁰ Tamtéž, dok. č. 10, Záznam televizního rozhovoru šéfredaktora Televizních novin Československé televize Kamila Wintra s předsedou Svazu československých spisovatelů Eduardem Goldstückrem, 4. 2. 1968, s. 64–66.

³¹ NA, ASYN, kart. 261, sl. 261/2, 3. schůze předsednictva ÚV SČSN. Stenografický záznam, 29. 2. 1968, s. 1/1; Stanislav MALEČEK, *Byli jsme při tom: Čeští novináři a publicisté vzpomínají na události let 1968–1969*, Praha 1993, s. 46; Ruch v novinářské organizaci (nesignováno), in: *Novinář* 20, 1968, č. 3, s. 71.

³² NA, ASYN, kart. 261, sl. 261/2, 3. schůze předsednictva ÚV SČSN. Stenografický záznam, 29. 2. 1968, s. 2/1.

³³ Tamtéž, kart. 292, sl. 292/2, předsednictvo ÚV SČSN redakčním důvěrníkům pražských redakcí 19. 2. 1968; předsednictvo ÚV SČSN předsedům pražských klubů a sekcí 21. 2. 1968.

³⁴ Adolf Hradecký (1923–2004), 1945–1951 redaktor Rudého práva, 1951–1955 šéfredaktor Obrany lidu, 1955–1959 ústřední ředitel Československé tiskové kanceláře a v letech 1959–1963 ředitel Československé televize, 1963–1968 ústřední tajemník Svazu československých novinářů, poté působil v časopise Reportér. V říjnu 1969 začal pracovat jako knihovník na zámku Kačina, kolem vánočních svátků roku 1970 byl vyloučen z KSČ. V závěru roku 1988 se obrátil se žádostí o obnovu členství v Československém svazu novinářů. V březnu 1989 přijat za nového člena.

³⁵ NA, ASYN, kart. 261, sl. 261/2, 3. schůze předsednictva ÚV SČSN. Stenografický

Z jednání předsednictva vzešlé usnesení vyjádřilo úmysl novinářské organizace svolat na 19. a 20. března 1968 zasedání ústředních výborů SČSN a Svazu slovenských novinářů s cílem projednat závěry V. sjezdu SČSN a aktuální problémy žurnalistů a jejich organizace. Ústřednímu výboru SČSN dalo předsednictvo na zvážení, zda by nestálo za úvahu veřejně odvolat stanovisko novinářské organizace k administrativnímu zákroku proti Literárním novinám. Dále vyzvalo jednotlivé redakce, kluby a sekce svazu novinářů i samotné členy ke sdělení podnětů, co udělat v budoucnu lépe a jinak tak, aby žurnalistická organizace podpořila reformní proces a získala důvěru veřejnosti. Předsednictvo proklamovalo záměr zasadit se o rehabilitaci perzekuovaných novinářů a urychleně novelizovat klíčové legislativní normy v mediální oblasti – tiskový zákon, zákon o Československé tiskové kanceláři, Československém rozhlasu a Československé televizi. Zřídilo také pracovní skupinu k prozkoumání otázek tehdejšího vývojového trendu modelu tisku i publicistiky a závěrem podpořilo Goldstückerovo televizní vystoupení.³⁶ Zasedání předsednictva 29. února má pro dějiny novinářské organizace nemalý význam; svaz jasným prohlášením vystoupil z nečinnosti a poprvé podpořil reformní proces. Formuloval několik požadavků, z nichž některé zásadně revidovaly ustanovení nedávno konaného V. sjezdu.

Počátkem března došlo k podstatným změnám v práci novináře. Doposud tematicky rigidní mediální obsahy narušil skandál poukazující na korupci a pochybnou morálku v nejvyšších patrech politiky. Jan Šejna – muž bez potřebného vzdělání a vojenského nadání udělal za pomoci úzkých vazeb na syna Antonína Novotného závratnou kariéru. Stal se generálmajorem Československé lidové armády, tajemníkem hlavního výboru KSČ na ministerstvu obrany a poslancem Národního shromáždění. Na nákladný život ve znamení divokých večírků si „přivydělával“ zpronevěrou armádních zásob osiva jetele a vojtěšky. Se slábnoucím vlivem Novotného mu hrozila ztráta pozic, dokonce i vězení; proto utekl na Západ s tajnými materiály Varšavské smlouvy, aby později působil v pozici analytik a odborník na východní blok pro americkou zpravodajskou službu CIA.³⁷ Deník Práce odstartoval 3. března sérii článků o Šejnovi přinášející provokativní úvahy a šokující odhalení. Touto troufalostí novináři prolomili pomyslnou bariéru strachu. Začali (znovu) objevovat, jaké je to vytvářet žánrově a obsahově pestrou žurnalistiku. Následující den, 4. března, předsednictvo ÚV KSČ zrušilo předběžnou cenzuru a převedlo následnou cenzuru pod pravomoc ministerstva kultury.³⁸

záznam, 29. 2. 1968, s. 2/1, 3/3.

³⁶ Tamtéž, s. 10/27–30; Rudé právo 48, č. 59, 29. 2. 1968, (nesignováno), *Novináři o podmínkách své práce. Plná podpora lednovému zasedání ÚV KSČ*, s. 2; *Novinář* 20, 1968, č. 3, s. 72.

³⁷ Jan KALOUS, *Generál Jan Šejna – předmět zájmu vojenské kontrarozvědky*, Securitas imperii. Sborník k problematice bezpečnostních služeb 8, 2001, s. 95–148.

³⁸ NA, fond Předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971, 02/1, svazek 63, archivní jednotka 70,

Výzva předsednictva novinářské organizace ke sdělení podnětů na zlepšení práce svazu vyústila rozmanitou mozaikou návrhů. Nejčastěji se objevoval požadavek novelizace tiskového zákona a svolání mimořádného sjezdu SČSN. Zákon č. 81/1966 Sb. legalizoval do té doby protiprávní působení Ústřední publikační správy. Úřad vybudovaný podle sovětského vzoru disponoval stejnými kompetencemi jako jeho předchůdce Hlavní správa tiskového dohledu. Zahrnovaly předběžnou cenzuru všech periodik, rozhlasového a televizního vysílání, provádění dohledu nad texty divadelních her, veřejnými přednáškami, výstavami a estrádními vystoupeními, kontrolu zahraničních periodik dovážených do Československa, které řečeno dobovým žargonem „vylučoval z poštovní distribuce“.³⁹ ÚPS zůstala podřízená ministerstvu vnitra s úzkými vazbami na Státní bezpečnost. Formulace jednoho z paragrafů tiskového zákona dávala představitelům ÚPS pravomoc posoudit, co je a co není v zájmu společnosti s ohledem na způsob psaní tisku.⁴⁰ Novináři v souvislosti s činností cenzurního úřadu upozorňovali na časté zásahy ÚPS do jejich práce, třebaže platná ústava zakotvovala právo na svobodné vyjádření názoru. Navrhovali úplné odstranění cenzury s výjimkou státního a vojenského tajemství.⁴¹

Sjezd novinářské organizace měl podle platných stanov proběhnout až v roce 1971. Formálně určoval směrnice pro práci novinářů, volil předsedu, výbor, předsednictvo, revizory hospodaření, členy disciplinární rady a také schvaloval změnu jednacího řádu svazu.⁴² Za účelem podpory demokratizačního procesu bylo tedy potřeba svolat mimořádný sjezd. Umožnil by přijetí nového akčního programu novinářské organizace a současně nabízel elegantní možnost zbavit se zdiskreditovaných funkcionářů a místo nich zvolit do vedoucích pozic nové, minulostí nezdiskreditované tváře. Navíc konání mimořádného sjezdu by vyvolalo

záznam ze schůze předsednictva ÚV KSČ ze 4. 3. 1968, bod 24 – usnesení.

³⁹ Jakub KONČELÍK, *Tiskový zákon č. 81/1966 Sb. jako předěl v konstrukci mediálního systému a jeho kontrolních mechanismů*. Právněhistorické studie 41, 2012, č. 1, s. 70–87; K fungování Ústřední publikační správy srov. P. PÍŠA – M. WÖGERBAUER – P. ŠÁMAL – P. JANÁČEK, *V obecném zájmu*, s. 1148–1152. Ke kontrole zahraničních period srov. NA, ASYN, kart. 261, sl. 261/2, Materiál pro 3. schůzi předsednictva ÚV SČSN. Problematika ÚPS a tzv. monitorů; NA, ASYN, kart. 262, sl. 262/1, schůze předsednictva SČSN, 15. 3. 1968, s. 15–36/1–2.

⁴⁰ Odst. 4 § 17 zákona č. 81/1966 Sb. o periodickém tisku a o ostatních hromadných sdělovacích prostředcích zněl: „Je-li obsah informace v rozporu s jinými zájmy společnosti, upozorní na to Ústřední publikační správa šéfredaktora a vydavatele“. Srov. například ASYN, kart. 261, sl. 261/2, Materiál pro 3. schůzi předsednictva ÚV SČSN, Otázky informací v naší společnosti, s. 2.

⁴¹ Příslušné materiály jsou dochovány v NA, ASYN, kart. 219, sl. 219/1.

⁴² Výbor svazu se skládal z předsedy, 30 členů a 30 náhradníků. Určoval a kontroloval činnost svazu. Předsednictvo mělo celkem 13 členů. Kromě předsedy ještě prvního a druhého místopředsedu, generálního tajemníka, pokladníka a dalších 8 členů. V rámci organizace působili tři revizoři hospodaření a tři jejich náhradníci. O disciplinárním trestu rozhodovala disciplinární rada složená z předsedy, 12 členů a 6 náhradníků.

velkou mediální pozornost a přispělo tak k vylepšení nepříliš pozitivního obrazu novinářské organizace u veřejnosti. Mnozí občané měli totiž v živé paměti servilní projev loajality vůči Antonínu Novotnému a jasné odsouzení způsobu psaní Literárních novin. Podrobnosti mimořádného sjezdu (doba a místo konání, způsob výběru delegátů) nebyly v první polovině března příliš specifikovány. V pozdější době budou předmětem obsáhlých a mnohdy náročných diskusí.

Kromě dvou výše uvedených témat rezonoval mezi členy svazu například požadavek zlepšit podmínky vzdělání novinářů, rehabilitovat žurnalisty postižených čistkami během 50. let, zrušit výjezdní doložky a nadměrnou byrokracii se schvalováním zahraničních cest⁴³, zajistit volný dovoz a distribuci zahraničního tisku a publikací, modernizovat polygrafický průmysl nebo vystupovat aktivněji v Národní frontě. Možnost vyjádřit názor „bez obalu a od plic“ dala vzniknout rovněž v praxi velmi těžce realizovatelným návrhům například požadavku, aby každý člen novinářské organizace publikoval náměty na zlepšení fungování SČSN v časopise Novinář.⁴⁴

Březnové probuzení

Po období pasivity a vyčkávání začala novinářská organizace vyvíjet čilou aktivitu. Předsednictvo na schůzi 15. března projednalo otázku novely tiskového zákona, zejména s ohledem na činnost Ústřední publikační správy. Přítomní požadovali zrušení cenzury a zakotvení svobodného přístupu k informacím v československé legislativě. Na přípravách nového tiskového zákona chtělo předsednictvo spolupracovat s ministerstvem kultury a informací, aby poté společně předložili vládě příslušné návrhy.⁴⁵ Aktivnější přístup svazu k řešení problémů přinesl dílčí úspěch při jednáních s Ústřední publikační správou. Cenzurní úřad prohlásil, že od 18. března nebude kontrolovat zahraniční periodika docházející redakcím; nežádoucí prodleva v informovanosti dotčených novinářů měla patřit minulosti.⁴⁶

Dvoudenní jednání ústředních výborů Svazu československých novinářů a Zväzu slovenských novinárov zahájil 19. března úvodním referátem Adolf Hradecký. Podle jeho slov přijali novináři obrodný proces s radostí i s velkým ulehčením, protože „*dlouhá minulé etapa vývoje svírala novinářské svědomí a zabráňovala vytvořit to, co vyjádřit novináři chtěli a mnohdy nemohli*“.⁴⁷

⁴³ Zahraniční cesty podléhaly souhlasu zahraničního oddělení SČSN a ideologického oddělení ÚV KSČ.

⁴⁴ NA, ASYN, kart. 219, sl. 219/1, zde uložena rozmanitá dokumentace.

⁴⁵ Tamtéž, kart. 262, sl. 262/1, schůze předsednictva SČSN, 15. 3. 1968, s. 1-5/3-6-1.

⁴⁶ Tamtéž, s. 15-36/1-2. Srov. také tamtéž rukopisní poznámku ve složce o zasedání předsednictva 15. 3. 1968.

⁴⁷ Cit. dle: ASYN, kart. 218, sl. 218/1, Ústřední výbor 1967-1968, 2. schůze, společné zasedání ústředních výborů SČSN a SSN, 19. 3. 1968, s. 1/2.

Hradecký veřejně přiznal „*přizpůsobování se cizím vzorům*“, které vedlo po roce 1948 k vymýcení osobních stanovisek a přetvoření tisku „*na oficiální mluvčí vládnoucích skupin*“, a proto „*docházelo k bezhlavé citátománii...*“. Žurnalistika „*byla sevřena do krunyře pouhého vykonavatele pokynů, vycházejících mnohdy a pouze z vůle mocného jedince*“.⁴⁸ Ústřední tajemník neopomenul ani genezi kontroverzní pasáže o Literárních novinách v závěrečné rezoluci V. sjezdu SČSN. Uvedl, že on sám a také ústřední výbor „*podlehl politickému klimatu loňského podzimu*“, poukázal na chybějící odvahu postavit se tlaku nejvyšších stranických míst ve věci podpory administrativně-represivních zásahů proti nespokojeným umělcům, kteří vystoupili na IV. sjezdu spisovatelů.

Následně shrnul podstatu nového akčního programu novinářské organizace do devíti bodů:

1. Aktivní role svazu v Národní frontě Čechů a Slováků.⁴⁹
2. Vytvoření symetrického modelu organizačního uspořádání, kdy by vedle sebe působily dva rovnoprávné novinářské svazy – Svaz českých novinářů a Svaz slovenských novinářů. Společné záležitosti by spadaly do kompetence celostátních orgánů. V rámci českého svazu by působila německá a polská sekce, u slovenského svazu maďarská a ukrajinská.
3. Syndikalistický charakter organizace a převzetí odborových záležitostí.
4. Zrušení usnesení ÚV KSČ ze září 1966 o stranickém řízení tisku, rozhlasu a televize.
5. Novela tiskového zákona zahrnující zákaz předběžné cenzury a právo na svobodný přístup k informacím.
6. Vydání deklarace práv občanů na plnou a svobodnou informovanost o všech otázkách života.
7. Zaslání dopisu ÚV KSČ, v němž budou veřejně revokována stanoviska V. sjezdu týkající se Literárních novin. Zároveň měl být nejvyšší orgán komunistické strany požádán, aby přehodnotil svůj postoj k IV. sjezdu spisovatelů.
8. Svolání celostátní konference nejpozději do konce května k projednání akčního programu SČSN.
9. Apel k Antonínu Novotnému k podání demise na funkci prezidenta republiky.⁵⁰

⁴⁸ Cit. dle: Tamtéž, s. 1/3.

⁴⁹ V červenci 1967 přešla finanční správa Svazu československých novinářů pod dohled ministerstva kultury a informací. Národní fronta tak ztratila na chod žurnalistické organizace prakticky jakýkoli vliv. Jan MERVART, *Tvůrčí svazy a Národní fronta. Od politické emancipace k efektivní normalizaci*. Paginæ Historiæ. Sborník Národního archivu 25, 2017, č. 2, Dobrovolné organizace, s. 145.

⁵⁰ ASYN, kart. 218, sl. 218/1, Ústřední výbor 1967–1968, 2. schůze, společné zasedání ústředních výborů SČSN a SSN, 19. 3. 1968, s. 1/8–1/19.

Svaz, jehož funkcionáři nabyli rychle značné sebevědomí, chtěl aktivně zasahovat do obrodného procesu, a to nejen v profesních záležitostech. Zformuloval například apel k hlavě státu, jenž přednesl Jiří Kubka.⁵¹ Nejprve upozornil na Novotného opakovaně snahu ovlivnit a usměrnit práci novinářů formou administrativních opatření: *„Osobně jste nejednou paušálně ovlivňoval stranické mínění k neprospěchu novinářské práce. Z pozice své velké moci jste potlačoval názory, které se Vám protivily, a uchyloval jste se k administrativním opatřením proti těm, kdo se Vám znelíbili. Ostatně tento styl práce byl příznačný pro všechny oblasti, do kterých jste přímo zasahoval, což způsobilo všeobecné závažné deformace v naší vlasti.“*

Následovala výzva Novotnému k dodržování právních předpisů, neboť *„hlava socialistického státu, která nepřeje svobodě socialistického tisku, rozhlasu a televize, dostává se do rozporu s ústavou“*. Závěr dopisu obsahoval apel k včasnému odchodu: *„Vždyť štěstí socialistické demokracie, které mnohým bývalo dříve odepřeno, je právě v možnosti čestného odchodu. Využijte této velké humanistické vymoženosti a nestavte se do cesty pozitivního vývoje.“* Delegáti nakonec dopis neodeslali, pouze se o něm zmínili v závěrečné rezoluci, neboť považovali prezidentovo odstoupení za otázku času.⁵²

Výzva na abdikaci Novotného odstartovala v plénu živou debatu. Nejdéle diskutovali přítomní o Hradeckého příspěvku. Někteří mu vyčítali alibismus, nerozhodnost, jiní naopak ocenili jeho koncepčnost a pozitiva dlouholeté práce ve vedení SČSN.⁵³ Pokračující debata zahrnovala kritiku placených funkcí⁵⁴, malou akceschopnost nejvyšších orgánů svazu⁵⁵, požadavek na jejich personální obměnu⁵⁶, obnovu syndikalistického charakteru organizace⁵⁷, podporu svolání mimořádného sjezdu⁵⁸ i poukaz na ukvapené názorové veletoce některých žurnalistů.⁵⁹

Druhý den jednání dominovalo hodnocení Hradeckého činnosti a otázka federalizace novinářské organizace. Ústřední tajemník přiznal chyby v průběhu pětiletého působení ve vedení SČSN. V reakci na sílící kritiku vůči jeho osobě odstoupil z funkce.⁶⁰ Zatímco českým novinářům šlo především o demokratizaci

⁵¹ Jiří Kubka (1924) redaktor Obrany lidu, Lidových novin a Československého vojáka. Od roku 1966 zastával funkci šéfredaktora časopisu Reportér a tajemníka Mezinárodní organizace novinářů v Praze.

⁵² Tamtéž, s. 14/2.

⁵³ Tamtéž, s. 1a/6, 3/3, 3/5, 3/10.

⁵⁴ Tamtéž, s. 1a/2.

⁵⁵ Tamtéž, s. 2/1–2.

⁵⁶ Tamtéž, s. 3/6, 4/2.

⁵⁷ Tamtéž, s. 1a/4, 3/7, 3/9.

⁵⁸ Tamtéž, s. 1a/4–5.

⁵⁹ Tamtéž, s. 1a/7, 4/2.

⁶⁰ Cit. dle: ASYN, kart. 218, sl. 218/1, Ústřední výbor 1967–1968, 2. schůze, společné zasedání ústředních výborů SČSN a SSN, 20. 3. 1968, s. 2/8.

výkonu povolání novelizací tiskového zákona, jejich slovenští kolegové pokládali za prioritu nahrazení dosavadního asymetrického modelu žurnalistické organizace federativním uspořádáním. V praxi by tak vedle již existujícího Svazu slovenských novinářů vznikl nově Svaz českých novinářů. Společné záležitosti by spadaly do kompetence česko-slovenského celostátního výboru. Symetrické uspořádání novinářské organizace mělo neutralizovat nespokojenost části slovenských novinářů z centralistického vedení svazu. Na případné česko-slovenské napětí upozornil redaktor slovenského deníku Práce Juraj Charvát.⁶¹ Podle něho by nebylo vhodné „*kdyby v těchto dnech, kdy jde o napravování křivd ve vztahu mezi českým a slovenským národem, se objevily jakési náznaky toho starého... nač je skutečně Slovensko alergické, že Praha má dojem, že má výlučné právo rozhodovat o celostátních otázkách*“.⁶²

Závěrem dvoudenní diskuse schválili novináři dopis ÚV KSČ, v němž odvolali názory vyslovené v září 1967 na V. sjezdu SČSN proti Literárním novinám učiněné pod nátlakem a bez předchozí diskuse s delegáty. Ústřední výbory doporučily ÚV KSČ přehodnotit stanovisko ke sjezdu spisovatelů. Dále vyjádřily úmysl participovat na novele tiskového zákona a připravit mimořádný sjezd. Vedení novinářské organizace převzal do doby konání mimořádného sjezdu SČSN brněnský publicista s dobrou pověstí jak u českých, tak slovenských kolegů Bohumil Marčák.⁶³

Závěr

Po lednovém plénu ÚV KSČ prodělala novinářská organizace zásadní ideologickou proměnu. Zpočátku u žurnalistů přetrvávala režimem pečlivě budovaná psychologická bariéra strachu, kdy odlišný názor od oficiální politické linie vyústil mnohdy dopředu v těžko odhadnutelné represe. Zatímco část členské základny dokázala 9. února zformulovat první návrh programových priorit novinářské organizace, vedení svazu vyčkávalo z důvodu zmatení a obav, zda se v případě polednového uvolnění nejedná o pouhou personální rošádu v nejvyšších patrech československé politiky. Taktickou pasivitu vrcholných orgánů ukončilo až 29. února 1968 zasedání předsednictva ÚV SČSN. Formulace požadavků k reformě

⁶¹ Juraj Charvát (1922–2013), redaktor Národnej obrody, Práce. Vysokoškolský pedagog, v období 1970–1989 nesměl publikovat ani učit.

⁶² Cit. dle: ASYN, kart. 218, sl. 218/1, Ústřední výbor 1967–1968, 2. schůze, společné zasedání ústředních výborů SČSN a SSN, 20. 3. 1968, s. 4/5. Srovnej také s. 5/4–5.

⁶³ Tamtéž, s. 10/7, s. 14/2–20/8. K závěrečné rezoluci ze zasedání srov. Rudé právo 48, č. 70, 21. 3. 1968, (ČTK), *Návrh na revizi stanoviska k Literárním novinám. Skončilo společné zasedání orgánů českých a slovenských novinářů*, s. 7; Bohumil Marčák (1924–2010) redaktor brněnské Rovnosti a zakladatel Moravském večerníku, od března do června 1968 vedl SČSN. Po vyhození z deníku Rovnost začal pracovat jako dokumentátor na Masarykově univerzitě v Brně. V dubnu 1970 vyloučen z novinářské organizace. Po listopadu 1989 působil v redakcích České politiky, Svobodného slova a revue ROK.

vnitřní struktury organizace a rehabilitaci postavení novináře ve společnosti vrátila vrcholným funkcionářům ztracené sebevědomí a současně měla přispět k obnovení důvěry řadových členů ve vedení žurnalistického svazu a k vylepšení obrazu novinářské organizace v očích veřejnosti. Na zasedání českých a slovenských novinářů 19. a 20. března 1968 učinil SČSN rozhodný krok směrem k podpoře reformního procesu. Převládaly zde pocity naděje v možnost svobodné tvorby bez opakovaných zásahů státní moci a víra v návrat k názorově a tematicky pestré žurnalistice.

Miroslav Šepták

Die Journalistenorganisation

in der Anfangsphase des Reformprozesses (Januar – März 1968)

Zusammenfassung

Anfang 1968 war die Journalistenorganisation mit dem Versuch konfrontiert, in der Tschechoslowakei den Sozialismus zu reformieren. Auf die unerwartete Machtwende durch die Wahl Alexander Dubčeks zum Ersten Sekretär des ZK der Kommunistischen Partei reagierte sie zurückhaltend. In ihrer taktischen Passivität verharrte die verwirrte Verbandsleitung auch noch zu einer Zeit, als ihre Mitgliederbasis die ersten grundlegenden Forderungen zur Verbesserung der Arbeit der Journalisten und der Journalistenorganisation formulierte. Erst Ende Februar beendete die Verbandsleitung ihr strategisches Abwarten mit der Vorstandssitzung des Verbandes der tschechoslowakischen Journalisten (SČSN). In der vielfältigen Diskussion über die Programmprioritäten der Journalistenorganisation dominierten Anträge auf Einberufung eines außerordentlichen Kongresses des SČSN, zur Novellierung des Pressegesetzes vor allem in Hinblick auf die Tätigkeit der Zentralen Publikationsverwaltung und auf Umwandlung des asymmetrischen Verbandsmodells in eine föderative Gestaltung.

Miroslav Šepták

**Union of Journalists during the initial phase of the reform process
(January – March 1968)**

Summary

At the start of 1968, the journalists' union was confronted with the attempt at reforming socialism within Czechoslovakia. It responded with restraint to this unexpected transformation in the ruling power that Alexander Dubček's election as First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia represented. Union management maintained their confused tactical passivity even at the time the membership base was forming its first fundamental demands for improving the work of journalists and the journalists' union. Only at the end of February did the union's management end its period of strategic waiting with a meeting of the Union of Czechoslovak Journalists' Central Committee. The diverse and lively debate over the journalist organisation's programme priorities was dominated by proposals for calling an extraordinary meeting of the Union of Czechoslovak Journalists, amendment to the Press Act in particular in terms of the work of the Central Publications Administration, and a transformation of the union's asymmetric model into a federal structure.

MATERIÁLY

Jindřich Dejmek

Málo známý list ze „západní“ politiky Pražského jara. Schůzka ministrů zahraničí Jiřího Hájka a Kurta Waldheima v Bratislavě dne 21. června 1968

Little known document on Prague Spring's "Western" policy. Meeting between Foreign Ministers Jiří Hájek and Kurt Waldheim in Bratislava on 21 June 1968

On 21 June 1968, an unofficial meeting of the foreign ministers of Czechoslovakia and Austria, Jiří S Hájek and Kurt Waldheim, took place as a kind of culmination of endeavours at normalising diplomatic and political relations between the two countries. Mutual relations in the second half of the 1960s were still complicated by a number of problems. Above all, these involved the former country's belonging to the Soviet Eastern Bloc while the latter country was neutral, but in fact a pro-Western state. Also a problem were unsolved property rights problems, most of which had arisen from nationalisation policies in Czechoslovakia in 1945 and also from the displacement of some Czech Germans to Austria. Austria said that any intensification in political and economic relations with Czechoslovakia was conditional upon solving its property claims. The sum they claimed for, however, was far in excess of the sum that Czechoslovakia was willing to give Austria. As such, the meeting of both foreign ministers, the minutes of which are printed in the material in full according to the archived original (including due comments), was thus an expression of the endeavours at achieving an agreement to deal with problems in mutual relations. Its conclusion, however, was soon delayed by the invasion of Warsaw Pact soldiers in Czechoslovakia in August 1968 and subsequent Normalisation.

Keywords: History, 20th Century, Czechoslovakia, Czechoslovak-Austrian relations, Prague Spring 1968, Czechoslovak foreign policy and diplomacy.

Vztahy mezi komunistickým Československem a neutrálním, v zásadě ovšem jasně prozápadně orientovaným Rakouskem prošly i v době tzv. Předjaří, tedy období prosazujících se reforem v ČSSR nejednoduchým vývojem. Obě strany projevovaly v podmínkách stále zjevnějšího uvolnění politického klimatu nejen mezi supervelmocemi, ale i v Evropě verbální zájem na jejich zlepšení. Pražská vláda se snažila už vzhledem ke svým reformním plánům v ekonomické oblasti o jejich intenzifikaci obchodní, což se ovšem dařilo i po r. 1963 naplňovat jen částečně. Rakouská strana naopak podmiňovala jakýkoliv výraznější rozvoj „dořešením“ dosud nevypořádaných majetkových otázek, jak ji to ostatně umožňovaly příslušné články státní smlouvy z r. 1955. Avšak ačkoliv se o těchto otázkách vedla již od sklonku předcházející dekády komplikovaná jednání, z více důvodů (z nichž některé ještě připomeneme níže) nevedla k cíli, což zpětně fakticky znemožňovalo rozvoj vzájemné relace nejen v politické, ale i dalších oblastech. V době, kdy se začínaly – konečně – rozvíjet vztahy i mezi menšími komunistickými státy východního bloku a „kapitalistickými“ zeměmi západní a severní Evropy, tak tento proces nejen postrádal svou československo-rakouskou složku, ale i diplomatické styky mezi oběma zeměmi zůstávaly – v té době v Evropě již dosti kuriózně – jen na úrovni vyslanectví.¹

Koaliční vlády Alfonse Gorbacha i jeho následovníka Josefa Klause (vystřídal svého předchůdce v čele Ballhausplatzu v dubnu 1964) dosáhly výrazného zlepšení vztahů nejen s „neangažovanou“ Jugoslávií, ale v polovině dekády – a to bez ohledu na „zátěž“ dědictví z podzimu 1956 – i s Kádárovým Maďarskem.² S Československem, s jehož západní částí přitom alpské země poutalo snad nejvíce historických vazeb, bylo sice v téže době dosaženo jistého rozmnožení vzájemné obchodní výměny. Teplota vztahů politických ale zůstávala v zásadě na úrovni předcházejícího desetiletí vyhrocené studené války a ani nástup „jednobarevné“ Klausovy vlády v dubnu 1966, z hlediska předcházejícího vývoje poválečného Rakouska výrazné novum, v tomto ohledu nepřinesla zásadní průlom.³ Klausův kabinet se sice brzy pokusil v jistém smyslu napodobit vlastní verzi nové *Ostpolitik* svého západního souseda, či přesněji jeho nové koaliční vlády, v níž křeslo ministra zahraničí zaujal socialista Willy Brandt.⁴ Do vztahů s ČSSR se ale tyto snahy příliš nepromítly. Vedení pražské diplomacie sice vyslalo už v dubnu 1965 do Vídně tehdejšího náměstka ministra zahraničí Otu Kličku, jenž měl dosáhnout alespoň normalizace *diplomatické* stránky vzájemné

¹ Srov. přehledně Jindřich DEJMEK, *Hledání soužití ve střední Evropě: mezistátní vztahy Československa a Rakouska*, in: TÝŽ, *Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století*. (1918–1992), Praha 2003, s. 186–188.

² Srov. k tomu přehledně Michael GEHLER, *Österreichs Aussenpolitik der Zweiten Republik*. Bd. 1, Innsbruck – Wien 2005.

³ K tomu např. Karl R. STADLER, *Austria*, London – New York 1971, s. 289–290.

⁴ M. GEHLER, *Österreichs Aussenpolitik der Zweiten Republik*, s. 325 an.

relace. Od tehdejšího šéfa vídeňské diplomacie, socialisty Bruna Kreiského ale uslyšel jako podmínku jakéhokoliv zlepšení relace „vyřešení majetkové problematiky“. Do ní ovšem rakouská strana zahrnovala mimo jiné i uspokojení finančních nároků tzv. Novorakušanů, tj. do Rakouska odsunutých českých a moravských Němců v r. 1945–46, což ovšem československá strana opakovaně kategoricky odmítala.⁵ Náběhy ke zlepšení atmosféry vzájemných vztahů (jejichž projevem bylo i přijetí rakouského vyslance v Praze Caliceho prezidentem Novotným v květnu t.r.) tak zůstaly fakticky bez výsledku. Jeho jediným symptomem byl polooficiální zájezd tehdejšího místopředsedy Lenártovy vlády, Otakara Šimůnka do Vídně v polovině prosince téhož roku, při níž byl přijat nejen tehdejším předsedou socialistické strany Pittermannem, ale v krátkosti i spolkovým prezidentem Franzem Jonasem.⁶

Zmiňovaný nástup jednobarevné „lidovecké“ vlády Josefa Klause na jaře 1966 přes její jistý akcent „východní politiky“ (jenž byl ovšem fakticky jen vyvážením první etapy snah Vídně o alespoň jistou asociaci s Evropským hospodářským společenstvím, tzv. šestkou⁷), nepřinesl výraznější změnu. Pražská vláda sice jmenovala takřka současně s jejím nástupem do Vídně nového vyslance, za kterého byl vybrán – nepochybně i jako signál jistého významu, který byl jeho misi přikládán – zkušený diplomat dr. Pavel Novotný, předtím vedoucí „německého“ odboru MZV, do něhož spadalo pochopitelně i Rakousko.⁸ Ten také o nedlouho později uslyšel od nového šéfa rakouské diplomacie, dr. Lujo Tončiće – Sorinji (muže pocházejícího z chorvatské rodiny, tradičně sloužící rakouským vládám), že si předsevzal, „že právě s Československem, se kterým má Rakousko tolik společného, se mají vytvořit nejužší vztahy“.⁹ Prakticky současně však dávali jak vládní lidovci včetně Tončiće, tak socialisté (nyní již vedení i zahraničně-politicky zkušeným B. Kreiskim) jasně najevo prioritu vyřešení „majetkoprávních“ otázek, jejichž uzavření však bylo, dodejme, v nedohlednu. Ačkoliv byla o této věci obnovena jednání na úrovni již předtím sestavených vládních komisí, požadavky rakouské strany, zahrnující i zmiňované nároky odsunutých Němců s českými kořeny mnohonásobně přesahovaly částky, o nichž byla československá strana uvažovat. Rakouský tisk artikuloval cifry mezi 13 a 20 miliardami šilinků, zatímco Praha tehdy byla – také vzhledem k vlastním nárokům včetně části nikdy nesplacených rakouských půjček ještě z meziválečného období – ochotna uvažovat

⁵ Ke Kličkově misi srov. zprávu vyslance Petržalky z 22. května 1965, AMZV, Teritoriální odbor Rakousko – tajný, 1965–1969.

⁶ Tamtéž, zpráva vyslance Petržalky z 21. prosince 1965.

⁷ K tomu viz podrobně Michael GEHLER, *Österreichs Weg in die Europäischen Union*, Wien 2009, zvl. s. 74 an.

⁸ JUDr. Pavel Novotný byl přitom zkušený diplomat, specializující se navíc dlouhá léta na problematiku německy mluvících zemí.

⁹ AMZV, TO-Rakousko, 1965–69, Zpráva P. Novotného z 21. června 1967.

maximálně o částkách v hodnotách stovek milionů. Na náhrady pro odsunutě „Novorakušany“ nemohla již vzhledem k možnému precedentu ve vztahu k západnímu Německu přistoupit vůbec.¹⁰ To však nebyl zdaleka jediný problém, bránící i pouhé normalizaci vzájemné relace.

Absence ambasád sousedních zemí ve Vídni, resp. v Praze přitom nebyla na počátku druhé poloviny šedesátých let jediným symptomem jisté abnormality vztahů obou sousedů. Připomeňme např., že ačkoliv i pražské Národní shromáždění (a samozřejmě také zákonodárný sbor rakouský) udržovaly formou společných skupin či výborů čilé styky i na této úrovni, vzájemné styky československo-rakouské mezi zákonodárnými sbory neexistovaly vůbec. Když pak byly v tomto směru koncem roku 1967 učiněny první nesmělé kroky, výběr rakouského delegáta ze strany „odsunutých“ znamenal komplikaci *in statu nascendi*, která vytvoření společného výboru (jaký existoval např. mezi národním shromážděním a parlamenty britským či francouzským již od druhé poloviny padesátých let) odsunuly až do další dekády. Ani jistá intenzifikace vzájemných vztahů obchodních, k níž došlo zvláště v letech 1964–66, nebyla bez problémů. Československý dovoz z Rakouska začal totiž od r. 1965 značně převyšovat hodnotu našeho importu, přičemž tento pro českou stranu pochopitelně nevýhodný rys ještě umocňoval clearingový charakter vzájemného obchodu, třebaže s řadou jiných vyspělých západních zemí v té době ČSSR obchodovalo ve volně směnitelných měnách.¹¹

Vídeň nicméně v rozvíjení své „Ostpolitik“ pokračovala. Jejím nejvýraznějším projevem byla cesta kancléře J. Klause do Moskvy v březnu 1967¹², a na druhou polovinu téhož roku 1967 bylo naplánováno i několik akcí na „vyšší“ úrovni v relaci rakousko-československé včetně připravované návštěvy ministra obchodu průmyslu (a současně vicekancléře Klausovy vlády) Fritze Bocka na mezinárodní veletrh v Brně na počátku podzimu. Na samém konci prázdnin 1967 ale došlo na československo-rakouských hranicích k incidentu čs. pohraničníků s rakouskými občany, jehož ozvěna v rakouských sdělovacích

¹⁰ AMZV, TO Rakousko, 1965–69; materiál pro schůzi kolegia MZV: *K současnému stavu československo-rakouských vztahů*, sepsaný novým vedoucím 4.(německého) teritoriálního odboru Rudolfem Rezkem. Obecně k problému čs.- rakouských náhradových jednání viz Jan NĚMEČEK, *Zum Problem der tschechoslowakisch-österreichischen Beziehungen. Vermögens-rechtlicher Ausgleich zwischen der Tschechoslowakei und Österreich nach dem 2. Weltkrieg*, *Historica – nova series* 10, 2003, s. 229–254.

¹¹ V r. 1966 bylo z ČSR vyvezeno zboží za 281 milionů Kč, z Rakouska ale do Československa komodity za 445 milionů. Srov. podrobněji: AMZV, TO Rakousko 1965–69, *K současnému stavu československo-rakouských vztahů*, s. 8 an.

¹² O Klausově cestě poměrně podrobně informoval své československé kolegy i velvyslanec SSSR v Praze Červoněnků; viz AMZV, TO Moskva 1965–69, kart. 1, zápis z 13. dubna 1967

prostředcích včetně v té době vůči ČSSR relativně příznivě naladěné televizi¹³ a následně i politických kruzích vedla k prudkému zmrazení jen postupně se oteplující relace. Bockova brněnská cesta byla odvolána, podobně jako několik dalších méně významných akcí, Vídeň dokonce zrušila i některé již dříve dojednané kulturní podniky. Teprve další jednání, směřující k „likvidaci“ incidentu, obnova majetkoprávních rozhovorů a v neposlední řadě setkání ministra Tončiče s jeho resortním kolegou Václavem Davidem v době XXIII. Valného shromáždění v New Yorku vedla k postupnému návratu do podoby před létem t.r.¹⁴ I ve srovnání s jinými relacemi ČSSR k vyspělým kapitalistickým státům relativně nerozvinutá podoba styků mezi Prahou a Vídní, nepočítáme-li samozřejmě specifickou povahu vztahů se Spolkovou republikou Německo, ale zůstávala v momentu zásadních změn v ČSSR na přelomu let 1967–68, vyústivších do politického pádu Antonína Novotného, významným dezideratem československé zahraniční politiky.

Rakouská diplomacie i politické kruhy pochopitelně „polednové“ změny v Československu bedlivě, i když s jistou opatrností sledovaly. Pražská zahraniční politika se sice zásadněji – a zcela programově – nezměnila. I postupná liberalizace jeho vnitřní atmosféry však byla v pohledu z Vídně povzbuzující, třebaže např. tehdejší (nový) vyslanec v Praze /a příští spolkový prezident/ Rudolf Kirchschläger byl v oceňování Aleksandra Dubčeka a jeho stoupenců spíše opatrný.¹⁵ Jak prozradil čs. vyslanci ve Vídni Novotnému někdejší šéf rakouské diplomacie (v této době předák socialistické opozice) B. Kreisky, už prvním vykročením k demokratizaci v Československu padla prý jedna ze dvou základních překážek normalizace mezi oběma sousedními státy.¹⁶ Druhá zásadní překážka, jakou bylo „dořešení“ majetkoprávních jednání, ovšem zůstávala. A právě o její umenšení se brzy pokusila i nová, reformě komunistická vláda v čele s Oldřichem Černíkem, v níž se úřadu ministra zahraničí ujal zkušený (a přitom flexibilní) právník a diplomat prof. Jiří Hájek, někdejší sociální demokrat, kterého právě s rakouskou levicí mnohé spojovalo.

Zatímco v Československu se pozvolna rozbíhal brzy i jeho jižními sousedy příznivě kvitovaný reformní proces, došlo k důležité změně i v řadách kabinetu vídeňského. 19. ledna 1968 totiž nahradil dosavadního ministra zahraničí Klausovy vlády Tončiče v čele rakouské diplomacie Kurt Waldheim, tj. muž, který měl

¹³ Stojí za připomenutí, že generálním ředitelem rakouské televize byl tehdy socialista Helmut Zilk, příští primátor Vídně v letech 1984–1994, jenž se pokoušel angažovat již v té době ve prospěch prohloubení rakousko-československých vztahů v oblasti kultury.

¹⁴ AMZV, TO Rakousko..., *K současnému stavu československo-rakouských vztahů*, s. 5.

¹⁵ Srov. k tomu podrobně Klaus EISTERER, *The Austrian Legation in Prague and the Czechoslovak Crisis 1968*, in: Günter BISCHOF – Anton PELINKA (ed.), *Neutrality in Austria*, New Orleans – Innsbruck 199x, s. 215 an.

¹⁶ AMZV, TO Rakousko 1965–69, Zpráva P. Novotného o rozhovoru z B. Kreiskym z 25. ledna 1968.

v blízké budoucnosti nejen ovlivnit postoje Vídně k vývoji v Československu, ale také se – byť v poněkud vzdálenější perspektivě – zapsat jak do análů světové politiky jako generální tajemník OSN, tak později jako kontroverzní prezident Rakouské republiky.¹⁷ I když např. již poválečná Jugoslávie zařadila Waldheimovo jméno vzhledem k jeho válečné službě na Balkáně na seznam žádaných válečných „zločinců“, o více než dvě dekády později byl již považován za předního kariérního diplomata alpské republiky, který již v poměrně mladém věku zastával post rakouského velvyslance v Kanadě (1956–60) a později také stálého zástupce Rakouska u OSN v New Yorku (1960–64). Následná služba ve vídeňském ministerstvu mu také umožnila důkladně se seznámit s „desideraty“ rakouské politiky včetně československé kauzy, což ostatně doložil i v příslušných pasážích své obsáhlé studie o zahraniční politice své země.¹⁸ A právě tento muž měl tvořit partnera československé straně v jejím dalším pokusu o narovnání vztahů mezi oběma zeměmi, o který se, alespoň v zárodečné podobě, brzy pokusila nová, již cele reformní pražská vláda.

Československé diplomacii Pražského jara, vedené v nové sestavě J. S. Hájkem, připadl od jarních měsíců ponejvíce úkol „chránit záda“ rozbíhajícímu se reformnímu procesu, který již od března t.r. narážel na stále vážnější kritiku části komunistických spojenců republiky.¹⁹ Na výraznější aktivity ve vztahu k Západu nebylo příliš prostoru (a ostatně z pochopitelných důvodů nebyla, aspoň prozatím, ani žádoucí), své bezprostřední cíle ale tento segment staronové zahraničí politiky měl. Vedle prvních, zatím neoficiálních pokusů o postupné „narovnání“ vztahů se Západním Německem (jehož prvním výrazem bylo mj. zřízení obchodního zastupitelstva, tj. neoficiální legace ve Frankfurtu nad Mohanem) k nim náležela i snaha o další fázi normalizace relace s Rakouskem. Už koncem března 1968 byla v rakouské metropoli avizována návštěva poslance MUDr. Františka Kriegela, v té době předsedy zahraničního výboru pražského národního shromáždění (v každém případě jednoho ze zastánců reformu), kde měl

¹⁷ O Waldheimově kariéře existuje dnes – samozřejmě především díky později přetřásanému angažmá důstojníka Wehrmachtu v letech 1941–44 – rozsáhlá literatura, jež si ovšem všímá především buď jeho válečného působení (které se Waldheim pokoušel ještě jako generální tajemník OSN i později jako prezident co nejvíce zaretušovat), nebo jeho – pro některé analytiky rovněž kontroverzního – působení v čele nejvýznamnější mezinárodní organizace. K Waldheimově válečné kariéře. srov. nejlépe *The Waldheim Report: International Commission of Historians Designated to Establish the Military Service of Lt. Kurt Waldheim*. Copenhagen: Tusculanum Press 1989; k jeho působení v čele OSN nejpodrobněji, James Daniel RYAN, *The United Nations under Kurt Waldheim, 1972–1981*, Lanham, Maryland and London 2001. K pokusům o Waldheimovu obranu náleží např. Harold TITTMANN, *The Waldheim Affair: Democracy Subverted*, London 2001.

¹⁸ K. WALDHEIM, *Der österreichische Weg Aus der Isolation zur Neutralität*. Wien: Molden 1971 (a též anglický překlad: *The Austrian Example*, London 1973)

¹⁹ Srov. J. S. HÁJEK, *Paměti*, Praha 1997.

předněst obsáhlý výklad o zahraničněpolitických cílech nové pražské reprezentace včetně vyjádření zájmu na „dobrých sousedských a možno-li přátelských vztazích s Rakouskem“. Kriegel měl (což bylo ovšem vzhledem k minulosti nového šéfa Ballhausplatzu poněkud pikantní) akcentovat i „společný osud v době nacismu a z toho vyplývající antifašistické cítění širokých kruhů“.²⁰ A třebaže jeho návštěva rakouské metropole byla na poslední chvíli odřeknuta, změněnou atmosféru dokumentovala ještě koncem března slavnostní večeře pro vybrané diplomaty, uspořádaná čs. vyslancem Novotným, na níž byli pozváni jak Waldheim, tak generální sekretář ministerstva zahraničí dr. Platzer, a na níž byly poprvé v nových podmínkách diskutovány možnosti pokroku v hledání normalizace vzájemných vztahů.²¹ Krátce předtím se Waldheim při zpáteční cestě z návštěvy Moskvy zastavil také v Praze, kde se setkal s prvním náměstkem ministra zahraničí Jánem Pudlákem. Při obou schůzkách byl mj. rekapitulován dosavadní průběh rozhovorů o majetkoprávní problematice, a třebaže artikulovaná stanoviska naznačovala ještě výraznou názorovou diskrepanci, signalizovala zájem obou stran na jejich řešení. To ostatně ztvrdzovaly i další kroky československé diplomacie, mj. neoficiální mise šéfa mezinárodně právního odboru dr. J. Šmejkal ve Vídni ještě v první polovině dubna téhož roku.²² Symbolem snah o skutečný „průlom“ v hledání modu vivendi se pak měla stát již tehdy dohodnutá polooficiální schůzka šéfů diplomacií obou zemí, Hájka a Waldheima, dojednaná na konec třetího červnového týdne do Bratislavy.

Setkání obou ministrů zahraničí v budově Slovenské národní rady bylo už samo o sobě symptomatické, byť je na evropské scéně poněkud zastínila shodou okolností v téže době realizovaná návštěva spolkového prezidenta Jonase v Moskvě.²³ I když nešlo o první pracovní schůzku šéfů diplomacií obou států v posledních letech, v každém případě se jednalo o první, byť jen krátkou a neoficiální cestu rakouského ministra zahraničí do Československa od r. 1948. Současně bylo jedním z nejvýznamnějších kroků „západní“ složky jeho „polednové“ zahraniční politiky, která se shodou okolností stávala předmětem stále tvrdší kritiky ze strany spojenců Prahy, nejvíce východního Berlína a Varšavy (i když těm pochopitelně vadily ponejvíce první, neoficiální kontakty ČSSR se Spolkovou republikou).²⁴ Přitom, jak ukazuje i níže otištěný zápis z jednání obou

²⁰ AMZV, TO Rakousko 1965–69, Náměty pro přednášku dr. Kriegla ve Vídni, materiál přichystaný pracovníky čs. ZÚ ve Vídni někdy koncem března 1968.

²¹ AMZV, Zprávy ZÚ Vídeň 1968, Zpráva vyslance P. Novotného o večeři s K. Waldheimem a jeho kolegy z 11. dubna 1968.

²² Tamtéž.

²³ Srov. k ní informace, sdělené čs. ambasádě v Moskvě, AMZV, TO Moskva 1965–69, kart. 5.

²⁴ Srov. např. rozbor Gomulkovy kritiky nové pražské politiky vůči NSR, in: Pawel MACHCEWICZ, „K čertu se suverenitou“. *Wladyslaw Gomulka a Pražské jaro*, in: Petr

ministrů, i zde – stejně jako při jiných příležitostech - zástupce ČSSR zůstával i vůči svým východoněmeckým spojencům plně loajální, když např. svého rakouského resortního kolegu přesvědčoval o nutnosti uznání „druhého“ německého státu – NDR – ze strany neutrálního Rakouska. Jak ale zjistíme četbou téhož dokumentu, odlišnost pohledů na německou otázku nebyla ani jedinou, ani nejzásadnější diskrepancí v jejich diskusi.

Protokol z jednání obou ministrů především jasně napovídá, jak relativně vzdálené byly tehdy ještě pozice obou sousedů. Pro Vídeň zůstávalo prioritní vyřešení již zmiňovaných majetkoprávních otázek, jímž v zásadě podmiňovala jakoukoliv další intenzifikaci vztahů mezi oběma zeměmi, i když i Waldheim uznával, že Československo učinilo – např. v otázce omilostnění několika Rakušanů – první vstřícné kroky. Hájek se ve svém exposé naopak přimlouval, aby se v důsledku krátkodobě neřešitelných problémů „nezapřahali koně za vůz“, ale raději – akcentováním otázek řešitelných – „před něj“. Proto např. sondoval, zda-li by bylo Rakousko ochotno v reakci na některé vstřícné kroky z čs. strany povýšit zastupitelské úřady na velvyslanectví a tak plně normalizovat vzájemné diplomatické vztahy, což by pochopitelně vytvořilo „atmosféru“ ke vstřícným krokům dalším. Jakýmkoliv příslibům konkrétních kroků se ale Waldheim zásadně vyhýbal a celé setkání tak spíše signalizovalo jisté měnící se *klima*, nežli reálný progres ve vzájemných relacích. K němu měla být cesta ještě relativně dlouhá, přičemž následující události, tedy okupace Československa vojsky Varšavského paktu právě o dva měsíce později a následný, Sověty brutálně vynucený počátek normalizace na jaře 1969 (jež měla svůj dopad samozřejmě i na čs. diplomatický aparát) ji pochopitelně ještě více zkomplikovaly. Nakonec mohla být řešena po dalších komplikovaných rozhovorech až za dalších více než pět roků, v prosinci 1974 za již plně změněné vnitřní situace jak v Československu a také v Rakousku – a na starém kontinentu v důsledku pokroku při přípravě konference o evropské bezpečnosti obecně.²⁵

Připomeňme v závěru této stručné úvodní skici ještě příští diametrálně se rozcházející osudy obou zúčastněných lídrů bratislavské schůzky. Zatímco Jiří Hájek musel už počátkem září 1968 z čela československé diplomacie odstoupit, i když našel ještě dočasně útočiště v Československé akademii věd, kariéra Kurta Waldheima začala brzy strmě stoupat. V roce 1971, kdy ho katolická lidová strana celkem překvapivě navrhla jako kandidáta na příštího spolkového prezidenta, sice ve volebním duelu podlehl socialistovi Franzi Jonasovi. Ještě téhož roku byl ale

BLAŽEK – Lukasz KAMIŃSKI (eds.), *Polsko a Československo v roce 1968*, Praha 2006. K postojům vedoucích představitelů SED viz nejlépe: Lutz PRIESS – Václav KURAL, *Die SED und der Prager Frühling 1968: Politik gegen einen Sozialismus mit menschlichen Antlitz*, Berlin 1997.

²⁵ K tomu J. NĚMEČEK, *Zum Problem der tschechoslowakisch-österreichischen Beziehungen*.

konsenzuálně vybrán za v pořadí čtvrtého generálního tajemníka OSN.²⁶ Waldheim tento prý „nejtěžší džob na světě“ (jak to později nazval v jednom svazku svých memoárů²⁷) zastával plných deset roků, od ledna 1972 až do konce r. 1981, i když jeho znovuzvolení v r. 1976 díky tehdejšímu postoji komunistické Číny zdaleka neproběhlo hladce. Jak ukazují některé jeho kroky (a také výroky i publikované texty), svůj úřad přitom pojímal striktně legalisticky, což se projevilo např. podporou rezolucí, odsuzujících izraelské vpády do Libanonu apod.

V době, kdy Waldheim stál takto v čele (přinejmenším podstatné části) světového společenství však již jeho někdejší kolega, ovšem Jiří Hájek náležel k předním osobnostem protinormalizační opozice a v roce 1977 se – bez ohledu na svůj relativně vysoký věk – stal jedním z prvních tří mluvčích Charty 77.²⁸ V opoziční aktivitě pak Hájek pokračoval i v následujících letech, která Waldheimovi přinesla naopak další, i když jen dočasný úspěch. V r. 1985 byl totiž nominován lidovci opět na kandidáta spolkového prezidenta a následujícího roku skutečně zvolen, i když už jeho kandidaturu provázely kritické hlasy ze strany různých židovských organizací v USA, v Izraeli i v části evropských zemí, poukazujících na jeho aktivity v řadách Wehrmachtu.²⁹ Mezinárodní komise historiků, ustavená k prošetření obvinění vznášených na Waldheimovu adresu z podnětu rakouské vlády, pak sice velkou část tvrzení jeho kritiků (Waldheima označujících dokonce za válečného zločince) verifikovala jako neopodstatněnou. Současně ovšem potvrdila, že o mnohých zločinech, na nichž se na Balkáně Wehrmacht podílel, musel jako důstojník vědět.³⁰ Díky postojům americké Reganovy administrativy a samozřejmě i Izraele však Waldheimova „kauza“ komplikovala mezinárodní postavení Rakouska až do počátku devadesátých let, dodejme: včetně obnovujících se vztahů s Československem po tamní listopadové revoluci 1989. To jsou však již jiné kapitoly jak ve vývoji alpské republiky, tak ve vývoji její relace s Československem.

Zápis o jednání ministra J. Hájka s jeho resortním kolegou Kurtem Waldheimem ze dne 21. 6. 1968 byl pořízen podle rozmnoženého dokumentu, který z jednání pořídil anonymní zapisovatel nepochybně buď přímo při schůzce,

²⁶ K tomu nejpodrobněji James Daniel RYAN. *The United Nations under Kurt Waldheim, 1972–1981*.

²⁷ Srov. K. WALDHEIM, *Der schwierigste Job der Welt. Die UNO – die beste aller Chancen*, Goldmann 1982.

²⁸ Srov. k tomu Blanka CÍSAŘOVSKÁ – Vilém PREČAN (eds.), *Charta 77. Dokumenty 1977–1989*, Praha 2007, např. sv. I, s. 5 an.

²⁹ Srov. např. *Kurt Waldheim's Hidden Past: An Interim Report to the President*, New York: World Jewish Congress 1986. Waldheimovu pozdější reakci na obžaloby viz nejúplněji v jeho poslední knize: K. WALDHEIM, *Die Antwort*, Wien 1996.

³⁰ Srov. *The Waldheim Report: International Commission of Historians Designated to Establish the Military Service of Lt. Kurt Waldheim*.

nebo bezprostředně po ní, a jehož jeden exemplář je dnes uložen v Archivu ministerstva zahraničí, ve fondu Teritoriální odbor Rakousko 1965–69 – tajný. Edice dokumentu, jenž je níže otištěna *in extenso*, byla přitom pořízena, podobně jako další drobné edice v tomto sborníku, podle relevantních zásad pro vydávání novověkých historických pramenů, jež zde nemá smyslu podrobně rozvádět.³¹ V přepise byly opraveny drobné chyby a jeho pravopis byl převeden do současné podoby. Pro větší komfort uživatelů byl opatřen vysvětlujícím poznámkovým aparátem, který osvětluje jednak v dokumentu připomenuté aktéry, jednak některé z rozebíraných problémů, jejichž genezi ostatně připomněly i předcházející odstavce.

Záznam z rozhovorů soudruha ministra dr. J. S. Hájka se spolkovým ministrem zahraničních Rakouska dr. Kurtem Waldheimem při neoficiálním setkání v Bratislavě dne 21. června 1968.

Rakouský ministr zahraničních věcí dr. Waldheim vyjádřil srdečné poděkování za přátelské přivítání a uspořádání schůzky v krásném prostředí – v budově předsednictva Slovenské národní rady. Z rakouské strany se přikládá velká důležitost rozvoji přátelských vztahů s ČSSR; je mnoho důvodů pro to, aby tyto vztahy byly zbaveny všeho, co dosud bránilo jejich plnému rozvinutí. Mezi tyto důvody patří zejména sousedství obou zemí, společné zájmy, tradice a historické kořeny. Na rakouské straně je důvěra, že v Československu jsou v tomto směru shodná přání. Z rakouské strany se vyvíjí čestná a upřímná snaha osobními kontakty a řadou dalších styků dále rozvíjet a přátelsky utvářet vztahy a Československem. Souhlasíme s tím, že cílem setkání má být jakási „tour d'horizon“ o vzájemných vztazích a různých aspektech všeobecné situace a výměna názorů obou stran.

Dr. Waldheim přijal nabídnutou mu možnost, aby se jako host vyslovil první. S poukázáním na dohodu o tom, že po skončeném setkání bude dána stručná zpráva tisku, uvedl, že rakouská veřejnost je zcela mimořádně zainteresována na stycích s Československem a konkrétně na dnešní schůzce. Když byla vydána zpráva o ní, tisk se uklidnil a „telefony ochladly“. Ostatně zúčastnění ministři sami nejlépe ze své praxe a spolupráce v New Yorku¹⁾ vědí, že nic nemůže nahradit osobní kontakty, je-li třeba dospět rychleji k řešení otevřených otázek. Je potěšitelné pozorovat přátelskou atmosféru, v níž se rozhovory konají – zvláště srovná-li se to s místně napjatou situací v minulém roce. To nesporně bude již samo o sobě dobrou zprávou pro veřejnost v Rakousku a jak možno doufat – i v Československu.

³¹ Ivan ŠTŮVÍČEK, *Zásady pro vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti*, Praha 2002.

Když znovu ocenil význam svého setkání s čs. ministrem zahraničních věcí a vyjádřil přesvědčení, že v tomto osobním styku může být mnoho učiněno pro další utváření přátelských vztahů mezi oběma zeměmi, přešel Dr. Waldheim „k věci“ a přednesl toto:

I. K vzájemným vztahům:

Podstatnou otázkou, která dosud nepříznivě ovlivňuje vzájemné vztahy, jsou majetkové nároky za rakouský majetek v Československu. Nemusí se zvláště zdůrazňovat, jak velký sociální, právní a samozřejmě i politický význam tyto otázky mají. Na důležitost této věci jsme již při jiných příležitostech poukázali. Nejde jen o finanční a právní, ale i o politické důvody. Také v Rakousku máme veřejné mínění a musíme se snažit přesvědčit je čestně o vládní politice, která se snaží budovat a utvářet dobré přátelské vztahy k Československu, ale potřebuje k tomu pochopení a podporu veřejného mínění. Je pochopitelné, že neřešené majetkové otázky vyvolávají u širokých vrstev obyvatelstva skeptické posuzování těchto snah rakouské vlády a připomínky v tom smyslu, že teprve po vyřešení těchto otázek bude možná skutečná normalizace a urovnání našich vztahů. Naším velkým problémem je, aby při vytváření předpokladů pro pokrok v majetkových otázkách a celkových vztazích bylo respektováno mínění širokých vrstev obyvatelstva. Rakouská vláda velmi vážně usiluje o překonání tohoto mrtvého bodu a bude se samozřejmě snažit postupovat realisticky; musíme ovšem požádat o pochopení a porozumění pro naši situaci a pro rakouské veřejné mínění, kterému je třeba ukázat výsledky, což pak umožní další rozvoj vztahů, nezatížených těmito problémy, na jiných úsecích. Chci již při našem prvním rozhovoru vyjádřit naději, že z čs. strany bude s pochopením a dobrou vůlí přistoupeno k tomuto problému.

Známe také ovšem váš názor; víme, že také vy musíte přihlížet k veřejnému mínění. Při cestě Prahou²⁾ mi jeden čs. představitel (pozn.: byl to s. I. náměstek MZV dr. Pudlák³⁾) připomněl, jak nepopulární by byla pro čs. veřejnost zpráva, že je třeba platit Rakousku. To samozřejmě chápeme, ale jsme přesvědčeni, že se najde cesta k řešení, které by bylo rozumné a přijatelné pro obě strany. Existují některé precedenty; problém není zcela nový. Doufám, že v dalších rozhovorech, které by měly pokračovat návazně na náš dnešní rozhovor, budou moci experti dospět k oboustranně přijatelnému řešení.

Lámali jsme si také hlavu nad tím, co konkrétního by bylo zapotřebí a možné udělat, aniž by se prejudikovala celková suma majetkových nároků. Mohu přednést naši představu, která už byla různých místech zmíněna – že jako první krok by snad bylo vhodné převést bývalý rakouský majetek rakouským státním občanům, kteří ještě bydlí v Československu, a to ve stejném rámci, jako českoslovenští občané mohou vlastnit osobní vlastnictví. Jak známo, jde o malé domovní vlastnictví rakouských občanů, kteří žijí v Československu (staří lidé, penzisté). Máme dojem, že takový krok by nepředstavoval pro čs. stranu příliš velké finanční zatížení a přitom působil jako gesto dobré vůle ze strany čs. vlády, aniž by

prejudikoval následující celkové řešení. Uvádíme tento konkrétní námět ve snaze ukázat obyvatelstvu vážné úsilí, jak sprovodit tuto otázku ze světa. Soudíme, že by to již nyní, než se vyřeší celý komplex, příznivě ovlivnilo na obou stranách situaci pro hledání kompromisního řešení, které by bylo akceptováno veřejným míněním obou zemí.

Dále je ovšem třeba urychlit jednání o celkovém komplexu této problematiky, návazně na předchozí kontakty, které byly uskutečněny. Konečně bychom velmi ocenili, kdybychom z čs. strany mohli obdržet brzy dokumentované čs. nároky na čs. majetek v Rakousku., protože mají velký význam pro celkové řešení. Chci vyjádřit naději, že se nám bez dlouhého odkládání podaří udělat konkrétní krok pozitivním směrem a vytvořit příznivou atmosféru pro řešení, o němž víme, že je obtížné a že nemůže být očekáváno ze dne na den.

Rakouský ministr k dalším otázkám vztahů s ČSSR vyjádřil poděkování za zprávu čs. ministra o omilostnění občanů Johaczyho, Hasselbrunnera a Doležalové; toto pozorné, humánní gesto se z rakouské strany vysoce oceňuje a považuje za dobrý příspěvek pro vytvoření a další zlepšování atmosféry pro vzájemné vztahy.

Dr. Waldheim v této souvislosti vyslovil prosbu a přímlovu za omilostnění dvou mladých rakouských občanů, 16-18-letých mladíků Kaspera a Königa, kteří jsou od 12. 6. 1968 v Československu ve vazbě pro napomáhání při útěku z Československa. Dr. Waldheim se přimlouval za to, aby byli pokud možno brzy odsunuti do Rakouska.

Dále připomněl již delší dobu pojednávanou žádost o legalizaci majetkoprávního nároku rakouského vyslanectví na budovu vyslanectví v Praze. Dále uvedl (rakouským vyslancem dr. Kirchschrägerem⁴⁾ již na MZV rovněž přednesenou) žádost o umožnění rozšířeného dovozu a prodeje rakouského tisku v Československu.

Rakouský ministr pak hovořil o možnostech spolupráce na hospodářském úseku. Řekl, že na rakouské straně je zdůrazňovaný zájem na intenzifikaci hospodářské spolupráce a že předseda rakouské Obchodní komory Sallinger, který nedávno navštívil Československo a s nímž dr. Waldheim hovořil, získal dobrý dojem o čs. zájmech a možnostech dalšího rozvoje hospodářských styků, pro něž on sám je rozhodnut vytvářet co nejpříznivější podmínky. Dobré předpoklady jsou také pro spolupráci v oblasti využití atomové energie. Nedávný pobyt velvyslance dr. Haymerle⁵⁾ jako hosta a účastníka symposia pořádaného v Praze ukázal v tomto směru řadu možností,

Dr. Waldheim vyjádřil potěšení nad výrazným rozvojem cestovního styku v poslední době, o němž svědčí počet vydávaných rakouských víz v Praze i v Bratislavě. Rakouská strana má velký zájem na rozvoji těchto styků a dává k úvaze, zda by neměla být provedena opatření na jejich další podporu, konkrétně zrušením víz. Na rakouské straně je ochota učinit v tomto smyslu skutečný pokrok; rakouská místa jsou toho názoru, že částka, která se dosud "vydělá" na vízech, se

dá nahradit skutečnou intenzifikací cestovního styku.

Rakouský ministr dr. Waldheim uzavřel svůj výklad ke vztahové problematice ujištěním, že z rakouské strany bude vyvíjena upřímná snaha o co nejlepší utváření vztahů s Československem, k čemuž je ovšem žádoucím předpokladem spolupráce a podpora z čs. strany, v níž se doufá.

Čs. ministr zahraničních věcí dr. Jiří Hájek potom přednesl čs. pohled na problematiku vzájemných vztahů. Uvedl, že na čs. straně se přikládá velký význam vybudování a rozvoji co nejlepších vztahů s naším jižním sousedem – Rakouskem. Již v minulosti – zejména v poslední době – se udělalo mnohé pro zlepšení těchto vztahů, které se v řadě oblasti rozvíjejí. Pokud jde o hospodářské vztahy, považujeme je za významnou součást celkových vztahů, kde je možné a potřebné učinit mnohé k dalšímu podstatnějšímu jejich rozvoji. V souvislosti s přestavbou čs. hospodářského systému a při odstranění určitých překážek poskytnutím žádoucí liberalizace v obchodním styku bude možno oboustranný zájem na rozvoji hospodářských vztahů k oboustrannému prospěchu konkrétně realizovat.

Soudruh ministr dr. Hájek pak uvedl některé možnosti spolupráce, které se v poslední době dostávají do popředí zájmu: vodní dílo Bratislava - Wolfsthal, ropovod ze Sovětského svazu přes Rakousko, zmíněné možnosti spolupráce na úseku atomové energie, plány na výstavbu kanálu Dunaj - Labe aj. Ministr dr. Hájek uzavřel tuto část svého výkladu připomenutím, že Československo je vážně zainteresováno na rozvoji hospodářských vztahů s Rakouskem; ostatně s jinými západními zeměmi, které nejsou ani tak blízkými sousedy jako Rakousko, se hospodářské styky rovněž živě rozvíjejí.

Čs. ministr dále pokračoval: „Až dosud jsem hovořil o vztazích na úsecích, kde nejsou žádné zvlášť velké překážky. Chtěli bychom vám dát k uvážení v určitém smyslu novou formu metodického přístupu ke vztahové oblasti. Mám na mysli úvahu o překážkách spočívajících v minulosti – přičemž nechci jejich význam podceňovat - a zda by nebylo dobře odstoupit od těchto "zamrzlých" otázek ve snaze o rozvoj našich vztahů v přítomnosti a zvláště v budoucnosti tak, aby se tento žádoucí rozvoj vztahů nedostával do stínu oněch "zamrzlých" otázek. Hovořil jste, pane ministře, o jistých precedentech s jinými zeměmi. Také my máme určité precedenty, např. s Velkou Británií, Francií, Itálií, a dalšími zeměmi. Podle našich zkušeností se právě v takových situacích pro řešení choulostivých majetkových otázek osvědčilo dívat se dopředu, „nezapřahat koně za vůz, ale před něj“, zkoumat potencionální možnosti rozvoje vztahů, zejména hospodářském úseku a nebrzdit vůz oněmi zamrzlými požadavky. Mluvil jste, pane ministře, o veřejném mínění a vyzvedal jeho psychologické a politické momenty. Když se podíváme na problematiku vzájemných vztahů z tohoto hlediska, vystoupí do popředí skutečnost, že omezováním vztahů v některé kategorii udržují se i ostatní kategorie v omezeném rámci, nedostávají se dopředu tak, jak by bylo žádoucí. Naše zkušenost při řešení obdobných problémů s jinými zeměmi je taková, že

paralelní postup, tj. rozvoj a využití prostředků ve vzájemných vztazích pro řešení "zamrzlých" otázek, napomáhají jejich řešení. Díváme se na tyto otázky velmi vážně a pokoušíme se o nový přístup. Jeho projevem byly např. neoficiální rozhovory dr. Šmejkal⁶⁾ a ing. Šťastného a pana dr. Reichmannem. Musím ovšem říci, že jsem po těchto rozhovorech (o nichž jsem se nechal podrobně informovat) očekával možnost učinit si celkový obraz o požadavcích rakouské strany, což je velmi důležité, abych mohl se svým kolegou čs. ministrem financí⁷⁾, celou věc důkladně globálně posoudit a aby bylo možno stanovit další postup v celé věci. Doufal jsem, že budu moci tuto diskusi s čs. ministrem financí brzy uskutečnit tak, že by bylo možno o metodě dalšího postupu hovořit již při našem dnešním setkání. Na základě znalosti vašich představ věřím, že bude možno posoudit i námět, který byl vámi vysloven (a také předtím již přednesen panem velvyslancem dr. Heymerlem v rozhovoru s panem náměstkem Pleskotem⁸⁾) na určité „meziřešení“. Podle našeho názoru by bylo dobré mít už pro první fázi dalšího postupu znalost celkového obrazu. Pokud jde o vámi uvedený první krok „jako gesta dobré vůle“, požádal jsem již své spolupracovníky, aby vypracovali expertní zprávu o jeho obsahu. Nejsem v podstatě proti tomu tento první krok udělat, bude třeba jej ovšem v uvedeném smyslu meritorně posoudit. Avšak právě proto, aby takový krok byl skutečně efektivní a abychom využili všech jeho možností, bude třeba zasadit jej do rámce globálního objemu a jako takový posoudit a realizovat. Proto se chci odvolat na závěry předchozích rozhovorů dr. Šmejkal a ing. Šťastného s panem dr. Reichmannem o tom, že nám bude poskytnut celkový obraz rakouských nároků.“

Ministr dr. Hájek pak přednesl - v souvislosti se zprávou o omilostnění rakouských občanů jako projevu dobré vůle z čs. strany - připomínku o tom, že z čs. strany by bylo uvítáno, kdyby rakouské úřady postupovaly politicky správně a citlivě ve věcech udělování azylu osobám, které opouštějí ČSSR z jiných, než politických důvodů a v případech mladistvých osob, které v případech nerozvážného a dobrodružného útěku do Rakouska by měly být pokud možno brzy vráceny svým rodinám. Bylo by oceněno, kdyby se i z rakouské strany tyto věci rozumně nově posoudily.

Čs. ministr dále připomněl, že pro vzájemné vztahy je rušivé a nedobré, když jsou v Rakousku poskytovány možnosti pro rozvíjení aktivity protičs. zaměřených bývalých tzv. sudetských Němců. Na říjen t.r. je připravována ve Vídni manifestace rakouských a západoněmeckých organizací tzv. "sudetoněmeckého krajanstva", při níž se počítá i s účastí rakouských oficiálních představitelů.

K námětu rakouského ministra na zrušení vízové povinnosti uvedl dr. Hájek, že na čs. straně je ochota přistoupit ke zrušení vízové povinnosti pro držitele služebních pasů; pokud jde o celkové zrušení vízové povinnosti, bude třeba tuto složitou otázku posoudit s dalšími příslušnými rezorty.

Čs. ministr zakončil svůj výklad vyjádřením, že čs. pohled na vztahy

s Rakouskem se snaží být komplexní a dynamický, přičemž jsme mimo jiná vedeni i zmíněnou zkušeností při řešení otevřených otázek s některými jinými státy. V současné době by pro nás bylo důležité mít celkový obraz o rakouských nárocích, aby bylo možno posoudit možnosti dalšího postupu při řešení této složité problematiky.

Rakouský ministr. dr. Waldheim se znovu ujal slova. Poděkoval za zajímavé, otevřené a věcné vyjádření ministra dr. Hájka a znovu velmi ocenil omilostnění rakouských občanů jako projev pozitivního čs. přístupu a zájmu na odstranění všeho, co se rušivě projevuje ve vzájemných vztazích. Bude o tom v této souvislosti referovat ihned své vládě. Znovu požádal o stejně humánní posouzení případu dvou rakouských studentů (Kaspera a Königa) a poděkoval za to, že již u nich byla umožněna návštěva zástupci rakouského vyslanectví.

Dr. Waldheim se ještě vrátil k majetkovým otázkám. Řekl, že poznámky čs. ministra pro něj byly velmi zajímavé. Pokud jde tzv. "zamrzlé" problémy, jak je případně ministr dr. Hájek pojmenoval, zdá se mu, že oběma stranám jde o totéž: o nový, pružný přístup a metodu, jak tyto „zamrzlé" problémy odstranit, což ovšem nelze chápat tak, že by bylo možno ustoupit od základního požadavku rakouské strany, který je krajně důležitý pro uspořádání vztahů mezi oběma zeměmi. Dr. Waldheim připomněl v této souvislosti dobrou, zkušenost, kterou shodně s ministrem dr. Hájkem zaznamenali v praxi OSN, kde oba působili, tzv. collateral measures (dílčí opatření), která mohou psychologicky napomoci k docílení pokroku v takovéto obtížné problematice. Dr. Waldheim pokračoval: „Chápu, že chcete znát celkový obraz našich pohledů. Mohu vám sdělit, že právě v těchto dnech dokončuje ministerstvo financí své práce v této věci, aby ještě před zakončením letní sezóny parlamentu mohl být tento účet předložen. Mohu jen říci, že jakmile bude tato suma schválena ministerskou radou, bude vám sdělena, což je možno předpokládat ve velmi krátké době. Doufám, že přes vámi vyslovené přání, znát celkový obraz rakouských požadavků, neodmítnete jít cestou námi uvedeného dílčího kroku. Se zájmem jsem vyslechl váš názor, že to zásadně neodmítáte a věřím, že takovýto přístup k "zamrzlým" otázkám umožní jejich "odmrazení" a že bude možno dospět k celkovému řešení. Jde o to, aby se věci dlouho netáhly a aby bylo brzy dosaženo konkrétních kroků. Velmi mne zajímaly vaše zkušenosti s některými jinými státy, které vedly k řešení obdobných problémů, Chci jen podotknout, že se snad nejednalo o takový rozsah a takový psychologický význam - vzhledem k počtu žadatelů na rakouské straně. Máme ovšem pochopení pro vámi uvedené aspekty a jsme připraveni učinit řadu dílčích opatření na jednotlivých úsecích vzájemných vztahů".

Rakouský ministr se ještě zmínil o tom, jak potěšitelné je v souvislosti s cestovními státy, že společná hranice se udržuje klidnou, což je velmi důležité, neboť se jedná o hranici mezi přátelsky smýšlejícími sousedními státy. Jde o to, aby nebyla narušována takovými událostmi, jak k tomu občas docházelo

v minulosti. Rádi konstatujeme, že se mnoho v tomto směru zlepšilo.

K otázce zrušení víz a poznámce ministra dr. Hájka o možnosti dílčího opatření zrušením služebních víz, řekl dr. Waldheim, že v Rakousku a v ČSSR jsou odlišným způsobem vymezeny okruhy pro držitele služebních pasů. V Rakousku mají služební pasy jen špičkoví pracovníci ve velmi omezeném rámci, a proto by taková opatření bylo těžko srovnatelná. Z těchto důvodů se rakouská příslušná místa přimlouvají za generální zrušení víz a bylo by dobře, kdyby se v tomto směru mohly tyto otázky na čs. straně celkově přezkoumat.

Shodně se názorem vysloveným čs. ministrem vyjádřil dr. Waldheim zájem rakouské strany na využití četných, nadějných možností pro plodnou a efektivní hospodářskou spolupráci ve zmíněných konkrétních úsecích.

Dr. Waldheim reagoval také na zmínku čs. ministra o nežádoucím a rušivém vlivu aktivity „sudetoněmeckého krajanstva“ a jeho připravovaného setkání ve Vídni. „Mám dojem, že věci se i v tomto směru poněkud uklidnily. Budeme se snažit, aby vztahy k Československu nebyly v tomto směru zatěžovány, i když je pro nás - vzhledem k politickým aspektům – celá věc dosti obtížná.“

Čs. ministr zahraničních věcí reagoval pak ještě na přednesenou rakouskou žádost o umožnění zvýšeného dovozu a prodeje rakouského tisku Československo tím, že na čs. straně jsou v této věci možnosti omezeny z devizového hlediska; pokud by se podařilo dosáhnout dohody s rakouskými distributory tisku o způsobu placení případného zvýšeného dovozu tisku v Kčs, bylo by možno k takovému zvýšení – odpovídajícímu poptávce a možnostem – přistoupit.

Čs. ministr dr. Hájek se znovu vrátil k majetkoprávní problematice a rekapituloval takto: řekli jsme, že se neuzavíráme uvedenému prvnímu kroku; potřebujeme ovšem předem znát celkový obraz rakouských požadavků. Naše zkušenosti nás vedou k tomu, abychom zastávali toto stanovisko. Naši finanční odborníci mohou potvrdit, že když byly v některých případech učiněny určité kroky předtím, než byl znám celkový obraz, došlo k tomu, že místo toho, aby se celý proces urychlil, došlo k jeho zpomalení a např. naše zkušenost z jednání s USA ukázala, že po určitém dílčím kroku se věci dokonce zkomplikovaly.

Rakouský ministr dr. Waldheim znovu poděkoval za užitečné vysvětlení v této tak důležité otázce. Řekl, že snahou rakouské strany bude ve vlastním zájmu co nejrychleji předat čs. straně představy k utvoření celkového obrazu v dané věci.

II. K otázkám evropské politiky:

V závěru dopoledního setkání byla provedena výměna názorů na otázky evropské bezpečnosti a spolupráce. Z obou stran byly připomenuty zásady, z nichž vychází při posuzování evropské situace a perspektiv jejího vývoje každý z partnerů, a zároveň rozvinuty představy o současných možnostech a žádoucích směrech aktivity, jež by pozitivně ovlivnila evropské poměry.

Rakouský ministr dr. Waldheim přijal s potěšením poznámku dr. Hájka o tom, že na čs. straně se a pozorností zaznamenala nedávná přednáška

dr. Waldheima v Akademickém sdružení pro zahraniční politiku ve Vídni. Dr. Waldheim řekl, že rakouská politika v Evropě je zaměřena na podporu spolupráce mezi státy a odlišným společenským zřízením a vyslovil přesvědčení, že tato cesta je pro všechny státy imperativem. Uvedl, že potřeba takové politiky se pociťuje zejména ve středoevropském prostoru, kde nabývá zvláštního významu, jestliže mají být vyrovnány nepříznivé momenty, které vyplývají z faktu rozdělení Evropy. Spoluprací mezi státy Střední Evropy lze podle ministra Waldheima dospět k širší celoevropské spolupráci. Rakouská vláda s potěšením zjišťuje, že počet států, které usilují o tento cíl, se zvětšuje. Zmínil se v této souvislosti o aktivitě, kterou vyvíjí řada evropských států na základě rezoluce Valného shromáždění OSN o dobrých sousedských vztazích a spolupráci mezi evropskými zeměmi v r. 1965, a ujistil, že Rakousku a dalším členům tzv. skupiny deseti nejde o vytvoření nějaké instituce, nýbrž o hledání pružných a účinných forem součinnosti při podpoře cílů rezoluce.

Dr. Waldheim charakterizoval zvláštnost postavení Rakouska v Evropě důrazem na dva základní prvky, které určují rakouskou politiku: respektování Státní smlouvy z roku 1955 a neutrální status. Řekl, že Rakousko je přesvědčeno o správnosti politiky neutrality, kterou provádí a že se setkává s oceněním této své politiky jak na západě, tak i na východě Evropy. Tato skutečnost vytváří pro Rakousko jisté možnosti. V rámci své neutrální politiky usiluje Rakousko o vybudování dobrých vztahů s bezprostředními sousedy: Československo klade v tomto ohledu nikoliv na poslední místo.

Své stanovisko k některým aktuálním evropským problémům uvedl dr. Waldheim názorem, že v provádění evropské politiky je třeba projevovat smysl pro realismus.

Svolání konference evropských států o bezpečnosti a spolupráci označil za důležitou otázku, i když k uskutečnění této myšlenky nevede snadná cesta. Vyslovil, názor, že nejbezpečnějším způsobem jak realizaci konference přiblížit, je rozvoj spolupráce mezi evropskými státy v různých oblastech.

Evropské hospodářské komisi přikládá Rakousko, podle dr. Waldheima, značný význam. Kladně oceňuje i dosavadní součinnost mezi SSSR a Rakouskou republikou na půdě této komise.

Ministr Waldheim vyslovil uspokojení nad tím, že nedávné zasedání Valného shromáždění schválilo velkou většinou hlasů rezoluci, jíž podporuje dohodnutý text Smlouvy o nešíření jaderných zbraní a doporučuje státům, aby jej podepsaly. Označil Smlouvu o nešíření jaderných zbraní⁹⁾ za důležitý dokument, jenž otevírá perspektivu dalším dohodám v oblasti odzbrojení. Z jeho slov možno usoudit, že Rakousko Smlouvu v brzké době podepíše.

Čs. ministr dr. Hájek ve svém výkladu uvedl, že evropské otázky stojí zákonitě v popředí pozornosti čs. zahraniční politiky. Zdůraznil kontinuitu naší politiky v jejích základních směrech, k nimž patří nože spojenectví se

socialistickými zeměmi a hluboký zájem na míru a bezpečnosti v Evropě. Připomenul zároveň, že se v čs. evropské politice posílil důraz na spolupráci se všemi evropskými státy.

Československu jako socialistickému státu, jenž leží na hranici dvou existujících vojenských seskupení, záleží na tom, aby došlo k uvolnění a k postupné normalizaci poměrů v Evropě. Za východisko tohoto procesu považujeme uznání realit, jež jsou výsledkem druhé světové války a poválečného vývoje. K nejdůležitějším z těchto reálných faktorů patří vedle poválečných hranic i existence dvou svrchovaných německých států. Ministr dr. Hájek vysvětlil dr. Waldheimovi čs. pohledy na německou problematiku a vyzdvihl zejména náš poměr k Německé demokratické republice, kterou považujeme za důležitý faktor bezpečnosti v Evropě. Hovořil v této souvislosti o významu uznání existence dvou německých států a poukázal přitom na legitimitu. ČSSR jako přímého souseda NDR i NSR vznášet tuto otázku. Zmínil se o tom, že některé neutrální etáty, např. Finsko a Švédsko, fakticky berou zřetel na realitu existující v Německu.

Dr. Hájek dále uvedl, že Československo je pro to, aby se znovu prozkoumaly možnosti v oblasti opatření ke snížení vojenského napětí ve střední Evropě. Na otázku ministra Waldheima, který projevil zájem o podrobnější osvětlení této myšlenky, bylo z čs. strany uvedeno, že nynější situace - zejména implementace smlouvy o nešíření jaderných zbraní - vyžaduje podle našeho názoru nový důraz na konkrétní kroky v oblasti dílčích odzbrojovacích opatření, jež by se týkaly jak jaderných, tak i konvenčních zbraní.

Čs. ministr se zmínil o tom, že v kontextu mírových snah v Evropě nabývá důležitého významu myšlenka celoevropské konference o bezpečnosti a spolupráci. Československo ji aktivně prosazuje a svou politikou usilujeme o to, aby přípravy k ní pokročily a aby se pozornost soustředila na postupné řešení konkrétních otázek spojených s realizací konference.

Snahy posílení záruk mírového soužití mezi státy a rozdílným společenským řízením a podporou spolupráce mezi jednotlivými evropskými státy i v celoevropském měřítku označil dr. Hájek za významný prvek čs. zahraniční politiky. Kladně hodnotil úlohu Evropské hospodářské komise OSN a vyzdvihl perspektivní možnosti rozvoje hospodářské a vědecko-technické spolupráce v Evropě, k čemuž může součinnost na půdě E.H.K. nemalou měrou přispět. Uvedl, že Československo posuzuje příznivě i všechny dílčí kroky, které mají za cíl povzbudit spolupráci mezi evropskými zeměmi. Proto hlasovalo v r. 1965 za rezoluci Valného shromáždění o dobrých sousedských vztazích a spolupráci mezi evropskými zeměmi a uvítalo jejich přijetí.

Dr. Hájek ujistil svého rakouského partnera o zájmu a dobré vůli Československa rozvíjet součinnost s Rakouskem a dalšími evropskými státy ve všech otázkách, jež jsou důležité pro posílení míru, bezpečnosti a spolupráce v Evropě. Řekl, že chceme dále využívat všech pozitivních historických,

geografických a kulturních článků, jež pojí střeoevropské země a přispívát tak k vytváření větší míry vzájemného porozumění a spolupráce.

Ministr dr. Waldheim vyslechl s pozorností čs. stanovisko a řekl, že je chápe a oceňuje jako realistické. Přestože v některých bodech (např. poměr k NDR) musil z něho vycítit kritičnost k dosavadnímu rakouskému postupu, zdržel se polemiky a snažil se ve svých odpovědích zdůrazňovat spojovací články politiky obou zemí. Rozhovor o evropských otázkách ukázal užitečnost dialogu a přinesl cenné poznatky, jež budou využity v naší aktivní evropské politice.

III. Z osobní rozmluvy:

Po obědě sešli se ministři dr. Waldheim a dr. Hájek ke krátké osobní rozmluvě, které vzhledem k pokročilé době mohla trvat jenom půl hodiny. Dr. Waldheim opět ocenil velmi přátelské a příznivé ovzduší, v němž celé setkání bylo z naší strany vedeno. Vrátil se znovu k majetkoprávním problémům. Připomínal, že v Rakousku je to otázkou velmi choulostivou právě proto, že se týká poměrně značného počtu drobných rakouských nárokovatelů. Plně chápe naše stanovisko, že je potřeba znát rakouskou představu i globálně. Může sdělit neoficiálně, že dosavadní práci dospěli k odhadu mezi 150 až 160 miliony dolarů, tedy kolem 4 miliard rakouských šilinků. Na přímou námitku, že to je příliš vysoký odhad, reagoval tak, že zřejmě bude třeba něco odečíst na znehodnocení. Rovněž bude záležet na tom, kolik by se odečetlo na navrhovaný první krok – vrácení drobného majetku Rakušanům, žijícím v ČSSR. Znovu zdůraznil, jak považuje za naléhavé, aby se právě touto formou udělalo gesto, které z hlediska rakouské vlády i ČSSR by příznivě neladilo veřejné mínění v Rakousku.

Dr. Hájek odpověděl, že se neuzavíráme krokům podobného druhu, že však reálně o nich můžeme uvažovat právě jen v rámci globálu a znát potom i plný efekt takového kroku na dohodě[!] o konečné cifře. Dr. Waldheim souhlasil a řekl, že konečná cifra bude pochopitelně též výsledkem kompenzace s československým majetkem v Rakousku. Je toho názoru, že by po prvním gestu mohlo následovat vzájemné povýšení vyslanectví obou zemí na velvyslanectví¹⁰⁾ a poté v příznivé atmosféře by mohlo být dojednáno konečné vyřešení majetkoprávních otázek, přičemž by rakouská stran zásadně souhlasila s principiálním odštěpováním ve výši přibližně asi 3%. Dr. Hájek upozornil na to, že mluví-li se z rakouské strany o ohledu na veřejné mínění, nesmí se tento faktor zanedbávat ani u nás. Dnešní vláda stojí tváří v tvář velkým problémům ekonomiky země. Tyto problémy vyplývají mimo jiné z nedostatků dřívějšího způsobu řízení. Jejich řešení bude značně náročné. Chce-li naše vláda pro toto řešení získat veřejné mínění země, těžko by mohla zároveň tomuto veřejnému mínění předkládat další finanční břemeno pro československé poplatníky a dokazovat, že dělá po této stránce lepší politiku, než byla dělána v minulosti, kdy problémy majetkoprávního vyrovnání a Rakouskem zamrzly a pro československého poplatníka z toho nevyplývalo žádné zatížení. Bylo by nutno dohodnout se na realistické globální sumě a její

eventuelní řešení splátkami spojit principem odštěpování, jak říkal ministr dr. Waldheim, s rozvojem našeho obchodu, ovšem tak, aby tento rozvoj byl stimulován a nebyl naopak tímto dopadem omezen. Waldheim s tím souhlasil a ujišťoval, že právě tak si to i rakouské strana představuje.

Potom dr. Waldheim se vrátil k politické části dřívějšího rozhovoru. Uvítal, že se z čs. strany vidí možnosti spolupráce s Rakouskem při řešení otázek evropské bezpečnosti. Jsou tu samozřejmě rozdíly v nazírání. Rád by připomněl, že jestliže nereagoval v dopoledních rozhovorech na zmínku o dvou německých státech, nechce tím popírat oprávněnost takového postoje. Rakousko má obchodní styky o NDR. Je ovšem sousedem NSR, které je také jeho velmi mocným partnerem ekonomickým. Nemůže si dovolit krok, jenž by jej dostal do konfliktu s tímto tak silným sousedem. Rád by však zdůraznil, že v mezích svých možností se také Rakousko snaží o prosazení realistického pohledu. To ostatně činil sám při svém nedávném rozhovoru s ministrem zahraničí NSR Brandtem¹¹⁾. Zdá se mu, že Brandt má dobré úmysly a bere je vážně, i když, snad je nemůže dost důrazně prosadit.

Dr. Hájek odpověděl, že bez realistického přístupu k otázce dvou německých států i hranic se věc mírového soužití, spolupráce a bezpečnosti v Evropě těžko dostane kupředu. Není dobře možné žádat na socialistických zemích v Evropě, aby plně normalizovaly své vztahy s NSR, jestliže tento stát své vztahy k druhému německému státu nechce vůbec normalizovat a je v tom podporován všemi svými západními spojenci, kteří rovněž odmítají normalizovat své vztahy k NDR. Dr. Waldheim uznal závažnost tohoto argumentu. Vyslovil naději, že se i v NSR názory postupně modifikují, že je ovšem třeba mít trpělivost.

Závěrem rozhovoru bylo dohodnuto, že poté, jakmile se věc normalizace styků mezi ČSSR a Rakouskem dostane do určité nové fáze, byla by účelná další schůzka obou ministrů. Ministr dr. Waldheim znovu děkoval za přijetí i za gesto porozumění, projevené v současném propuštění tří rakouských odsouzených osob.

AMZV Praha, TO Rakousko 1965 – 69, tajný, kart. č. 2. Opis, strojopis.

1) Jiří Hájek působil jako delegát ČSSR v New Yorku jako velvyslanec v letech 1962–65, Waldheim zde sloužil jako velvyslanec v letech 1960–64.

2) Waldheim se zastavil v Praze při své cestě z Moskvy v lednu 1968; viz také úvodní stat'.

3) Ján Pudlák (1924–2011), významný poválečný československý diplomat. V l. 1959–1962 působil jako vyslanec (později velvyslanec) v Itálii, následně vedl africký odbor MZV a v l. 1964–68 byl náměstkem (od podzimu 1967 prvním náměstkem) ministra zahraničí. Od podzimu 1968 byl státním tajemníkem KPR L. Svobody, kde působil (jako vedoucí zahraničního odboru) až do r. 1976. Kariéru zakončil jako velvyslanec ve Francii (1976–1982).

4) Rudolf Kirchschläger (1915–2000), rakouský diplomat a politik. Od r. 1954 působil v rakouské diplomacii, v l. 1967–1970 byl mj. velvyslancem v Československu, kde prožil i sovětskou invazi. V l. 1970–1974 byl ministrem zahraničních věcí v první vládě Bruna Kreiského, následně byl (až do r. 1986) spolkovým prezidentem Rakouska.

5) Heinrich Haymerle (1910–1990), významný rakouský diplomat. V letech 1956–60 a 1964–65 byl ředitelem politického odboru vídeňského MZV, následně zástupcem jeho generálního sekretáře. V letech 1960–64 (a znovu v letech 1970–1974) působil jako velvyslanec Rakouska v SSSR, v l. 1968–70 byl stálým delegátem u OSN v New Yorku.

6) Josef Šmejkal (1924–1972), čs. právník a diplomat. Od r. 1964 působil jako zástupce vedoucího, od října 1966 jako vedoucí právního odboru MZV. V důsledku své protiokupační aktivity po srpnu 1968 byl v r. 1971 z ministerstva vyhozen.

7) Ministrem financí ve vládě Oldřicha Černíka byl Bohumil Sucharda (1914–2009), předtím dlouholetý náměstek téhož resortu a později předseda Státní komise pro finance a mzdy. Po r. 1969 musel odejít z politického života, působil jako řadový úředník Státní banky československé.

8) Václav Pleskot (1921–2012), československý diplomat, v letech 1960–66 působil jako velvyslanec ve Francii, následně byl jedním z náměstků ministra zahraničí a generální sekretář MZV. Od ledna do října 1969 byl státním tajemníkem FMZV, odkud byl – v důsledku protiokupačních aktivit – odsunut nejprve na post velvyslance do Alžírsko a po té do Čadoku.

9) Smlouva o nešíření jaderných zbraní byla podepsána 1. července 1968 a následně ratifikována řadou států včetně zástupci všech pěti mocností, jež tehdy disponovaly atomovými zbraněmi, tj. USA, SSSR, Velké Británie, Francie a Čína. Vstoupila v platnost v. 1970, přičemž postupně k jejímu textu přistoupilo dalších 184 zemí.

10) Vyslanectví ČSSR ve Vídni, resp. Rakouska v Praze byly na velvyslanectví povýšena až poč. r. 1975, po dosažení dohody o majetkoprávních otázkách koncem r. 1974.

11) Willy Brandt (1913–1992), německý sociálně demokratický politik, dlouholetý lídr SPD. V letech 1966–69 byl ministrem zahraničních věcí v tzv. velké koalici, vedené kancléřem K. Kissingerem, od prosince 1969 do 1974 byl spolkovým kancléřem; klíčovým způsobem se podílel na prosazení tzv. Nové východní politiky, směřující k novému uspořádání vztahů k SSSR a východním sousedům Spolkové republiky včetně Polska a ČSSR. Jedním z výsledků této politiky byla i smlouva mezi ČSSR a SRN z 11. prosince 1973, kterou západoněmecká vláda v Bonnu uznala nulitu Mnichovské dohody.

Jindřich Dejmek

Ein wenig bekanntes Blatt der „Westpolitik“ des Prager Frühlings: Das Treffen der Außenminister Jiří Hájek und Kurt Waldheim in Bratislava am 21. Juni 1968

Zusammenfassung

Am 21. Juni 1968 fand ein inoffizielles Treffen der Außenminister der Tschechoslowakei und Österreichs, Jiří S. Hájek und Kurt Waldheim statt, das ein gewisser Höhepunkt in den Bemühungen um einer Normalisierung der diplomatischen und politischen Beziehungen zwischen beiden Ländern darstellte. Kompliziert wurden die Gespräche noch in der zweiten Hälfte der sechziger Jahre nicht nur die Zugehörigkeit des erstgenannten Landes zum sog. Ostblock, während das andere Land ein neutraler, wenn auch prowestlicher Staat war, vor allem jedoch aufgrund der ungelösten vermögensrechtlichen Probleme, die sich zum Großteil aus der Verstaatlichungspolitik der Tschechoslowakei im Jahr 1945 sowie aus der Abschiebung eines Teils der tschechischen Deutschen nach Österreich ergaben. Die österreichische Seite sah dabei gerade in der Lösung ihrer Vermögensansprüche eine Vorbedingung jedweder Intensivierung der politischen und wirtschaftlichen Beziehungen zur Tschechoslowakei. Der Wert dieser Ansprüche überschritt jedoch bei weitem den Betrag, den die ČSSR bereit war, der Republik Österreich zur Verfügung zu stellen. Die Gespräche der beiden Außenminister, deren Protokoll in diesem Material in extenso nach dem Archivoriginal abgedruckt ist, war daher ein Ausdruck des Bemühens um eine Lösung der Probleme in der österreichisch-tschechoslowakischen Relation. Das Gesprächsprotokoll deutet vor allem klar an, wie relativ entfernt damals noch die Positionen beider Nachbarn waren. Jedwede Zusagen konkreter Schritte vermied Waldheim aber grundsätzlich und das gesamte Treffen signalisierte so eher einen gewissen *Klimawandel* als einen realen Fortschritt in den gegenseitigen Beziehungen. Zu diesem sollte der Weg noch recht lang sein, wobei die nachfolgenden Ereignisse, also die Besetzung der Tschechoslowakei durch Truppen des Warschauer Paktes genau zwei Monate später sowie der folgende, von den Sowjets brutal erzwungene Anfang der sog. Normalisierung im Frühjahr 1969, die Lage selbstverständlich noch weiter komplizierten. Schließlich konnten sie nach weiteren schwierigen Gesprächen erst nach mehr als fünf Jahren, im Dezember 1974 gelöst werden, in einer bereits völlig veränderten inneren Situation sowohl in der Tschechoslowakei als auch in Österreich und insgesamt in Europa infolge der Fortschritte in den Vorbereitungen zur europäischen Sicherheitskonferenz in Helsinki.

Jindřich Dejmek

**Little known document on Prague Spring's "Western" policy.
Meeting between Foreign Ministers Jiří Hájek and Kurt Waldheim
in Bratislava on 21 June 1968**

Summary

On 21 June 1968, an unofficial meeting of the foreign ministers of Czechoslovakia and Austria, Jiří S Hájek and Kurt Waldheim, took place as a kind of culmination of endeavours at normalising diplomatic and political relations between the two countries. In the second half of the 1960s, these were still complicated not just by the former country belonging to the Eastern Bloc while the latter was a neutral, but in fact pro-Western state, but above all unsolved property rights problems, most of which had arisen from nationalisation policies in Czechoslovakia in 1945 and also from the displacement of some Czech Germans to Austria. Austria said that any intensification in political and economic relations with Czechoslovakia was conditional upon solving its property claims. The sum they claimed for, however, was far in excess of the sum that Czechoslovakia was willing to give Austria. As such, the meeting of both foreign ministers, the minutes of which are printed in the material in full according to the archived original, was thus an expression of the endeavours at achieving an agreement to deal with problems in Austrian-Czechoslovak relations. Minutes of the meeting of both ministers clearly show that the positions of both neighbours were still relatively far apart. However, Waldheim avoided any promise of specific steps and thus the whole meeting signalled a certain changing *climate* rather than any real progress in mutual relations. The path was to be a relatively long one with subsequent events, specifically the occupation of Czechoslovakia by Warsaw Pact armies two months later and the subsequent beginnings of Normalisation in spring 1969 as brutally imposed by the Soviets, complicating the situation even further. In the end, a solution following further complicated discussions took over five further years, in December 1974 under a now entirely transformed internal situation both within Czechoslovakia and within Austria and Europe in general as a result of progress in arranging the Conference on Security and Co-operation in Europe in Helsinki.

KRONIKA

Pracovní seminář o komunistickém převratu v únoru 1948

Dne 19. února 2018 se konal v budově Akademie věd ČR pracovní seminář *Únor 1948* s podtitulem *Cesta k převratu a jeho důsledky*, který organizoval Historický ústav Akademie věd ČR ve spolupráci s Ústavem pro studium totalitních režimů. Akce se uskutečnila pod záštitou místopředsedy Akademie věd ČR Pavla Barana. Cílem onoho setkání bylo nejen připomenutí výročí 70 let od únorových událostí, ale i analyzovat příčiny únorového převratu a jeho následky.

Po úvodním slovu statutárního zástupce ředitele Historického ústavu AV ČR Jana Němečka a ředitele Ústavu pro studium totalitních režimů Zdeňka Hazdry byl zahájen první okruh, jehož příspěvky se zabývaly tímto obdobím v právním a mezinárodním kontextu.

V prvním příspěvku se děkan Právnické fakulty UK Jan Kuklík věnoval ústavním aspektům únorového převratu 1948, poté následoval příspěvek Jindřicha Dejmka z Historického ústavu AV ČR zaměřený na mezinárodněpolitickou rovinu únorových událostí *Komunistický převrat v Československu v kontextu akcelerující studené války v Evropě 1947–1948*. Naopak do oblasti vnitropolitické směřoval Jiří Kocian z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR s tématem *Osudové proměny českých politických stran*. Sekci zakončila Zlatica Zudová-Lešková s tématem *Medzi politickým taktizovaním, kompromisom a prevratom* s podtitulem *Jedinečné poučenie z dejín Slovenska od jesene 1947 do zimy 1948*.

Druhá sekce se zabývala následky únorového převratu 1948. Marián Lóži z Ústavu pro studium totalitních režimů vystoupil s tématem *Významy února 1948*

pro regionální úroveň KSČ. Reflexi těchto pro další osud Československa tak tragických událostí přednesl Jaroslav Šebek z Historického ústavu AV ČR, jenž se věnoval Transformaci akcentů národních tradic po roce 1948. Sekci završil Milan Bárta z Ústavu pro studium totalitních režimů s příspěvkem na téma Lidové milice mezi bezpečností a stranou.

Závěrečná sekce se věnovala hospodářským aspektům tohoto citlivého tématu a dopadům převratu na československou ekonomiku, kam směřovaly příspěvky Jana Slavíčka z Historického ústavu AV ČR Únor 1948 jako předpoklad hluboké přeměny spotřebního družstevnictví v letech 1948-1952 a Jiřího Urbana z Ústavu pro studium totalitních režimů s Problémy a náladami na venkově v předvečer kolektivizace.

Formát pracovního semináře by vybrán záměrně, aby byl dostatečný prostor pro diskuzi po každém bloku příspěvků. Tento cíl byl splněn, po každém z okruhů se zapojila do debaty většina z příchozích. Samotný pracovní seminář měl bohatou účast, účastnilo se ho více než 60 osob a část z nich zůstala i na závěrečné slovo doc. Němečka, který shrnul celé setkání a pozval všechny na číši vína.

Daniela Němečková

RECENZE

József DEMMEL, *Ludovít Štúr. Zrod moderného slovenského národa v 19. storočí*, Bratislava, Kalligram 2015, z maď. orig. *A szlovák nemzet születése. Ludovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon*, Kalligram 2011, překl. Galina Šándorová, 368 s., doslov Rudolf Chmel. ISBN 978-80-8101-879-4.

Štúrovské výročí, k němuž minulý rok kniha vyšla a které bylo na Slovensku celonárodní událostí, přešlo v Čechách téměř bez povšimnutí. Mladý maďarský historik se rozhodl tuto kánonickou postavu slovenských dějin konfrontovat v různých klíčových okamžicích života s důkladným archivním výzkumem a interpretačními inovacemi, čímž zpochybnil mnohá přejímaná klišé ze života slovenské, či uherské společnosti. Není to životopis v obvyklém smyslu od narození přes mládí, dospělost ke stáří, můžeme-li ovšem u Štúra (1815–1856), který tragicky skončil v necelých 41 letech, mluvit o starobě. Zaměřuje se jen na určitá období. Přehlíží např. filozofické dozrání Štúra na univerzitě v Halle, kde zcela přijal hegelovskou filozofii, kterou si interpretoval tak, že po římském a germánském světě nadchází věk Slovanstva a svou roli viděl v přípravě národa pro tuto úlohu.

Zabývá se vznikem fenoménu Štúr, tradičně analyzuje jeho rodinné prostředí, po generace trenčínských soukeníků. Zabývá se tím, jak a z čeho Štúr žil, když „úřadu neměl žádného“, takže zjišťuje, v jakých rodinách působil jako vychovatel. Nezastupitelný byl Štúrův podíl na vydávání *Slovenských národních novin* (*Slovenskje národňje novini*), historii spolku *Tatrin* (1844–1847) a při iniciování *spolku miernosti*, což byly abstinenční spolky, které si kladly za cíl odstranit pití „pálenky“. Nešlo ale jen o jejich prvotní účel a cíl, ale o něco daleko důležitějšího. Spolu s *gazdovskými spolky* a *nedělními školami* utvářely systém

štúrovské ideje vytvoření, emancipace a zkvalitnění národa, protože ho čekalo, jako celé Slovanstvo, v hegelovském duchu světodějně poslání. Je možná méně známou skutečností, že na poslední uherský stavovský sněm konaný v Bratislavě na přelomu let 1847–1848, byl nominován za královské svobodné město Zvolen a touto funkcí pověřen městským magistrátem. Poslanci za města sice na sněmu mohli hovořit, dohromady však měli jen jeden hlas...a navíc Štúr vykonával svůj mandát bezplatně.

Nejdůležitější a trvalý význam Štúra spočívá v zavedení tzv. „novoslovenčiny“ ze všeho z toho plynoucími dalekosáhlými důsledky. Pro českého čtenáře možná bude překvapivé zjištění důvodu štúrovské jazykové reformy, nebo „rozluky“ a proč Štúr vzal za základ nového spisovného jazyka středoslovenské nářečí. Někdy se snad ve školách hovoří o jeho nesporné libozvučnosti na rozdíl od „tvrdé trnavčiny“, tedy bernolákovštiny, ale to nebyl hlavní důvod. Ostatně sám autor zdůrazňuje, že koncepce, podle níž Štúr vybral liptovské a turčanské nářečí jako literární jazyk „*vd'aka jeho svojskossti, starodávnosti, výrazovej bohatosti, ľahkej tvorivosti a libozvučnosti [...] je zrejme neudržateľná...*“. Zásadní význam při tom sehrála turčianská župní „gentry“ za velkého přispění Gyorgy (Ďord'a) Kossútha, strýce Lajose Kossutha, kteří byli nesmiřitelnými politickými odpůrci a vzájemné vztahy byly na hraně nenávisti a opovržení. V tom se zrcadlil rozpor mezi konzervativní částí šlechty, která byla na „Horní zemi“ jazykově slovenská a latinská a neuměla maďarsky a cítila se dotčena snahami liberálů a především L. Kossutha, o maďarizaci župní samosprávy, která byly doménou nižší šlechty, protože by byla z jazykových důvodů handicapována, možná vyřazena. Místy je Demmelův náhled polemikou s *Československým rozkolem* Milana Hodži z roku 1920, který zcela jasně dokazuje, že „štúrovská“ jazyková odluka od češtiny byla způsobena Štúrovou spoluprací se zemanstvem a snahou zbavit se ódia „panslávství“ a přizpůsobit se tak požadavkům maďarských nacionálních kruhů. Podle Hodži tedy rozkol byl způsoben programově Maďary, aby došlo k oslabení „jednotného“ československého národa, na což později, po vyrovnání roku 1867, Slováci doplatili půl stoletou hungarizací. Samozřejmě leccos na základě archivního studia náš autor doplňuje, ale pravdou je, že Hodža ve své knize z roku 1920 zná mnohé z toho, co J. Demmel nyní objevuje. Byla to právě „gentry“ z turčanské stolice, jejímž centrem byl Martin, kdysi neoficiální hlavní město slovenské kultury, která tvořila až 10% obyvatelstva vší župy (!), která podpořila Štúra v jeho úmyslu vydávat noviny. A podepřela ho velkou petiční akcí právě z výše uvedených politických a jazykových důvodů. „*Niekoľko dní po tom, čo dostal peticiu (presne v útorok 14. februára 1843 medzi treťou a piatou popoludní) sa Štúr a jeho prešpurský kruh rozhodli, že opustia češtinu, budú ignorovať bernolákovskú slovenčinu a literárny jazyk stvorí zo stredoslovenského nárečia...*“ (s. 150). Znovu si uvědomujeme zásadní rozdíl mezi českou, plebejskou společností

sedláků, podruhů, dělníků a slovensko - uherskou společností drobného zemanstva, které tvořilo, snad podobně jako v Polsku nebo vlastních Uhrách nezanedbatelnou část společnosti. Pravda, mnohdy se jednalo o zemany hospodařící osobně na své půdě a kteří se od poddaných lišili jen původem a pýchou. Ale dopady na utváření novodobého národa, který se napájel i z těchto vrstev, byly zásadní a způsobily jeden z důležitých rozdílů české a slovenské politické „kultury“ a je na „vině“ mentální difference obou národů, které se fakticky od sebe takto liší více, než jsme si byli (ano, spíše česká strana) schopni a ochotni dříve přiznat. A tyto rozdíly a jejich nepochopení přispěly k dvojí ruptuře společného státu.

Netradiční, i když ne úplně nové, je rovněž zamyšlení se nad vztahem Štúra k ženám. Známy je jeho krátký platonický vztah k dceři královehradeckého nakladatele Jana Hostivíta Pospíšila, Marii Pospíšilové, s níž se krátce setkal při svém návratu ze studií v Halle a později k Etelce Osztróczkové, v jejíž šlechtické rodině působil jako učitel. Podle Demmela vyžadoval celibát i od svých následovníků, ale víme, že Miloslav Hurban a Michal Hodža, oba evangeličtí faráři, byli ženatí. Podezření z homosexuality vylučuje, spíše se přiklání k „národní askezi“ (s. 128 nn). Mohli bychom říci, že zkrátka manželství považoval za překážku v práci pro národ.

J. Demmel rovněž problematizuje ve slovenské národní „mytologii“ mimořádně negativní vztah „maďarizátora“ generálního inspektora evangelické církve hraběte Károly Zaya k Štúrovi, jehož byl „zeměpán“ a dokládá, že vztahy prošly určitým vývojem.

Na můj vkus pak ovšem J. Demmel nadbytečně zpochybňuje slovenský národ, hovoří o něm jako o „imaginárním“ na rozdíl od politického uherského národa.

Metodicky využívá, podobně jako např. Miroslav Hroch ve svých textech o obrození malých evropských národů, také „abonencií“ novin, tedy rozbor sítě předplatitelů, z níž je možno rekonstruovat sociální skladbu „národní“ společnosti. (s. 167–169)

Pozoruhodný je rozbor Štúrových projevů na posledním uherském stavovském sněmu konaném v Bratislavě 1847–1849. Téměř zcela pomíjí období let 1848–1849, v němž Štúr a Štúrovci i přes vnitřní rozpory (zvláště mezi Michalem Hodžou na jedné straně a Miloslavem Hurbanem a Štúrem na straně druhé) sehráli významnou roli ve třech taženích proti maďarské revoluci. Co ovšem také dodat k monumentálnímu mnohosvazkovému dílu Daniela Rapanta (*Slovenské povstanie v roku 1848-1849, I/1-2—V/1-2* (1937, 1947, 1948, 1950, 1954, 1956, 1958, 1961, 1963, 1967, 1972).

Závěr života prožil Štúr v malém městečku na západním Slovensku v Modré a J. Demmel přesvědčivě zpochybňuje „legendu“ o jeho trvalém policejním dohledu. Tam také na začátku roku 1856 zemřel na následky nešťastné nehody při lovu. Vyvrací také případnou sebevraždu, která je zřejmě přítomná v maďarském

diskurzu. Kniha je obdařena bohatými poznámkami. Na závěr následuje úctyhodný seznam literatury, archivních fondů z archivů slovenských i maďarských, vydaných pramenů, novin a časopisů, podrobná chronologie života L. Štúra a fotografická příloha. Oproti tomu mně trochu schází jmenný a zeměpisný rejstřík.

Zcela na závěr pak příznivý doslov Rudolfa Chmela oceňuje mj. autorovu snahu a nalezení interpretace, „ktorý by mohol byť akceptovateľný v oboch jazykoch“ a uvědomuje si, že Štúrovou politickou ambicí bylo vyrovnat se „nie s Čechmi, ale s Maďarmi“.

Dalibor Státník

Tereza KOVAŘÍKOVÁ – Pavel MAREK – Ivan PUŠ, *Starostové, vůdcové, nebo služebníci? Role starosty v samosprávě na příkladech Olomouce, Prostějova a Zlína na přelomu 19. a 20. století*, Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci 2016, 254 s. ISBN 978-80-244-5070-4

Nezřídka se stává, že práce „moravských“ historiků bývají těmi českými (a ještě více pražskými) opomíjeny. Zejména pokud dané texty pojednávají primárně o tématech teritoriálně či věcně vymezených moravským markrabstvím. Na milost jsou občas vzaty práce renomovaných historiků, ideálně s přesahem na západ za Českomoravskou vrchovinu, začínající mladí autoři prorazí jen výjimečně. Jednou z prací, u níž by byla škoda, kdyby měla zůstat českou historickou obcí nepovšimnuta, je v loňském roce (byť má v roce 2016) vydaná kniha *Starostové, vůdcové, nebo služebníci?* Kniha je v podstatě souborem tří relativně samostatných textů, přičemž dvěma z nich navazují začínající mladí olomoučtí historici na své kvalifikační práce. Doplnuje je zkušený a etablovaný Pavel Marek, který reflektuje jedno z nosných témat svého celoživotního výzkumu. Texty pak spojuje obsah a částečně i metodický přístup a také s ohledem na výše zmíněné i jistý vypravěčský syžet. Autoři si jako společný námět vybrali roli vrcholných představitelů obecních samosprávných institucí ve třech moravských městech v posledních desetiletích 19. století a v prvních letech století následujícího. Čistě užití metody sondy však v tomto případě není na škodu. Navíc, daří-li se autorům čtenáře přesvědčit, že v knize chybějící kontext oni sami ovládají, dochází k jakémusi odlehčení, jež publikaci vyloženě prospívá.

První část je z pera Ivana Puše a pojednává o Olomouci v druhé polovině „dlouhého“ 19. století. Není zaměřena na konkrétní osoby či výraznou narativní linku, ale poměrně slušně vykresluje atmosféru specifické stísněnosti pevnostního města. Stejně jako v té době například v Hradci Králové, či částečně také v Brně, probíhaly ve sledovaném období procesy emancipace samosprávných institucí

a jejich „boj“ s erárem o stržení pevnostních okovů a uvolnění dynamicky se rozvíjejícího soudobého urbanismu, industrializace a obecně modernizace. V podstatě prosopografické pasáže pojednávající o zhruba padesáti letech, kdy stáli v čele města němečtí liberální starostové, přecházejí k popisu modernizace jednotlivých částí infrastruktury, kultury či lokálního vzdělávání. Puš zde zapracovává poznatky ze svých předchozích prací, vše náležitě pramenně podložené, nicméně občas se čtenář neubrání pocitu, že snaha o komplexitu je na úkor hloubky jednotlivých dílčích problematik. Na druhou stranu je chvályhodné, že se nenechal strhnout výtečnou tvorbou Michaela Viktořika a svůj text směřoval spíše do oblasti hospodářských a sociálních dějin než k dějinám olomouckého pevnostního urbanismu a architektury. Pušovy pasáže tak ve výsledku působí živě a mohly by sloužit jako vzor pro mnohé práce popisující historii městských sídel ve sledovaném období. Zejména proto, že Pušovo pojetí není kronikářské, není teleologické, ale naopak zaplněné konkrétními postavami s konkrétními zájmy a z nich vyplývajících konflikty, jež můžeme v závěru číst jako lokální variantu česko-německého nacionálního zápolení.

Následuje část Pavla Marka, který si za lokalitu vybral modernizující se Prostějov. Vyprávět autor začíná v podstatě až v 90. letech, tj. v době, kdy obecní zastupitelstvo po krkolomných a nejistých volbách ovládli etnicky čeští politikové. Časová plocha, kterou Marek zvolil, je tedy mnohem subtilnější než předchozí Pušův text, o to více se však zaměřil na mechanismy politické moci v prudce se rozvíjejícím městě. Zklamáním pro čtenáře je následující popisná pasáž pojednávající o jednotlivých představitelích města. Sama o sobě by nebyla problémem, pokud by ji autor jednak dokázal provázat s následujícími zobecňujícími pasážemi a jednak pokud by se vystříhal mnohých stylistických lapsů, soustředěných do těchto míst knihy. Následující část pojednávající o rozvoji Prostějova z hlediska infrastruktury, urbanismu, peněžnictví či průmyslu však předchozí špatný dojem plně vynahrazuje. Tím, že si jak Marek, tak Puš zvolili některá jiná dílčí témata, nenutí čtenáře ke komparacím, které by ani jejich sondy nebyly schopny v plné míře nabídnout. Naopak zdůrazňují tak nejen specifika daných lokalit, ale také svých vlastních badatelských přístupů a heterogenity otázek, které si kladli. Přesto, měl-li bych se pokusit o jisté srovnání, musím konstatovat, že byť Pavel Marek nezapře zkušeného, erudovaného a zejména „vypsaného“ autora, místy působí možná příliš rutinně, zatímco Puš do své první větší práce vložil značnou dávku energie začínajícího badatele.

Třetím z textů je pak příspěvek Terezy Kovaříkové, jež zpracovala téma národnostně ryze českého Zlína. Křivka intenzity rozvoje města v jejím případě stoupá nejprudčeji (začíná doslova ospalým maloměstem vesnického charakteru a končí těsně před bouřlivou „baťovskou“ konjunkturou), možná také proto text působí nejdynamičtěji. Struktura je stejná jako u kolegů, tj. po kratším úvodu nabízí autorka opět medailonky významných starostů Zlína, přičemž ale

v následujících částech s postavami pracuje. Národnostní homogenita jí pak dovoluje věnovat se lokální politické stratifikaci a propojení na místní „předbaťovský“ průmysl. Nesporným kladem příspěvku Terezy Kovaříkové je i zacílení na doposud opomíjené období v dějinách města, které stojí zcela ve stínu mnohonásobně více zpracovávané „baťovské“ epochy. Srovnávání skutečně „pouze“ sondážního textu, který si neklade nároky na vyčerpání tématu, například s minuciózní prací Ondřeje Ševečka a Martina Jemelky o Továrních městech Baťova koncernu by bylo naprosto nesmyslné.

Všechny tři části reflektují sledované lokality a zejména jejich nejvyšší představitele v procesu modernizace. Autoři jednoznačně a transparentně neusilují o komplexní a vyčerpávající zachycení dějin daných měst, ale pouze potvrdí pro čtenáře dveře do období přelomu století. V takovém pojetí je podstatná schopnost vyličit atmosféru doby, vykreslit postavy a dobové kulisy. A to se myslím, autorům podařilo měrou vrchovatou.

Vojtěch Kessler

Gustav NOVOTNÝ, *Tři lesní inženýři. Josef Opletal, Karel Šiman a Gustav Artner*, Praha, Historický ústav 2015, 592 s. (Práce Historického ústavu AV ČR, v. v. i, 57). ISBN 978-80-7286-246-7.

Monografická studie sleduje zevrubně životní a profesní dráhu tří osobností, které se zapsaly do historie budování státní správy lesního hospodářství a lesnického školství především v první polovině 20. století, J. Opletala (1863–1953), K. Šimana (1882–1957) a G. Artnera (1890–1967). Po absolvování c. k. vysoké školy zemědělské ve Vídni před první světovou válkou se podíleli mimo jiné na vybudování Vysoké školy zemědělské v Brně: Opletal a jeho nepřímý žák Artner tam působili jako ordináři oboru Lesní těžba a lesní průmysl od počátku dvacátých let do počátku let šedesátých minulého století, třetí odborník, Šiman, který pracoval v letech 1919 až 1939 na pražském ministerstvu zemědělství, tam krátce učil pěstění lesů a zasloužil se spolu s jinými o přidělení Školního lesního statku (Masarykův les) zmíněnému zemědělskému učení (1923).

Z hlediska vývoje oboru se jeví jako nejvýznamnější Opletal. V jeho profesní dráze bylo důležité působení u státem řízeného a rozlehlého řecko-orientálního náboženského fondu v Bukovině, kde dosáhl po třech desítkách let hledání nových pracovních postupů, všestranné a objektivně vynikající lesnické i organizační činnosti titulu dvorního rady. Potom byl ustanoven přednostou Ředitelství státních lesů a statků v Banské Bystrici na Slovensku a prvním generálním ředitelem podniku Státní lesy a statky v rámci ministerstva zemědělství v Praze (1921–1923). V monografii hospodářského historika G. Novotného se

věnuje mnoho místa právě tomuto působení, jelikož si Moravan Opletal počínal jako morálně silný a neúplatný státní úředník a současně jako zastánce řádného hospodaření, a to nejen v lesích ohrožených exploatací. Tím už za svého života získal úctu a může být příkladem pro každou dobu.

Na svém posledním působišti v Brně Opletal pracoval jako řádný profesor a ředitel ústavu na lesnickém odboru Vysoké školy zemědělské, dále rovněž jako děkan odboru a rektor učení (1928/1929), předsedal správnímu výboru Školního lesního statku a v jeho rámci budoval se zanícením Lesnický Slavín v původně lichtenštejnských polesích na sever od Brna. Opletal, ceněný především za přínos na poli lesního dopravnictví a považovaný za jednoho z našich největších lesníků s evropským věhlasem, se postaral, aby se jeho nástupcem na místě učitele a ředitele ústavu stal Artner.

Také G. Artnera přijalo do svých služeb pražské ministerstvo zemědělství. Získal rozmanité praktické zkušenosti v několika oblastech správy lesního majetku, které uplatnil jako pedagog na brněnském lesnickém odboru, a to nejprve jako docent obchodní nauky lesnické s lesním účetnictvím a vedoucí lesnického semináře, mimořádný profesor a ředitel Ústavu lesní těžby a lesního průmyslu (1936–1962), jako člen a předseda správního výboru Školního lesního statku a také jako řádný profesor (1946) i děkan zmíněného odboru. Usiloval o zřízení dřevařské fakulty, která nakonec vešla v život ve Zvolenu na Slovensku.

V přibližně stejné době, ale s jinou orientací působil Šiman. Od roku 1903 učil na středních lesnických školách v Písku a v Jemnici a potom příležitostně přednášel na lesnických fakultách v Praze a v Brně. Intenzivní spolkové aktivity, mimořádná přednášková i publikační činnost a spolupráce s přáteli-agrárníky ho po roce 1918 vynesly na významné místo na pražském ministerstvu zemědělství: tam se totiž stal přednostou lesnického oddělení, jež mělo v gesci péči o lesy a lesotechnickou agendu, a zanedlouho (po uspíšeném až vynuceném odchodu Opletala) druhým generálním ředitelem podniku Státní lesy a statky. Šiman spoluvytvářel a ovlivňoval početné a ve své době ceněné odborné aktivity, k nimž patřily mimo jiné přeměny oborového školství, výzkumnictví i písemnictví. Byl členem vzájemně se podporující skupiny, která v předstihu formulovala a vzápětí hladce prosazovala zásady takzvané nové české lesnické politiky, tedy souhrn bodů a směrnic k dosažení řádného lesního hospodářství i k provádění lesní pozemkové reformy, k zvýšení zastoupení lesního družstevnictví anebo prestiže lesnictva. Hlavně v meziválečné době se angažoval v několika lesnických i dřevařských grémiích, kam přistoupil hlavně z titulu své úřední funkce, potom také v odborných, kulturních a stavovských korporacích a byl v neposlední řadě výzkumníkem; zdůrazňoval národohospodářský význam myslivosti i její etické a estetické hodnoty, vypracoval metodu pro oceňování trofejí spárkaté zvěře.

Detailní monografii s objektivními portréty psanou kultivovaným jazykem Novotný doplnil mimo jiné jednadvaceti přílohami, kde nacházíme některé jednak

takřka nedostupné či obsáhlé dokumenty vztahující se k tématu, jednak bibliografie všech tří lesních odborníků, které nebyly zatím jinde zveřejněny. Autorovo hledání smyslu a významu lesníkovy díla v dějinách česko-německé společnosti s důrazem na první polovinu 20. století, další aspekty a často širokoúhlý obraz českého lesnického světa v průběhu zhruba pěti desítek let vytváří z této monografie jak cenný historiografický příspěvek, tak i zajímavý společensko-kulturní dokument.

Ondřej Horák

Vojtěch KESSLER, *Paměť v kameni: Druhý život válečných pomníků*, Praha, Historický ústav AV ČR 2017, 336 s. ISBN 978-80-7286-308-2.

Předložená kniha uceleným a doposud neotřelým způsobem zpracovává život válečných pomníků. Válečné pomníky představovaly a představují doposud místo paměti. To, které bylo cíleně vědomě, nebo zcela nevědomě ohýbáno v rámci dějinného běhu. Kniha Vojtěcha Kesslera zkoumá pomníky v kontextu předmětné historické skutečnosti, formované historickým povědomím a historickou pamětí. Autor se problematikou válečných památníků dlouhodobě zabýval a zabývá v rámci výzkumů vojenských dějin druhé poloviny 19. století a první poloviny 20. století, zkoumá problematiku míst paměti, formování historické paměti, pomníkovou kulturu, kolektivní identity a německé etnikum v českých zemích, viz. publikace KESSLER, Vojtěch – KLEMENT, Martin, *Vytoužená, nepochopená, zapomenutá. Jahnova mohyla u Chebu*, Praha 2014 a KESSLER, Vojtěch – PEHR, Michal – VAŠEK, Richard (eds.), *Edvard Beneš, Němci a Německo III. Edice dokumentů 1935-1938*, Praha 2015.

Autor knižní monografii původně plánoval členit na tři hlavní celky a to: první, pojednávající o významných pomnících, či skupinách pomníků na významných bojištích, druhá pak měla obsáhnout zobecňující teze a pasáže týkající se specifík, obecných tendencí a závěrů komparací výše uvedených pomníků a poslední částí měl být soupis sepulkrálně-militárních památek stanoveného období na našem území. Nakonec autor práci pod vlivem nashromáždění velkého množství materiálů k první části práci přehledně a logicky strukturoval do nezbytného teoreticko-metodologického úvodu nazvaného: „*Paměť a válečné pomníky*“ a celkem čtyř hlavních kapitol „*Kolín – Toho orla jste tam mohla, vážená společnost, nechati, ten by nám byl už neublížil*“, „*Slavkov – znám hřbitov, nesmírný hřbitov*“, „*Chlumec – ...bez Chlumce by nebylo Lipska!*“, „*Chlum – Utlučem je čepicema*“ a nezbytného závěru.

Kniha se pozitivně odlišuje v překonání dnešního a hluboce zaběhlého paradigmatu líčení průběhu historických bitev pomocí „*historické skutečnosti*“,

kdy autor se líčením průběhu událostí zabývá „opačně“, tj., jak bylo a je konstruováno historické povědomí, potažmo historická paměť válečných událostí, jak tehdy vypadal obraz „předmětné historické skutečnosti“ v proměnách času. Klíčem k odhalování časové diskontinuity kolektivní (historické) paměti je druhý život válečných pomníků – památných míst na bojišti, uměleckých památek sepulkrální a militárních plastik, včetně hromadných hrobů.

Práce je celkově přínosná pro už zmíněné nové nazírání problematiky válečných památníků, zejména prizmatem reflexe sepulkrálních plastik, celkově posouvá možnosti české vědy opět směrem ke větu, reflektuje práce P. Norry, M. Halbwachse a R. Kosellecka a dalších. Z českého prostředí jsou reflektovány texty např. J. Čorneje, V. Vlnase a J. Raka. Ale zejména se v knize pozitivně odráží autorova zkušenost s psaním odborných textů, zejména se vztahem k sepulkrální-militárním památkám, kdy opět o kousek směrem vpřed posul zažitou teoreticko-metodologickou praxi české historické vědy směrem ke světu. Knihu nezbývá než doporučit, čte se jedním dechem.

Jiří Chmelenský

Jiří HNILICA, *Fenomén Dijon. Století českých maturit ve Francii*, Praha, Univerzita Karlova v Praze - Karolinum 2017, 510 s. ISBN 978-80-246-3514-9.

Publikace Jiřího Hnilici věnovaná možnosti středoškolského studia ve Francii vychází z úctyhodného množství prostudovaného materiálu z archivů francouzských i českých a československých. Bohatě čerpá jak z mnoha desítek osobních rozhovorů autora s pamětníky – absolventy československých oddělení na francouzských gymnáziích, tak ze stovek titulů literatury dobové (vydané i nepublikované paměti, ročenky spolků absolventů zmíněných lyceí) i odborné. Na rozdíl od ostatních článků a knih, které se dosud tématu v českém prostředí věnovaly, popisuje kniha Jiřího Hnilici podrobně politické okolnosti vzniku sekcí, za nimiž stál jednak zájem obou států na úzké kulturní spolupráci, jednak vůle několika českých a francouzských učitelů středoškolských i vysokoškolských na navázání spolupráce školské.

První kapitola přináší obecný pohled na historický kontext doby vzniku myšlenky na založení československých sekcí ve Francii, zejména na základě pamětí Ferdinanda Špiška, někdejšího vedoucího oddělení pro školské a kulturní styky s cizinou při Ministerstvu školství a národní osvěty.

Druhá kapitola se věnuje postupnému zakládání všech tří sekcí v první polovině dvacátých let 20. století. Vyvrací některé mýty šířené dosud v odborné i popularizační literatuře, např. že výběr Dijonu jako místa vzniku prvního

československého středoškolského oddělení ve Francii byl iniciován Edvardem Benešem, který na zdejší univerzitě obhájil r. 1908 doktorát. Ve skutečnosti se jednalo o souhrn důvodů geografických, ekonomických, politických i odborných (na univerzitě v Dijonu působili specialisté zaměřeni na střední Evropu). Okrajově jsou jako inspirační zdroj pro československé sekce ve Francii uvedeny také podobné pokusy jiných států, bohužel osudy těchto dalších středoškolských oddělení nejsou dále sledovány. Bylo by možno zmínit alespoň v poznámce o něco podrobněji osudy například norských sekcí, z nichž dosud fungující sekce v Rouenu byla založena roku 1918, tedy ještě před československou sekcí v Dijonu, a oslaví v letošním roce své sté výročí.¹ Její koncepce je v podstatě totožná s československými odděleními ve Francii a i v její existenci se odrážely velké dějiny (i ji postihlo uzavření r. 1939, obnovena byla po válce teprve r. 1950, avšak od té doby funguje na rozdíl od opakovaně zavíraných československých sekcí bez přerušení).

Méně známá byla dosud v českém prostředí snaha o založení československého oddělení na nižším dívčím gymnáziu v Angoulême, jež byla podobně jako v případě nîmeské sekce motivována snahou tamních lokálních politiků, ale nakonec se pro nesouhlas čs. ministerstva školství kvůli nekompatibilitě školských programů nerealizovala v navržené podobě, nýbrž pouze jako jednorocní kurz fr. jazyka, kultury a reálií, který se ovšem nezapočítával dívkám do jejich studií doma. V pasáži věnované angoulêmeškému oddělení je pouze drobná nepřesnost, kterou bychom rádi uvedli na pravou míru.²

Řadu zcela nových informací přináší publikace J. Hnilici také o založení čs. oddělení na dívčím lyceu v Saint-Germain-en-Laye a důvodech jeho relativně menšího úspěchu v meziválečném období oproti chlapeckým sekcím v Dijonu a Nîmes. Z dosud nepublikovaných rozšiřujících informací jsou v porovnání s nízkými počty čs. studentek na lyceích ve Francii zajímavé údaje o naopak vysokém podílu žen a dívek na Francouzském gymnáziu v Praze i na kurzech Francouzského institutu v meziválečném období.

Třetí kapitola věnovaná fungování všech tří středoškolských oddělení v meziválečných letech, vyniká podrobnými analýzami pramenných údajů, vztahujících se ke stipendiím, původu žáků, průběhu jejich studia, podmínkám života v internátě, výsledkům maturit, mimoškolním aktivitám, a také jejich dalším

¹ <http://lgcorneille-lyc.spip.ac-rouen.fr/spip.php?rubrique229>, citováno 5. 11. 2017

² Jde o pozn. na s. 79. Emanuel z Čenkova, významný frankofil, který se jako představitel pražské radnice angažoval při propagování této možnosti studia pro československé dívky, nebyl prvním překladatelem Hugových románů *Bídníci* a *Chrám Matky Boží* v Paříži do češtiny - obě díla přeložil do češtiny již v 60. letech 19. století Vincenc Vávra Haštalský - viz www.nkp.cz, Souborný katalog ČR, citováno 17. 11. 2017. Čenkov nicméně byl významným překladatelem z francouzštiny a aktivním zprostředkovatelem česko-francouzských vztahů již od přelomu 19. a 20. století.

profesním osudům po absolutoriu ve Francii. Pozornost je zaměřena i na vnímání československých sekcí obyvateli daných měst a regionů, setkávání československých a francouzských studentů mimo školní lavice i po dokončení gymnaziálních studií (v rámci spolků bývalých absolventů těchto gymnázií či jejich čs. sekcí). Například oddělení v jihofrancouzském Nîmes vzniklo na rozdíl od předchozích dvou v Dijonu a Saint-Germain iniciativou zdola, vycházející z podnětu představitelů samotného města, a to se mj. projevilo již od počátků existence zdejší sekce aktivnějším zapojením obyvatel města do přijímání čs. žáků v místních rodinách.

Cenné jsou osobní zkušenosti, vzpomínky, korespondence studentů a absolventů, ilustrující detailně nejen studijní povinnosti na zmíněných lyceích, ale i každodenní realitu, materiální podmínky života v internátě, a také subjektivní vnímání této každodennosti studentem. Přes kritické poznámky pamětníků k řadě odlišností francouzského lycea od českého gymnázia vyznívá většina vzpomínek pozitivně a ve prospěch studia ve Francii.

Na pozadí této mikrohistorie několika stovek čs. studentů a dalších zainteresovaných osob – učitelů, rodičů, spolužáků, čs. a fr. úředníků a politiků – lze vysledovat zvraty velkých dějin 20. století: druhou světovou válku a mezinárodní politické vztahy v období studené války.

Velmi důkladně se kniha věnuje ve čtvrté kapitole zejména popisům osudů žáků z předválečných ročníků 1936–1939, do jejichž studia zasáhly válečné události. Mnozí z absolventů ve Francii zůstali i po vyhlášení protektorátu a účastnili se bojů druhé světové války. Dalším dramatickým obdobím v životě sekcí (opakované uzavření ihned po únoru 1948 a poté v důsledku srpnové okupace s určitou prodlevou až od školního roku 1973/1974) jsou věnovány tři následující kapitoly, v nichž je značný prostor věnován osudům bývalých dijonských a nîmeských studentů, z nichž někteří byli pronásledováni a vězněni československým režimem v 50. letech, a mnozí další volili emigraci. Jiní se však začlenili do života v Československu po r. 1948 a někteří z nich se stali součástí vládnoucích kruhů. Důležitou roli při rychlém obnovení v obdobích politicky příznivějších pak hrály právě často tyto osobnosti bývalých absolventů sekcí z meziválečného či těsně poválečného období, jež se mezitím ocitly na klíčových pozicích na příslušných ministerstvech, z nichž připomeňme zejména dijonského absolventa Čestmíra Císaře.

Poslední osmá kapitola srovnává osudy absolventů tří generací, tedy z gymnaziálních ročníků meziválečných, poválečných a z přelomu šedesátých a sedmdesátých let, jejich další profesní uplatnění i jejich hodnocení studijních let ve Francii. Velká část bývalých studentů byla aktivní v profesích souvisejících s jejich výbornou znalostí francouzštiny (učitelé, překladatelé, spisovatelé, vědci a kulturní pracovníci), ale i v dalších oborech (technické a ekonomické obory, medicína, práva).

Text je doplněn dobovými fotografiemi prostor všech tří škol a jejich francouzských i českých studentů, a několika grafy a tabulkami.

Tato velmi obsáhlá, čtivá a erudovaná publikace potěší nejenom historiky zabývající se česko-francouzskými vztahy, ale i nejednoho českého frankofila, romanistu, učitele i studenta francouzštiny. Kniha má však potenciál zaujmout i širokou veřejnost, zejména pak žáky a jejich rodiče zajímající se o současné možnosti dlouhodobého pobytu ve Francii; publikace díky otevřeným vzpomínkám realisticky zobrazuje podmínky v internátech francouzských středních škol a může tak usnadnit rozhodování budoucím studentům, uvažujícím o této formě studia.

Zuzana Raková

Saul FRIEDLÄNDER, *Nacistické Německo a Židé, 1933–1945*, Ostrava: Občanské sdružení Pant, 2017, 335 s. (z angličtiny přeložila Petruška Šustrová). ISBN 978-80-906778-1-4

Předkládaná monografie izraelsko-amerického historika s českými kořeny Saula Friedländera (1935) *Nacistické Německo a Židé, 1933–1945* se zabývá situací židů v Německu a v Němci okupovaných zemích období nacistické Třetí říše v letech 1933–1945. S ohledem na tragický osud autora knihy, který se jako žid za druhé světové války skrýval na katolické internátní škole v malém francouzském městě Montluçon nedaleko Vichy, kde konvertoval ke katolicizmu, i jeho rodiče, kteří zemřeli v plynové komoře v Osvětimi, hledá příčiny pro pochopení holocaustu, který se jej bezprostředně a osobně dotkl. V roce 1948 odešel S. Friedländer do Izraele, kde dokončil střední školu a absolvoval povinnou vojenskou službu. V 50. letech studoval politologii na univerzitě v Paříži, v následujícím desetiletí mezinárodní vztahy na univerzitě v Ženevě, kde následující čtvrtstoletí vyučoval. Od roku 1988 působí na Kalifornské univerzitě v Los Angeles. Jedna z jeho monografií, *Pius XII. a třetí říše*, vyšla rovněž v češtině (Praha 1967), a stala se zajímavým příspěvkem do diskuze ve vztahu Vatikánu a německého nacizmu v letech 1939-1945.

Za stroze pojmenovanými třemi částmi knihy (I. část: *Pronásledování* /leden 1933-srpen 1939/, II. část *Teror* /září 1939 – prosinec 1941/ a III. *Šoa* /leden 1942–květen 1945/, které v patnácti kapitolách sledují v chronologické návaznosti utrpení Židů, se otevírá mimořádně plastický a dynamický příběh evropského židovstva, který je vystaven na hluboké znalosti dobových deníků, osobní korespondence, úředních dokumentů a oficiálních nacistických projevů. Sleduje příběh nenávisti, který začal ve 30. letech ve formě perzekuce a vylučování židů z veřejného prostoru, přes jejich vyhánění, mučení a popravy, a skončil jejich

masovým vražděním v koncentračních táborech ve východní Evropě. Knihu uzavírají poznámky, vybraná bibliografie a rejstřík.

Se smyslem pro detail, aniž by zapomínal na celek, při mistrovském propojení subjektivní a objektivní roviny příběhu, líčí S. Friedländer proměny vraždění židů, které vyvěraly z nacistické racionality a zrůdnosti, jež měla zůstat utajena před civilním obyvatelstvem Evropy včetně německého. Hromadné popravy židů, které se prováděly na počátku války střelbou do týlu, považovala nacistická byrokracie za pomalý, špinavý a psychicky náročný proces, takže usilovala o jejich zdokonalení. Ani speciálně upravené vozy, do jejichž nitra byly přivedeny výfukové plyny, aby mohly *rychleji* vraždit osoby v nákladním prostoru, nacisty příliš neuspokojily. Vzhledem k omezené kapacitě plynových vozů, které byly nasazovány v Polsku a později v Sovětském svazu, bylo zabíjení pomalé. S postupem nacistů na východ se v německých rukou totiž ocitalo stále více židů, které režim zamýšlel likvidovat – plán na zabití jedenácti milionů evropských židů musel být proto nejen prováděn racionálně a efektivně, ale rovněž centrálně koordinován, personálně zabezpečen a pro utajení maskován.

Zajímavé jsou samozřejmě i statistické informace, s nimiž S. Friedländer pracuje – v roce 1933 žilo v Německu 525 000 židů, z nichž většina bydlela ve velkých městech jako Berlín, Frankfurt nad Mohanem, Hamburk, Vratislav, Kolín nad Rýnem či Lipsko, což představovalo 1 % německé populace. Bezprostředně po nástupu A. Hitlera k moci opustilo zemi 37.000 židů, v následujících letech každoročně ještě méně. Většina z nich – téměř dvě třetiny – odešla do jiných zemí Evropy, pětina do Palestiny a necelá desetina do zámoří. Podle sčítání obyvatel žilo v Německu v květnu 1939 ještě 213.000 židů, do konce roku se jejich počet snížil na 190 000 osob. Známé Norimberské rasové zákony ze září 1935 představovaly jen další ze série omezení, které židům ztěžovaly život v Německu. Již v roce 1933 dopadla represivní opatření na židovské lékaře, právníky, zemědělce, novináře, studenty, přičemž se jejich ponižování a segregace stále prohlubovaly. V roce 1938, kdy dosavadní nenávist nacistů vůči židům vyvrcholila tzv. Křišťálovou nocí, byla narušena další hospodářská existence židů v Německu. Byly jim odebrány lékařské licence, vysokoškolské tituly, řidičské průkazy, možnosti chovat domácí zvířata atd., aniž by některá ze světových demokratických velmocí protestovala.

Jádrem monografie, k němuž ostatně spěje příběh celé nacistické brutalita, je období od jara 1942 do jara 1945, kdy byly do šesti polských táborů, do Osvětimi-Březinky, Chelmnu, Treblinky, Sobiboru, Majdanku a Belzece, deportováni židé z celé Evropy. Zde byla vybudována velkokapacitní stacionární smrtící zařízení, jak autor naturalisticky zobrazuje, jež oxidem uhelnatým či cyklonem B likvidovala oběti nacistického běsnění. Tato aktivita byla naplánována na setkání předních nacistických špiček pod předsednictvím obergruppenführera SS a generála policie Reinharda Heydricha dne 20. ledna 1942 v zámku na břehu

jezera Wannsee poblíž Berlína. Jak autor knihy uvádí a na mnoha místech na základě výpovědi pramenů dokumentuje, mimořádně brutální byla zejména likvidace židovského obyvatelstva ve východní Evropě, především v Baltských státech, v Bělorusku, na Ukrajině, v Rumunsku a v Sovětském svazu, kde se na jejich likvidaci často podílelo domácí obyvatelstvo.

Knihy tak představuje cenné, i když děsivé svědectví o vyhlazování židů, kteří byli nacistickou propagandou – v protižidovské posedlosti – pokládáni za hlavního nepřítele nacistického Německa. Je do určité míry i zrcadlem většinové křesťanské společnosti, která zůstávala vůči pronásledování židů překvapivě pasivní. Podle S. Friedländera tak Hitlerův boj proti židům nepředstavuje jeden z cílů hospodářské a politické rovnováhy, ale jádro německé mesianistické víry, která by bez antisemitské posedlosti nevyústila do protižidovské politiky a nevedla do jejích vražedných důsledků. Rozhodně by ji proto neměl opomenout nikdo, kdo se zajímá o dějiny 20. století.

Marek Šmíd

Jakub DRÁBIK, *Fašista: příběh sira Oswalda Mosleyho*, Praha, Academia 2017, 500 s. + 32 s. obrazových příloh. ISBN 978-80-200-2679-8.

V roce 2017 vyšla v nakladatelství Academia rozsáhlá kniha mladého slovenského historika Jakuba Drábika (nar. 1986) s názvem *Fašista: příběh sira Oswalda Mosleyho*. Kniha z žánru politické biografie přibližuje životní osudy britského šlechtice, vojáka a především politika, Oswalda Mosleyho (1896–1980). Autor se tématu již částečně věnoval ve své předchozí knize *Mýtus o znovuzrození. Britská unie fašistů a její propaganda*, která vyšla v roce 2014 v nakladatelství FF UK v Praze. Šlo o první samostatnou publikaci o britském fašismu. Pokud však v případě jeho první knihy recenzent konstatoval, že „čtenáři toužící poznat širší dobový kontext budou možná trochu zklamáni“, tak toto zcela jistě neplatí u jeho knihy druhé.

Zde autor zužitkoval a rozvinul své předchozí poznatky a využil svého badatelského pobytu v Anglii. O nacismu a Adolfu Hitlerovi existuje nepřehledné množství publikací, ale britský fašismus a jeho čelní představitel zůstával dosud na okraji zájmu badatelů. Ve své zemi se dočkal již řady odborných prací, které se pohybují od nekritického obdivu k odsouzení, často podle hodnotového žebříčku autorů. Tohoto nešvaru se snaží Jakub Drábik vyvarovat a antihrdinu Mosleyho (jak ho nazývá v předmluvě historik Martin Kovář), představuje jako osobnost s dynamickým a zajímavým vývojem a tragickým koncem.

Knihy je rozdělena na třináct kapitol, které mají vždy jednoslovný název. Ten má dle autora vždy nejlépe vystihovat dané období v životě Mosleyho. Od

Fracka, přes Rebelu k Antisemitovi až k Vyvrhelovi. Slovo fašista, které autor zvolil za název celé knihy, je ale ústředním pojmem v životě Oswalda Mosleyho. Tento muž ze staré anglické šlechtické rodiny vstoupil do politiky záhy po skončení první světové války, které se aktivně účastnil, a postupně byl zvolen poslancem za konzervativní, ale i labouristickou stranu. Počátkem 30. let se u něj začal projevovat příklon k fašismu a zároveň tím byla zahájena jeho cesta na politickou periferii a do politické obskurity. Drábik velmi precizně popisuje, že inklinace k fašismu byla v Mosleyho názorech přítomná již v době, kdy byl poslancem úplně jiných stran (tedy konzervativní a labouristické). Navíc se snaží i o vystižení jeho osobnosti, která byla deformována sebeklamem a zcela jistě narcismem, což se projevovalo například při velkolepých fašistických shromážděních, která lákala mnoho diváků nejen z řad fašistického hnutí.

Důvod velmi malé volební podpory Britské unie fašistů byl v první řadě ten, že se tato strana zdiskreditovala při pouličních rvačkách a násilnostech. Ani jejich polovojskové vystupování a nošení uniforem, před kterým varoval Mosleyho například italský diktátor Benito Mussolini, nebylo Britům vlastní a nepřijali ho. Drábik sleduje Mosleyho politický i osobní život na pozadí britské i světové politiky. I čtenáři, který není zcela obeznámen s kontextem tak podává dostatečně plastický obraz doby a osobnosti, která se nesmazatelně zapsala do britských dějin.

Knihy je založena na několikaleté badatelské práci v archivech. Drábik se také snaží kriticky hodnotit literaturu, která je Mosleymu věnována. Vyzdvihnout je nutné i to, že kniha je psána velice poutavým stylem. Nejde o suchopárné líčení volebních výsledků a schůzí, ale o text, který se čte jako napínavý román. I přes fakt, že má tento román špatný konec, přináší mnoho nových a zásadních informací, které jistě zaujmou nejen zájemce o politický extremismus a britské dějiny.

Martin Dolejský

Martin JINDRA, *Sáhnout si do ran tohoto světa. Perzekuce a rezistence Církve československé (husitské) v letech 1938–1945*, Praha ÚSTR – CČSH, 2017, 704 s. ISBN 978-80-87912-80-5, ÚSTR; 978-80-7000-141-7, CČSH.

Na konci roku 2017 vydal Ústav pro studium totalitních režimů a Církev československá husitská práci historika Martina Jindry *Sáhnout si do ran tohoto světa, s podtitulem perzekuce a rezistence Církve československé (husitské) v letech 1938–1945*. Mohlo by se zdát, že autorovo vymezení práce je značně zužující a opomenutí běžného života Církve československé husitské (CČSH) či její kolaborace bude zásadním nedostatkem práce. Při bližším seznámení se sedmisetstránkovou publikací však zjišťujeme, že je zpracována velmi detailně, s precizností a se značnými přesahy do historie církve a zdaleka se nezabývá pouze

perzekucí církve ve sledovaném období. Autor pracoval na díle evidentně řadu let, prošel více než 30 archivů, státních i církevních, včetně slovenských, stovky titulů tiskovin, tištěných pramenů a odborné literatury. První část práce, rozčleněná do dvaceti kapitol, má monografický charakter a zaměřuje se na nejrozličnější témata související s hlavním zaměřením práce. Druhou a třetí část představují biografické portréty perzekuovaných duchovních a farářů, kteří zahynuli v nacistických věznicích a koncentračních táborech. Dílo obsahuje desítky fotografií, a systematizujících přehledů a tabulek.

Jindra začíná svůj exkurz dějinami CČSH už ve 2. polovině 30. let a zabývá se reflexí občanské války ve Španělsku mezi duchovními a věřícími. Konstatuje, že většina podporovala levici- republikány, pro které organizovala sbírky, charitativní a zdravotní podpůrné akce. Pouze ojediněle zaznívaly v prostředí CČSH přes pronikající informace o Stalinském Rusku a monstrprocesech varovné hlasy před nebezpečím komunismu. Zajímavý je tehdejší výrazně kritický pohled tisku CČSH na katolickou církev ve Španělsku a ospravedlňování či „pochopení“ pro teror republikánů v klášterech a kostelech, obhajovaný „zpronevěřením se svému poslání katolicismu“. Tento pohled evokuje prvorepublikové tenze náboženského života, na hony vzdálené dnešnímu ekumenismu. Autor sleduje osudy CČSH v důsledku územních změn po Mnichovské konferenci 1938 a v období tzv. 2. republiky, připomíná osudy jednotlivých farností v zabraném území a doplňuje je memoáry pamětníků. Zmiňuje Sudety, ale i Těšínsko, kde byla církev zlikvidována a věřící buď vystěhováni, nebo museli přestoupit ke katolíkům či evangelíkům. Sleduje genezi působení CČSH na Slovensku a Podkarpatské Rusi, přičemž v obou regionech zůstala během I. republiky menšinovou církví a byla vnímána ve zdejším prostředí často jako církev exportovaná, česká, slovenskými nacionalisty dokonce jako cizorodý zednářský element. Její život byl v letech 1938–1939 s postupným odchodem obyvatel české národnosti korodován a zcela jej paralyzoval po vzniku Slovenského státu výnos ministra vnitra z 5. dubna 1939, zakazující její činnost na Slovensku.

Vlastenecké cítění v prostředí CČSH ukazují masově navštěvované oslavy státního svátku při příležitosti smrti Mistra Jana Husa v červenci 1939, překvapivě navíc spojené v tomto období s otevřením dvou nových sborů, a to v Turnově a Táboře, či odhalení Husova pomníku v Novém Městě nad Metují. Autor poukazuje na národnostní napětí na konci 30. let mezi Čechy a Němci, projevující se poškozováním Husových pomníků např. v Jihlavě. Husovské oslavy klade Jindra vedle dalších protiokupačních projevů Čechů, převozu ostatků K. H. Máchy, poutí katolických věřících na Velehrad či demonstrací při příležitosti vzniku republiky 28. října s následným úmrtím MUC Jana Opletala, mimo jiné věřícího CČSH. Zajímavou kapitolu představuje problematika vztahů k pronásledovaným Židům za protektorátu. Autor uvádí řadu případů solidarity věřících, mezi nimiž vyniká odvaha manželů Homolkových, kteří 3 roky, včetně kritického období

heydrichiády, ukrývali v Nechanicích u Spáleného Poříčí židovské manžely Ehrmannovy, již se díky nim dočkali konce války. Homolkovi byli posmrtně odměněni titulem „Spravedlivý mezi národy.“

Zásadní část práce tvoří popis odbojových aktivit členů CČSH, kteří sehráli v protinacistickém hnutí rezistence důležitou roli. Mezi četnými příslušníky Obrany národa vynikají plk. Bohuslav Závada, gen. Jan Netík či gen. Václav Volf, popravení nacistickými okupanty. Aktivní zapojení členů církve probíhalo napříč celou zemí, přičemž vedle samotných odbojářů byly velmi často perzekuovány celé jejich rodiny a další přátelé. Vlastenecké cítění věřících CČSH potvrzuje také statistika padlých ze závěrečných bojů v květnových dnech – autor dospěl k číslu 280 padlých během Pražského povstání a 900 v ostatních částech republiky. Výrazné místo v protiokupačních aktivitách patří také farářům CČSH – pronášeli vlastenecká kázání, rozšiřovali ilegální tiskoviny, vystavovali stíhaným falešné dokumenty či ukrývali hledané osoby na farech. Pro tyto aktivity bylo 32 z nich nacisty dlouhodobě vězněno a 8 zahynulo, v hnutí odporu jich bylo činných kolem 130, což představuje téměř 40% duchovních CČSH. Jejich životní portréty jsou cennou součástí práce. Autor poukazuje také na podporovatele parašutistů, kteří provedli atentát na zastupujícího říšského protektora R. Heydricha a přinesli následně hrdinou obět' – např. A. Moravec, J. Jeřábek a O. Vosmík. I mezi popravenými v Ležákách a Lidicích byli věřící CČSH.

Jindra mapuje rovněž účast věřících a duchovních v zahraničním odboji. Zmiňuje přibližně 150 členů církve v RAF, z nichž 42 zahynulo. K nejznámějším patřili J. Bryks, O. Hrubý, F. Zimprich či F. Fajtl. V řadách československých jednotek padlo kolem 550 členů CČSH, mezi nimi také kapitán Otakar Jaroš, hrdina od Sokolova, či J. Vedral, jediný čsl. generál, který zahynul v bojích, a to 6. 10. 1944, krátce po průchodu na československé území na Dukle, když jeho auto najelo na minu. Členem církve byl také gen. Tomáš Sedláček bojovník západní i východní fronty, hrdina protinacistického a později i protikomunistického odboje. Publikace obsahuje také detailní přehled hmotných škod, jež CČSH za války utrpěla – zrekvírované zvony, církevní obce zlikvidované v průběhu války v důsledku vysídlení obyvatel z Benešovska a Sedlčanska, chrámy, fary a další budovy poškozené v průběhu závěrečných bojů konfliktu, např. kostely v Praze na Nové Městě, v Ostravě v Michálkovicích a ve Svinově. Kuriózní, leč příznačné jsou krádeže církevních financí či automobilu vojáky Rudé armády.

Autor se zabývá ve svém výkladu řadou organizačních otázek a problémů fungování církevních struktur. Sleduje církevní tisk a vydavatelství, včetně protektorátních cenzurních zásahů, mnohdy dosti bizarních – např. v dětských čítankách či modlitebních knihách. Mapuje vývoj církevního školství od 20. let fungování fakulty CČSH, vzdělávání a svěcení bohoslovců ve složitých válečných letech. Vypočítává obdivuhodnou práci na sociálním a charitativním poli, kterou CČSH přes krátkou dobu své existence rozvinula (péče o nezaměstnané, dětské

domovy, ošetrovatelská a zdravotní služba). Každodenní obtíže církevních obcí v době války zachycuje mikrosonda do regionu autorovi blízkého Příbramska. Je třeba vyzdvihnout, že neopomíjí ani citlivé kapitoly interních církevních sporů, např. při volbě biskupa východočeské diecéze, při neúspěšném pokusu o volbu nového patriarchy po úmrtí G. A. Procházky či názorové střety mezi konzervativní částí ústřední rady CČSH a levicově smýšlejícími duchovními v čele s F. Roháčem a F. Hubem. Oba směry se střetly brzy po osvobození v květnu 1945, kdy se ve změněných poválečných poměrech prosadila prokomunisticky orientovaná frakce.

Jindra ukazuje, že CČSH obtížné období války a nacistické okupace přes všechny dopady perzekuce přestála a obstála v něm. Paradoxně v těch nejtěžších situacích v nacistických věznicích, koncentračních táborech a v armádě v tváři v tvář nebezpečí a hrozcí smrti dokázali křesťané odložit často nicotné mezicírkevní prvorepublikové rozmíšky a směřovat k opravdovému přátelství, bratrství a v té době velmi průkopnickému ekumenismu.

Jindrova práce představuje jednu ze zásadních prací o českých církevních dějinách 20. století posledního desetiletí. Každý, kdo se bude v budoucnu věnovat tématu Církve československé husitské a osudům křesťanů za 2. světové války, se s ní bude muset vyrovnat. Kéž by se i další církve dočkaly podobně fundovaného, a přitom čtivého zpracování své moderní historie.

Vojtěch Vlček

Petr SKALNÍK a kolektiv, *Afrikanistika v českých zemích a na Slovensku po roce 1960: kritické ohlédnutí*, Ústí nad Orlicí – Hradec Králové, Oftis 2017, 336 s. ISBN 978-80-7405-427-3.

Geneze jednoho oboru: vzestupy a pády české afrikanistiky

Recenzovaná kniha je publikačním výstupem z konference, která byla uspořádána v listopadu 2016 v Hradci Králové u příležitosti padesátého výročí vydání dvoudílných Dějin Afriky. Sborník je rozdělen do tří částí nazvaných Studie a diskuse, Reminiscence a Centra. Samostatným oddílem je pak nesmírně cenný rozsáhlý, přestože nutně jen výběrový přehled bibliografie českých a slovenských afrikanistů zahrnující téměř tisíc položek od 75 autorů vydaných v letech 1953-2016.

První část sborníku se snaží představit objektivní pohled na vývoj afrikanistiky jako vědeckého oboru v Československu. Petr Zima otevírá sborník teoretickou kapitolou o interdisciplinárním charakteru a širokém metodologickém záběru afrikanistiky. Viera Pawliková-Vilhanová se věnuje osobě klíčové postavy české afrikanistiky Ivana Hrbka a jeho roli v poznávání historie Afriky. Jan Klíma se zabývá analýzou současné české historiografické produkce o Africe. Petr Skalník zasazuje československou afrikanistiku do širšího kontextu visegrádských

zemí. Getnet Tamene se věnuje vývoji a současnému stavu afrikanistiky na Slovensku. Josef Kandert doplňuje tuto část přehledem popularizační činnosti o Africe mimo akademické kruhy, která častokrát nahrazovala oficiální ideologizovanou produkci. V posledním příspěvku se pak Maciej Kurcz vrací ke zkušenosti mladých polských badatelů získaných při organizaci a realizaci expedice Afrika 76.

Druhá část sborníku nabízí čtyři velmi osobní příspěvky představitelů první generace českých afrikanistů. Otakar Hulec popisuje svou dlouholetou osobní zkušenost z Orientálního ústavu AV ČR (OÚ). Se svou vzpomínkou na OÚ druhé poloviny 60. let se prezentuje také Vladimír Klíma. Magdalena Haunerová-Slavíková popisuje svou až neuvěřitelnou životní cestu od studentky afrikanistiky přes londýnskou School of Oriental and African Studies až po University of Wisconsin, kde zakončila svou akademickou kariéru jako děkanka filozofické fakulty. Ladislav Venyš se naopak věnuje krátkému výseku své kariéry, kdy působil dva měsíce jako český expert v rámci projektu OSN na výstavbu hydroelektrárny v Libérii.

Poslední část sborníku přibližuje jednotlivá afrikanistická pracoviště v Praze (Luboš Kropáček), v Neapoli (Elena Bertoncini Zúbková), v Trnavě (Emília Bihariová a Veronika Danielová), v Ústavu orientalistiky Slovenskej Akadémie vied (Silvester Trnovec) a ve Vídni (Dobrota Pucherová a Jitka Kloudová).

Šestnáct příspěvků umožňuje čtenáři sestavit si obrázek o historii a současnosti afrikanistiky v českých zemích. Ačkoliv nemáme koloniální minulost, která by vysvětlovala na poměry naší země možná až nečekaný rozmach afrikanistiky, přesto lze vystopovat základy oboru dávno před jeho faktický vznik – počínaje objevitelskými cestami českých dobrodruhů přes blízký kontakt s rakouskou a německou afrikanistikou až po založení OÚ v roce 1929. Bezprostředním impulsem pro vznik oboru ale samozřejmě byla překotná dekolonizace Africe od konce padesátých let. Obor afrikanistika byl na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy poprvé otevřen v roce 1961, v téže době také dochází k rozvoji bádání o Africe v OÚ. U zrodu oboru v obou institucích stáli především arabisté a lingvisté. Obor byl postaven na filologickém základě, ale s ambicí „*stát se souhrnným areálním studiem zapojujícím přístupy všech humanitních a sociálních věd*“ (Kropáček, s. 180). I přes zásadní překážky jako minimální přímý kontakt s Afrikou nebo absenci pramenné základny (Hulec, s. 131) nastartovala česká afrikanistika rychlý rozvoj ve výzkumu jazyků a dějin. Vyvrcholením bylo vydání Dějin Afriky v roce 1966, jež zpracoval kolektiv autorů pod vedením Ivana Hrbka. V této knize Hrbek prezentoval svůj návrh na periodizaci dějin Afriky, který byl posléze v mírně modifikované podobě přijat světovou vědeckou komunitou. Hrbek se stal členem Mezinárodního vědeckého výboru, který pod záštitou UNESCO připravoval zpracování a vydání osmisvazkových afrických dějin, a sám se stal spolu-editorem třetího dílu

(Pawliková-Vilhanová, s. 47–49). Česká afrikanistika v druhé polovině 60. let „*měla velké naděje stát se jedním z předních evropských center*“ (Zima, s. 27).

Bohužel, vzestup české afrikanistiky byl jen dočasný a za normalizace ustoupilo odborné vědecké bádání jiným prioritám. Obor postihly personální čistky, posun zájmu od studia jazyků, literatur a starších dějin k analýze kolonialismu a národně osvobozeneckých hnutí a samozřejmě ideologizace vědecké činnosti. Afrikanistická pracoviště od druhé poloviny 70. let přestala mít s afrikanistikou jako vědním oborem stále méně společného (Zima, s. 29) a česká a slovenská afrikanistika přestala být mezinárodně známá (Skalník, s. 83).

Revoluce v roce 1989 přinesla nové naděje na obnovení významné, byť krátké tradice oboru. Tyto naděje ale zůstaly vesměs nenaplněné. V Akademii věd čelila afrikanistika dvojímu snižování stavů z finančních důvodů, což následně vedlo k zániku samostatného oddělení Afriky a poté ke konci bádání o Africe jako takového (Hulec, s. 134). Na Univerzitě Karlově nebyla situace o mnoho lepší. Obor se otevíral ve čtyřletých intervalech, což umožňovalo přímý kontakt a předávání zkušeností mezi diplomanty a nováčky. Bohužel, zatímco náš „ročník 2001“ ještě mohl čerpat od svých zkušenějších kolegů, my sami jsme již neměli komu naše zkušenosti předávat. Z důvodu nesplnění kritérií pro interní pedagogii nebyla oboru obnovena akreditace a ročník 2005 (ani žádný další) již otevřen nebyl, přestože personální zabezpečení výuky externisty bylo vesměs na vysoké úrovni.

Kde se tedy česká afrikanistika nachází teď? V Akademii věd, stejně jako třeba v Ústavu mezinárodních vztahů, dnes žádného afrikanistu-specialistu nenajdeme a na FF UK je možné studovat afrikanistiku jen v rámci širěji koncipovaného doktorského programu Dějiny a kultury zemí Asie a Afriky. Pokus o renesanci afrikanistiky probíhá v Hradci Králové a v Plzni. V případě hradecké Filozofické fakulty se ovšem jedná „jen“ o jednu ze dvou magisterských specializací politologie, v případě plzeňského Centra afrických studií se ani nejedná o ucelený studijní program a letmý pohled na jeho webové stránky či facebook naznačuje, že ambice komplexního studia a výzkumu Afriky zůstává stále spíše velmi vzdálenou ideou než realitou. V obou případech lze jen stěží hovořit o nástupnictví původního oboru, nelze však oběma pracovištím upřít přínos v úspěšném navazování přímých kontaktů s Afrikou. Ačkoliv se totiž po revoluci „*otevřely nebývalé možnosti pro mezinárodní spolupráci*“ (Kropáček, s. 186), možnosti stáží a studijních pobytů „v terénu“ byly pro studenty pražské afrikanistiky v podstatě nulové.

Petr Zima (s. 20–21) upozorňuje na rozdíl mezi klasickou lingvisticko-historicky orientovanou afrikanistikou a její „moderní“ podobou postavenou na bázi politologie a mezinárodních vztahů. Tato tzv. africká studia ovšem často trpí tím, že takto pojatý výzkum Afriky je vesměs formální a povrchní, už jen proto, že zůstává na rovině komunikace v evropských jazycích, čímž ve výzkumu absentuje

pohled zevnitř. Osobně se nedomnívám, že by dělicí linií mezi afrikanistikou a africkými studii byl výhradně jazyk, spíše jde o to, jaké otázky jsou zkoumány a jaké metodologie jsou k tomu využívány. Ve svém výzkumu jsem se například věnoval analýze mediálního diskurzu v Keni na příkladu nejčtenějšího místního deníku – samozřejmě anglicky psaného. Stejně tak diskuze se studenty nebo obchodníky probíhají v angličtině, protože i výuka na univerzitách a byznys probíhají vesměs (ačkoliv samozřejmě ne nutně) v angličtině. Přesto bych se zařadil mezi afrikanisty, a to nikoliv s odkazem na klasické afrikanistické vzdělání, ale s odkazem na cíl výzkumu, kterým je právě snaha jít za více či méně pokřivený západní obraz Afriky a studovat africký pohled zevnitř. Klasickou afrikanistiku tedy chápu jako založenou primárně na osobním kontaktu s Afrikou a výzkumu v terénu (k čemuž je samozřejmě znalost afrických jazyků velkou výhodou, nikoliv ovšem nezbytnou podmínkou), a je tedy zřejmé, že politologické studie či historické práce psané z českých kanceláří nemohou, bez ohledu na jejich vědeckou hodnotu, nahradit bílé místo vzniklé v českém akademickém prostoru po zániku tradiční afrikanistiky.

V tomto kontextu je zajímavou kapitolou česká historiografie o Africe. Jan Klíma pokládá dvě ediční řady dějin Afriky za „výkladní skříň české historiografie zaměřené na Afriku“ (s. 66), což nepochybně není dobrá vizitka oboru. Má osobní zkušenost s popularizační sérií v nakladatelství Libri je, že vydávání jednotlivých svazků není vedeno ani tak systematickým edičním plánem, jako spíše schopností autorů zaplatit si vydání publikace z vlastního grantu. Proto si lze přečíst svazky k dějinám Kapverd a Svatého Tomáše, Namibie či Svazijska, což nejsou teritoria, kudy by zrovna kráčely africké dějiny. Analogicky to ale platí i pro odbornou sérii v Nakladatelství Lidové noviny, kde nároky na kvalitní vědecké práce naráží na nedostatek odborníků (Klíma, s. 68). Proto má polovinu z vydaných svazků na svém kontě právě Jan Klíma a proto si můžeme přečíst o dějinách Guineje Bissau, Madagaskaru či Rwandy a Burundi, ale již ne o Keni, Nigérii, Ghaně, Libérii či Senegal. Pokud Jan Klíma volá po tom, že by česká historiografie „potřebovala základnu ve specializované vědecké či univerzitní instituci“ (s. 71), pak se jedná o volání pochopitelné, je ovšem otázkou, jestli právě to česká afrikanistika při svém současném stavu potřebuje nejvíce.

Recenzovaná publikace přináší velice cennou kolekci textů z pera předních českých a slovenských afrikanistů, na nichž obor do značné míry po revoluci stál a stojí. Kolekce je zčásti nostalgická, zčásti kritická, moc řešení do budoucna ovšem nenabízí. Jak podotýká Petr Zima (s. 33), česká afrikanistika dnes přežívá z kořenů šedesátých let a spíše navzdory, než s podporou institucionálních center. Problém jistě spočívá i v tom, že česká politika, diplomacie, byznys či média mají jen velmi malé požadavky na kvalitní informace o Africe (Klíma, s. 71). Nedostatečná poptávka by ovšem neměla vést k rezignaci na straně nabídky. Současná „internetová džungle“ je plná „naivních, zkreslených a nekompetentně

generalizujících soudů o Africe“ (Zima, s. 30), což je nepochybně výzva a současně šance. Cestou vpřed může být užší sepjetí a provázání s praxí – ačkoliv to může přinést preferenci výstupů zabývajících se současnou politickou a ekonomickou situací v Africe, může to ve výsledku ve střednědobém horizontu pomoci obnovit i klasickou afrikanistiku jako obor s důrazem na jazyky a historii. Nakonec se totiž může ukázat, že poptávka po kvalitní vědecké afrikanistice přeci jen existuje, a že nabídka na straně afrikanistů je schopna tuto poptávku uspokojit. Věřme tedy, že se sborník dostane i mimo komunitu afrikanistů, třeba právě i do rukou lidí z praxe, kteří tak budou moci zjistit, že česká afrikanistika přese všechny překážky stále žije a stále má na čem stavět.

Vilém Řehák

OBSAH

STUDIE

Pavel KLADIWA

*The Transformation and Social Activation of Rural Areas. The Bohemian Lands in 1861–1914. (A Preliminary outline of the issue).....*1

Patrik VEDRAL

*Gender a náboženství v meziválečném Československu (1918–1938)*31

Markéta SKOŘEPOVÁ

*Propagace Katolicismu ve 20. století prostřednictvím prvků lidové zbožnosti. Komunikační prostředky pastorace děkana Jana Paulyho.....*45

Martin PELC

*Národní stadion. Polemiky o ústředním sportovišti Československa v letech 1918–1938.....*67

Jaroslav VALKOUN – Eva FISCHEROVÁ

*Britsko-dominiální vztahy, imperiální preference a imperiální ekonomická konference v Ottawě v roce 1932.....*91

Jan HERMAN

*Baťa, Židé a Steinův seznam (1938–1939).*111

Alena BUBELOVÁ – Petra ZABILANSKÁ

*Český skauting za druhé světové války. Podle deníků Jarmila Burghausera.....*135

Anna BLATECKÁ

*Vedoucí představitelé nacistické trestnice Mírov v letech okupace (1938–1945).....*163

Vojtěch ČEŠÍK

*Kriminální komisař Richard Heidan (1893–1947). Životní osudy posledního vedoucího gestapa v Olomouci.....*183

Lukáš BLAŽEK – Daniela NĚMEČKOVÁ

*Analýza revize retribuce v roce 1948 s využitím statistických metod.....*205

Miroslav ŠEPTÁK <i>Novinářská organizace v počáteční fázi reformního procesu</i> (leden – březen 1968).....	237

MATERIÁLY

Jindřich DEJMEK <i>Málo známý list ze „západní“ politiky Pražského jara.</i> <i>Schůzka ministrů zahraničí Jiřího Hájka a Kurta Waldheima v Bratislavě</i> dne 21. června 1968.....	253

KRONIKA

<i>Pracovní seminář o komunistickém převratu v únoru 1948</i> (Daniela Němečková).....	277

RECENZE

József DEMMEL, <i>Ludovít Štúr. Zrod moderného slovenského národa v 19. storočí</i> , Bratislava, Kalligram 2015, z maď. orig. <i>A szlovák nemzet születése. Ludovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon</i> , Kalligram 2011, překl. Galina Šándorová, 368 s. , doslov Rudolf Chmel. ISBN 978-80-8101-879-4. (Dalibor Státník).....	279

Tereza KOVAŘÍKOVÁ – Pavel MAREK – Ivan PUŠ, <i>Starostové, vůdcové, nebo služebníci? Role starosty v samosprávě na příkladech Olomouce, Prostějova a Zlína na přelomu 19. a 20. století</i> , Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci 2016, 254 s. ISBN 978-80-244-5070-4 (Vojtěch Kessler).....	282

Gustav NOVOTNÝ, <i>Tři lesní inženýři. Josef Opletal, Karel Šiman a Gustav Artner</i> , Praha, Historický ústav 2015, 592 s. (Práce Historického ústavu AV ČR, v. v. i, 57). ISBN 978-80-7286-246-7. (Ondřej Horák).....	284

Vojtěch KESSLER, <i>Paměť v kameni: Druhý život válečných pomníků</i> , Praha, Historický ústav AV ČR 2017, 336 s. ISBN 978-80-7286-308-2. (Jiří Chmelenský).....	286

- Jiří HNILICA, *Fenomén Dijon. Století českých maturit ve Francii*, Praha, Univerzita Karlova v Praze – Karolinum 2017, 510 s. ISBN 978-80-246-3514-9. (Zuzana Raková).....287
- Saul FRIEDLÄNDER, *Nacistické Německo a Židé, 1933-1945*, Ostrava: Občanské sdružení Pant, 2017, 335 s. (z angličtiny přeložila Petruška Šustrová). ISBN 978-80-906778-1-4 (Marek Šmíd).....290
- Jakub DRÁBIK, *Fašista: příběh sira Oswalda Mosleyho*, Praha, Academia 2017, 500 s. + 32 s. obrazových příloh. ISBN 978-80-200-2679-8. (Martin Dolejský).....292
- Martin JINDRA, *Sáhnout si do ran tohoto světa. Perzekuce a rezistence Církve československé (husitské) v letech 1938–1945*, Praha ÚSTR – CČSH 2017, 704 s. ISBN 978-80-87912-80-5, ÚSTR; 978-80-7000-141-7, CČSH. (Vojtěch Vlček).....293
- Petr SKALNÍK a kolektiv, *Afrikanistika v českých zemích a na Slovensku po roce 1960: kritické ohlédnutí*, Ústí nad Orlicí – Hradec Králové, Oftis 2017, 336 s. ISBN 978-80-7405-427-3. *Geneze jednoho oboru: vzestupy a pády české afrikanistiky* (Vilém Řehák).....296

INHALT

STUDIEN

Pavel KLADIWA

Umwandlung und soziale Aktivierung der ländlichen Gebiete. Die tschechischen Kronländer in den Jahren 1861–1914 (vorläufiger Umriss der Problematik)....1

Patrik VEDRAL

Gender und Religion in der Tschechoslowakei der Zwischenkriegszeit (1918– 1938).....31

Markéta SKOŘEPOVÁ

Propagierung des Katholizismus im 20. Jahrhundert durch Elemente der Volksfrömmigkeit. Kommunikationsmittel in der Seelsorge von Dekan Jan Pauly.....45

Martin PELC

Das Nationalstadion. Polemiken über die zentrale Sportstätte der Tschechoslowakei in den Jahren (1918–1938).....67

Jaroslav VALKOUN – Eva FISCHEROVÁ

Die Beziehungen Großbritanniens zu seinen Dominions, Empirepräferenzen und Empire-Wirtschaftskonferenz von 1932 in Ottawa.....91

Jan HERMAN

Baťa, die Juden und die Stein-Liste (1938–1939).....111

Alena BUBELOVÁ – Petra Zabilanská

Die tschechische Pfadfinderbewegung im zweiten Weltkrieg – nach den Tagebüchern von Jarmil Burghauser.....135

Anna BLATECKÁ

Leitende Vertreter der nazistischen Strafanstalt Mírov/Mürau in den Okkupationsjahren (1938–1945).....163

Vojtěch ČEŠÍK

Kriminalkommissar Richard Heidan (1893–1947). Lebensschicksale des letzten Gestapoführers in Olomouc/Olmütz.....183

Lukáš BLAŽEK – Daniela NĚMEČKOVÁ

Analyse der Revision der Retributionen von 1948 unter Anwendung von statistischen Methode.....205

Miroslav ŠEPTÁK <i>Die Journalistenorganisation in der Anfangsphase des Reformprozesses</i> (Januar – März 1968).....	237

MATERIALEN

Jindřich DEJMEK <i>Ein wenig bekanntes Blatt der „Westpolitik“ des Prager Frühlings: Das Treffen der Außenminister Jiří Hájek und Kurt Waldheim in Bratislava am 21. Juni 1968.....</i>	253

CHRONIK

<i>Arbeitsseminar über den kommunistischen Umsturz im Februar 1948</i> (Daniela Němečková).....	277

REZENSIONEN

József DEMMEL, <i>Ludovít Štúr. Zrod moderného slovenského národa v 19. storočí</i> , Bratislava, Kalligram 2015, z maď. orig. <i>A szlovák nemzet születése. Ludovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon</i> , Kalligram 2011, překl. Galina Šándorová, 368 s., doslov Rudolf Chmel. ISBN 978-80-8101-879-4. (Dalibor Státník).....	279

Tereza KOVAŘÍKOVÁ – Pavel MAREK – Ivan PUŠ, <i>Starostové, vůdcové, nebo služebníci? Role starosty v samosprávě na příkladech Olomouce, Prostějova a Zlína na přelomu 19. a 20. století</i> , Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci 2016, 254 s. ISBN 978-80-244-5070-4 (Vojtěch Kessler).....	282

Gustav NOVOTNÝ, <i>Tři lesní inženýři. Josef Opletal, Karel Šiman a Gustav Artner</i> , Praha, Historický ústav 2015, 592 s. (Práce Historického ústavu AV ČR, v. v. i, 57). ISBN 978-80-7286-246-7. (Ondřej Horák).....	284

Vojtěch KESSLER, <i>Paměť v kameni: Druhý život válečných pomníků</i> , Praha, Historický ústav AV ČR 2017, 336 s. ISBN 978-80-7286-308-2. (Jiří Chmelenský).....	286

- Jiří HNILICA, *Fenomén Dijon. Století českých maturit ve Francii*, Praha, Univerzita Karlova v Praze - Karolinum 2017, 510 s. ISBN 978-80-246-3514-9. (Zuzana Raková).....287
- Saul FRIEDLÄNDER, *Nacistické Německo a Židé, 1933-1945*, Ostrava: Občanské sdružení Pant, 2017, 335 s. (z angličtiny přeložila Petruška Šustrová). ISBN 978-80-906778-1-4
(Marek Šmíd).....290
- Jakub DRÁBIK, *Fašista: příběh sira Oswalda Mosleyho*, Praha, Academia 2017, 500 s. + 32 s. obrazových příloh. ISBN 978-80-200-2679-8. (Martin Dolejský).....292
- Martin JINDRA, *Sáhnout si do ran tohoto světa. Perzekuce a rezistence Církve československé (husitské) v letech 1938–1945*, Praha ÚSTR – CČSH, 2017, 704 s. ISBN 978-80-87912-80-5, ÚSTR; 978-80-7000-141-7, CČSH. (Vojtěch Vlček).....293
- Petr SKALNÍK a kolektiv, *Afrikanistika v českých zemích a na Slovensku po roce 1960: kritické ohlédnutí*, Ústí nad Orlicí – Hradec Králové, Oftis 2017, 336 s. ISBN 978-80-7405-427-3.
Genesis einer Fachrichtung: Aufstieg und Fall der tschechischen Afrikanistik (Vilém Řehák).....296

CONTENTS

STUDIES

Pavel KLADIWA

The Transformation and Social Activation of Rural Areas. The Bohemian Lands in 1861–1914. (A Preliminary outline of the issue).....1

Patrik VEDRAL

Gender and religion in interwar Czechoslovakia (1918– 1938).....31

Markéta SKOŘEPOVÁ

Promotion of Catholicism in the 20th Century through popular piety. Dean Jan Pauly's means of pastoral communication.....45

Martin PELC

National Stadium. Controversy over Czechoslovakia's central sports stadium, (1918–1938).....67

Jaroslav VALKOUN – Eva FISCHEROVÁ

British-Dominion Relations, Imperial Preference and the British Empire Economic Conference in Ottawa of 1932.....91

Jan HERMAN

Ba'a, Jews and Stein's List (1938–1939).....111

Alena BUBELOVÁ – Petra Zabilanská

Czech Scouting during the Second World War. The diaries of Jarmil Burghauser.....135

Anna BLATECKÁ

Top Officials of Mírov Nazi Prison during the Occupation (1938–1945).....163

Vojtěch ČEŠÍK

Criminal Commissioner Richard Heidan (1893–1947). The life story of the last head of the Gestapo in Olomouc.....183

Lukáš BLAŽEK – Daniela NĚMEČKOVÁ

Analysis of the revision of retribution in 1948 using statistical methods.....205

Miroslav ŠEPTÁK <i>Union of Journalists during the initial phase of the reform process</i> (January – March 1968).....	237

MATERIALS

Jindřich DEJMEK <i>Little known document on Prague Spring's "Western" policy.</i> <i>Meeting between Foreign Ministers Jiří Hájek and Kurt Waldheim in Bratislava</i> <i>on 21 June 1968</i>	253

CHRONICLES

<i>Workshop on the communist takeover in February 1948</i> (Daniela Němečková).....	277

REVIEWS

József DEMMEL, <i>Ludovít Štúr. Zrod moderného slovenského národa v 19. storočí</i> , Bratislava, Kalligram 2015, z maď. orig. <i>A szlovák nemzet születése. Ludovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon</i> , Kalligram 2011, překl. Galina Šándorová, 368s. , doslov Rudolf Chmel. ISBN 978-80-8101-879-4. (Dalibor Státník).....	279
Tereza KOVAŘÍKOVÁ – Pavel MAREK – Ivan PUŠ, <i>Starostové, vůdcové, nebo služebníci? Role starosty v samosprávě na příkladech Olomouce, Prostějova a Zlína na přelomu 19. a 20. století</i> , Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci 2016, 254 s. ISBN 978-80-244-5070-4 (Vojtěch Kessler).....	282
Gustav NOVOTNÝ, <i>Tři lesní inženýři. Josef Opletal, Karel Šíman a Gustav Artner</i> , Praha, Historický ústav 2015, 592 s. (Práce Historického ústavu AV ČR, v. v. i, 57). ISBN 978-80-7286-246-7. (Ondřej Horák).....	284
Vojtěch KESSLER, <i>Paměť v kameni: Druhý život válečných pomníků</i> , Praha, Historický ústav AV ČR 2017, 336 s. ISBN 978-80-7286-308-2. (Jiří Chmelenský).....	286

- Jiří HNILICA, *Fenomén Dijon. Století českých maturit ve Francii*, Praha, Univerzita Karlova v Praze - Karolinum 2017, 510 s. ISBN 978-80-246-3514-9. (Zuzana Raková).....287
- Saul FRIEDLÄNDER, *Nacistické Německo a Židé, 1933-1945*, Ostrava: Občanské sdružení Pant, 2017, 335 s. (z angličtiny přeložila Petruška Šustrová). ISBN 978-80-906778-1-4 (Marek Šmíd).....290
- Jakub DRÁBIK, *Fašista: příběh sira Oswalda Mosleyho*, Praha, Academia 2017, 500 s. + 32 s. obrazových příloh. ISBN 978-80-200-2679-8. (Martin Dolejský).....292
- Martin JINDRA, *Sáhnout si do ran tohoto světa. Perzekuce a rezistence Církve československé (husitské) v letech 1938–1945*, Praha ÚSTR – CČSH, 2017, 704 s. ISBN 978-80-87912-80-5, ÚSTR; 978-80-7000-141-7, CČSH. (Vojtěch Vlček).....293
- Petr SKALNÍK a kolektiv, *Afrikanistika v českých zemích a na Slovensku po roce 1960: kritické ohlédnutí*, Ústí nad Orlicí – Hradec Králové, Oftis 2017, 336 s. ISBN 978-80-7405-427-3. *Genesis of a Discipline: the Rise and Fall of Czech African Studies* (Vilém Řehák).....296

Autoři

Doc. PhDr. Pavel Kladiva, Ph.D.
Filozofická fakulta Ostravská univerzita
Ostrava, Česká republika

Mgr. Patrik Vedral
Praha, Česká republika

PhDr. Markéta Skořepová, Ph.D.
Filozofická fakulta Jihočeské univerzity
České Budějovice, Česká republika

a
Muzeum Vysočiny,
Pelhřimov, Česká republika

Mgr. Martin Pelc, Ph.D.
Slezská univerzita
Opava, Česká republika

PhDr. Jaroslav Valkoun, Ph.D.
Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni,
Plzeň, Česká republika

Mgr. Eva Fischerová
Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni,
Plzeň, Česká republika

Mgr. Jan Herman
Univerzita Tomáše Baťi
Zlín, Česká republika

Bc. Alena Bubelová
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
Praha, Česká republika

Bc. Petra Zabilanská
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
Praha, Česká republika

Anna Blatecká
Filozofická fakulta Univerzity Palackého
Olomouc, Česká republika

Vojtěch Češík
Filozofická fakulta Univerzity Palackého
Olomouc, Česká republika

Mgr. Lukáš Blažek
Právnická fakulta Univerzity Karlovy
Praha, Česká republika

JUDr. Daniela Němečková
Právnická fakulta Univerzity Karlovy
Praha, Česká republika

PhDr. Miroslav Šepták, Ph.D.
Národní archiv
Praha, Česká republika

PhDr. Jindřich Dejmek, DrS.
Historický ústav Akademie věd, v.v.i.
Praha, Česká republika